

KARADENİZ
BLACK SEA – ЧЁРНОЕ МОРЕ

Kış / Зима / Winter 2021 ▪ Yıl / Год / Year ▪ Sayı / Номер / Issue 52

ÜÇ AYDA BİR YAYINLANAN ULUSLARARASI HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER
DERGİSİ

ЕЖЕКВАРТАЛЬНЫЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ
НАУК

AN INTERNATIONAL QUARTERLY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE

ISSN: 1308-6200 - <http://www.dergikaradeniz.com>

Sahibi / Учредитель / Owner

Hayrettin İVGİN

Konur Sokak 66/7 Bakanlıklar- ANKARA

(+90) 312 4259353 – hayrettinivgin@gmail.com

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Ответственный редактор

Saliha Sinem İVGİN

Editörler / Editors / Редакторы

- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK (Editör)
- Prof. Dr. Bahattin ÇELİK (Arkeoloji)
- Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ (Aşık Edebiyatı)
- Prof. Dr. Ceval KAYA (Eski Türk Dili)
- Prof. Dr. Elfina SIBGETULLİNA (Tatar Dili ve Edebiyatı)
- Prof. Dr. Enver SARI (Psikoloji)
- Prof. Dr. Enver TÖRE (Tiyatro)
- Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Çağdaş Türk Lehçeleri)
- Prof. Dr. Günay KARAĞAÇ (Dilbilim)
- Prof. Dr. Harun DEMİRKAYA- (Yönetim ve Strateji)
- Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Tarih)
- Prof. Dr. İhsan BULUT (Coğrafya)
- Prof. Dr. Jabbor ESHONKUL (Özbek Dili ve Edebiyatı)
- Prof. Dr. Kadir GÜLKAYRAN - (İran-Azerbaycan Dili ve Edebiyatı)
- Prof. Dr. Mustafa ÜNAL (Dinler Tarihi)
- Prof. Dr. Natalie KONONENKO (Slav Dilleri ve Edebiyatları)
- Prof. Dr. Remzi DEVLETOV (Rus Dili ve Edebiyatı)
- Prof. Dr. Remzi KILIÇ (Tarih)
- Prof. Dr. Roin KAVRELİSHVİLİ (Kafkasya – Yakıncağ Tarih)
- Prof. Dr. Süleyman KAYIPOV (Kırgız Dili ve Edebiyatı)
- Prof. Dr. Şefika Şule ERÇETİN (Eğitim Bilimleri)
- Prof. Dr. Yakup ÇELİK (Yeni Türk Edebiyatı)
- Prof. Dr. Yusuf ŞAHİN (Alman Dili ve Edebiyatı)
- Prof. Dr. Kürşat ÖNCÜL (Halk Bilimi)
- Doç. Dr. Vedi AŞKAROĞLU (Baş Editör)
- Doç. Dr. Ahmet İÇLİ (Eski Türk Edebiyatı)
- Doç. Dr. Alptürk AKÇÖLTEKİN (Eğitim Bilimleri)
- Doç. Dr. Ergali ESBOSUN (Kazak Dili ve Edebiyatı)
- Doç. Dr. Mehmet TEYFUR (Felsefe)
- Doç. Dr. Nadya TIDIKOVA (Sibiryalı Halkları)

- Doç. Dr. Ranetta GAFAROVA (Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı)
- Doç. Dr. Rezzan KARAKAŞ (Halk Edebiyatı)
- Doç. Dr. Semra ÇEVİK (Resim)
- Doç. Dr. Sönmez ABBASLI (Azerbaycan Dili ve Edebiyatı)
- Doç. Dr. Zafer AYKANAT (İşletme)
- Dr. Öğretim Üyesi Arif Cem TOPUZ (Öğretim Teknolojileri Eğitimi)
- Dr. Öğretim Üyesi Arif KALA (Sosyoloji)
- Dr. Öğretim Üyesi Kutay ÜSTÜN (Uluslararası İlişkiler)
- Dr. Öğretim Üyesi Sami PATACI (Sanat Tarihi)
- Dr. Öğretim Üyesi Ali Haydar SOYSÜREN (Siyasi Tarih ve Türk Siyasal Hayatı)
- Uzman İlya İVANOV (Çuvaş Dili ve Edebiyatı)

Yayın Kurulu / Редакция / Editorial Board

- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK (Ardahan Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ (Maltepe Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Anatoly A. BURTSEV (Ammasov Adına Yakutistan Devlet Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Emekli) ▪ Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ (Nevşehir Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Ceval KAYA (Ardahan Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Sulayman KAYIPOV (Çuy Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Faruk ÇOLAK (Niğde Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Prof. Dr. Hikmet KORAŞ (Niğde Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Dmitry D. VASİLYEV (Rusya Bilimler Akademisi) ▪ Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİNA (Rusya Bilimler Akademisi) ▪ Prof. Dr. Yakup ÇELİK (İstanbul Kültür Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Victoria V. KRASNYKH (Kiev Bilimler Akademisi) ▪ Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Emekli) ▪ Prof. Dr. İhsan BULUT (Akdeniz Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Mustafa ÜNAL (Erciyes Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Mambetturdu Mambetakun (Şincan Pedagoji Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Layli ÜKÜBAYEVA (Manas Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Remzi KILIÇ (Erciyes Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Enver TÖRE (Artvin Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Şefika Şule ERÇETİN (Hacettepe Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Tina GELASHVİLİ (Samtskhe - Cavakheti Devlet Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Elena ARABADJİ (Melitopol Devlet Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Giorgi SOSİASHVİLİ (Gori Devlet Eğitim Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Nikoloz AKHALKATSİ (Samtskhe - Cavakheti Devlet Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Natalie KONONENKO (Alberta Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Aleksandre MGHEBRİSHVİLİ (Gori Devlet Eğitim Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Betül KARAGÖZ (Giresun Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Gous Khan, (Jawaharlal Nehru University) ▪ Doç. Dr. Nadya TIDIKOVA (Altayistik Enstitüsü) ▪ Prof. Dr. İbrahim TÜZER (Yıldırım Bayazıt Üniversitesi) ▪ Doç. Dr. Vasil MOSİASHVİLİ (Samtskhe - Cavakheti Devlet Üniversitesi) ▪ Doç. Dr. Ahmet İÇLİ (Batman Üniversitesi) ▪ Doç. Dr. Sönmez ABBASLI (Azerbaycan Milli Folklor Enstitüsü)

Redaksiyon / Редакция / Redaction

&

Dil Danışmanları / Советники по языкам / Language Consultants

- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK (Türkçe)
- Prof. Dr. Roin KAVRELİSHVİLİ (Rusça)
- Doç. Dr. Vedi AŞKAROĞLU (İngilizce)

Uluslar Arası İlişkiler / Международные отношения / International relations expert

Prof. Dr. Roin KAVRELİSHVİLİ

Yazışma Adresi / Адрес для корреспонденции / CorrespondanceAdress

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK
Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü-Ardahan/TÜRKİYE
Tel.: (+90) 5308852928 E-mail: dergikaradeniz@gmail.com

Baskı / Издательство / Press

Bizim Dijital Matbaacılık
Ostim, Uzay Çağı Cad, 1128. Sk. No:6, Yenimahalle/Ankara

Bu dergi Index Copernicus (ICI World of Journals), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Russian Science Citation Index(elibRARY.ru), Modern Language Index(MLA), Open Academic Journals Index, SOBIAD, Directory of Research Journals Indexing, CiteFactor, Google Akademik tarafından indekslenmektedir.

This journal is indexed by Index Copernicus (ICI World of Journals), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Russian Science Citation Index(elibRARY.ru), Modern Language Index(MLA), Open Academic Journals Index, SOBIAD, Directory of Research Journals Indexing, CiteFactor, Google Scholar.

TEMSİLCİLİKLER / REPRESENTATIVES / ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА
YURT İÇİ / ВНУТРИ СТРАНЫ / DOMESTIC

Prof. Dr. Zekeriya KARADAVUT – ANTALYA * Dr. Öğretim Üyesi Bilşen İNCE ERDOĞAN – AYDIN * Doç. Dr. Salim ÇONOĞLU – BALIKESİR * Dr. Öğretim Üyesi Ali ATALAY – BOLU * Halis TEKİN – BURDUR * Dr. Öğretim Üyesi Rahman ÇAKIR – GİRESUN * Dr. Öğretim Üyesi Fatma Sibel BAYRAKTAR – EDİRNE * Prof. Dr. Davut KILIÇ – ELAZIĞ * Dr. Öğretim Üyesi Hilal OYTUN ARSLAN – İSTANBUL * Prof. Dr. Özkan ÖZTEKTEN – İZMİR * Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ – KAYSERİ / NİĞDE * Prof. Dr. Cengiz GÖKŞEN – MERSİN * Osman KABADAYI – KIRŞEHİR * Dr. Erkan KALIPÇI - KONYA-NEVŞEHİR * Dr. Öğretim Üyesi Adnan Menderes KAYA – MALATYA * Dr. Öğretim Üyesi İbrahim Ethem ÖZKAN – NEVŞEHİR * Prof. Dr. Hikmet KORAŞ – NİĞDE * Prof. Dr. Ergin AYAN – ORDU * Prof. Dr. Bekir ŞİŞMAN – SAMSUN * Dr. Öğretim Üyesi Doğan KAYA – SİVAS * Prof. Dr. Kemal ÜÇÜNCÜ – TRABZON * Doç. Dr. Rezzan KARAKAŞ – SİİRT / DİYARBAKIR * Dr. Öğretim Üyesi Turgay KABAK – BAYBURT / GÜMÜŞHANE * Dr. Ramazan ERGÖZ – SİİRT / BİTLİS * Prof. Dr. Mehmet EROL – GAZİANTEP * Doç. Dr. Mehmet TEYFUR - AĞRI

YURT DIŞI / ЗА РУБЕЖОМ / ABROAD

Mehmet Akif KORKMAZ – ALMANYA ▪ Jale İSMAİLOV – AZERBAJYAN ▪ İlya İVANOV – ÇUVAŞİSTAN ▪ Serpil KUP – FRANSA ▪ Maria ÇİKİA – GÜRCİSTAN ▪ Prof. Dr. Tacide HAFİZ – KOSOVA ▪ Prof. Dr. Hamdi HASAN – MAKEDONYA ▪ Lübov ÇİMPOYEŞ – MOLDOVA ▪ Eden MAMUT – ROMANYA ▪ Doç. Dr. Miryana MARİNKOVİÇ – SİRBİSTAN ▪ Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİNA - RUSYA FEDERASYONU ▪ Hakan KARAKOÇ - RUSYA FEDERASYONU – YAKUTİSTAN ▪ Doç. Dr. Nadya TIDİGOVA – ALTAY ▪ Murat TOYLU - TATARİSTAN M.C. ▪ Doç. Dr. İrina KAYAN - POKROVSKAYA – UKRAYNA ▪ Prof. Dr. İngeborg BALDAUF – ALMANYA ▪ Dr. Öğretim üyesi Taylan ABİÇ - KKTC ▪ Dr. Öğretim üyesi Nina

PETROVİÇE - MOLDOVA ▪ Prof. Dr. Tursun GABİTOV – KAZAKİSTAN ▪ Prof. Dr. Kadir GÖLKAYRAN – İRAN ▪ Doç. Dr. Ergali ESBOSUNOV – KAZAKİSTAN ▪ Prof. Dr. Ebulfez AMANOĞLU – NAHÇIVAN ▪ Dr. Kızıl Maadır SİMÇİT, RUSYA FEDERASYONU – TUVA. ▪ Ertuğrul KULAÇ - RUSYA FEDERASYONU – BURYATİA ▪ İrina JERNOSENKO – RUSYA FEDERASYONU – ALTAY KRAY. Prof. Dr. Ruslan KADİROV, (RUSYA FEDERASYONU - DAĞISTAN CUMHURİYETİ,) ▪ Doktorant Nursaule AKHATOVA (KAZAKİSTAN) ▪ Prof. Dr. Gous KHAN, (HİNDİSTAN) ▪ Doç. Dr. Sönmez ABBASLI (AZERBAYCAN) ▪ Prof. Dr. Jabbor ESHONKUL (ÖZBEKİSTAN)

İÇİNDEKİLER / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

BİZANS SANATINDA RHİPIDİON (FLABELLUM) VE GEÇ BİZANS DÖNEMİ (13.-15. YÜZYIL) DUVAR RESİMLERİNDE GÖRÜLEN ÖRNEKLER

RHİPIDION (FLABELLUM) IN BYZANTINE ART AND EXAMPLES SEEN ON LATE BYZANTINE (13th-15th CENTURIES) WALL PAINTINGS

РИПИДА (ПОКЛОННИК) В ВИЗАНТИЙСКОМ ИСКУССТВЕ И ПРИМЕРЫ ИЗОБРАЖЕНИЙ В ПОЗДНЕВИЗАНТИЙСКОЙ (13-15 ВВ.) НАСТЕННОЙ ЖИВОПИСИ

Durmuş GÜR - Cahit KARAKÖK.....1

SOĞMATAR NEKROPOLÜ KAYA MEZAR MİMARİSİ

ROCK TOMB ARCHITECTURE OF SOGMATAR NECROPOLIS

АРХИТЕКТУРА СКАЛЬНЫХ ГРОБНИЦ СОГМАТАРСКОГО НЕКРОПОЛЯ

Yusuf ALBAYRAK.....32

ВОЗМОЖНОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ АГРАРНЫХ КООПЕРАТИВОВ ПО ПЧЕЛОВОДСТВУ В ГРУЗИИ

GÜRCİSTAN'DA ARICILIK KOOPERATİFLERİNİN KALKINMASI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

THE OPPORTUNITIES OF THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF BEEKEEPING AGRARIAN COOPERATIVES IN GEORGIA

Tina GELASHVILI - Maia GELASHVILI51

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN KADINA YÖNELİK AİLE İÇİ ŞİDDET HAKKINDA BİLGİ VE TUTUMLARININ İNCELENMESİ

INVESTIGATION OF KNOWLEDGE AND ATTITUDES OF UNIVERSITY STUDENTS ON DOMESTIC VIOLENCE AGAINST WOMEN

ИССЛЕДОВАНИЕ ОБ ИНФОРМИРОВАННОСТИ И ОТНОШЕНИЯ СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТОВ К ДОМАШНЕМУ НАСИЛИЮ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН

Sezer AVCI - Selver GÜLER - Büşra KÜTÜK - Fatma Nur POLAT - Melisa DEMİR63

ŞANLIURFA HARBETSUVAN TEPEŚİ'NDEN BEZEMELİ TAŞ PLAKALAR

DECORATED STONE PLAQUES FROM ŞANLIURFA HARBETSUVAN HILL

КАМЕННЫЕ ПЛИТЫ С РЕЛЬЕФНЫМИ ИЗОБРАЖЕНИЯМИ НА ХОЛМЕ ХАРБЕТСУВАН В ШАНЛЫУРФЕ

Bahattin ÇELİK.....84

RUS DİLİNDEKİ BELİRTİSİZ ZAMİRLERİN MORFOLOJİK VE SEMANTİK ÖZELLİKLERİ

MORPHOLOGICAL AND SEMANTIC FEATURES OF INDEFINITE PRONOUNS IN RUSSIAN LANGUAGE

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕОПРЕДЕЛЕННЫХ МЕСТОИМЕНІЙ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ali AKYAR - Bahar GÜNEŞ.....92

THE TENDENCIES OF DECREASING THE INVESTING ACTIVITIES AND THE NUMBER OF JOBS IN GEORGIA AT THE BACKGROUND OF INCREASING ECONOMIC INDICATORS

EKONOMİK VERİLERİN BÜYÜMESİ İŞİĞİNDA GÜRCİSTAN'A YAPILAN YATIRIM SÜRECİ VE İŞ OLANAKLARI

ТЕНДЕНЦИИ ИНВЕСТИЦИЙ И СОЗДАНИЯ РАБОЧИХ МЕСТ В ГРУЗИИ НА ФОНЕ РОСТА ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ

Davit BIDZINASHVILI.....103

HARRAN OVASI ARKEOLOJİK YÜZEY ARAŞTIRMASI 2020 YILI ÇALIŞMALARININ ÖN DEĞERLENDİRMESİ

PRELIMINARY ASSESSMENT ON THE ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF THE HARRAN PLAIN IN 2020

ПРЕДВАРИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПОВЕРХНОСТИ ХАРРАНСКОЙ РАВНИНЫ В 2020 ГОДУ

Mehmet ÖNAL - Süheyla İrem MUTLU - Semih MUTLU.....118

TÜRKİYE VE İRAN TÜRK TOPLULUKLARINDA KARŞILIKLI SÖYLEŞİ VE ÂŞİK KARŞILAŞMALARI

MUTUAL CONVERSATION AND MINSTREL CONFRONTATION IN TURKISH COMMUNITIES OF TÜRKİYE AND IRAN

СОРЕВНОВАНИЯ АШУГОВ И ЛИРИЧЕСКОЕ ОБЩЕНИЕ МЕЖДУ ТУРКАМИ И ТЮРКСКИМ ОБЩЕСТВОМ ИРАНА

Erdoğan ALTINKAYNAK.....130

TOPLUMSAL VE KÜLTÜREL BİR İÇECEK: “TÜRK KAHVESİ”

A SOCIETAL AND CULTURAL BEVERAGE: “TURKISH COFFEE”

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЙ НАПИТОК: “КОФЕ ПО ТУРЕЦКИ”

Jale KARHAN.....149

LEFEBVRE VE FOUCAULT'DA MEKÂN: KURAMSAL BİR TARTIŞMA

SPACE IN LEFEBVRE AND FOUCAULT: A THEORETICAL DISCUSSION

ПРОСТРАНСТВО В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЛЕФЕВРЕ И ФУКО: ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ДИСКУССИЯ

Mahmut KARAÇİZMELİ.....166

ÖĞRETMENLERİN CEZA ALGISININ SANAL KAYTARMAYI ÖNLEMEDEKİ ROLÜ

THE ROLE OF TEACHER'S PERCEPTION OF ORGANIZATIONAL PUNISHMENT PREVENTING CYBER LOAFING

РОЛЬ ПЕДАГОГОВ ПРИ ПРЕДАТВРАЩЕНИИ КИБЕРЛОФИНГА

Aysen ARDA - Yahya FİDAN179

TÜRK İSLAM SANATINDA SURET: KUBAD-ABAD SASRAYI SİREN TASVİRLİ ÇİNİLER VE ESTETİĞİ

FORM ON THE TURKISH ISLAMIC ART: SIREN DEPICTED TILES AND AESTHETICS OF KUBAD-ABAD PALACE

ФОРМА НА ТУРЕЦКОМ ИСЛАМСКОМ ИСКУССТВЕ: ИЗРАЗЦЫ С ИЗОБРАЖЕНИЕМ СИРЕНЬ И ЭСТЕТИКА ДВОРЦА КУБАД-АБАД

Banu DAVUN - Yusuf ALBAYRAK197

PRINUDITELNO-ZAKAZANNY ROMAN I VAZHNOST' INTERPRETACII PISATELYA PRI ISPOLNENII "PRIKAZA"

ZOR KULLANARAK YAZDIRILAN ROMAN VE YAZARIN YORUMUNUN BU "SIPARIŞ"IN GERÇEKLEŞTİRİLMESİNDEKİ ÖNEMİ

THE FORCEFULLY ORDERED NOVEL AND THE IMPORTANCE OF THE WRITER'S INTERPRETATION IN THE EXECUTION OF THE "ORDER"

Гиорги ХОРБАЛАДЗЕ.....212

EXAMINATION OF POSTGRADUATE EDUCATION THESES ON INDIVIDUAL INNOVATIVENESS IN THE EDUCATION FIELD

EĞİTİM ALANINDA BİREYSEL YENİLİKÇİLİK KONUSUNDA YAPILMIŞ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM TEZLERİNİN İNCELENMESİ

МАГИСТЕРСКИЕ РАБОТЫ И ДОКТОРСКИХ ДИССЕРТАЦИИ НА ТЕМЕ ОБ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ИННОВАЦИЯХ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Ayşegül AYYILDIZ.....224

ESTABLISHMENT OF MODERN DISASTER MANAGEMENT IN TURKEY: OPERATIONAL IMPROVEMENTS

TÜRKİYE'DE MODERN AFET YÖNETİMİNİN KURULMASI: OPERASYONEL İYİLEŞTİRMELER

СОВРЕМЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ БЕДСТВИЯМИ В ТУРЦИИ: ОПЕРАЦИОННЫЕ УЛУЧШЕНИЯ

Hikmet İSKENDER.....243

SULHİ DÖLEK ÖYKÜLERİNDE KARA MİZAN

BLACK HUMOR IN SULHİ DÖLEK'S STORIES

ЧЕРНЫЙ ЮМОР В РАССКАЗАХ СУЛХИ ДЁЛЕКА

Soner AKPINAR - Ruken ÇAKAN EVCEN.....256

DEVELOPMENT OF STATE PROGRAMS OF UNIVERSAL HEALTH INSURANCE, STAGES OF REGULATION AND CHALLENGES: GEORGIAN EXPERIENCE

RAZABOTKA GOSUDARSTVENNYKH PROGRAMM VSEOBŞEGO MEDICINSKOGO STRAHOVANIYA, ETAPY REGULIROVANIYA I PROBLEMY: OPYT GRUZII

GENEL SAĞLIK SİGORTASIYLA İLGİLİ DEVLET PROGRAMLARININ GELİŞTİRİLMESİ, DÜZENLEME AŞAMALARI VE ZORLUKLAR: GÜRCİSTAN ÖRNEĞİ

David TCHITOTASHVILI - Khaliana CHITADZE - Zurab ZURABASHVILI.....271

**BİZANS SANATINDA RHİPİDİON (FLABELLUM) VE GEÇ BİZANS DÖNEMİ
(13.-15. YÜZYIL) DUVAR RESİMLERİNDE GÖRÜLEN ÖRNEKLER**

**RHIPIDION (FLABELLUM) IN BYZANTINE ART AND EXAMPLES SEEN ON
LATE BYZANTINE (13th-15th CENTURIES) WALL PAINTINGS**

**РИПИДА (ПОКЛОННИК) В ВИЗАНТИЙСКОМ ИСКУССТВЕ И ПРИМЕРЫ
ИЗОБРАЖЕНИЙ В ПОЗДНЕВИЗАНТИЙСКОЙ (13-15 ВВ.) НАСТЕННОЙ
ЖИВОПИСИ**

Durmuş GÜR*
Cahit KARAKÖK**

ÖZ

Araştırmanın konusunu, Hıristiyan liturjisinde büyük öneme sahip olan rhipidionların (=rhipidia/liturjik yelpaze), geç Bizans dönemi (13.-15. yüzyıl) duvar resimlerinde görülen örnekleri oluşturmaktadır. Rhipidion hakkında ilk yazılı bilgiler, Aziz Clementine'nin metinlerinde (4. yüzyıl sonu) yer almaktadır. 4. yüzyıldan 5. yüzyıla kadar Suriye'deki eski kilise kararnamelelerinden derlenen Apostolik Anayasalar'da, rhipidionların liturjideki önemi hakkında bilgilere yer verilmiştir. 500'lerde bir liturji ayini sırasında, sunağın iki yanında sembolik altı kanatlı temsili kıyafetler giyen diyakonların ellerinde rhipidionların bulunduğu, Pseudo Dionysos'un Ecclesiastica Hierarchica eserinde anlatılmaktadır. 6. yüzyılın başına tarihlendirilen bir diptikonda da hakkında bilgiler yer alan rhipidionların ilk defa kumaş, deri, ahşap, tavus kuşu tüyü, parşömen ve keten gibi çeşitli malzemelerden yapıldığı bilinmektedir. İlk kullanıldığında liturjik eşyalardan (artos, kalıs, haç, kutsal kitap) böcek ve tozları uzaklaştırmaya yarayan rhipidionlar sonrasında liturjinin parçası haline gelmiştir. Daha sağlam olması için madeni örneklerden yapılan rhipidionlar, geç Bizans dönemine kadar liturjinin parçası olarak kullanılmış, günümüzde de kiliselerde kullanılmaya devam etmektedir. Liturjide bir elinde rhipidion diğer elinde ise buhurdan tutan din adamları dışında ellerinde rhipidion taşıyan melek-diyakonlar, ayinde ön sıralarda yer almaktadır. Tek başına yer alabildiği gibi birden fazla rhipidionun da ayinde bulunabileceği tespit edilen örneklerle kanıtlanmıştır. Din adamları rhipidionları, uzun metal ya da ahşap saplar yardımıyla ayine katılanların görebilmesi amacıyla yukarıda tutmaktadır. Bir yüzünde sembolik figürlerin yer alabildiği gibi iki yüzünde de betimlenen sembolik tasvirler (haç, kherub, seraph) ile yazıtlar, rhipidionların üslup ve ikonografik

* ORCID: [0000-0002-9945-8825](https://orcid.org/0000-0002-9945-8825) Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Safranbolu Şefik Yılmaz Dızdar Meslek Yüksekokulu, Geleneksel El Sanatları Bölümü, Karabük / Türkiye. durmusgur@gmail.com

** ORCID: [0000-0001-9201-4810](https://orcid.org/0000-0001-9201-4810) Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Konya / Türkiye. cahitkarakok@gmail.com

zenginliğini gösterir. Erken Bizans dönemine ait Riha ve Stuma hazinelerindeki (6. yüzyıl) metal rhipidionlarla benzer form ve özellikte rhipidionların geç Bizans dönemine kadar kullanıldığı, günümüz de kullanılmaya devam ettiği belirlenmiştir. Erken Bizans döneminden geç Bizans dönemine kadar liturjik eserlerin dışında minyatür, ikona ve duvar resimlerinde tasvir edilen rhipidionların, 11. yüzyıla tarihlendirilen duvar resimlerinde kullanılmış örneklerinin tespit edilmesi üzerine, 13.-15. yüzyıl arasına tarihlendirilen kilise duvar resimlerindeki tasvirleri kronolojik olarak incelenmiş, form, üslup ve ikonografik özellikleri açısından karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Flabellum, Kilise, Liturji, Rhipidion, 13.-15. Yüzyıl.

ABSTRACT

The subject of the research is the samples of the rhipidions (=rhipidia / liturgical fan), which have a great importance in the Christian liturgy, in the wall paintings of the Late Byzantine Period (13th-15th century). The first written information about the Rhipidion is in the texts of St. Clementine (end of the 4th century). The Apostolic Constitutions compiled from the old church decrees in Syria from the 4th to the 5th centuries included information about the importance of rhipidions in liturgy. It is described in Pseudo Dionysus' *Ecclesiastica Hierarchica*, during a liturgical rite in the 500s, that deacons wearing symbolic six-winged clothing on either side of the altar had rhipidions in their hands. It is known that rhipidions, which have information about it in a dipticon dated to the beginning of the 6th century, were made from various materials such as fabric, leather, wood, peacock feathers, parchment and linen for the first time. Apart from the independent examples made of various materials, it is known that the rhipidion is depicted on book covers, on the kiborium and on the altars, and in many other places. These materials turned into metal works with the early Byzantine period and were enriched with precious stones, liturgical and iconographic elements over time. When first used, rhipidions, which were used to remove insects and dust from liturgical objects (artos, kalis, cross, holy book), later became part of the liturgy. Rhipidions, which are made of metal material to be stronger, were used as part of the liturgy until the late Byzantine period and continue to be used in churches today. In liturgy, apart from the clergy holding a rhipidion in one hand and a incense burners in the other, angel-deacons holding rhipidion in their hands are at the forefront of the ritual. It has been proven with the determined examples that more than one rhipidion can be found in the ritual as well as alone. The clergy hold the rhipidions up with the help of long metal or wooden handles so that those who attend the ritual can see them. Symbolic figures (cross, cherub, seraph) and inscriptions on both sides show the stylistic and iconographic richness of the rhipidions. It has been determined that metal rhipidions which are similar in terms of style and features with the Riha and Stuma treasures (6th century) were used until the late Byzantine period and continue to be used today. It is seen that from the early Byzantine period to the late Byzantine period, rhipidions were depicted in miniatures, icons and wall paintings, apart from liturgical works. In this study, the depictions of the Rhipidions on the church wall paintings dated between the 13th and 15th centuries were examined chronologically and evaluated comparatively in terms of form, style and iconographic features.

Keywords: Flabellum, Church, Liturgy, Rhipidion, 13th-15th Centuries.

АННОТАЦИЯ

В данной работе предметом исследования являются образцы рипид (= рипидия / литургических разновидностей), имеющих большое значение в христианской литургии, в настенных росписях поздневизантийского периода (13-15 вв.). Первые

Bizans Sanatında Rhipidion (Flabellum) ve Geç Bizans Dönemi...

письменные сведения о рипиде встречаются в текстах святой Клементины (конец 4 в.). Апостольские конституции, составленные на основе старых церковных указов в Сирии с 4 по 5 века, включали информацию о важности рипид в литургии. В книге Псевдо-Дионисия Ареопагита «О церковной иерархии» описывается, что во время литургического обряда в 500-х годах дьяконы, носившие символические шестикрылые одежды по обе стороны от алтаря, держали в руках рипиды. Известно, что рипиды, информация о которых имеется в диптиконе, датированном началом VI в, впервые были изготовлены из различных материалов, таких как ткань, кожа, дерево, павлиньи перья, пергамент и лен. Помимо самостоятельных образцов, изготовленных из различных материалов, известно, что рипида изображалась на книжных переплетах, кибориумах, алтарях и на многих других предметах. Уже с раннего византийского периода эти материалы уступили место изделиям из металла и со временем стали украшаться драгоценными камнями, литургическими и иконографическими элементами. Первоначально рипиды использовались для удаления насекомых и пыли с литургических предметов (артос, калис, крест, священная книга), однако позже они стали частью литургии. Рипиды, которые для большей прочности были сделаны из металла, использовались как часть литургии до позднего византийского периода и продолжают использоваться в церквях сегодня. В литургии, помимо духовенства, держащего рипиды в одной руке и кадилницы в другой, ангелы-дьяконы, держащие рипиды в руках, находятся в авангарде ритуала. На конкретных примерах было показано, что более одной рипиды всегда можно найти в ритуале или по отдельности. Священнослужители держат рипиды с помощью длинных металлических или деревянных ручек, чтобы те, кто присутствовал на ритуале, могли их увидеть. Символические фигуры (крест, херувим, серафим) и надписи с обеих сторон демонстрируют стилистическое и иконографическое богатство рипид. Было установлено, что металлические рипиды, сходные по стилю и характеристикам с сокровищами Риха и Стума (6 в.), использовались до позднего византийского периода и продолжают использоваться сегодня. Очевидно, что с ранневизантийского периода до позднего византийского периода рипиды изображались в миниатюрах, иконах и настенных росписях, помимо литургических произведений. В данном исследовании изображения рипид на церковных настенных росписях 13-15 вв. были изучены в хронологическом порядке и прошли сравнительную оценку с точки зрения формы, стиля и иконографических особенностей.

Ключевые Слова, с. поклонник, церковь, литургия, рипида, 13-15 вв.

GİRİŞ

Paten, buhurdan ve kalis kadar öneme sahip olan rhipidion, Yunanca'da Rhipidia ve Rhipidion, Latince'de Flabellum, Almanca'da Flabellum, Ermenice'de K'şoc', İngilizce ve Fransızca'da Flabellum, İspanyolca'da Flabellum ve Flabello, Türkçe'de ise Litrjik Yelpeze olarak adlandırılmaktadır (Wessel, 1971, s. 550-555; Von Fürstenberg, 1979, s. 157-192; Kroos and Wirth, 1991, s. 1a; Snelders and Immerzeel, 2004, s. 116; Greenwood, 2015, s. 141). Latince'de Flabella (çoğul), Flabellum (tekil) olarak adlandırılır¹ (Tribe, 2018, s. 1). Bizans döneminde kiliselerde liturjinin parçası olan

¹ Çalışmada, üslup birliği olması amacıyla Yunanca olan rhipidion adı tercih edilmiştir. Çalışma kapsamında bize yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi İlker Mete Mimiroğlu, Doç. Dr. Meryem Acara Eser ve Виталий Прудников (Vitaly Prudnikov)'a teşekkür ederiz.

rhipidion, Akdeniz çevresindeki yerleşimlerde erken Bizans döneminden itibaren liturjide yaygın olarak kullanılmıştır (Mango, 1991, s. 1790-1791).

Rhipidionların, Hıristiyanlığın çok ötesinde eski zamanlardan beri dini törenler, soylu ya da yönetici kişilerin hizmetinde kullanıldığı bilinmektedir². Doğu ve Batıdaki kiliselerde kullanılan liturjik yelpazeleri (Wessel, 1971, s. 550-555; Von Fürstenberg, 1979, s. 157-192) diğerlerinden ayırt etmek amacıyla bunlara rhipidion (liturjik yelpaze) adı verilmiş ve liturjiye dahil edilmiştir³ (Kroos and Wirth, 1991, s. 1a). Hıristiyanlıkta onursal kullanımının yanında liturjik kullanımıyla öne çıkan rhipidionlardan (Tribe, 2018, s. 1), Hıristiyan kilisesi tarafından çok kısa sürede benimsenen rhipidionların, yaygınlaşmasını kolaylaştırmak amacıyla ilk kullanımlarının Havariler tarafından olduğu iddia edilmiştir. Piskopos Suarez, bu durumu Aziz James'e atfederek görüşlerini desteklemeye çalışmıştır. Rhipidionların ilk kullanımları ise adaklardan hemen sonra ve kutsama duasından önce, iki diyakozun, sunağın iki yanında beklediğini belirten Apostolik Anayasalar üzerinde açıklanmıştır (Rhead, 1910, s. 87). Bazı araştırmacılar tarafından erken kullanımlarının Yahudilere ait sinagoglar olduğu iddia edilse de köken olarak Pagan tapınaklarında dini açıdan kullanıldığı bilinmektedir (Rhead, 1910, s. 87). Aziz Clementine'nin (4. yüzyıl sonu) metinlerinde bahsedilmektedir (Snelders and Immerzeel, 2004, s. 116). Kuzey Afrika'da Ruspe Piskoposu Fulgentius'un (468-533 ya da 462-527) öğrencilik günlerinde, palmiye yapraklarından rhipidion yaptığı bilinmektedir. Başrahip olduğu dönemde görevli olduğu manastırda bu tür eşyaların üretimine büyük önem verdiği bilinen din adamının, bunları hangi amaç doğrultusunda kullandığı belirtilmemektedir (Von Fürstenberg, 1979, s. 161). Latin kiliselerinde rhipidionların erken dönemlerden itibaren benimsenerek kullanıldığına yönelik birçok kanıt mevcuttur. Papa Agapetus'un 535 yılındaki metinlerinde, sunak üzerinde rhipidionun kullanıldığı belirtilmektedir (Rhead, 1910, s. 88). Roma imparatorluğunun nihai olarak dağıldığı dönemden Haçlı Seferleri'ne kadar olan dönemde Avrupa'da rhipidionların kullanımının yasaklandığı bilinmektedir (Rhead, 1910, s. 94-95).

Erken 6. yüzyıla tarihlendirilen bir diptikonda rhipidionlar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Erken uygulamalarında deri, tavus kuşu tüyü, parşömen, ahşap ve ketenden yapılmış rhipidionların yerini zamanla madeni örnekler almıştır (Kroos and Wirth, 1991, s. IVA1-5, Mango, 1991, s. 1790-1791, Tribe, 2018, s. 1). Çeşitli malzemelerden yapılmış erken Bizans dönemine tarihlendirilen iki madeni rhipidionun dışında, kitap kapakları, kiborium, altarlara üzeri ve daha birçok yerde rhipidionların tasvir edildiği bilinmektedir (Von Fürstenberg, 1979, s. 159).

Madeni örneklerden bazıları değerli taşlarla bezenmiştir, Hildesheim Rhipidionu (1132-1140) madeni rhipidionlara örnektir (Kroos and Wirth, 1991, s. Abb. 6). İlk yapımlarındaki malzeme çeşitliliği, doğada rahat bulunan malzemelerin tercihiyle açıklanmaktadır (Vikan, 1979, s. 617). Kiliselerde ilk defa liturjik eserler ile din adamlarından zararlı böcek ve tozları uzak tutmak amacıyla kullanıldığı belirlenmiştir (Tribe, 2018, s. 1). 13. ve 14. yüzyıla ait iki ayrı metinde, rahiplerin rahatsız olmaması için rhipidionların kullanıldığının belirtilmesi, liturjik eserler kadar din adamlarının da toz ve böcekler karşısında rhipidionlarla korundukları anlaşılmaktadır (Kroos and Wirth, 1991, s. IIA1). İlk örneklerde böcekleri ortamdaki uzaklaştırmak ve havayı temizlemek amacıyla kullanıldığı ifade edilen rhipidionlar zamanla liturjinin parçası haline gelmiş, sembolik unsurlarla zenginleştirilmiştir (Snelders and Immerzeel, 2004, s. 116; Kessler, 2012, s. 1).

² Bizans Ortodoks Kilisesinde liturji ve liturjik eserler için bakınız; (Acara, 1998, s. 183-201)

³ Yelpazenin ortaya çıkışı, tarihi çağlardan itibaren kullanımı ve modern uygulamaları için bakınız; (Rhead, 1910, s. 1-271).

Bizans Sanatında Rhipidion (Flabellum) ve Geç Bizans Dönemi...

Günümüzde özellikle Batı kiliselerinde tüyden yapılmış örneklerinin dışında daha birçok malzemeden yapılan rhipidionlar liturjide kullanılmaktadır (Tribe, 2018, s. 1). Karolenj dönemi (9. yüzyıl) rhipidionu ve Sırbistan Banja Aziz Nikolas Kilisesi gümüş rhipidionunun (1559-1560) üzerindeki yazıtlar, yukarıda ifade edilen rhipidionların işlevini açıklamakta son derece önemlidir (Şakota, 2004, s. 133; Kessler, 2012, s. 3-4). Erken Bizans döneminden itibaren liturjide büyük öneme sahip olan rhipidionların, kiliselerde sembolik seraph ve kherub melekleri gibi giyimli diyakonlar tarafından taşınmaktadır (Vikan, 1979, s. 617).

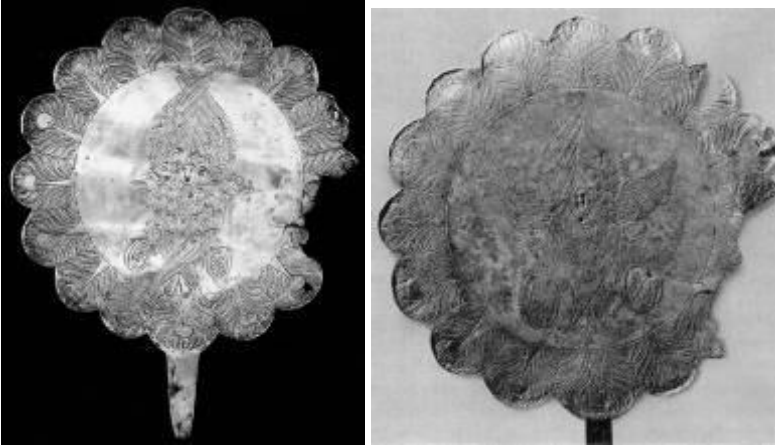
Resim 1a-b. Tavus Kuşu Tüyünden Yapılmış Rhipidionlar (Tribe, 2018, s. 1)

Dönem kaynakları, kutsal kitaplar ve bilim insanlarının çalışmalarında, rhipidionların kullanım aşamaları ve üzerlerindeki tesvirler hakkında bilgi edinmek mümkündür. Bunların tespiti yapılarak kronolojik olarak sunulmuş, çalışma kapsamında ise asıl amacında 13.-15. yüzyıl duvar resimlerindeki rhipidionların form, bezeme ve tasvir özellikleri incelenerek gelişim çizgisi belirlenmeye çalışılmış, dini yapılarda nerelerde ve hangi kompozisyonlarda bezendiği, üslup ve ikonografik özellikleri açısından incelenmiştir.

Kutsal Kitap'ta Eski Ahit Sandığı'nın genel özellikleri sunulurken Keruv adındaki meleklerden bahsedilmektedir (Çıkış, 25, s. 17-22)⁴. Kutsallığıyla bilinen bu meleklerin, erken Bizans dönemiyle birlikte rhipidionlar üzerinden tasvir edilmeye başlanmış, Eski Ahit Sandığı'ndaki melekleri geride bırakacak derecede öne çıktığı ifade edilmektedir (Woodfin, 2010, s. 310-311). Kiliselerde sunak (altar) üzerinde göksel varlıkların yer aldığı rhipidionları sallayan din adamları

⁴ “Saf altından bir Bağışlanma Kapağı yap. Boyu iki buçuk, eni bir buçuk arşın olacak. Kapağın iki kenarına dövme altından birer Keruv yap. Keruvlar'dan birini bir kenara, öbürünü öteki kenara, kapakla tek parça halinde yap. Keruvlar yukarı doğru açık kanatlarıyla kapağı örtecek. Yüzleri birbirine dönük olacak ve kapağa bakacak. Kapağı sandığın üzerine, sana vereceğim taş levhaları ise sandığın içine koy. Seninle orada, Levha Sandığı'nın üstündeki Keruvlar arasında, Bağışlanma Kapağı'nın üzerinde görüşeceğim ve İsraililer için sana buyruklar vereceğim” (Çıkış, 25: 17-22).

eşliğinde kutsal ilahiler söylenirken⁵, rhipidionlar meleklerin koruyuculuğu gibi teolojik ve sembolik gücü yanında işlevsel özelliğiyle de zararlı etkileri liturjik eserlerle insanlardan uzaklaştırdığına inanılmaktadır (Vikan, 1979, s. 617). Kiliselerde ve ayinlerde kullanılan rhipidionların büyük boyutlu olanları, Katolik kiliselerinde Papalar tarafından taşınmakta (Tribe, 2018, s. 1), liturji sırasında ayine eşlik etmektedir (Mango, 1991, s. 1790-1791). 4. yüzyıldan 5. yüzyıla kadar olan dönemde Suriye'deki eski kilise kararnamelerinden derlenen Apostolik Anayasalar'da rhipidionların liturjideki yeri hakkında önemli bilgilere yer verilmiştir (Kroos and Wirth, 1991, s. IIA1). 500'lerde bir liturji ayini sırasında, sunağın iki yanında sembolik altı kanatlı temsili kıyafetler giyen diyakonların ellerinde rhipidionların bulunduğu, Pseudo Dionysos'un Ecclesiastica Hierarchica'sında anlatılmaktadır (Snelders and Immerzeel, 2004, s. 116). Günümüze ulaşan en eski rhipidionun 577 yılına tarihlendirilen, Suriye Kaper Karaon Hazinesi'ndeki gümüş rhipidion olduğu belirtilmektedir (Mango, 1991, s. 1790-1791).

Resim 2a-b. Riha Rhipidionu-Tetramorph, İst. Ark. Müz. (sol) ve Stuma Hazinesi Rhipidionu-Kherub, Washington (565-578) (sağ) (Kroos and Wirth, 1991, s. Abb. 1a-b, Doğan ve Ünser, 2011, s. 2015, Res. 3-4)

Suriye Kaper Karaon Hazinesi'ndeki gümüş rhipidion (577), kenarları dilimli bordürlerden oluşan disk şeklindedir. Günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde yer alan rhipidion, 30.9 x 25.5 cm ölçülerindedir. Sağında küçük parçası eksik olan rhipidionu, 16 tavus kuşu tüyü şeklinde dilimli bir bordür çevreler. Bordürün içleri tavus kuşu tüyü şeklinde bezenmiştir. Ön ve arka yüzlerinde benzer bir düzenleme görülür. Alttaki metal dil, ahşap asaya monte

⁵ “Kral Uzziya'nın öldüğü yıl yüce ve görkemli Rab'bi gördüm; tahtta oturuyordu, giysisinin etekleri tapınağı dolduruyordu. Üzerinde Seraflar duruyordu; her birinin altı kanadı vardı; ikisiyle yüzlerini, ikisiyle ayaklarını örtüyor, öbür ikisiyle de uçuyorlardı. Birbirlerine şöyle sesleniyorlardı: “Her Şeye Egemen RAB Kutsal, kutsal, kutsaldır. Yüceliği bütün dünyayı dolduruyor.” (Yeşaya, 6: 1-3).

Bizans Sanatında Rhipidion (Flabellum) ve Geç Bizans Dönemi...

etmek için kullanılmıştır (Vikan, 1979, s. 617). Ortada kherub ve seraph ya da meleklerle donatılan birçok rhipidion bulunurken bu örnekte seraph yer almaktadır. Liturjik metinler, rhipidionun ayin sırasında Diyakon tarafından taşındığını belirtmektedir (Mango, 1991, s. 1790-1791).

II. İznik Konsili'nde (787), meleklerin salt ruhsal yapısının tasvir edilmesi üzerine önemli konular tartışılmış ve onların tasvirine yönelik bazı problemler ele alınmıştır. Meşrulaştırılan II. İznik Konsili'nde (787) melekler kendi başlarına, kutsal görünüşlerine göre tasvir edilebilecekleri belirtilmiştir. Bu dönem sonrasında rhipidionların üzerinde yoğun olarak melek tasvirlerine yer verilmiş, kiliselerde ise melek-diyakonlar tarafından taşınmaya başlanmıştır (Gillette, 2018, s. 30). Patrik Germanos (8. yüzyıl başı) tarafından yazılan İstanbul (Konstantinopolis) liturjisinde rhipidionlar hakkında bilgilere yer verilmiştir. Ekklesiastikē Historia'da rhipidion ve diyakon alayının altı kanatlı, çok gözlü ve yüksek konumda melekler kılığında nasıl görüldükleri anlatılmaktadır. Bu durum dünyevi şeylerin göksel varlıkları taklit edilerek oluşturulduğunu göstermektedir. Büyük Giriş'te insanların eylemi uyumlu hale getirilmiş ve göksel ayinlerin sembolü olan aynalı yüzeye sahip rhipidionlar, üzerlerindeki tasvirler ve kullanım aşamaları kapsamında süreçte gelişimini tamamlamıştır (Pentcheva, 2016, s. 11). 8. yüzyıldan itibaren madeni örneklerin dışında çeşitli alanlarda görülen rhipidionların, epitaphion ve duvar resimleri başta olmak üzere birçok etnoğrafik eser üzerinde tasvirine rastlamak mümkündür (Ballian, 2004, s. 133; Djuric, 2014, s. fig. 11; Woodfin, 2015, s. 25, fig. 8; Gillette, 2018, s. 34, Resim 4).

Patrik Germanos (Erken 8. yüzyıl), İstanbul (Konstantinopolis) Liturjisi'nde göksel varlıkların dünyevi yansımaları hakkında bilgilere yer vermiştir⁶. Enkarnasyona proleptik açıdan paralellik yansıtmak amacıyla rhipidionlarla diyakonların altı kanatlı melekler (seraph) şeklinde donatılması kararlaştırılmıştır. Büyük Giriş'te kutsal ile insanların arasında uyumu gösteren uygulamalar, melek düzenlemelerinin yanında dualarla ayine güç katmaktadır (Pentcheva, 2014, s. 15). Büyük Giriş'te okunan Cherubikon (Kherubik İlahi / χερουβικὸς ὕμνος), sembolik ilahi olmanın yanında, ayin sırasında Tanrı tahtının çevresinde toplanan melekleri temsil eden ifadelerle yer vermektedir. Üç defa kutsal ilahiyi söylemek için sembolik kherubimlerin liturjide yerini aldığı bilinir. Rhipidionlar ile diyakonların üzerindeki kherubim taklidi kıyafetlerin doğrudan bununla bağlantılı olduğu bilinmektedir (Schroeder, 2008, s. 42). İlahiler eşliğinde sallanan ve üzerlerinde sembolik melek tasvirlerine sahip olan rhipidionların, ayin sırasında kutsal alanla birlikte ayine katılanların ruhunu kötülüklerden arındırdığına inanılır (Kessler, 2012, s. 6). Ruhunu temizlediği belirtilen rhipidionların üzerindeki kherubların, terminolojik açıdan ellerinde asa ve kılıç taşıdıkları da bilinmektedir (Schroeder, 2008, s. 42).

9. yüzyıldan itibaren rhipidionların dini mülkiyeti, yazılı metinlerle desteklenmektedir. 10. yüzyıl öncesine tarihlendirilen birçok dini metin ve din adamlarına ait yazılarda, Doğu kiliselerinde sadece rhipidiondan sorumlu

⁶ Germanos'un İstanbul Liturjisi'nde geçen rhipidia ve göksel varlıklar için bakınız; (Meyendorff, 1984, s. 94-95).

diyakonların denetiminde rhipidionların liturjide kullanıldığı anlatılır (Kroos and Wirth, 1991, s. IIA1). Kilise kaynaklarında rhipidionların 1200'lerden itibaren liturjilerdeki geçit törenlerinde kullanıldığı aktarılmaktadır (Kroos and Wirth, 1991, s. IIA3). Demetrios Gemistos, 1380'lerde diataxiste, İstanbul (Konstantinopolis) Ayasofya Kilisesi'ndeki liturjide ayın sırasında rhipidionun seramoniye dahil oluşunu şöyle anlatmaktadır;

“.....tören dini liderin öncülüğünde gerçekleşir. Sonra omophorion ile castrensis gelir. Patrik ya da ikinci Diyakon, sonra rhipidiayı taşıyan diyakonlar, onlarla birlikte kutsal ekmek taşıyan diyakon ve onun arkasında diğer eşyaları taşıyanlar gelir. Seramoniler ve dualar eşliğinde liturji gerçekleşir” (Betancourt, 2015, s. 498).

Melek tasvirli rhipidionların, İkonoklazma dönemi (726-842/843) sonrasında, resim sanatında görülen canlanmayla birlikte kiliselerde yaygın olarak kullanılmaya başlandığı ifade edilmektedir (Betancourt, 2015, s. 505-506). 12.-13. yüzyıla tarihlendirilen metinlerde, rhipidionların sunaklarda geçici olarak kurulduğu ya da ayın sonrasında taşınarak korunma altına alındığı yönünde bilgiler bulunur (Kroos and Wirth, 1991, s. IIC-IID). Kiev'deki Ayasofya Kilise (11. yüzyıl), Havariler Komünyonu tasvirlerinde, sunağın iki yanında ellerindeki rhipidionları sunak üzerine dayamış melek-diyakonlar, rhipidionların liturji sırasında sunağa kurulan/yerleştirilen örnekleri çağrıştırmaktadır (Kriza, 2017, s. 99, fig. 6). Metz Katedrali'nde (1105) özel günlerde sunağın nasıl hazırlanması gerektiğini belirten dini metinlerde, rhipidionun sunakta yer aldığı aktarılmıştır. Salisbury Katedrali (1214) kayıtlarında ikisi ahşap saplara sahip rhipidionlar hakkında bilgilere yer verilmektedir (Kroos and Wirth, 1991, s. IIC-IID). Duvar resimlerinde görmeye alıştığımız rhipidionların, sadece İsa ile bağlantılı resimlerde tasvir edilmediği belirlenmiştir. Anna, Meryem, Havariler ya da soylu kişilerin de tasvirlerinde rhipidionların tasvir edildiği görülmektedir. Örneğin İtalya Roma'da Santi Quattro Coronati Kilisesi yakınlarındaki Santi Silvester Oratory'deki (1246) freskoda, kline üzerinde uzanan imparatorun başında, elinde rhipidion tutan bir mabeynci/eşlikçi, klinenin ayak ucunda ise Petrus ve Pavlus tasvir edilmiştir. Buradaki temsili rhipidionun kullanımı ilginçtir. Rhipidionun yüzeyinde dini tasvir görülmemesine rağmen, kralın uzandığı klinenin ayak ucundaki havarilerin elleriyle O'nu işaret etmeleri ve Pavlus'un elindeki kapalı kutsal kitap, tasvirin dini gücünü yansıtmaktadır (Von Fürstenberg, 1979, s. 176).

13.-15. yüzyıl kiliselerinde, apsis, bema ve kubbede görmeye alıştığımız dini ve liturji konulu tasvirlerde, melek ya da melek-diyakonların ellerindeki rhipidionların, 1453 sonrasında da, Yunanistan, Balkanlar ve Avrupa ülkeleri başta olmak üzere geç tarihli birçok kilisenin duvar resimlerinde tasvir edildiği bilinir. Yunanistan Athos Dağı Dochiariou Manastırı (1568), Göksel Liturji (Betancourt, 2015, s. 505, fig. 8), Yunanistan Athos Dağı Büyük Lavra Manastırı (1560), Göksel Liturji (Betancourt, 2015, s. 506, fig. 9) gibi daha birçok kilisenin duvar resimleri buna örnektir.

Geç Bizans Dönemi Duvar Resimlerinde Rhipidionlar

Erken Bizans döneminden itibaren rhipidionların yüzlerinde birçok sembol ve melek (kherub ve seraph) tasvir edilmiştir. Suriye Kaper Karaon Hazinesi (577), İstanbul Arkeoloji Müzesi, Dumbarton Oaks Koleksiyonu, New York Brooklyn Müzesi'ndeki rhipidionların yüzlerinde de melekler yer almaktadır. Sembolik tasvirler gibi Tiflis'teki Gürcü Güzel Sanatlar Müzesi'ndeki rhipidion (10.-11. yüzyıl) tetrafoil şeklindedir ve rhipidionun ön yüzünde melek bulunmaktadır (Snelders and Immerzeel, 2004, s. 116). Erken Bizans dönemi duvar resimlerinde rhipidionlara ait herhangi bir resim günümüze ulaşmamıştır. Duvar resimlerindeki ilk örneklerin 11. yüzyıla ait olduğu ileri sürülse de bazı araştırmacılar bu konuya şüpheyle yaklaşmakta, daha çok ilk örnekleri 12. yüzyıl sonrasına tarihlendirmektedir (Kroos and Wirth, 1991, s. IIA1). İncelemelerimiz neticesinde, ilk rhipidionların, 11. yüzyıla tarihlendirildiği tespit edilen Makedonya ve Ukrayna örnekleriyle desteklenmiştir. Makedonya Ohrid Ayasofya Kilise (11. yüzyıl), apsisteki Havariler Komünyonu duvar resminde, sunak üzerindeki kiborionun iki yanındaki melek-diyakonların ellerinde, üç dişli yaba benzeri bir rhipidion tasvir edilmiştir. Buradaki rhipidionların tüyden yapılmış olabileceği düşünülür. Ayrıca Kiev, Ayasofya Kilise (11. yüzyıl), apsisteki Havariler Komünyonu mozaik kompozisyonunda, üzerinde kiborion yer alan altarın iki yanındaki melek-diyakonlar, ellerindeki rhipidionları, sunağın üzerine dayamış şekilde tasvir edilmiştir. Elleriindeki rhipidionlar, 13.-14. yüzyıllarda Yugoslavya kiliselerinde yaygın olarak tasvir edilen, köşeleri yarım daire şeklinde genişletilmiş örneklerle aynı forma sahiptir (Kriza, 2017, s. 93, 98-99, fig. 1, 5-6; Acara-Eser, 2020, s. 77).

Liturjik eşyaların dışında kiliselerdeki duvar resimleri ve mozaiklerde birçok rhipidion tasvirleri görülmektedir. Kiliselerde apsis, bema, kubbe başta olmak üzere naos ve narteks duvarlarındaki din ve liturji ile bağlantılı resimlerde rhipidionlar tasvir edilmiştir. Havariler Komünyonu, İsa'nın Ölümü, Meryem'in Ölümü (Koimesis Meryem) ve daha birçok ikonografik duvar resminde mabeynci/eşlikçi, melekler ya da melek-diyakonların ellerinde rhipidionlar bulunmaktadır. Mar Hananina Manastırı yakınındaki Kırk Şehitler Kilisesi Kütüphanesi'nde bulunan Dioscoros Theodorus (yaklaşık 1210-1282) isimli Süryanice ders kitabındaki rhipidionun, çağdaş duvar resimlerindeki örneklerle benzerlik gösterdiği belirtilmektedir (Snelders and Immerzeel, 2004, s. 117). İkonoklazma döneminin (726-842/843) tahribatından kaynaklı, erken Bizans dönemine tarihlendirilen rhipidionlardan sadece sınırlı sayıda örnek günümüze ulaşmıştır. Ayrıca bunlardan hiçbiri duvar resmine ait örnekler değildir. Özellikle II. İznik Konsili (787) doğrultusunda sanatçıların bazı göksel düzeni yansıtmaları konusunda bazı kararlar aldıkları belirlenmiştir. 11.-12. yüzyıllarda, ikonoklazmanın etkilerinin tarihe gömüldüğü süreçte, birçok resim programında olduğu gibi rhipidionların da kiliselerdeki duvar resimlerinde yerini aldığı bilinmektedir (Woodfin, 2010, s. 311). 11.-12. yüzyılın mistagojik yazılarında Büyük Giriş'te, kutsal eşyalar ile rhipidionun sunağa götürülmesi ve okunan ilahileri, Andidalı Nikholas'ın metinleriyle desteklemektedir (Schroeder, 2008, s. 42).

12. yüzyıl sonrasına tarihlendirilen kiliselerde, apsis, bema ve kubbe başta olmak üzere naos ve narteks duvarlarında rhipidionlar tasvir edilmiştir. Makedonya Üsküp, Aziz Nerezi Kilisesi'nin (1164) apsisinde, üstteki Havariler Komünyonu'nda, iki ayrı melek ile apsis nişinde altta Hetoimesia'da (Boş That) tasvir edilmiştir. Tahtın iki yanındaki meleklerin ellerinde birer rhipidion bulunmaktadır (Dimitrova, 2015, s. 17). Kıbrıs, Kato Lefkara'da Başmelek Mikhael Kilisesi (12. yüzyıl), Havarilerin Komünyonu'nda kiborion altında iki Başmelek tasvir edilmiştir. Başmeleklerin ellerinde birer rhipidion bulunur. Rhipidionların ortasında dört kanatlı kherublar, kiborionun içindeki boş bölümde duvarda ise Hagios Hagios Hagios yazar (Stylianou and Stylianou, 1997, fig. 266). Bu durum cherubikon ve rhipidion uyumunun, 12. yüzyıl ve sonrasında da duvar resimleriyle devam ettiğini göstermektedir. Kiliselerde ilk defa nerede ve hangi yapıda kullanıldığı belirlenemeyen rhipidionlar liturjide hala kullanılmaya devam etmektedir. Sade örneklerin dışında renkli, zengin ve değerli taşlarla süslenmiş kemik, fildişi ve parşömen rhipidionlar, hiçbir zaman tamamen kaybolmamıştır. Floransa Arkeoloji Müzesi'nde bulunan ve Ortaçağ'a tarihlendirilen Tornus Rhipidionu (12. yüzyıl) ile Hohenbourg Rhipidionu (12. yüzyıl) parşömen örneklerdir (Green, 1951, s. 154-155, fig. 5-6). Erken tarihli örneklerin dışında 13.-15. yüzyıla tarihlendirilen metinlerden İngiltere, Fransa ve Rusya'da parşömen ve kağıttan yapılmış rhipidionların varlığı bilinmektedir (Kroos and Wirth, 1991, s. IVA). Katolik kiliselerinde hala kullanılmaya devam eden tavus kuşu tüylü rhipidionlar buna örnektir. Cherubikonların (Kherubik İlahi / χερουβικὸς ὄμιλος) eşliğinde liturjide kullanılan rhipidionun sembolik hareketleri, zamanla müziğin ritmiyle yeni bir form ve anlam kazanmıştır (Schroeder, 2008, s. 42; Kessler, 2012, s. 22). Çalışma kapsamında incelenen rhipidionlar, Paleologos dönemi (1259-1453) duvar resimlerindeki örnekleri kapsamaktadır. 13.-15. yüzyıl arasına tarihlendirilen Anadolu, Ermenistan, Kıbrıs, Makedonya, Yugoslavya, Ukrayna, Yunanistan ve Balkanlar'daki birçok kilisede dini ve liturji konulu resimlerde rhipidion yer almaktadır (Stylianou and Stylianou, 1997, fig. 46-47, 169-170, 266; Greenwood, 2015, s. 142-144; Betancourt, 2015, s. 489-510; Kriza, 2017, s. 93, 98-99, fig. 1, 5-6; Acara-Eser, 2020, s. 77; Gerstel, v.d., 2021, s. 31-49).

Ermenistan Lori'de, Akhtala Manastırı Kilisesi (1205-1216), apsis resim programında, üstteki Havariler Komünyonu'nda, üstünde kiborion bulunan sunağın iki yanında birer İsa yer alır. İsa'nın, arkasındaki melek-diyakonların ellerinde birer rhipidion bulunur. İsa solda Petrus'a artos, sağda ise Pavlus'a kalıs sunmaktadır. Melekler ellerindeki rhipidionları, sunak yerine İsa'nın ellerindeki liturjik eşyaların üzerinde sallamaktadır (Lidov, 1998a, s. 347, fig. 5) (Resim 3).

Bizans Sanatında Rhipidion (Flabellum) ve Geç Bizans Dönemi...

Resim 3. Ermenistan Lori, Akhtala Manastırı Kilisesi (1205-1216), Apsis, Havariler Komünyonu (Lidov, 1998, s. 347, fig. 5)

Mısır, Deir el-Syrian Manastırı (13. yüzyılın ilk yarısı), apsis yarım kubbesinde, Koimesis Meryem (Meryem'in Ölümü) tasvir edilmiştir. Meryem kline üzerine uzanmış, klinenin arkasında eksende İsa, Meryem'in sembolik ruhunu temsil eden bir bebek tutar. Kilisenin iki ucunda altışardan 12 Havari, İsa'nın iki yanında ise madalyonların ortasında, büst şeklinde iki melek tasvir edilmiştir. Melekler, ellerindeki rhipidionları, İsa'nın üzerine yöneltmektedir. Rhipidionlar, yeşil ve kırmızı taşlarla süslenmiştir⁷ (Resim 4) (Snelders and Immerzeel, 2004, s. 117).

Resim 4. Mısır, Deir el-Syrian Manastırı (13. yüzyılın ilk yarısı), Apsis Yarım Kubbe, Koimesis Meryem (Meryem'in Ölümü) (Snelders and Immerzeel, 2004, s. 117, Pl. 2)

Makedonya Ohrid, Bakire Peribleptos Kilisesi (1295), apsisindeki Havariler Komünyonu'nda (Betancourt, 2015, s. 494-495, fig. 4), üzerinde kiborion yer alan bir sunak tasvir edilmiştir. Kiborionun bir ayağı, sunağın önünde eksene yerleştirilerek, kompozisyon ikiye bölünmüştür. Sunağın arkasında, iki yanda birer İsa, sol ve sağdaki altışardan 12 Havari'ye komünyon (ekmek ve şarap) sunarken tasvir edilmiştir. Ayinin duygusunu yakalamak için iki defa resmedilen

⁷ Bunun bir örneğini Süryani El Yazması Synodu'nda (1204) görmek mümkündür (Snelders and Immerzeel, 2004, s. 117).

İsa'nın arkalarında, ellerinde rhipidion tutan melek-diyakonlar bulunur. Rhipidionlarda kherub-seraph benzeri tasvirler yer alır. İkili simetrik düzen, liturjinin tamamlayıcısı ve aynı zamanda vurgulayıcısı niteliğindedir (Resim 5).

Resim 5. Makedonya Ohrid, Bakire Peribleptos Kilisesi (1295), Apsis, Havariler Komünyonu (Betancourt, 2015, s. 495, fig. 4)

Kapadokya Ihlara Vadisi, Bezirana Kilise (13. yüzyıl), apsis yarım kubbeye, sunak çevresinde Ioannes Khryssostomos, Amphilokhios ve Blasios tasvir edilmiştir. Duvar resminde, din adamlarından daha küçük iki melek-diyakon, üzerinde kiborium yer alan sunağın sağ ve solunda tasvir edilmiştir. Melek-diyakonlar, ellerindeki rhipidionları sunak üzerinde sallamaktadır. Rhipidionların üzerinde seraph yer almakta, kiboriumun ortasında, sunağa inmek üzere havada betimlenmiş beyaz güvercin, ruhsal kurtuluşu işaret etmektedir (Resim 6) (Jolivet-Lévy, 2017, s. 116, fig. 12-13).

Resim 6. Kapadokya Ihlara Vadisi, Bezirana Kilise (13. yüzyıl), Apsis, Sunak Çevresinde Ioannes Khryssostomos, Amphilokhios ve Blasios (Jolivet-Lévy, 2017, s. 116, fig. 12)

Ohrid, Ayasofya Kilise (14. yüzyılın ilk yarısı), egzonarteksin (dış narteks) üst katında ellerinde rhipidion tutan kutsal melek-diyakonlar yer almaktadır (Kroos and Wirth, 1991, s. IIA1). Resimlerde sunakta, kiborium altında duran İsa, ayın

Bizans Sanatında Rhipidion (Flabellum) ve Geç Bizans Dönemi...

kiyafetiyle tasvir edilmiştir. Resimlerde her zaman olmasa da İsa, sunağın iki yanında resmedilmiş, melek-diyakonlar da ellerindeki rhipidionları sunağın üzerine sallarken resmedilmiştir. Bu süreçte İsa, sunaktaki liturjik ürünleri havarilere ikram ederken yüzü sunağa bakmaktadır. Nadir bazı örneklerde İsa, sunağın arkasında durur ve bulunduğu yerden havarilere komünyon (ekmek ve şarap) dağıtır (Kroos and Wirth, 1991, s. IIA1).

14. yüzyılda Havariler Komünyonu resimlerinde sunağın iki yanında resmedilen İsa, soldan gelen havarilere ekmek (artos), sağdan geenlere ise kadehten (kalis) şarap sunmaktadır. İsa'nın arkasında, ellerinde birer rhipidion tutan melekler ise rhipidionları sembolik açıdan sunak üzerinde sallamaktadır.

Makedonya Staro Nagoričane, Aziz George Kilisesi (14. yüzyıl), apsiste Havariler Komünyonu tasvir edilmiştir (Lidov, 1998a, s. 344, fig. 4). Üzerinde kiborion yer alan sunağın arkasında, iki yanda İsa yer alır. İsa, soldaki havariye artos, sağdakine ise kalis (şarap) sunar. İsa'nın yanındaki melekler O'na yardım ederken arkalarındaki melek-diyakonlar ise ellerindeki rhipidionları İsa'nın sunduğu komünyonun üzerinde sallamaktadır (Resim 7).

Resim 7. Makedonya Staro Nagoričane, Aziz George Kilisesi (14. Yüzyıl), Apsis, Havariler Komünyonu⁸

Sırbistan, Studenica Manastırı, Kral Kilise (1314), apsiste, üstte Havariler Komünyonu tasvir edilmiştir. Kompozisyon, eksendeki pencere nedeniyle ikiye ayrılmıştır. Aynı düzende tasvir edilen kompozisyonun kuzeyinde, üzerinde kiborion yer alan sunağın arkasında İsa, elindeki ekmeği havarilere sunarken tasvir edilmiştir. Yanındaki melek, İsa'ya yardım ederken arkasındaki melek-diyakon, üzerinde kherub-seraph bulunan rhipidionu, İsa'nın sunduğu komünyon (ekmek) ile sunak üzerinde sallamaktadır. Eksenin güneyinde, üzerinde kiborion yer alan sunağın arkasında, İsa elindeki şarap dolu kalisi havarilere sunmaktadır. Yanındaki melek, İsa'ya yardım ederken arkasındaki melek-diyakon, üzerinde kherub-seraph bulunan rhipidionu, İsa'nın sunduğu komünyon (şarap) ile sunak üzerinde geometrik süslemeler görülür (Gillette, 2018, s. 38, fig. 7) (Resim 8).

⁸([http, s.//www.stclementofohrid.com/multimedia/frescos.asp](http://www.stclementofohrid.com/multimedia/frescos.asp) 23.10.2021, 19, s. 31)

Resim 8. Sırbistan Studenica Manastırı, Kral Kilise (1314), Apsis, Havariler Komünyonu⁹ (Gillette, 2018, s. 38, fig. 7)

Sırbistan, Studenica Manastırı, Kral Kilise (1314), Meryem'in Doğumu, kalabalık bir kompozisyon anlayışıyla tasvir edilmiştir. Resmin merkezinde kline üzerinde Anna ve O'na yardım eden iki mabeynci/eşlikçi görülür. Anna'nın arkasındaki mabeynci / eşlikçi ise rhipidionu Anna'nın üzerinde sallamaktadır (Resim 9).

Resim 9. Sırbistan Studenica Manastırı, Kral Kilise (1314), Meryem'in Doğumu¹⁰

Sırbistan, Gračanica Kilise (1321-1322), merkezi kubbede göksel liturji tasvir edilmiştir (Gillette, 2018, s. 33, fig. 3; Betancourt, 2015, s. 497, fig. 5). Kubbede, eksenin solunda ve sağında, sol elleri kapalı, ellerinde kutsal kapaklı liturjik bir kap tutan ve sağ ellerinde buhurdan sallayan meleklerin karşısında, üzerinde seraph tasvir edilmiş rhipidionları tutan melek-diyakonlar tasvir edilmiştir (Resim 10).

⁹(<https://www.flickrriver.com/photos/tags/studenica/interesting/> 22.10.21, 21, s. 18)

¹⁰(<https://www.flickr.com/photos/139456657@N07/46556305085/> 22.10.21, 03, s.18)

Bizans Sanatında Rhipidion (Flabellum) ve Geç Bizans Dönemi...

Resim 10. Sırbistan, Gračanica Kilise (1321-1322), Merkezi Kubbe, Göksel Liturji (Gillette, 2018, s. 33, fig. 3; Betancourt, 2015, s. 497, fig. 5)

Sırbistan, Gračanica Kilise’de (1321-1322), merkezi kubbe dışında apsiste de rhipidion tasvir edilmiştir. Apsiste üstte eksendeki bir tribelon tarafından ikiye bölünmüş yüzeyde Havariler Komünyonu tasvir edilmiştir. Sırbistan Studenica Manastırı, Kral Kilise’nin (1314), apsisindeki Havariler Komünyonu (Gillette, 2018, s. 38, fig. 7) tasviriyle benzerlik gösterir. Tribelonun üzerindeki, altı kanatlı seraphlar, ellerinde üzerinde yazıtların bulunduğu rhipidionları tutar. Tribelonun kuzeyinde, üzerinde kiborion yer alan sunağın arkasında İsa, elindeki ekmeği havarilere sunarken arkasındaki melek-diyakon, üzerinde seraph bulunan rhipidionu, sunak üzerinde sallamaktadır. Eksenin güneyinde, üzerinde kiborion yer alan sunağın arkasında İsa, elindeki kalisi (şarap) havarilere sunarken arkasındaki melek-diyakon, üzerinde seraph bulunan rhipidionu, İsa’nın sunduğu komünyon (şarap) ile sunak üzerinde sallamaktadır (Resim 11).

Resim 11. Sırbistan, Gračanica Kilise (1321-1322), Apsis, Havariler Komünyonu¹¹

Kariye Camii Parekklesionu’nda (Khora Manastır) (14. yüzyıl) (Akyürek, 1996, s. 15), Meryem’in Doğumu’nu gösteren mozaik panoda, Anna’ya hizmet edenlerin arkasında (mabeynci/eşlikçi) elinde üçgen bir rhipidion tutan kadın, tasvirin kutsallığını vurgulamaktadır. Rhipidionun üzerinde tavus kuşunun tüylerinde görülen gözlerin benzeri bir kompozisyon yer alır. Ayrıca rhipidionu

¹¹ (<https://twitter.com/DecaniMonastery/status/1059954022537420801/photo/1> 24.10.21, 17, s.27)

tutan kadının üstündeki pendantifte yer alan tavus kuşu tasviri, göksel ve ruhsal kavram arasındaki kutsallığı somutlaştırmaktadır.

Makedonya Lesnova Manastırı'nın (yaklaşık 1342) apsisinde, Başrahip İsa, sunak üzerindeki liturjik eşyaları kutsarken tasvir edilmiştir (Djuric, 2015, s. 129-130, fig. 1). Sunağın kuzey köşesinde ekmek, güney köşesinde ise kalıs bulunmaktadır. İsa'nın çevresinde mandorla, iki yanında ise ellerindeki rhipidionları sunak üzerinde sallayan seraphlar tasvir edilmiştir. Kuzeydeki seraphın elindeki rhipidion dairesel, güneydekinin elindeki ise sekizgendir. Rhipidionların yüzeylerinde, seraph (?) tasvir edilmiştir (Resim 12).

Resim 12. Makedonya Lesnova Manastırı (yaklaşık 1342), Apsis, Başrahip İsa'nın Liturjik Eşyaları Kutsaması (Djuric, 2015, s. 130, fig. 1)

Makedonya, Pološko Aziz Georges Kilisesi'nde (1343-1345), Havariler Komünyonu tasvir edilmiştir (Popova, 2015, s. 161-163, fig. 1-2). Havariler Komünyonu, iki parçalı olarak düzenlenmiş, naosun kuzey ve güney duvarlara yerleştirilmiştir. Kuzeyde, kiborion altındaki sunağın arkasında, sakkos giyimli İsa'nın boynunda omophorion, başında ise hale yer alır. İsa, sol eli kutsal ekmek kabında (artophorion-?), sağ eliyle de kutsal ekmeği (artos) öndeki Petrus ve arkasındaki havarilere sunarken tasvir edilmiştir. İsa'nın arkasındaki melek-diyakon, üzerinde dört kanatlı kherub bulunan dairesel rhipidionu İsa'nın arkasından uzanarak İsa ve komünyon üzerinde salladığı görülür. Komünyon sahnesinin devamı niteliğinde tasvir edilen güney duvarda ise, İsa elindeki büyük kalisten havarilere şarap sunarken tasvir edilmiştir. Burada İsa'nın arkasındaki meleğin elinde rhipidion bulunmamaktadır. Kuzey ve güney duvarda, komünyonda tasvir edilen sunak ile İsa'nın omophorion renkleri farklıdır (Resim 13).

Bizans Sanatında Rhipidion (Flabellum) ve Geç Bizans Dönemi...

Resim 13 a-b. Makedonya, Pološko Aziz Georges Kilisesi (1343-1345), Havariler Komünyonu (Popova, 2015, s. 162, fig. 1)

Makedonya Üsküp, Markov Manastırı (1375), apsis ve bemada, büyük giriş tasvir edilmiştir. Kuzey ve güney bema duvarında ikişerden dört, apsisde eksende, üzerinde kiborion yer alan sunağın arkasındaki İsa'nın iki yanında, din adamlarının arkasından ellerindeki ikişer rhipidionu sunağa sallayan melek-diyakonlar bulunmaktadır¹² (Resim 14-15) (Betancourt, 2015, s. 509, fig. 11).

Resim 14. Makedonya Üsküp, Markov Manastırı (1375), Apsis, Büyük Giriş (Betancourt, 2015, s. 510, fig. 11; Djuric, 2014, s. 131, fig. 8)

¹² Makedonya Üsküp, Markov Manastırı'nda (1375), olduğu gibi çok yoğun rhipidionun tasvir edildiği kiliseleri Yunanistan ve Balkanlar'daki kiliselerin duvar resimlerinde görmek mümkündür (Resim 13-14) (Djuric, 2014, s. 131, Fig. 8; Betancourt, 2015, s. 497, fig. 5; Gillette, 2018, s. 33, Fig. 3).

Resim 15a-b. Makedonya Üsküp, Markov Manastırı (1375), Apsis ve Bema, Büyük Giriş (Betancourt, 2015, s. 510, fig. 11-4, 11-5)

Romanya, Curtea de Argeş Manastırı (Yaklaşık 1376-1377), prothesiste kiborion altında ölmüş İsa'nın baş ve ayak ucunda ellerindeki rhipidionları İsa'nın üzerinde sallarken tasvir edilmiş melekler bulunur. Başları ile ellerindeki rhipidionları, kiboriona yönelten melekler, olayın gerçekleştiği kompozisyonun dini gücünü yansıtmaktadır (Resim 16) (Djuric, 2014, s. 130, fig. 7).

Resim 16. Romanya, Curtea de Argeş Manastırı (Yaklaşık 1376-1377), Prothesis, İsa'nın Ölü Bedeni Başında Melekler (Djuric, 2014, s. 130, fig. 7)

Yunanistan Valsamonero Manastırı'nın narteksinde yer alan Aziz Phanourios Şapeli'nin (1430-1431), apsisinde büyük giriş tasvir edilmiştir (Djuric, 2014, s. 136, fig. 16, Drandaki, 2017, s. 390-391, fig. 16). Üstte Pantokrator İsa, altta ise büyük giriş tasvir edilmiştir. Liturjinin sunulduğu tasvirinde sağda kiborion planlı sunağının önünde İsa, büyük başrahip şeklinde, mücevherli sakkos giyimli olarak tasvir edilmiştir. Sol elinde kapalı kutsal kitap tutarken sağ eliyle takdis işareti yapan İsa'nın karşısında, ellerinde liturjiyle ilgili kutsal kapları taşıyan melekler, kutsanmak için İsa'ya yönelmiştir. Öndeki meleklerin arkasında, elinde iki rhipidion tutan melek-diyakon bulunmaktadır. Buradaki tüm figürlerin başı haleli, elinde rhipidion tutan melek-diyakonun başındaki hale ise diğerlerinden

Bizans Sanatında Rhipidion (Flabellum) ve Geç Bizans Dönemi...

farklı renkte sunulmuştur. Bu durum O'nun görevi ve liturjideki rhipidionun önemini belirtmek için yapılmıştır (Resim 17).

Resim 17. Yunanistan Valsamonero Manastırı, Aziz Phanourios Şapeli (1430-1431), Apsis, Büyük Giriş (Drandaki, 2017, s. 390-391, fig. 16)

Üslup ve İkonografi

Çalışma kapsamında incelenen örneklerin hepsi duvar resimidir. Kiliselerde, apsis, bema, kubbe, naos ve narteks duvarlarında tasvir edilen Havariler Komünyonu, İsa'nın Liturjik Eşyaları Kutsaması, İsa'nın Ölü Bedeni Başında Bekleyen Melekler, Koimesis Meryem (Meryem'in Ölümü), Büyük Giriş ve Küçük Giriş'e ait kompozisyonlarda; melekler, melek-diyakonlar ya da seraphların ellerinde rhipidionlar tespit edilmiştir.

İncelenen rhipidionların üzerinde çoğunlukla değerli taşlar, geometrik kompozisyonlar ya da kherub ve seraph tasvirleri yer almaktadır. Kherub ve seraph tasvirleri çoğunlukla birbirine karıştırılmaktadır. Seraphlar, altı kanatlıdır, ellerinde kherublardan farklı olarak kılıç ya da mızrak tutar. Kherubların Bizans resim sanatında dört yerine altı kanatlı olarak tasvir edilmesi, karışıklığı önlemeye yönelik düzenlenmiş bir kural şeklinde yorumlanmaktadır (Mango, 1962, s. 86, Doğan ve Ünser, 2011, s. 205). Özellikle kiliselerdeki rutsal mekanlarda duvar resimlerinde tasvir edilen seraph ve kherubların, göksel varlıkların koruyucu yapısına sembolik açıdan gönderme yapmak için rhipidionlarda tasvir edildiği bilinmektedir. Ayrıca bu durum, duvar resimlerindeki rhipidionları ellerinde tutan ya da sallayan melekler ile melek-diyakonları açıklamaktadır.

Melek-diyakonlar tarafından taşınan rhipidionlar çoğunlukla dairesel formda, uzun birer sap yardımıyla sunağın üzerin ya da kutsal olayın gerçekleştiği yöne sallanmakta/uzatılmaktadır (Acar-Eser, 2020, s. 77). Makedonya Üsküp Aziz Nerezi Kilisesi (1164), Havariler Komünyonu ve Hetoimesia'da (Boş That) (Dimitrova, 2015, s. 17), Ermenistan Lori, Akhtala Manastırı Kilisesi (1205-1216), Havariler Komünyonu'nda (Lidov, 1998a, s. 347, fig. 5), Mısır Deir el-Syrian Manastırı (13. yüzyılın ilk yarısı), apsis yarım kubbesi, Meryem'in Ölümü'nde (Koimesis Meryem) (Snelders and Immerzeel, 2004, s. 117, Pl. 2), Makedonya

Ohrid, Bakire Peribleptos Kilisesi (1295), apsisteki Havariler Komünyonu'nda (Betancourt, 2015, s. 495, fig. 4), Makedonya Staro Nagoričane, Aziz George Kilisesi (14. yüzyıl), apsisteki Havariler Komünyonu'nda, Sırbistan Studenica Manastırı, Kral Kilise (1314), apsisteki Havariler Komünyonu'nda (Gillette, 2018, s. 38, fig. 7), Sırbistan Studenica Manastırı, Kral Kilise (1314), Meryem'in Doğumu'nda, Sırbistan Gračanica Kilise (1321-1322), merkezi kubbedeki göksel liturji ile apsisteki Havariler Komünyonu'nda (Gillette, 2018, s. 33, fig. 3, Betancourt, 2015, s. 497, fig. 5), Makedonya Lesnova Manastırı (yaklaşık 1342), apsisteki Başrahıp İsa tasvirinde (Djuric, 2015, s. 129-130, fig. 1), Makedonya, Pološko Aziz Georges Kilisesi (1343-1345), Havariler Komünyonu, kuzey duvarda (Popova, 2015, s. 162, fig. 1), Makedonya Üsküp, Markov Manastırı (1375), apsis ve bemaadaki Büyük Giriş'te (Betancourt, 2015, s. 510, fig. 11; Djuric, 2014, s. 131, fig. 8), Romanya, Curtea de Argeş Manastırı (yaklaşık 1376-1377), prothesiste, İsa'nın Ölü Bedeni Başında Melekler (Djuric, 2014, s. 130, fig. 7), Peloponnese, Velanidia, Aziz Panteleimon Kilisesi (geç 13. yüzyıl), İsa'nın ölü bedeni başında melekler (Gkioles and Pallis, 2014, s. 228) ve Yunanistan Valsamonero Manastırı'nın narteksinde yer alan Aziz Phanourios Şapeli'nin (1430-1431), apsisindeki Büyük Giriş'te (Djuric, 2014, s. 136, fig. 16; Drandaki, 2017, s. 390-391, fig. 16) dairesel formda rhipidionlar tasvir edilmiştir. Riha ve Stuma hazinelerindeki (565-578) rhipidionların disk formu ve dilimli kenar bordürleri, 11. yüzyıl sonrasına tarihlendirilen kilise duvar resimlerindeki rhipidionlarda üslup ve form açısından yansıtılmaya devam etmiştir (Kroos and Wirth, 1991, Abb. 1a-b; Doğan ve Ünser, 2011, s. 2015, Res. 3-4). Ayrıca çalışmanın konusunu oluşturan 13.-15. yüzyıl Kıbrıs, Makedonya, Yunanistan ve Balkanlardaki bazı kiliselerde, dört kenarı yarım daire genişletilmiş örneklerin dışında sadece disk formunda ve melek tasvirli (kherub ve seraph) rhipidionlar bulunmaktadır (Stylianou and Stylianou, 1997, fig. 46-47 169-170, 266; Greenwood, 2015, s. 142-144; Betancourt, 2015, s. 489-510; Popova, 2015, s. 161-163, fig. 1-2; Acara-Eser, 2020, s. 77; Acara-Eser, 2020, s. 77; Gerstel, v.d., 2021, s. 31-49).

Üzerlerinde kherub-seraphların tasvir edildiği rhipidionlar, liturjinin ve kompozisyonun önemini göstermektedir. Makedonya Üsküp, Markov Manastırı (1375), apsisde Büyük Giriş (Betancourt, 2015, s. 510, fig. 11; Djuric, 2014, s. 131, fig. 8), Romanya Curtea de Argeş Manastırı (yaklaşık 1376-1377), Prothesis (Djuric, 2014, s. 130, fig. 7) ve Yunanistan Valsamonero Manastırı, Aziz Phanourios Şapeli (1430-1431), apsisteki Büyük Giriş (Drandaki, 2017, s. 390-391, fig. 16) tasvirlerinde, melek-diyakonların ellerinde ikili rhipidionlar yer almaktadır. Aynı düzen Markov Manastırı'nda (1375), liturjinin devamı niteliğinde olan kuzey ve güney bema da görülmektedir (Betancourt, 2015, s. 510, fig. 11, Djuric, 2014, s. 131, fig. 8). Burada melek-diyakonların iki elinde tuttıkları rhipidionlar, uzaktan bakıldığında alttan birleşik gibi görünse de her elinde bir tane rhipidion tuttuğu daha yakında bakıldığında fark edilmektedir. Ayrıca Üsküp Markov Manastırı (1375) ve Yunanistan Valsamonero Aziz Phanourios Manastırı (1431), apsisteki Büyük Giriş'teki (Djuric, 2014, s. 136, fig. 16) ikili rhipidionlara benzer bir düzenleme görülmektedir. 14. yüzyıla tarihlendirilen kitap kapakları ve duvar

Bizans Sanatında Rhipidion (Flabellum) ve Geç Bizans Dönemi...

resimlerinde de ikili rhipidionların tasvir edildiği bilinmektedir. Örneğin İngiliz krallarının taç giydiği bilinen Londra'daki Westminster Abbey Kilisesi'nde 14. yüzyıla tarihlendirilen gümüş bir rhipidionun dışında, iki disk şeklindeki rhipidion tasvirli kutsal kitabın da 14. yüzyıla tarihlendirildiği bilinmektedir (Von Fürstenberg, 1979, s. 170). İkili rhipidionların bu dönemde daha çok göksel liturji ve törensel faaliyetlerle ilişkili dini yapılarda kullanıldığı düşünülmektedir.

Melek-diyakonlar tarafından taşınan rhipidionlardan bazıları dışında diğerleri doğrudan ikonografik sayneye yönelmiştir. Özellikle Havariler Komünyonu tasvirlerinde, bazı melek-diyakonların, rhipidionları sunak üzerindeki liturjik eşyalar yerine İsa'nın elindeki şarap ve ekmeği işaret edecek şekilde, İsa'nın arkasından O'na doğru salladığı görülmektedir. 13.-14. yüzyıla tarihlendirilen birçok kilisede bu anlatış doğrultusunda oluşturulmuş birçok tasvir bulunmaktadır. Ermenistan Lori, Akhtala Manastırı Kilisesi (1205-1216), apsisteki Havariler Komünyonu (Lidov, 1998a, s. 347, fig. 5), Makedonya Staro Nagoričane, Aziz George Kilisesi (14. yüzyıl), apsisteki Havariler Komünyonu, Sırbistan Studenica Manastırı, Kral Kilise (1314), apsisteki Havariler Komünyonu (Gillette, 2018, s. 38, fig. 7) ve Makedonya, Pološko Aziz Georges Kilisesi (1343-1345), Havariler Komünyonu, kuzey duvardaki (Popova, 2015, s. 162, fig. 1) tasvirler buna örnektir. Bu durum 13. ve 14. yüzyıla ait iki ayrı metinde, rahiplerin rahatsız olmaması için rhipidionların kullanıldığı belirtilmesi, liturjik eserler kadar din adamlarının da toz ve böceklerden rhipidionlar yardımıyla uzaklaştırıldığını desteklemektedir (Kroos and Wirth, 1991, s. IIA1). Mısır, Deir el-Syrian Manastırı (13. yüzyılın ilk yarısı), apsis yarım kubbesindeki, Koimesis Meryem (Meryem'in Ölümü) (Snelders and Immerzeel, 2004, s. 117, Pl. 2) tasvirinde, melekler, ellerindeki rhipidionları, kline üzerinde uzanan Meryem yerine, İsa'nın elinde tuttuğu Meryem'in kutsal ruhu üzerinde salladığı görülmektedir. Bu durum, teolojik bakışın Meryem yerine İsa ve Meryem'in ruhuna yöneltmesi hususuyla açıklanabilir.

Melek / melek-diyakonların ellerindeki rhipidionlar, sunak, kiborion ya da kutsal kişilerin üzerinde sallanırken tasvir edilmiştir. Makedonya Ohrid, Bakire Peribleptos Kilisesi (1295), apsisteki Havariler Komünyonu'nda (Betancourt, 2015, s. 495, fig. 4), kiborionun üzerine, Kapadokya Ihlara Vadisi Bezirana Kilise (13. yüzyıl), apsiste sunak çevresindeki Ioannes Khrysostomos, Amphilokhios ve Blasios (Jolivet-Lévy, 2017, s. 116, fig. 12) tasvirinde, kiborionun önünde ve sunak üzerine, Makedonya Staro Nagoričane, Aziz George Kilisesi (14. yüzyıl), apsisteki Havariler Komünyonu'nda, kiborionun altında ve sunak üzerine, Romanya, Curtea de Argeş Manastırı (Yaklaşık 1376-1377), prothesisteki İsa'nın Ölü Bedeni Başında Melekler'in (Djuric, 2014, s. 130, fig. 7), ellerindeki rhipidionlar kiborion üzerinde sallanırken gösterilmiştir.

Tasvir edilen rhipidionlar çoğunlukla sarı ve sarı tonlarındadır. Özellikle dini figürlerin başlarındaki haleler ile benzer tonlara sahip olan rhipidionlar, sarı renkleri ve dini yapılardaki ortak kullanımları kapsamında ele alındığında, sahnenin ikonografik gücüyle renk kurgusunun bağlantılı olduğunu gösterir. Ayrıca Sırbistan Kara, Beyaz Kilise'de (14. yüzyıl) apsiste, sunağın arkasında, din

adamları üzerine rhipidion sallayan üç melek-diyakon görülmektedir. Eksenin güneyindeki ile kuzeyindeki meleklerden öndekinin elindeki rhipidion disk, arkadakinin ise eşkenar dörtgendir. Sarı tonlara sahip rhipidionların kenarlarındaki beyaz inci süslemeler, din adamlarının başlarındaki sarı halelerde de görülmektedir. Bu durum rhipidion-hale ile renk-kutsallık ilişkisinin yansıtmaktadır.

Makedonya Lesnova Manastırı (yaklaşık 1342), apsisteki Başrahip İsa'nın kutsal eşyaları kutsamasında (Djuric, 2015, s. 130, fig. 1), İsa'nın iki yanındaki seraphlar ile Sırbistan, Gračanica Kilise (1321-1322), apsiste Havariler Komünyonu kompozisyonunu ikiye bölen tribelonun üzerindeki seraphın ellerinde rhipidion görülür. Makedonya Lesnova Manastırı (yaklaşık 1342), örneğinde seraphların elinde bir rhipidion yer alırken Sırbistan, Gračanica Kilise'deki (1321-1322) seraphın iki elinde birer rhipidion bulunur. İncelenen örneklerden Markov Manastırı'nda büyük girişteki, melek-diyakonların ellerindeki rhipidionların yüzeylerindeki yazıtlar, Cherubikon (Kherubik İlahi / χερουβικὸς ὕμνος) ile bağlantılıdır. Makedonya, Treskavec Manastırı (1340), kubbede yer alan ökaristi tasvirinde, İsa tıpkı bir kral gibi tasvir edilmiştir. Yazıtta İsa'dan Kralların Kralı olarak bahsedilmektedir. Kral Davud ve Kraliçenin arkasında kherub ve seraph yer almaktadır. Üzerinde Kutsal, Kutsal, Kutsal yazılı rhipidion tutan göksel varlık (seraph), rhipidionların üzerlerindeki yazıtların liturjideki Cherubikon ile bağlantısını göstermektedir (Popova, 2015, s. 165). Ayrıca burada "Heavenly Court" olarak ilk örneğin olduğu belirtilen kompozisyonda yoğun melekler ve arasındaki kherub ve serap tasvirleri, liturjideki meleklerin önemini ve üzerindeki yazıtlı rhipidionun 14. yüzyıldaki gücünü göstermektedir (Popova, 2015, s. 165; Vasileski, 2016, s. 21). İncelenen duvar resimlerinden Mısır, Deir el-Syrian Manastırı (13. yüzyılın ilk yarısı), apsis yarım kubbesindeki rhipidionlar, yeşil ve kırmızı değerli taşlarla bezenmesiyle diğerlerinden farklıdır (Snelders and Immerzeel, 2004, s. 117, Pl. 2).

Mısır, Deir el-Syrian Manastırı (13. yüzyılın ilk yarısı), apsis yarım kubbesindeki Koimesis Meryem (Meryem'in Ölümü) (Snelders and Immerzeel, 2004, s. 117, Pl. 2) tasvirinde, İsa'nın iki yanında, ellerinde rhipidion tutan meleklerin, 13.-15. yüzyıl örneklerinde alışılmış bir üslup anlayışından farklı sunulduğu görülmektedir. Madalyonlar içinde büst şeklinde tasvir edilen meleklerin sadece ellerindeki değerli taşlarla süslü rhipidionların madalyon dışına taşıdığı görülmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Liturjik eserler, kiliselerde cenneteki tanrısal seramoninin yeryüzünde yansıtılması açısından büyük öneme sahiptir. Göksel ve dini makamların analojisi, patristik dönemin başlangıcından itibaren çeşitli şekillerde yansıtılmıştır. Göksel hiyerarşinin aynası olarak liturjilerde birçok nesne kullanılmaya başlanmıştır. İmparator VII. Konstantin'in (913-959) saray mensuplarına uyguladığı hiyerarşik düzenin, ikinci yüzyılda Antakyalı Ignatius tarafından metinlerinde anlatıldığı bilinmektedir. Dini hiyerarşide İsa ve havarilerin konumuyla kiliselerde rahiplerin

Bizans Sanatında Rhipidion (Flabellum) ve Geç Bizans Dönemi...

meclisindeki piskopos düzeni eşdeğer olarak kabul edilir. Pseudo-Dionysios'un, *The Celestial Hierarchies / The Ecclesiastical Hierarchies* adlı (eşleştirilmiş) çalışmalarında, dünyevi düzenin göksel bir düzenle eşleştirilerek yansıtıldığı belirtilmektedir. İfadelerin görsel sanatlar üzerindeki etkisine dair erken Bizans dönemine ait birkaç örnek bu durumu deteklemektedir. Teolojik yansımayı, Kuzey Suriye'de Kaper Koraon Hazinesi'ndeki liturjik eserlerde (6.-7. yüzyıl) görmek mümkündür. Liturjik eserlerden birinin üzerinde, kiborion altındaki sunakta İsa ayakta dururken ellerinde liturjik kaplar yer almaktadır. Bu gibi uygulamalar İsa'nın liturjiye başkanlık ettiği şeklinde yorumlanır. Göksel gerçekliğin dünyevi ayinlere müdahalesi, liturjik eserler üzerinde yansıtılırken ögelere rhipidionların da dahil olduğu görülmektedir (Woodfin, 2010, s. 310).

Malzeme ve teknik özellikleri açısından değerlendirildiğinde, erken Bizans döneminde ve hala Katolikler tarafından rhipidionlarda sıkça tavus kuşu tüyünün tercih edilmesinin özel bir nedeni bulunmaktadır (Von Fürstenberg, 1979, s. 157-165). Tavus kuşu tüyünden yapılan rhipidionların özel bir hareket çağrışımı bulunmaktadır. Özellikle liturji sırasında, diyakonun rhipidionu rahibin arkasından geçirirken, tüylerindeki hareketlilik ile tavus kuşu tüyleri üzerinde çok fazla göz şeklinde desen bulunması, rhipidionların görsel ve işitsel şölen sunduğu şekilde açıklanmaktadır (Kessler, 2012, s. 17; Greenwood, 2015, s. 142). Ayrıca rhipidionların tasarımlarından kaynaklı, hareket ettirildiğinde yumuşak bir ses ve ışık etkileriyle liturjiye katılanları etkilediğine inanılır¹³ (Şakota, 2004, s. 134).

Büyük Giriş'te Cherubikon okunurken gerçekleştirilen seramoni, Cennetteki ev sahiplerinin tezahürü olarak yorumlanır. Liturjide kullanılan rhipidionların yüzeyinde genellikle kherub, seraph veya tetramorph bulunmaktadır. Andidalı Nikholas/Theodore'nin yazılarında "*rhipidialar... bir tür Kerubim gibidir*" ifadesi geçer (Betancourt, 2015, s. 519). Bu durum liturji sırasında hareket ettirilen rhipidionların, yüzeylerindeki meleklerin temsili melek kanatları şeklinde çarpınan bir etki uyandırdığı, bu kanatların da aynı şekilde dua edenleri altında (kanatların altında) barındırarak kötülüklerden koruduğuna inanılmaktadır (Betancourt, 2015, s. 519). Bu uygulamaları, 6. yüzyıldan itibaren tasvir edilen örneklerin üzerindeki seraph ve kherub tasvirlerinden de takip etmek mümkündür. Özellikle liturjik eserlerde sukça tercih edildiği (Ballian, 2004, s. 133; Djuric, 2014, s. fig. 11; Woodfin, 2015, s. 25, fig. 8; Gillette, 2018, s. 34, Resim 4), bilinen ilk ve erken örnekleri olan Riha ve Stuma hazinelerindeki tasvirleriyle desteklenmektedir (Kroos and Wirth, 1991, Abb. 1a-b; Doğan ve Ünser, 2011, s. 2015, Res. 3-4). Sunağa ulaşan melek-diyakon, rhipidionu bir taraftan diğer yana salladığında güçlenen yanar-döner tavus kuşu tüyleri, şöleni hareketlendirmekte, bu etki sonradan çeşitli malzemelerle yapılan rhipidionlarla da sürdürülmektedir. Sembolik açıdan melek olarak kabul edilen diyakonlar böylece sunakta beden ve kan arasında fenomenolojik bir ilişki kurmakta, liturjinin cennette gerçekleştiği etkisini yansıtmaktadır. Sunakta tahtta oturduğu bilinen İsa'nın yanında yer alan melekler ile ilişkilendirilen rhipidion ve onları taşıyan diyakonların üzerlerindeki

¹³ Liturji - ses ilişkisi, ve dini ortamlardaki melek sesleri ile mistik teolojinin yansımaları için bakınız; (Gerstel, v.d., 2021, s. 31-49).

melek giyisileri, olayın cennetteki melekler tarafından onurlandırılması şeklinde yorumlanmaktadır (Kessler, 2012, s. 17).

Ortodoks Hıristiyan dünyasında rhipidionlardaki ikonografik tasvirlerin sembolik unsurlardan oluştuğu bilinir. Araştırmalar göstermiştir ki, Kapadokya'da (Kappadokia) Bizans ordusunu kuran ya da yeniden atanan askeri subayların kiliselerde köklü bir geleneği vardır. Bu da askeri ve zengin kişilerin bağışlarını anlatan yazıtlarda ifade edilmiş ve Başmelek Gabriel ile Mikhael, göksel orduların komutanı olarak kabul edilmiştir (Jolivet-Lévy, 2012, s. 141-161; Greenwood, 2015, s. 143). Areopaguslu Dionysios (6. yüzyıl), melekleri üçlü grup halinde, hiyerarşik düzenlerine göre gruplandırmıştır. Dionysos; Kherub, Seraph ve Tahtlar'ı, Tanrı'ya en yakın melekler grubunda değerlendirmiştir (Doğan ve Ünser, 2011, s. 199-200). Duvar resimlerindeki rhipidilar, çok küçük boyutta ya da apsislerde yerden çok yukarıda resmedildiği için ortalarında kherub ya da seraph mı bulunduğu net olarak belirlenememiştir. Günümüze ulaşan küçük buluntular, rhipidionların üzerindeki kherub ve seraphlar hakkında bilgiler sunar. Kherubların kanatlarından yukarıdaki ikisi, birbirinin üzerine gelecek şekilde düzenlenmiş, üzerinde ise çok sayıda göz bulunmaktadır. Dört ya da altı kanatlı göksel varlıkların kanatlarının ortasında, tek başına insan yüzü yer aldığı gibi insaneyüzü çevresinde çoğunlukla İncil yazarlarının sembolü olan dört apokaliptik yaratığın (Luka/öküz, Markus/aslan, Matta/insane ve Yuhanna/kartal) başı tasvir edilmiştir. Kherub'un altaki iki kanadıyla kapatılmış insan ayakları yer alır. İki kanadıyla uçtukları bilinen kherubların iki eli yanlardan görülmekte, bazen elleri açık ve boş bazen de mızrak ya da kılıç taşımaktadır. Altta ya da alt iki yanda ateşten tekerlekler (Ezekiel, 1, s. 15-21) kherublara eşlik etmekte ya da yakınında bulunmaktadır (Doğan ve Ünser, 2011, s. 204).

Kaper Koraon Hazinesi'ndeki rhipidion (577), erken tarihli bir örnektir (Woodfin, 2010, s. 310). Rhipidionun ön yüzünde riha ve stuma hayranları tarafından Ezekiel'in taht-araba vizyonundan türetildiği görülen tekerlekli, kıvrık dört kanatlı, dört yüzlü (insan, aslan, sığır/boğa, melek) kherub yer alır (Woodfin, 2010, s. 310). Bu düzen küçük el sanatlarında sıkça işlenmişken duvar resimlerinde uygulanmamıştır. Rhipidionların üzerinde yer alan melek tasvirleri sembolik bir kullanımı gösterir. Diyakonlar, rhipidionları sunak çevresinde taşıma ve sallamanın yanında göksel meleklerin görevini de devralmıştır (Woodfin, 2010, s. 310). Liturjideki dünyevi ve göksel varlıkların arasındaki bağlantı, patristik kaynaklarla sağlanmıştır. Diyakonların, ayin sırasında naostaki insanlar ile kutsal alandaki rahipler arasında aracı/haberci (angeloı) olarak hareket ettikleri bilinir. Çeşitli metinlerde melek kanatlarıyla tasvir edilen diyakonların, hatta rhipidionlar üzerinde betimlenen melek tasvirlerini, Tanrı'nın tahtı çevresinde sallayarak, dünyevi-teolojik bir bağ sundukları bilinir. Diyakonlar tarafından sallanan yelpazelerin, zengin ve değerli taşlarla süslenmesi de dini ve dünyevi kurgu arasındaki gücü yansıtmak amacıyla uygulanmış bir yöntemdir (Woodfin, 2010, s. 311). Rhipidionların kutsal meleklerle ilişkisi erken Bizans dönemi ve öncesine dayanmaktadır. 4. yüzyıla tarihlendirilen kutsal metinler, Kaper Koraon Hazinesi'ndeki rhipidion (577), Mikhael III'ün mektubunda (858-867 arası), Codex

Bizans Sanatında Rhipidion (Flabellum) ve Geç Bizans Dönemi...

Vigilanus'ta (976), Aziz Lambert'in yaşamını gösteren minyatür (12. yüzyıl), Deir al-Surian'daki bronz rhipidion (1202-1203) üzerindeki yazıt, rhipidionların üzerinde tasvir edilen melekleri açıklamaktadır (Kessler, 2012, s. 16). Dünyevi ve semavi gerçeklik arasında özgürce çağrışımlar kuran liturjik eserlerdeki tasvirlerin, II. İznik Konsili'nde (787) alınan kararlar doğrultusunda yeni bir sürece sahip olduğu, bu dönem sonrasında alınan kararlar sonucunda sanatçıların bazı göksel düzeni tasvirlerde sıkça yansıttıkları bilinir. İkonoklazma dönemindeki (726-842/843) etkiler, erken Bizans döneminden itibaren bu tür sanat eserlerinin çoğunun tahrip olmasına neden olmuştur. İkonoklazma sonrasında bu ikonografinin daha da gelişmesi, ironik bir şekilde, ikona hürmetinin ortodoksluğunu sürdürmek için kullanılan argümanlar tarafından bastırılmıştır. 11.-12. yüzyıllarda, ikonoklazmanın etkilerinin tarihe gömüldüğü süreçte, sanat eserlerinin bir kez daha dünyevi kilise ile göksel alem arasında açık paralellikler çizmeye başladığı görülür. Kilise ve cennet alemlerini sıkı bir paralellik içinde birbirine bağlayan ikonografik temaların gelişimi, İkonoklazma sonraki Bizans sanatında görülen yeniliklerindedir (Woodfin, 2010, s. 311). Bu süreci rhipidialarla üzerlerindeki göksel varlıklar üzerinden takip etmek mümkündür.

İkonoklazma dönemi (726-842/843) sonrasında resim sanatındaki değişim ve gelişimine, rhipidionların duvar resimleri üzerinden bakmak mümkündür. Duvar resimlerindeki çağdaş gelişmelerle göksel ve dünyevi ayinler arasındaki çizginin liturjideki örneklerini yansıtan rhipidionlar, 13.-15. yüzyıl apsis resim programında, doğum, ölüm, hizmet ve liturji konularıyla ilgili bağlantılı olarak betimlenmiştir. Rhipidionlar ilgili tasvirler çoğunlukla kutsal bir olan ya da yerlerle ilgilidir. Kiliselerde apsis ve bemaadaki pencerelerden gelen doğal güneş ışığı bemaada sunağı aydınlatmaktadır. Çoğunlukla kiborion altında sunakların yer aldığı bilinmektedir. Bu durum duvar resimlerinde de gösterilmiştir. Duvar resimlerinde sunağın üzerinde figürlerin duruş açılarına göre yerleştirilmiş bir kiborion, altındaki sunakta ise liturjik eşyalar yer almaktadır. Kiborionun kubbesi sembolik açıdan gökyüzünü simgelemekte, altında bazı tasvirlerde görülen güvercinler ise kutsal ruhu işaret etmektedir. Kapadokya İhlara Vadisi Bezirana Kilise (13. yüzyıl), spsis resim programındaki beyaz güvercin buna örnektir. Sunağın iki yanındaki melek-diyakonların ellerindeki rhipidionlar da bu gerçekliği güçlendirmektedir (Jolivet-Lévy, 2017, s. 115-121, fig. 12).

Kilise duvar resimlerinde en erken uygulamalar 11. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Ohrid Ayasofya Kilisesi ve Kiev Ayasofya Kilisesi'nin apsislerindeki Havariler Komünyonu resim programındaki rhipidionlar liturjinin gücünü arttırmak amacıyla uygulanmıştır. İki kompozisyonda komünyon tasvir edilmiştir. Ohrid Ayasofya Kilisesi'nde İsa sunak masasının arkasında bir defa resmedilmiş, Kiev Ayasofya Kilisesi'nde de gösterildiği gibi sunak masasının kenarlarında iki defa resmedilen İsa ile birlikte melek-diyakonlar da iki defa tasvir edilmiştir. İki örnek de bu dönemde başkent İstanbul resim düzeninin uygulanmadığını gösterir. Komünyon teması çerçevesinde değişen uygulamalar görülse de kompozisyonlar, ritüele uygun olarak resmedilmiştir. Komünyon teması aracılığıyla tüm ökaristik ayininin uygulamasını yansıtmak amacıyla kasıtlı olarak

tasvir edilmiş iki çağdaki örnektir. Resim açısından karakteristik olarak, resimsel şemaların farklılığına rağmen, Kiev ve Ohrid Ayasofyalarındaki sahnelerde önemli bir ikonografik yenilik görülür. Sunağın iki yanında tasvir edilen melek-diyakonlar, ellerindeki rhipidionlarla ayine eşlik etmektedir. 11. yüzyıl ile birlikte bu erken uygulamalar, yalnızca göksel kutsallığı belirtmekle kalmaz aynı zamanda, tıpkı bir piskoposun litürjiye katılan rahiplerle iletişim kurması gibi havarilerle sunakta ayrı ayrı iletişim kurarken tüm eylemde tezahür eden İsa'nın Papalık rolünü vurgulamaktadır. Kilisede ayinde bulunan halk, apsisde, sunak üzerindeki resme baktığında, İsa'nın en üstte Baş Rahip olduğu yerde, cennetteki kutsal hiyerarşi fikrini yansıtmaktadır (Lidov, 1998b, s. 385). 11. yüzyılda, Kiev Ayasofya Kilisesi ve Ohrid Ayasofya Kilisesi'nin apsislerindeki Havariler Komünyonu'nda melek diyakonların ellerindeki rhipidionlar birbirinden farklı olarak resmedilmiştir (Kriza, 2017, s. 93, 98-99, fig. 1, 5-6). Paleologos döneminde (1259-1453), melek-din adamları hiyerarşisi, melek-diyakona ek olarak melek-rahiplerle betimlenmiştir. Mistra Peribleptos Kilisesi'ndeki fresklerde, hem rahip hem de diyakon olarak yetkilendirilmiş melekler tarafından canlandırılmış büyük giriş tasvir edilmiştir. Ayinde melek-rahipler örtülü kadehler taşırken, melek-diyakonlar, İsa'nın başkanlık ettiği ayinde sunağa ilerlerken başlarının üzerinde örtülü patenleri taşımaktadır. Modern bakış açısıyla bakıldığında ne kadar tuhaf görünse de, duruşlar ve figürlerin tam olarak geç Bizans dönemi öğretileri ile litürjik kitaplardaki gibi şekillendiği görülmektedir (Woodfin, 2010, s. 313).

İncelenen duvar resimlerinden sadece Mısır, Deir el-Syrian Manastırı (13. yüzyılın ilk yarısı), apsis yarım kubbesindeki rhipidionlar (Snelders and Immerzeel, 2004, s. 117, Pl. 2), yeşil ve kırmızı değerli taşlarla bezenmiştir. 11. yüzyıla tarihlendirilen Ohrid Ayasofya Kilisesi'nin apsisindeki tavus kuşu tüyü tasvirli (üç dişli yaba benzeri) rhipidionlarında da sarı tonlarına sahip olması (Lidov, 1998b, s. 385), 11. yüzyıldan itibaren tasvir edilen rhipidionların özellikle sarı ve sarı tonlarına sahip olduğunu göstermektedir. 13.-15. yüzyıl arasına tarihlendirilen rhipidionların hepsi de sarı ve sarı tonlarına sahiptir. Dini figürlerin başlarındaki haleler ile benzer tonlara sahip rhipidionlar, sarı renkleri ve dini yapılarıdaki ortak kullanımları kapsamında ele alındığında, sahnenin ikonografik gücünü yansıtmakta, rhipidionun kompozisyondaki litürjik gücünü yansıtmaktadır. Rhipidionlardan bazılarında beyaz incili süslemelere yer verilmiştir. Sırbistan Kara, Beyaz Kilise'de (14. yüzyıl) apsisde, sunağın arkasında, din adamları üzerine rhipidion sallayan üç melek-diyakonun ellerindeki sarı tondaki rhipidionların kenarlarındaki beyaz inci süslemeler, din adamlarının başlarındaki sarı halelerde de görülmektedir. Bu durum rhipidion-hale ile renk-kutsallık ilişkisinin vurgulamak, rhipidionun litürjideki önemini yansıtmak amacıyla yapılmış üslupsal uygulamalardır. Sırbistan, Gračanica Kilise (1321-1322), merkezi kubbede, Göksel Litürji'deki melek-diyakonların ellerindeki rhipidionlar, Riha ve Stumma örneklerinin bordürlerindeki tasvirleri hatırlatmaktadır (Gillette, 2018, s. 33, fig. 3; Betancourt, 2015, s. 497, fig. 5). Burada melek-diyakonların ellerindeki rhipidionların kenarlarında beyaz, dilimli dekoratif bordür, diğer örneklerden tamamen farklı olarak resmedilmiştir. Bu durum litürjinin gücünü göstermenin

Bizans Sanatında Rhipidion (Flabellum) ve Geç Bizans Dönemi...

yanında ressam-sanatçı ve bani arasındaki ilişkiyle de açıklanmaktadır. Yunanistan Valsamonero Manastırı, Aziz Phanourios Şapeli (1430-1431), apsisindeki Büyük Giriş (Drandaki, 2017, s. 390-391, fig. 16) kompozisyonunda, rhiha ve stumma örneklerinde olduğu gibi dilimli bordür kullanılmış, Sırbistan, Gračanica Kilise (1321-1322) rhipidionlarından farklı olarak (Gillette, 2018, s. 33, fig. 3; Betancourt, 2015, s. 497, fig. 5) burada bordürler de sarı olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca Yunanistan Valsamonero Manastırı, Aziz Phanourios Şapeli (1430-1431), apsisindeki Büyük Giriş'te rhipidionu taşıyan diyakonun başındaki hale rengiyle diğerlerinden farklı şekilde tasvir edilmiştir (Drandaki, 2017, s. 390-391, fig. 16).

Sırbistan Studenica Manastırı, Kral Kilise'de (1314), apsiste Havariler Komünyonu (Gillette, 2018, s. 38, fig. 7), Makedonya Staro Nagoričane, Aziz George Kilisesi'nin (14. yüzyıl), apsisindeki Havariler Komünyonu ve İhlara Vadisi Bezirana Kilise'de (13. yüzyıl), apsiste tasvir edilen melek-diyakonların ellerindeki rhipidionların çevresindeki beyaz bordür ile sunak çevresinde Ioannes Khrysostomos, Amphilokhios ve Blasios'un halelerindeki beyaz bordürlerin de aynı amaç doğrultusunda resmedildiği görülmektedir (Jolivet-Lévy, 2017, s. 116, fig. 12). Makedonya Lesnova Manastırı'nda (yaklaşık 1342), apsisteki Başrahip İsa'nın Kutsal Eşyaları Kutsaması (Djuric, 2015, s. 130, fig. 1), Sırbistan, Gračanica Kilise (1321-1322), merkezi kubbede, Göksel Liturji (Gillette, 2018, s. 33, fig. 3, Betancourt, 2015, s. 497, fig. 5), Makedonya, Pološko Aziz Georges Kilisesi'nde (1343-1345), Havariler Komünyonu'nda (Popova, 2015, s. 162, fig. 1) ve Romanya, Curtea de Argeş Manastırı'nda (Yaklaşık 1376-1377), prothesiste İsa'nın Ölü Bedeni Başında Melekler (Djuric, 2014, s. 130, fig. 7) kompozisyonlarındaki rhipidionlarla dini figürlerin başındaki haleler sarı, bordürlerinin ise beyaz sunulması, kutsa-renk ilişkisini desteklemektedir. Kapadokya kiliselerinde dekoratif süslemelerden bazıları rhipidion formunda tasvir edilmiştir. Bezirana Kilise'de (13. yüzyıl) naosun köşelerindeki üçgen alanlarda, geometrik şekillerle bezenmiş, alttan yukarıya genişleyen üçgen kesimlerin birleştiği alanlarda madalyonların ortasında seraph benzeri düzenlemeler görülmektedir (Jolivet-Lévy, 2017, s. 123, fig. 21). Özellikle kiliselerin apsis ve bema bölümlerinde resmedilen rhipidionlar, ilahi enerjisinin tezahürüne kozmografik bir boyut kazandırmanın yanında, sembolik meleklerin Tanrı'nın tahtında otururken yanlarında bulunarak liturjiye öncülük ettiği şeklinde sembolik mesaj güçlendirmektedir. Kaphiona Aziz Theodores Kilisesi'nin (1263-1264) apsis yarım kubbesinde İsa'nın başı üzerinde büyük bir madalyon ortasında dönen ışıklı disk yer almaktadır. Göksel çağrışımlarla donatılmış bu disk (Jolivet-Lévy, 2017, s. 125), İsa'nın iki yanındaki Başmeleklerin başlarının hizasında ve ekseninde yer almasıyla akıllara liturjideki sembolik rhipidionları hatırlatmaktadır. Jolivet-Lévy'nin değerlendirmeleri dışında bazı araştırmacılar, Çarmıhta İsa tasvirlerinin yanlarındaki disk içinde sunulan saçların da rhipidionları sembolize ettiği ifade edilmektedir (Kroos and Wirth, 1991, s. IVC).

14. yüzyıldan itibaren, Havarilerin Komünyonu tasvirlerinde, İsa sunakta ayakta betimlenmiş, üzerindeki antik elbiseler yerini daha zengin giysilere bırakmıştır. Selanik Aziz Nikholas Orphanos Kilisesi (14. yüzyıl) ve Čučer Aziz

Niketas Kilisesi'nde (15. yüzyıl) İsa, ataerkil sakkos ve omophorion giyimli, yardımcısı diyakon ise melek şeklinde giyinmiştir. Makedonya Lesnova Manastırı (yaklaşık 1342), apsisindeki Başrahip İsa'nın Kutsal Eşyaları Kutsaması (Djuric, 2015, s. 130, fig. 1) tasvirinde İsa, sakkos giyimliken Yunanistan Valsamonero Manastırı'nın narteksinde yer alan Aziz Phanourios Şapeli'nin (1430-1431), apsisindeki İsa (Djuric, 2014, s. 136, fig. 16; Drandaki, 2017, s. 390-391, fig. 16), büyük başrahip şeklinde, mücevherli sakkos giyimli olarak tasvir edilmiştir.

Liturjide resmedilen rhipidionlar, 16. yüzyıl ve sonrasına tarihlendirilen kiliselerin resim programında da yer almaktadır. Athos Dağı'ndaki kiliselerin duvar resimlerinden rhipidionun liturjideki durumunu takip etmek mümkündür. Yunanistan Athos Dağı Dochiariou Manastırı Kilisesi (yaklaşık 1568) apsisi ile Yunanistan Athos Dağı Büyük Lavra, Aziz Nikholas Kilisesi (1560), güney bema duvarında, çeşitli melek-diyakonlar göksel liturjide bulunmaktadır. Göksel kıyafetler ve liturjik aletlerle betimlenen sahnede rhipidionlar yer alır (Betancourt, 2015, s. 503, fig. 8-9). Duvar resimleri daha geç tarihli olmasına rağmen, alayı düzeni ve bileşimi ile 13.-15. yüzyıl duvar resimleriyle benzerlik gösterir. Kıbrıs Palaeokhorio, Transfigurations (Başkalaşım) Kilise (16. yüzyıl), Havarilerin Komünyonu'nda melek-diyakonlar, ellerindeki rhipidionları İsa'nın arkasından sallamaktadır (Stylianou and Stylianou, 1997, fig. 169-170), Kıbrıs, Podithou Panagia Kilise, Havarilerin Komünyonu'nda, İsa kuzey ve güneyde, iki ayrı kiborion içinde melek-diyakon ile tasvir edilmiştir. Kuzeyde, kiborionun dışında yer alan sunak üzerindeki ekmeği Petrus'a sunan İsa ile güneydeki kiborion içinde melek-diyakon ile tasvir edilen İsa, elindeki çift kulplu kaptan Pavlus'da şarap sunar. Kiborionun içinde ve İsa'nın arkasında yer alan melek-diyakonun, İsa'nın arkasından salladığı rhipidionda seraph tasvir edilmiştir. Rhipidionlar burada seraph gibi tasvir edilmiş çevresinde herhangi bir madalyon bulunmamaktadır (Stylianou and Stylianou, 1997, fig. 46-47). Bu tasvirler, erken Bizans döneminden itibaren küçük el sanatlarında görmeye alıştığımız ve zamanla liturjinin parçası haline gelen rhipidionların, 12. yüzyıl sonrasında duvar resimlerinde büyük öneme sahip olduğunu, 13.-15. yüzyıl arasında büyük bir atak halinde kiliselerdeki Havariler Komünyonu tasvirlerinde öne çıktığını göstermektedir. Bununla da sınırlı kalmayan duvar resmi örnekleri 16. yüzyıl ve sonrasındaki kiliselerde de aynı düzende resmedilmeye, izleyenleri etkilemeye devam etmiştir.

Aziz Clementine (4. yüzyıl sonu) ve Ruspe Piskoposu Fulgentius'un (468-533 ya da 462-527), öğrencilik günlerinde kullandığı bilinmesine rağmen teolojik açıdan nasıl kullanıldığı bilinmeyen bu ilk örneklerin 9. yüzyıla kadar gelişim gösterdiği ve İkonoklasmus dönemi (726-842/843) sonrasında kiliselerde liturjinin vazgeçilmez bir parçası haline geldiği ortadadır. Kiliselerde rhipidionların tasvirlerinin gelişmesi ve bunların hayranlarının sembolizmi geliştikçe, liturjik kullanımlarının da gelişme gösterdiği belirlenmiştir. Diyakonların denetiminde liturjide kullanılan rhipidionların 13.-15. yüzyıllarda, ayin eylemleri sırasında meleklerin görünmez varlığını sembolize ettiği bilinir. Cherubikon eşliğinde büyük girişte daha çok görkemli örnekleri kullanılan rhipidionların, yüzeylerindeki

Bizans Sanatında Rhipidion (Flabellum) ve Geç Bizans Dönemi...

kherub-seraph benzeri tasvirler, erken Bizans dönemi liturjik eşyaların yüzeylerindeki uygulamaları hatırlatır. Mistik bir şekilde kherubları temsil eden ve liturjiye güç katan ilahiler eşliğinde sunak çevresinde sallanan rhipidionlar, Tanrı'nın tahtının varlığını görüşünü güçlendirmekle birlikte göksel varlıkların olaya tanık olduğunu hissettirmektedir. Bu durum duvar resimleriyle kalıcı hale getirilmiş, her an yapıyı ziyaret edenlere liturjinin etkisi sunulmuştur. İncelemelerimiz sırasında özellikle 13.-15. yüzyıllara tarihlendirilen kilise duvar resimlerinde; sıklıkla liturji (büyük giriş ve küçük giriş), Havarilerin Komünyonu, Koimesis Meryem (Meryem'in Ölümü) ve Hetoimesia (Boş Taht) tasvirlerinde ellerinde rhipidionlarla melek-diyakonların tasvir edildiği belirlenmiştir. Erken Bizans döneminde metinlerde anlatıldığı gibi sunak çevresinde melekler gibi giyinen diyakonların 13.-15. yüzyıl örneklerinde melek-diyakon olarak tasvir edilmesi, bu durumun liturjik olarak geç Bizans dönemine kadar devam ettiğini duvar resimleri üzerinden göstermektedir. Kısaca özetlemek gerekirse, Tanrı'ya duyulan saygının rhipidion ve üzerindeki göksel sembollerle yansıtmanın büyük öneme sahip olduğu, 11. yüzyıldan itibaren duvar resimlerinde görülen rhipidionların, 13.-15. yüzyıllardaki dini-liturjik resim programında üslup ve ikonografik açılarından gelişme göstererek resmedildiğini belirtmek mümkündür.

KAYNAKÇA

- ACARA, M. (1998). Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt, 15, Sayı, 1, Ankara, 183-201.
- ACARA-ESER, M. (2020). *Bizans Maden Sanatı, Dini Törenlerde Kullanılan (Liturjik) Eşyalar*. Ankara: Bilgin Yayınları.
- AKYÜREK, E. (1996). *Bizans'ta Sanat ve Ritüel*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- BALLIAN, A. (2004). *Liturgical Implements. Byzantium: Faith and Power (1261-1557)*, (Edit.: H. C. Evans). New York, 132-133.
- BETANCOURT, R. (2015). The Thessaloniki Epitaphios: Notes on Use and Context May. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 55(2), 489-535.
- DIMITROVA, E. (2015). *The Church of Saint Panteleimon at Nerezi*. Skopje: Office for Protection of Cultural Heritage.
- DOĞAN, S. & ÜNSER, Ş. (2011). Bizans Sanatında Kherub ve Seraph İmgeleri. *Anadolu Kültüründe Süreklilik ve Değişim, Dr. A. Mine Kadiroğlu'na Armağan* (Edit.: A. Ceren Erel, Bülent İşler, Nilüfer Peker, Güner Sağır). Ankara. 199-218.
- DJURIC, M. T. (2014). To Picture and to Perform: The Image of the Eucharistic Liturgy at Markov Manastir (I). *Zograf*, 38, 123-141.
- DJURIC, M. T. (2015). To Picture and to Perform. The Image of the Eucharistic Liturgy at Markov Manastir (II). *Zograf*, 39, 129-149.
- DRANDAKI, A. (2017). Piety, Politics, and Art in Fifteenth-Century Venetian Crete. *Dumbarton Oaks Papers*, 71, 367-406.
- GERSTEL, S. E. J., KYRIAKAKIS, C., ANTONOPOULOS, S., RAPTIS, K. T. & DONAHUE, J. (2021). Holy, Holy, Holy: Hearing the Voices of Angels. *Gesta*, Vol.: 60 (1), 31-49.
- GILLETTE, A. (2018). The Music of Angels in Byzantine and Post-Byzantine Art. *Journal of Medieval Art and Architecture*, 6 (4). 26-78.
- GKIOLES, N. and PALLIS, G. (2014). *Atlas of the Christian Monuments of the Aegean From the Early Christian Years to the Fall of Constantinople* (Edit.: Nikolaos

- Gkioles ve Giorgos Pallis). Athens: General Secretariat of the Aegean & Island Policy.
- GREEN, R. B. (1951). The Flabellum of Hohenbourg. *The Art Bulletin*, 33 (3), 153-155.
- GREENWOOD, T. (2015). A Corpus of Early Medieval Armenian Silver. *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.: 69, Washington, 115-146.
- JOLIVET-LÉVY, C. (2012). Militaires et Donation en Cappadoce (IXe –XIe siècle). *Donation et Donateurs Dans le Monde Byzantin, Réalités Byzantines*, Vol.: 14, Paris. 141-161.
- JOLIVET-LÉVY, C. (2017). Bezirana Kilisesi (Cappadoce). Un Exceptionnel Décor Paléologue en Terres de Rûm. Nouveau Témoignage sur les Relations Entre Byzance et le Sultanat. *ΣΟΓΓΡΑΦ*, Vol.: 41. 107-142.
- KESSLER, H. L. (2012). Images Borne Ona Breeze: The Function of the Flabellum of Tournus as Meaning. *Charlemagne et Les Objets*. 1-22.
- KRIZA, A. (2017). Visualizing a New Orthodox Identity: The Sanctuary Decorations of the Sophia Churches in Ohrid and Kiev. *Mount Athos-the Light of the Orthodox Christianity: Interaction of Cultures International Conference (Post Prints 5-7 October 2016)*. 91-105.
- KROOS, R. & WIRTH, K. (1991). Flabellum. *RDK*, IX, 428-507. [https://www.rdklabor.de/wiki/Flabellum_\(und_Scheibenkreuz\)](https://www.rdklabor.de/wiki/Flabellum_(und_Scheibenkreuz))
- LIDOV, A. (1998a). Heavenly Jerusalem: The Byzantine Approach. *Jewish Art*, Vol.: 23/24 (1997/1998). 340-353.
- LIDOV, A. (1998b). “Byzantine Church Decoration and the Great Schism of 1054”, *Byzantion*, Vol.: 68 / No.: 2. 381-405.
- MANGO, C. (1962). *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- MANGO, M. M. (1991). Rhipidion. *Oxford Dictionary of Byzantium*, I.II.III (Edit: Alexander Kazhdan), Oxford. 1790-1791.
- MEYENDORFF, P. (1984). *On the Divine Liturgy, St. Germanus of Constantinople*. New York: St. Vladimir’s Press.
- PENTCHEVA, B. V. (2014). Mirror, Inspiration, and the Making of Art in Byzantium. *Exchanges and Interactions in the Arts of Medieval Europe, Byzantium, and the Mediterranean*, CONVIVIUM, I, II. Université de Lausanne-Academy of Sciences of the Czech Republic-Masaryk University, 10-39.
- PENTCHEVA, B. V. (2016). Liturgy and Music at Hagia Sophia. *Oxford Research Encyclopaedia*. 1-27.
- POPOVA, A. (2015). The Representation of Christ as the Great Archpriest and King in the Decoration of St. Georges at Pološko. *Patrimonium*, 10, 161-170.
- RHEAD, G. W. (1910). *History of the Fan*. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd.
- ŠAKOTA, M. (2004). Rhipidion. *Byzantium: Faith and Power (1261-1557)*. New York: Metropolitan Museum of Art. 133-134.
- SCHROEDER, R. B. (2008). Images of Christ Emmanuel in Karanlık Kilise. *Studies in Iconography*, Vol.: 29. 23-54.
- SNELDERS, B. & IMMERZEEL, M. (2004). The Thirteenth-Century Flabellum from Deir al-Surian in the Musée Royal de Mariemont (Morlanwelz, Belgium). *ECA*, 1. 113-139.
- STYLIANOU, A. & STYLIANOU, J. A. (1997). *The Painted Churches of Cyprus*. Cyprus: A.G. Leventis Foundation.

Bizans Sanatında Rhipidion (Flabellum) ve Geç Bizans Dönemi...

- TRIBE, S. (2018). A Brief History of the Flabellum. *Liturgical Arts Journal*, 1. <https://www.liturgicalartsjournal.com/2018/07/a-brief-history-of-flabellum.html>
- VASILESKI, A. (2016). *The Most Significant Values of the Cultural and Natural Heritage*. Skopje: The Monastery of Treskavec.
- VIKAN, G. (1979). Rhipidion With Tetramorph. *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century* (Edit.: Kurt Weitzmann). New York: The Metropolitan Museum of Art. 617-618.
- VON FÜRSTENBERG, M. F. (1979). Das Flabellum in der Kirche des Westens. *Westfälische Zeitschrift*, 129, 157-192.
- WESSEL, K. (1971). Flabellum. *Reallexikon Zur Byzantinischen Kunst*, Band: II. Stuttgart: Anton Hiersemann. 550-555.
- WOODFIN, W. T. (2010). Celestial Hierarchies and Earthly Hierarchies in the Art of the Byzantine Church. *The Byzantine World* (Edit.: Paul Stephenson). 303-319.
- WOODFIN, W. T. (2015). Disjuncture between Text and Image: Mystagogy and the Embroidered Iconography of Byzantine Vestments. *Clothing the Sacred. Medieval Textiles as Fabric, Form, and Metaphor, Textile Studies 8* (Edit.: Mateusz Kapustka and Warren T. Woodfin). Berlin. 13-32.

SOĞMATAR NEKROPOLÜ KAYA MEZAR MİMARİSİ

ROCK TOMB ARCHITECTURE OF SOGMATAR NECROPOLIS

АРХИТЕКТУРА СКАЛЬНЫХ ГРОБНИЦ СОГМАТАРСКОГО НЕКРОПОЛЯ

Yusuf ALBAYRAK*

ÖZ

Şanlıurfa ili sınırları içerisinde yer alan Soğmatar, Tektek Dağları'nda önemli su kaynaklarının bulunduğu bir alanda yer almaktadır. Roma Dönemi'nde bir kült merkezi olarak bilinen Soğmatar, Erken Tunç Çağı ve Roma Dönemi'nde bir nekropol alanı olarak kullanılmıştır. Soğmatar'da nekropol alanı şehre girişte soldaki kayalık alçak tepenin güneye bakan eteklerindedir. Kazı çalışmalarımız sonucunda nekropolde 77 tane kaya mezarı ortaya çıkarılmıştır. Nekropol'deki bu 77 mezar, Erken Tunç Çağı'nda açılmış olan ve bir kısmı Roma Dönemi'nde değişikliğe uğratarak kullanılmaya devam edilen kaya oyuğu oda mezarlardır. Soğmatar nekropolündeki mezarların tümü ana kayaya oyularak yapılmıştır. Kaya mezarları araziye birbirlerine olabildiğince yakın olacak şekilde, belli bir plan oluşturmaksızın gelişigüzel yerleştirilmiştir. Erken Tunç Çağı'nda yapılan mezarların tümü kuyu girişli ve tek odalıdır. Erken Tunç Çağı mezar mimarisi özelliğini koruyan mezarların çoğu sade şekilde yapılmışken 5 mezar oldukça dikkat çekicidir. Bu 5 mezarda giriş kapısının sağ ve solunda sekiler, karşı duvarda ise sunaklar yer almaktadır. Sunaklar, giriş kapısının tam karşısındaki duvara, duvarın tam ortasına, ana kaya işlenerek yapılmıştır. Roma döneminde bu kaya mezarları değiştirilmiştir. Bu değiştirilme sırasında kuyu şeklinde olan giriş kısmı, güneye doğru genişletilerek, merdivenli üzeri acık koridor olan dromos eklenmiş, mezar odasına girişi sağlayan kapı genişletilmiş, mezar odasının giriş karşı ve yan duvarlarına ölülerin yatırıldığı arcasolium olarak adlandırılan duvar hücreleri eklenmiştir. Erken Tunç Çağı mezarları Roma döneminde değiştirilirken bazı mezarların bu değiştirme sırasında yarım bırakıldığını görmekteyiz. Bu mezarlarda hem Erken Tunç Çağı özellikleri hem de Roma Çağı özellikleri bir arada görülmektedir. Kuyu tarzı girişli kaya mezarlarına Anadolu ve Anadolu dışında pek az rastlanılmaktadır. Sayı fazlalığını dikkate alırsak, Soğmatar Erken Tunç Çağı kuyu tarzı girişli mezarların sayıca en fazla olduğu bir nekropole sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Soğmatar, Erken Tunç Çağı, Roma Dönemi, Nekropol, Kaya Mezarı

*ORCID: [0000-0002-2001-6718](https://orcid.org/0000-0002-2001-6718), Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, albayrakysuf55@hotmail.com

Soğmatar Nekropolü Kaya Mezar Mimarisi

ABSTRACT

Sogmatar that is located within the borders of Sanliurfa, is located in an area with important water resources in the Tektek Mountains. Known as a cult center on the Roman Period, Sogmatar was used as a necropolis area on the Early Bronze Age and Roman Period. The necropolis area in Soğmatar is on the south-facing foothills of the low rocky hill on the left at the entrance to the city. As a result of our excavation studies, 77 rock tombs were found in the necropolis. These 77 tombs in the Necropolis are rock-cut chamber tombs that were opened on the Early Bronze Age and were continued to use by modifying in the Roman Period. All of the tombs in the Soğmatar necropolis were made by carving into the bed rock. The rock tombs were randomly placed on the land as close to each other as possible, without creating a specific plan. All of the tombs made on the Early Bronze Age is with shaft access and single room. While most of the tombs, which preserve the characteristics of the Early Bronze Age tomb architecture were built simply, 5 tombs are quite remarkable. In these 5 tombs, there are figures on the right and left of the entrance door, and altars on the opposite wall. The altars were built by carving the bed rock on the wall opposite the entrance door, in the middle of the wall. These rock tombs were changed on the Roman Period. During this change, the entrance in the form of a well was expanded to the south, the dromos, which is an open corridor with stairs, was added, the door providing the entrance to the tomb chamber was expanded, and wall cells called arcosolium, where the dead were laid, were added to the entrance and side walls of the tomb chamber. While the Early Bronze Age tombs were changed in the Roman period, we see that some tombs were left unfinished during this change. Both Early Bronze Age features and Roman Age features are seen together in these tombs. Rock tombs with shaft access are rarely encountered in Anatolia and outside of Anatolia. Taking into account number redundancy, Sogmatar has a innumerable necropolis with rock tombs with shaft access on the Early Bronze Age.

Keywords: Sogmatar, Early Bronze Age, Roman Period, necropolis, rock tomb

АННОТАЦИЯ

Согматар, расположенный в пределах границ Шанлыурфа, находится в районе с важными водными ресурсами в горах Тектек. Известный как культовый центр в римский период, Согматар использовался в качестве некрополя в раннем бронзовом веке и в римский период. Некрополь в Согматаре находится на обращенном к югу подножии невысокого скалистого холма слева при въезде в город. В результате наших раскопок в некрополе было обнаружено 77 скальных гробниц. Эти 77 гробниц в некрополе представляют собой вырубленные в скале камерные гробницы, которые были открыты в раннем бронзовом веке и продолжали использоваться путем модификации в римский период. Все гробницы в Согматарском некрополе были сделаны путем высечения в скале. Скальные гробницы были беспорядочно размещены на земле как можно ближе друг к другу, без создания определенного плана. Все гробницы, сделанные в раннем бронзовом веке, имеют шахтный доступ и одно помещение. В то время как большинство гробниц, сохранивших характеристики гробничной архитектуры раннего бронзового века, были построены просто, 5 гробниц являются весьма примечательными. В этих 5 гробницах есть фигуры справа и слева от входной двери, а также алтари на противоположной стене. Алтари были построены путем высекания камня на стене напротив входной двери, в середине стены. Эти скальные гробницы были изменены в римский период. Во время этих изменений вход в виде колодца был расширен к югу, был добавлен дромос, который представляет собой открытый коридор с лестницей, была расширена дверь, обеспечивающая вход в камеру гробницы, а к входу и боковым стенам камеры гробницы были добавлены

ячейки стен, называемые аркасолиум, где лежали мертвые. Хотя гробницы раннего бронзового века были изменены в римский период, мы видим, что некоторые гробницы остались незавершенными во время этих изменений. В этих гробницах можно увидеть как черты раннего бронзового века, так и черты римского периода. Скальные гробницы с доступом к шахте редко встречаются в Анатолии и за ее пределами. Учитывая избыточность числа, в Согматаре имеется бесчисленное количество некрополей со скальными гробницами с доступом к шахтам раннего бронзового века.

Ключевые слова: Согматар, ранний бронзовый век, римский период, некрополь, скальная гробница

1. Giriş

Soğmatar, Şanlıurfa ilinin 60 km güneydoğusunda, Harran'ın 40 km kuzey doğusunda doğal su kaynakları yönünden zengin, Yağmurlu Köyü'nde yer alır (Albayrak 2015: 238; Albayrak ve Mutlu 2014a: 337). Soğmatar, Neolitik dönemden itibaren iskân görmüş olan Tek Tek Dağları bölgesinde yer almaktadır (Çelik 2000: 6-8; Çelik 2011:241-253; Çelik 2014a: 311-328; Çelik 2014b: 9-24; Çelik 2015a: 441-452; Çelik&Tosyagülü Çelik 2020: 399-416; Moetz & Çelik 2012: 695-709). Tek Tek Dağları'nda bulunması itibariyle Soğmatar'ın, hem batısında bulunan Harran Ovası'ndan hem de ovanın güneyinde özellikle Balih Nehri hattı boyunca sıralanan yerleşimlerle yoğun kültürel etkileşim içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Harran Ovası ve çevresinde gerçekleştirilmiş olan araştırmalar ve kazılarda saptanan çanak çömlek ve diğer buluntu gruplarıyla da bu durum desteklenir niteliktedir (Mutlu 2019a: 155-158; Mutlu 2019b: 195-209; Önal vd. 2020: 472-476; Mutlu vd. 2019: 265-266; Polat vd. 2020: 57; Polat vd. 2021: 595). Erken Tunç Çağı ve Roma Dönemi'nde nekropol alanı olarak kullanılan Soğmatar, MS 2. yüzyılda Roma Dönemi'nde Ay Tanrısı Sin'in kült merkezi olarak dikkat çeker (Mutlu ve Albayrak 2018: 136-138). Soğmatar'ın yer aldığı alan çoğunlukla kayalık alçak tepelerden oluşmaktadır (Albayrak ve Mutlu 2014b: 259). Soğmatar girişinde sağdaki kayalık alçak tepede nekropol alanı, sonrasında höyük ve höyüğün dört bir tarafında kalan kayalık alçak tepelerin üzerinde Roma Dönemi kaya mezarları yer alır. Nekropol alanı dışındaki mezarlar, höyük çevresinde bir daire oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Bazı kayalık alçak tepelerin etek kısımlarında ana kayaya yapılmış kutsal mekanlar ve yaşam alanı olarak kullanıldığını düşündüğümüz alanlar bulunur (Albayrak-Mutlu 2014: 338; Albayrak ve Mutlu 2017: 525-526; Çelik vd. 2019: 138-139).

Nekropoller, Antik dönem kentlerinin önemli bir ögesidir. Ölüm sonrası yeniden yaşam inancı, nekropollerin, özellikle Roma Dönemi'nde anıtsal kaya mezar yapılarının da yer aldığı çeşitli mezar yapılarıyla zenginleştirilmesine neden olmuş ve bunlar ölümlerin şehirleri gibi görülmüşlerdir. Nekropoller, hem kapladıkları büyük alanlar, hem de dini ve sağlık nedenlerinden dolayı genellikle şehre giriş yolu üzerinde ve de kenti çevreleyen surlarının dışında konumlandırılmışlardır (Cormack 1997: 140). Nekropollerde yaygın bir şekilde görülen kaya mezarları ana kaya oyularak yapılmıştır. Kaya mezarları, kaya oyuğu ya da kaya aralığı mezarları (Turani 1993: 67), ya da ana kayaya doğrudan oyularak yapılan mezarlar olarak

Soğmatar Nekropolü Kaya Mezar Mimarisi

tanımlanmaktadır (Özgüç 1948: 14). Dini inanışlar doğrultusunda “öteki dünya” düşüncesi ile cesedin korunarak saklanması düşüncesi, bu mezar türünde önemli rol oynamıştır. Tarih boyunca sağlam ve hazır yapı malzemesi olarak bilinen kayalıklar her dönemde kullanılmıştır (Çevik 2000: 24). Dini inançlara göre kayalık alanlar, yükseklik ve gösteriş açısından önemli görülmekteydi. Kayanın sağlam olması ve dayanıklılığı ölümlü kişileri sonsuzluğa ulaştırmada önemli bir rol üstlendiğine inanılmaktaydı. Bundan dolayı ölen kişiyi kaya içinde saklayıp koruma düşüncesi, kayalara oda mezarlar yapılması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Nekropoller, arazinin yapısına göre çeşitli plan ve karakter göstermektedir. Düzlükteki tarım arazilerini mezarlara ayırmak yerine, yerleşim yerinin yakın çevresinde bulunan ve ölümleri gömmek için uygun her alan mezarlık alanı olarak değerlendirilmiştir. Kayalık şeklindeki yamaçlar, yerleşim yerlerinin çevresinde tepelerin yamaçları mezar odaları için kullanılmıştır (Zeyrek 2007: 194).

Soğmatar’da nekropol alanı şehre girişte soldaki kayalık alçak tepenin güneye bakan eteklerinde yer alır. Nekropol alanı ve nekropol tepesinde Şanlıurfa Müzesi başkanlığında 2016-2020 yılları arasında yapmış olduğumuz kazı ve temizlik çalışmaları sonunda 81 tane kaya mezarı ortaya çıkarılmış ve bu mezarlar, K-1 den K-81’ye kadar numaralandırılmıştır (Resim 1). Ancak bu mezarlardan 3’ü nekropol alanı dışında tepede yer almaktadır. Nekropol alanında yer alan 1 mezar ise sadece kuyu kısmı açılıp o şekilde bırakılmıştır. Bu nedenle nekropol alanında yer alan mezar sayısı 77 olarak belirlenmiştir. Bu kaya mezarları araziye birbirlerine olabildiğince yakın olacak şekilde, belli bir şema oluşturmaksızın gelişigüzel yerleştirilmiştir. Nekropol’de yer alan bu 77 mezar ilk olarak, Erken Tunç Çağı’nda yapılmış, bazıları Roma Dönemi’nde değiştirilip kullanılmaya devam edilmiştir. Bu mezarlardan 53’ü Erken Tunç Çağı özelliklerini korurken, 24’ü Roma döneminde Roma kaya mezar mimarisine göre değiştirilmeye çalışılmış, fakat sadece 12’ü tam olarak değiştirilmiş, diğer 12 mezar ise yarım şekilde bırakılmıştır. Bu 12 mezar plan olarak, Erken Tunç Çağı ve Roma mezar mimarisi plan özellikleri gösterir.

2. Soğmatar Nekropolü Kaya Mezarları

Soğmatar’da ilk olarak Erken Tunç Çağı’nda yapılan mezarların tümü kuyu girişli ve tek odalıdır. Kuyu giriş kısmı, kare, dikdörtgen ve daire bir plan farklılığı gösterir. Mezar odası da aynı şekilde bir plan özelliğine sahiptir. Nekropoldeki kaya mezarlarını 3 başlık altında değerlendirmek yerinde olacaktır. Çünkü ilk olarak Erken Tunç Çağı’nda yapılmış olan ve bazıları Roma Dönemi’nde değişikliğe uğratarak kullanım gören kaya mezarlarında hem Erken Tunç Çağı mimari özellikleri hem Roma mimari özellikleri hem de her iki dönemin özelliklerinin aynı anda görüldüğü mezarlar yer almaktadır.

a. Erken Tunç Çağı Mimari Özellikleri Gösteren Kaya Mezarları

Nekropol alanındaki 53 mezar Erken Tunç Çağı kaya mezar mimarisi özelliklerini koruyarak günümüze ulaşmıştır. Mezarlarının hepsi, mezar girişine ulaşabilmek için ana kayaya dikine açılmış kuyu, kuyunun kuzey duvarında mezar giriş açıklığı ve bir mezar odasından oluşur (Resim 2). Kuyu girişleri plan olarak

kare, dikdörtgen veya ovaldir. Kuyu giriş genişliği 100 cm ile 250 cm arasında, yüksekliği ise 150 cm ile 250 cm arasında farklılık gösterir. Mezar girişine ulaşmayı sağlayan kuyu kısmına sayıları bir, iki veya üç olan merdivenler, doğu ve batı duvarlarında karşılıklı birer tane ayak koyma çıkıntıları ve oyukları yapılmıştır. Bazı kuyu girişlerinde ise basamak benzeri bir eleman yoktur. Kuyu kısmının kuzeyine açılan mezar odasına giriş kapı genişliği 50 cm ile 80 cm arasında, yüksekliği 60 cm ile 100 cm arasında, derinliği ise 40 cm ile 70 cm arasında değişmektedir. Giriş kısmından mezar odasına girerken içeride rampa, tek basamak ya da iki basamak yer alırken, bazı mezarlarda direk giriş de yapılmaktadır. Tek oda olan kaya mezarları plan olarak kare, dikdörtgen ve oval şekilde farklılık gösterir. Mezarlarının oda yüksekliği 100 cm ile 300 cm arasında, genişlik 150 cm ile 400 cm arasında, uzunluğu ise 150 cm ile 450 cm arasında farklılık gösterir. Ancak dört mezar bu ölçülere uyum sağlamaz. Bu dört mezar oldukça küçük yapılmıştır ve mezar odası genişlik 100 cm, uzunluk 100 cm ve yüksekliği de 80 cm'dir. Mezar odalarının çoğunluğu sade şekilde yapılmıştır fakat bazı mezarlarda girişin karşı duvarında sunaklar, girişin sağ ve solunda sekiler vardır.

Mezarların çoğunluğunda mezar odaları sade bir şekilde yapılmışken beş mezar oldukça dikkat çekicidir. Bu beş mezarda girişin sağ ve solunda oda ortasına kadar uzanan sekiler, duvarlarda nişler ve karşı duvarda sunak bulunur. Bu sunaklar, girişin karşısında yer alan duvarın, duvarın tam ortasına, ana kaya işlenerek ana kayaya bağlantılı olarak yapılmıştır. Giriş kapısının sağ ve solunda yer alan sekilerin bazıları düz, bazıları ise derin olmayan tekne tarzında şekildedir. Sekilerin bazılarının üzerinde kanallar yer almaktadır. Bu mezarlarda mezar hediyesi kaplar ve insan kemikleri yanında hayvan kemikleri de bulunmuştur. Sunaklı mezarlar içerisinde en ilgi çekeni K-35 olarak adlandırdığımız kaya mezarıdır (Resim 3). Bu kaya oyuğu mezar yapısının diğer sunaklı mezarlardan farkı, mezar odasının karşı duvarına dikkatli şekilde bakıldığında iki adet pencereye benzer nişleri ile gözleri, nişlerin üst tarafında yatay olarak uzanan yay şeklinde oyuklar ile kaşları, nişlerin ortasında sunağa doğru yukardan aşağıya doğru çıkıntısı ile burnu ve sunakla bağlanan dairesel formda çıkıntısı ile de ağza benzeyen stilize insan yüzüne benzetilen bir görünüme sahiptir (Albayrak vd. 2019: 267). Diğer sunaklı mezarlardan olan K-5 nolu mezarda 'L' formda yapılmış bir sunak vardır. Sunağın uzunluğu 56 cm, genişliği 54 cm'dir. Sunağın tam ortasında 3,5 cm derinlikte bir oyuk yer alır. Mezar odası girişinin sağ ve solunda birer adet oyuk yapılmış, sunakla bağlantılı olan, zeminden 21 cm yükseklikte 2 tane yükselti vardır. Bu yükseltilerin de kuzeyinde oyukların olması kan akıtma yeri olabileceği akla getirir. K-34 nolu mezarda mezar girişinin karşısındaki duvarda yer alan 'L' biçimindeki sunağın, yüksekliği 100 cm genişliği, 70 cm, derinliği ise 40 cm'dir. Sunağın önünde zeminde 72x63 cm ölçülerinde ve yüksekliği 9 cm'lik akıtma yeri olan bir sıvı haznesi sunak ile bağlantılıdır. Mezar odası girişinin sağ ve solunda karşılıklı iki adet seki bulunur. K-36 nolu mezarda, mezar odasının kuzey kısmında 37x33 cm ölçülerinde ve yüksekliği 120 cm bir sunak taşı yer alır. Bu sunağın da önünde 33x29 cm ölçülerinde akıtacağı olan bir sıvı haznesi bulunur. K-39 nolu mezarda kuzey duvarında diğer sunaklara göre oldukça küçük bir sunak yer alır. Yüksekliği 50 cm ve genişliği 60 cm olan bu sunak

Soğmatar Nekropolü Kaya Mezar Mimarisini

yarım bırakılmıştır. Mezar odası girişinde sağ ve solda iki adet seki ve mezar odası ortasında kare bir yükselti bulunur. Bazı mezar odalarının tam ortasında tekne tarzında oval planlı yükselti yer alırken, bazı mezarlarda bu yükselti kare plandadır (Resim 4)

b. Roma Çağı Mimari Özellikleri Gösteren Kaya Mezarları

Yeniden uyarlama sonrası Roma dönemi kaya mezar mimarisini yansıtan mezar sayısı 12 tanedir. Kuyu şeklinde olan giriş kısmı, güney yönünde genişletilerek, üzeri açık koridor olan dromos açılarak merdivenler eklenmiş, mezar odası girişi genişletilmiş, mezar odasının giriş karşısı ve yan duvarlarına ölülerin konulduğu arcasolium olarak adlandırılan duvar hücreleri açılmıştır (Resim 5). Arcasoliumların sayısı üçtür. Oda içerisinde giriş yan duvarlarına üst tarafı kemerli nişler açılmış, ayrıca içeride giriş kapısının sağına zemine Botros adı verilen kemik toplama çukuru açılmıştır. Mezar girişine ulaşmayı sağlayan dromosda yer alan merdiven sayıları 4-5-6-7 ve 9 olarak farklılık gösterir (Resim 6). Bir mezar harici tüm mezarlarda tek oda geleneği devam ettirilmiştir. 12 mezardan 11'i benzer özellikler gösterirken K-44 nolu mezar oldukça farklıdır. Bu kaya mezarı iki Erken Tunç Çağı mezarının birleştirilmesi ile oluşturulmuştur (Resim 7-8). Doğu batı yönlü yan yana yer alan iki Erken Tunç Çağı mezarından batıda olanın kuyu girişi güneye doğru genişletilerek beş basamaklı dromos yapılmıştır. Dromos 400 cm uzunluğunda ve 90 cm genişliğindedir. Giriş açıklığı 70x130 cm'dir. Dromosun bittiği yerde giriş kapısının batısında oval bir oda bulunur. Yüksekliği 130 cm olan bu oda, 200x200 cm ölçülerindedir. Mezar odası giriş açıklığı 70x80 cm ölçülerindedir. Mezar odasına giriş basamaksız olup zemin girişten 30 cm aşağıda kalır. Ovale yakın olan mezar odası 490x35 cm ölçülerinde ve yüksekliği 300 cm'dir. Mezar odası, girişin sağındaki duvarda bir, solundaki duvarda bir ve karşı kuzey duvarında iki olmak üzere toplam 4 arcasolium bulunur. Girişin batısında içeride arcasoliumun hemen yanında ikinci bir oda yer almaktadır. Oval planlı olan bu oda, 170x230 cm olup, 140 cm yüksekliğindedir. Bu odanın giriş açıklığı 80x90 cm'dir. Arcasoliumların uzunluğu 200 cm, yüksekliği 130 cm ve derinliği 70 cm'dir. Arcasoliumların zeminden yüksekliği ise 50 cm'dir. Genişletilme sırasında doğudaki kaya mezarının kuyu girişi olduğu gibi bırakılarak mezarın doğusunda bir pencere görevi üstlenmiştir. Bu açıklık, 70x80 cm ölçülerinde olup, mezar odası zemininden 170 cm yüksekliğindedir. Mezarın bu doğu duvarında 60 cm yüksekliğinde bir seki yer almaktadır. Bu tarz kaya mezarlarının benzerleri Şanlıurfa Tek Tek Dağları'nda yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır (Albayrak & Çelik 2019: 255-261; Çelik 2014a: 311-318; Çelik 2015b: 87-108; Çelik 2016:409-426; Çelik 2018: 52-63).

a. Erken Tunç Çağı ve Roma Çağı Mimari Özellikleri Gösteren Kaya Mezarları

Erken Tunç Çağı mezarları Roma döneminde değiştirilirken bazı mezarlar bu değiştirme sırasında tamamlanmamıştır. Bu mezarlarda Erken Tunç Çağı ve Roma Çağı özelliklerini bir arada görmekteyiz (Resim 9-10). Bu mezarların sayısı 12'dir. Bu mezarlarda da tek oda geleneği devam eder. Bazı mezarlarda kuyu kısmında dromos açılmaya çalışılmış ancak dromos yarım bırakılmış ve mezar odasına dokunulmamıştır. Bazı mezarlarda dromos açılmış ancak mezar odasına

dokunulmamış, bazılarında ise dromos ile birlikte bir veya iki arcasolium eklenmiştir. Bazı mezarlarda ise kuyu kısmına dokunulmamış mezar odasına bir tane arcasolium eklenmiştir. Eklenen bu arcasoliumlardan diğer arcasoliumlardan farklı olarak dikdörtgen planda yapılmıştır.

3. Sonuç ve Değerlendirme

Soğmatar nekropolündeki mezarların tamamı ana kayaya oyularak yapılmıştır. Ana kaya oyularak yapılan mezarlar, çoğunlukla Kuzey Suriye’de ve de yoğun şekilde Tışrin Barajı yakınındaki yerleşim yerlerinde görülmektedir. Kuzey Suriye’de, Shamseddin (Meyer 1991: 43), El-Qıtar (Sagona 1986: 107-119), Tell Selenkahiye (Van Loon 1973: 146), Tell Hadidi (Dornemann 1979: 113-151), Tell Tawi (Orthmann 1980: 100-103)’de bu tip mezarlar yer alır. Ayrıca Anadolu’da Gaziantep’de yer alan Dibecik Höyük (Sertok 2007: 238) ve Oğuzeli ilçesindeki bir mezarda da (Engin-Beyazlar 2006: 1-44) örnekleri bilinmektedir.

Kaya oyularak açılan mezarlar, MÖ 3. binyılın ikinci çeyreğinde, Erken Tunç Çağı’nın III-IV evresinde Kuzey Suriye’de Orta Fırat Bölgesi’nde yoğun olarak görülmeye başlanmış ve Erken Tunç Çağı’nın geç evresine (MÖ 2350-2000) tarihlendirilmişlerdir. Soğmatar nekropolünde bulunan ana kaya oyularak yapılan kuyu tipi mezarlar, kuyu kısımları ve mezar odaları dikdörtgen, kare ya da oval şekilde farklılık gösterir. Kuzey Suriye’de Tunç Çağı’ndan beri kullanılan kayaya oyulmuş mezar odaları geleneği Güneydoğu Anadolu bölgesini etkilemiştir (van Loon 1966: 26). Erken ve Geç Demir Çağları’nda yaygın olan kayaya oyulmuş oda mezarlar Frig ve Lydia bölgelerinde görülmektedir (Sevin 1982: 238).

Soğmatar’da mezar girişine ulaşmayı sağlayan kuyular bir insanın boyunu aşar şekilde derinlikte yapılmıştır. Bu yüzden mezar odası girişine ulaşmak oldukça zordur. Ancak bu zorluk kuyuya açılan küçük bir ya da iki merdiven ve sayıları iki olan küçük ayak basma çıkıntıları ve girintiler ile azaltılmaya çalışılmıştır. Bu merdivenler sadece yetişkin insanların kullanabileceği şekilde tasarlanmıştır. Kuyu girişlerin bu şekilde yapılması vahşi hayvanların mezarlara ulaşmasını engellemek amacıyla yönelik olduğu düşünülebilir. Mezar odasına girişi sağlayan kapı açıklığı dikdörtgen plandadır ve insanın eğilerek girebileceği şekildedir. Girişten sonra bir ya da iki merdiven ile mezar odasına girilir. Mezarların tamamı plan olarak tek odalı, dikdörtgen, kare ve ovale yakındır. Mezar odalarının yükseklikleri ise oda içerisinde bir insanın eğilerek hareket edebileceği ölçülerde alçaktır. Çoğu mezarın duvarları ve tavanı kireç ile sıvanmıştır. Sunaklı mezar odalarında sunakların hepsi girişin karşısındaki kuzey duvarında ve duvarın ortasında yer alır. Sunaklar ana kaya ile bağlantılıdır. Sunakların tam önünde zemin kısmında sununun gerçekleştiği ortası oyuk, kare veya oval planda yapılmış bir bölüm yer alır. Mezar odası girişinin sağ ve solunda yer alan sekiler sunak ile bağlantılı şekildedir. Sekiler üzerindeki kanallar oyuk şeklinde açılmıştır. Mezar odası girişleri, kapı açıklığından daha büyük bazılarında kare, bazılarında ise dikdörtgen bir taş ile kapatılmıştır.

Soğmatar nekropolünde bulunan, dikdörtgen, kare veya oval bir planda olan mezarların tümü tek odalıdır. Kuzey Suriye’de bulunan mezar planlarına büyük oranda benzerler. Mezar odalarının çoğunluğu sadedir ancak bazı odalarda sunaklar ve sunaklar ile bağlantılı sekiler bulunur. Soğmatar’da bulunan bu mezarların benzer

Soğmatar Nekropolü Kaya Mezar Mimarisi

örneklerine Kuzey Suriye’de Halawa ve Shamseddin yerleşimlerinde de rastlanılır. Sunak, niş ve sekilere sahip olan mezar odaların sadece dikdörtgen planlı mezarlarda görülmesi dikkati çeken özelliktir. Tell Banat (Porter 2002: 156), Halawa (Orthmann 1981: taf. 30, 33) ve Shamseddin (Meyer 1991: abb.13, 18-19) yerleşimlerinde içerisinde sunak, sekiler, nişler ve pencereler bulunan kaya oyuğu mezarların Soğmatar’daki mezarlarda olduğu gibi planı dikdörtgendir. Sunak, yazıtlarda, Hellence “Bomos” (Berges 1986: 20), Latince’de “Ara” ya da “Monumentum” (Boschung 1987: 12) olarak bilinmektedir. Sunakların, resmi yapılarda (Yavis 1946: 148-149), kült alanlarında (Berges 1986: 27), konutlarda ve mezarlarda (Berges 1986: 18-21) kullanıldığı görülür. Soğmatar’da bulunan MÖ 3. bin yılın ikinci evresine (Erken Tunç Çağı IIIIV) tarihlenen elli üç adet kaya mezarından beş tanesinin sunaklı, nişli ve sekili olması bu mezarları yaptırınların önemli ailelere ait olduğu düşünülebilir.

Soğmatar nekropolünde yer alan, Roma Dönemi kaya mezar mimarisi gösteren kaya mezarlarının tümü sonradan eklenmiş olan dromoslu ve arcasoliumlu oda mezarlardır. Ana kayaya yapılan kaya mezarlarında mezar odasına ulaşmak için açılan koridorlar olan dromoslar merdivenler eklenmiştir. Basamak sayıları 4-5-6-7-9 şeklinde değişmektedir. Batı Anadolu’daki Muskebi Nekropolü’nde (Özgunel 1987: 535), Kırıskal Höyük’teki kaya mezarlarında (Alkım 1967: 8), Burdur/Kibyra’da (Başer 1990: 235), Kelenderis (Gilindere–Aydıncık) Nekropolü’nde (Zoroğlu 1994: 23-45), Isparta İncesu Kaya Mezarı (Özsait, 2011: 288-289), Islahiye/ Tepeobası Nekropolünde (Üngör 2015: 10) ve Şanlıurfa Kale Eteği Nekropolü’nde (Albayrak 2017: 270-271) dromoslu basamaklı yeraltı mezar odalarını görmekteyiz. Ölülerin yatırıldığı arcasoliumlu mezar tipleri MÖ 3. yüzyılda ortaya çıkmış ve MÖ 1. yüzyıl ile MS 3. yüzyıllarda yaygın olarak kullanılmış ve de bu kullanım M.S.7. yüzyıla kadar devam etmiştir. (Çelgin 1990: 151).

Merdivenlerin sonlandığı alanda son basamakla mezar giriş kapısı arasında düz bir alan yer alır. Bu boşluğun kaya mezarlarının girişlerini kapatma yöntemleri için kullanıldığını söyleyebiliriz. Mezar girişleri genellikle bir insanın geçebileceği kadar, ortalama 60–120 cm civarındadır. Mezar içerisine tek, iki basamakla ya da basamaksız inilir. Mezarlardan bir tanesi hariç geri kalan hepsi tek odalıdır. Tek odalı kaya mezarlarının yapımları kolay olduğundan, Roma Dönemi’nde bunların oldukça fazla tercih edildiği görülür. Ayrıca, maliyetlerinin düşük olmaları ve birkaç kuşak boyunca sürekli olarak kullanılmalrı onların en fazla kullanılan kaya mezar tipleri olmalarını sağlamıştır (Akcaay 2008: 58). Mezar odaları kare, dikdörtgen veya oval plan göstermektedir. Bir kaya mezarı hariç diğer mezarların hepsinde arcasolium sayısı üçtür. Ölüyü mezar odası içerisine yerleştirmenin farklı bir yöntemi olarak bilinen arcasoliumlar, Dağlık Kilikya’da birçok mezar tipinde oldukça yaygın şekilde kullanılmıştır. Arcosoliumlu kaya mezarları yaygın bir şekilde kullanımı MS 3. yüzyılda görülmektedir (Taylor 2000: 16) ve de bu kullanım MS 7. yüzyıla kadar devam etmiştir (Çelgin 1990: 151).

Dini inançları doğrultusunda “öteki dünya” düşüncesi ile cesedin korunarak saklanması fikri, kaya mezarlarının yapımında etkili olmuştur. Kayanın dayanıklılığı

ve koruyucu özelliğinin ölüleri sonsuzluğa ulaştırmada önemli etkisi olduğu inancıyla ölüyü kaya içine koyma düşüncesi, kaya içerisine mezar odaları yapılması gereksinimini beraberinde getirmiştir. Açılan kaya mezar odalarının, tarih boyunca farklı kültürler tarafından, birçok defa kullanılmış olduğunun en iyi örneğini Soğmatar'da görmekteyiz. Kuyu tarzı girişli kaya mezarlarına Anadolu ve Anadolu dışında pek az rastlanılmaktadır. Sayı fazlalığını dikkate alırsak, Soğmatar Erken Tunç Çağ'ı kuyu tarzı girişli mezarların sayıca en fazla olduğu bir nekropole sahiptir.

KAYNAKÇA

- AKCAY, T. (2008) *Olba Mezarları*, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin.
- ALBAYRAK, Y. (2015) “Soğmatar Kült Merkezi İle İlgili Yeni Öneriler”, *Belgü, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler Ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2: 179-194.
- ALBAYRAK, Y. (2017) “Şanlıurfa Kale Eteği Nekropolü Kaya Mezarları”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 36: 269-279.
- ALBAYRAK, Y. ve B. ÇELİK (2019) “Soğmatar Çevresi Kaya Mezarları” *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı 43: 255-261.
- ALBAYRAK, Y. ve S. İ. MUTLU (2014a) “Soğmatar Kutsal Alanı ve Yakın Çevresi Yüzeysel Araştırması 2012”, *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt: 337-352.
- ALBAYRAK, Y. ve S. İ. MUTLU, (2014b) “Soğmatar ve Yakın Çevresi Yüzeysel Araştırması 2013”, *32. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara: 259-278.
- ALBAYRAK, Y. ve S. İ. MUTLU (2017) “Soğmatar Nekropolü 2016 Yılı Temizlik Çalışmaları”, *39. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*, 3, 2017: 525-544.
- ALBAYRAK, Y. – S. İ. MUTLU – S. MUTLU – B. ÇELİK (2019). “Soğmatar'da Sunaklı Kaya Oyuğu Mezarlar”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 41: 263-274.
- ALKIM, U. B. (1967) “İslahiye Bölgesi Araştırmaları Gedikli ve Kırışkal Höyük Kazıları (1967)”, *Türk Arkeoloji Dergisi XVI-II*, Ankara, 5-13.
- BAŞER, S. (1990) “1988-1989 Yılları Kibyra Kurtarma Kazıları”, *I. Muze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara, 235-259.
- BERGES, D. (1986) *Hellenistische Rundaltare Kleinasien*, Wasmuth Buchhandlung Und Antiquariat Kg, Berlin.
- BOSCHUNG, D. (1987) *Antike Grabaltare Aus Den Nekropolen Roms*, Verlag Staempfli & Cie Ag., Bern.
- CORCMACK, S. (1997) *Funerary Monuments and Mortuary Practise in Roman Asia Minor, The Early Roman Empire in the East*, (Ed.) Susan Alcock, Oxbow Monographies, Oxford.
- ÇELGİN, A. V. (1990) *Termessos Kenti Nekropollerini*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- ÇELİK, B. (2000) “A New Early-Neolithic Settlement: Karahan Tepe”, *Neo-Lithics* 2-3: 6-8.

Soğmatar Nekropolü Kaya Mezar Mimarisi

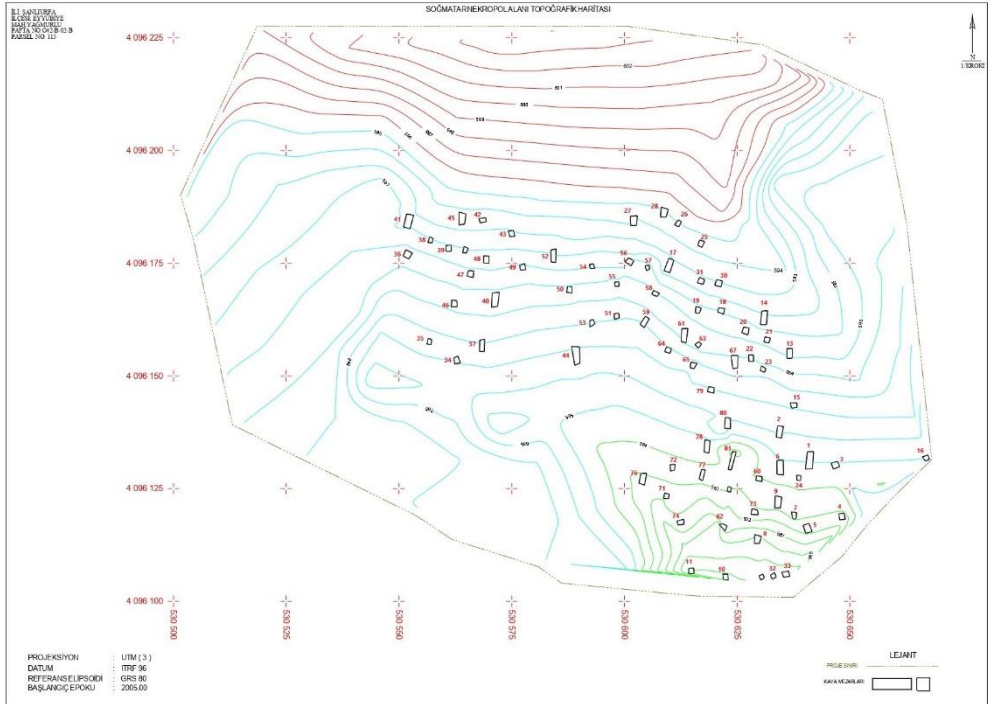
- ÇELİK, B. (2011) “Karahana Tepe: A New Cultural Centre in Urfa Area in Turkey”, *Documenta Praehistorica XXXVIII*: 241-253.
- ÇELİK, B. (2014a) “Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzye Araştırması, 2013.”, 36. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*, 32. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 02-06 Haziran 2014 *Gaziantep*, II. Cilt, 311-328.
- ÇELİK, B. (2014b) "Differences and Similarities Between the Settlements in Şanlıurfa Region where ‚T‘ Shaped Pillars are Discovered.", *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, Sayı.17: 9-24.
- ÇELİK, B. (2015a) ” Neolithic Settlements of Şanlıurfa in Southeastern Turkey.” *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia* (Eds. E. Laflı ve S. Patacı), BAR Int. Ser. 2750, Oxford, 441-452.
- ÇELİK, B. (2015b) “Şanlıurfa İli Yüzye Araştırması” *Belgü*, Sayı II: 87-108.
- ÇELİK, B. (2016) “Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzye Araştırması, 2014.”, 37. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*, 33. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1-15 Mayıs 2015 *Erzurum*, II. Cilt, 409-426.
- ÇELİK, B. (2018) “Şanlıurfa İli Neolitik Dönem Yüzye Araştırması, 2018” *Karadeniz Sayı 40*: 52-63.
- ÇELİK, B. – H. TOSYAGÜLÜ ÇELİK (2020) “Şanlıurfa Tek Tek Dağları Coğrafyasında Neolitik Dönemden Roma Dönemine Taş Ocakları ve Kaya Mezarları.” *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sonbahar 2020, Sayı 26: 399-416.
- ÇELİK, B. – S. İ. MUTLU – S. MUTLU (2019) “Şanlıurfa’daki Soğmatar Kült Alanından Bir Aslan Kabartması Taslağı”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*: 41: 136-143.
- ÇELİK, B. – H. TOSYAGÜLÜ ÇELİK (2020) “Şanlıurfa Tek Tek Dağları Coğrafyasında Neolitik Dönemden Roma Dönemine Taş Ocakları ve Kaya Mezarları.” *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sonbahar 2020, Sayı 26: 399-416.
- ÇEVİK, N. (2000) *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- DORNEMANN, R. H. (1977) “Teli Hadidi: A Millennium Of Bronze Age City Occupation”, Ed. D. Freedman, *Archaeological Report From The Tabqa Dam Project-Euphrates Valley*, Syria/ Aasor, 44: 113-150.
- ENGİN, A.- A. BEYAZLAR (2016) “Bir Erken Tunç Çağı II-III Kaya Oyuğu Mezarı Ve Ortaya Koyduğu Yeni Bulgular”, *Eurasian Academy Of Sciences Eurasian Art & Humanities Journal*, Volume: 5: 1-44.
- MEYER, J. W. (1991) *Grabber Des 3. Jahrtausends V. Chr. Im Syrischen Euphrattal: 3. Ausgrabungen Im Samseddin Und Djerniye*, Bonn: *Saarbrücker Druckerei Und Verlag*, No. 325: 1-36.
- MOETZ, K. – B. ÇELİK (2012) “T Shaped Pillar Sites in the Landscape around Urfa” (Ed. R. Matthews ve J. Curtis), *Proceedings of the 7th International*

Congress on the Archaeology of the Ancient Near East. Vol. 1: Megacities & Mega-sites, 695-709, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

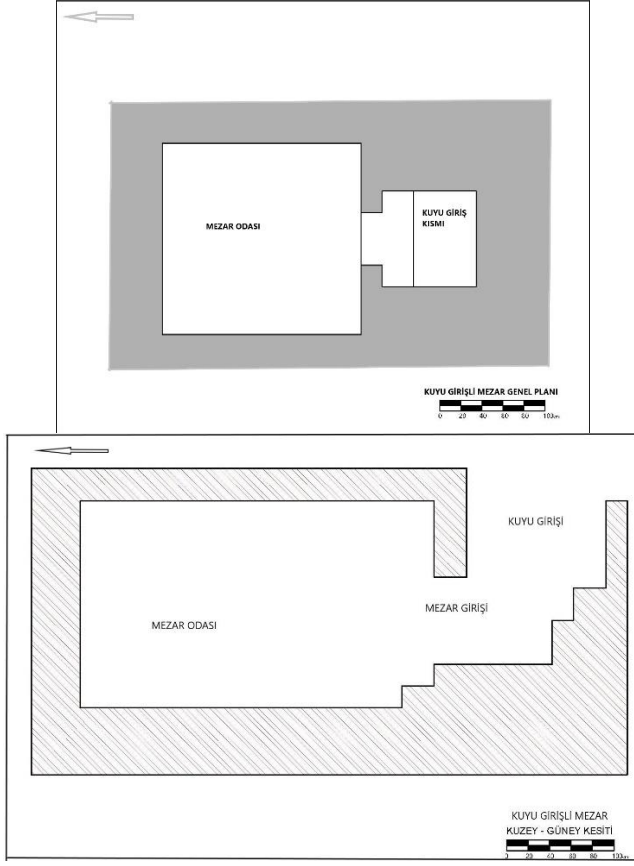
- MUTLU, S. İ., Y. ALBAYRAK (2018) “Harran ve Soğmatar’da Sin Kültünün Varlığı”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 37: 133-144.
- MUTLU, S. İ. (2019a), “Yeni Kazılar Işığında Harran Höyük Erken Tunç Çağı Mimarisi ve Çanak Çömlek Verileri”, *Harran ve Çevresi, Arkeoloji, ŞURKAV Yayınları*: 151-166.
- MUTLU, S. İ. (2019b), “2014-2018 Yılları Arasında Harran Höyük Kazısı’nda Bulunan Erken ve Orta Tunç Çağı Pişmiş Toprak Figürinleri”, *Harran ve Çevresi, Arkeoloji, ŞURKAV Yayınları*: 191-210.
- MUTLU, S. İ.- S. MUTLU – C. ULUDAG (2019) “Soğmatar’da ETÇ IV Dönemi’ne Ait Pişmiş Toprak İki İnsan Figürini”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 43: 262-270.
- ORTHMANN, W. (1980) “Burial Customs Of The 3rd Millennium Bc In The Euphrates Valley”, Ed. J. Margueron, *Le Moyen Euphrate*, Paris, 97-122.
- ORTHMANN, W. (1981) *Halawa 1977-1979*, Vorläufiger Bericht über die 1. bis 3. Grabungskampagne, Bonn.
- ÖNAL, M. – S. İ. MUTLU- S. MUTLU (2020) “Harran Ovası Yüzey Araştırması 2018”, *37. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt: 469-486.
- ÖZGÜÇ, T. (1948) *Ön Tarihte Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- OZGUNEL, C. (1987) “Selcuk Arkeoloji Muzesinde Saklanan Bir Myken Pyxis’i ve Düşündürdükleri”, *Belleten LI/200*: 530-540.
- ÖZSAİT, M. - ÖZSAİT, N. (2011) “2010 Yılı Isparta ve Burdur İlleri Yüzey Araştırmaları”, *29. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II. Cilt: 281-304.
- POLAT, N. - M. ÖNAL - F. B. ERNST - H. İ. ŞENOL - A. MEMDUHOĞLU - S. MUTLU - S. İ. MUTLU - M. A. BUDAN - M. TURGUT - H. KARA (2020) “Harran Ören Yeri Arkeolojik Kazı Alanından Çıkarılan Bazı Küçük Arkeolojik Buluntuların Fotogrametrik Olarak 3B Modellenmesi”, *Türkiye Fotogrametri Dergisi*, 2: 55-59.
- POLAT, N. – M. ÖNAL, Y. KAYA, A. MEMDUHOĞLU, N. KAYA, M. ULUKAVAK, S. İ. MUTLU, S. MUTLU (2021) “Harran Ören Yeri Kazısında Bulunan Kabartma Yazıların Üç Boyutlu Olarak Modellenmesi”, *BEÜ Fen Bilimleri Dergisi*, 10 (2): 594-601.
- PORTER, A. (2002) “Communities in Conflict: Death And The Context For Social Order In The Euphrates River Valley”, *Near Eastern Archaeology* 65: 156-173.
- SAGONA, A. (1986) “An Early Bronze Age Iv Tomb At El-Qitar, Syria”, *Abr-Nahrain* 24: 107-119.
- SERTOK, K. (2007) “Fruit Stands And The Definition Of A Cultural Area Around Carchemish”, *Euphrates River Valley Settlement The Carchemish Sector In The Third Millennium Bc, Levant Supplementary Series*, Volume 5: 238-249.

Soğmatar Nekropolü Kaya Mezar Mimarisi

- SEVİN, V. (1982) *Frigler, Anadolu'da Pers Egemenliği*, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, İstanbul
- TAYLOR, R. (2000) *Death And The Afterlife: A Cultural Encyclopedia*, Santa Barbara-Denver- Oxford.
- TURANİ, A. (1993) *Sanat Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- ÜNGÖR, İ. (2015). “Amanos Dağları Eteklerinde Bir Roma Yerleşmesi Ve Tepeobası Nekropol Alanları”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 7, s. 12: 1-30.
- VAN LOON, M. N. (1966) *Urartian Art*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Institut, İstanbul.
- VAN LOON, M. N. (1973) “A First Result Of The 1972 Excavations At Tell Selenkahiye”, *Annales Archeologiques Arabes Syriennes* 23: 145-158.
- YAVIS, C. G. (1949) *Grek Altars, Origins And Typology*, St. Luis University Press, Missouri.
- ZEYREK, T. H. (2007) “Besni Nekropollerinden Kaya Mezarları”, *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan*, Hazırlayanlar. M. Alparslan-M.D. Alparslan-H. Peker, İstanbul, 810-826.
- ZOROĞLU, L. (1994) *Kelenderis I*, Ankara.

Resim 1: Soğmatar Nekropolü Kaya Mezarların Konumu (Foto. Kazı Arşivi)

Resim 2: Kuyu Girişli Kaya Mezarı Planı (Foto. Kazı Arşivi)

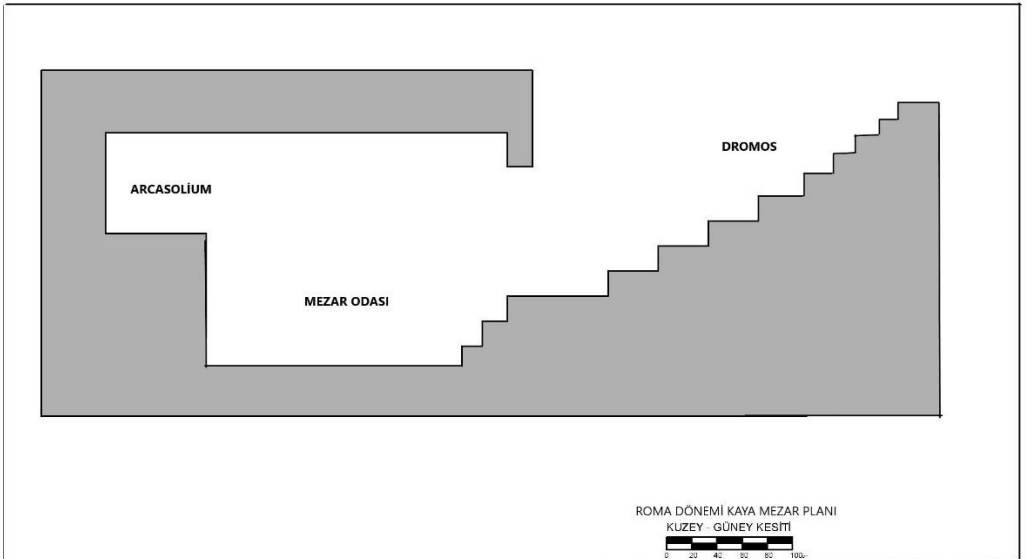
Soğmatar Nekropolü Kaya Mezar Mimarisi

Resim 3: İnsan Yüzlü K-35 nolu Mezar Odası (Foto. Kazı Arşivi)

Resim 4: Mezar Odası İçerisindeki Oval ve Kare Yükseltmeler (Foto. Kazı Arşivi)

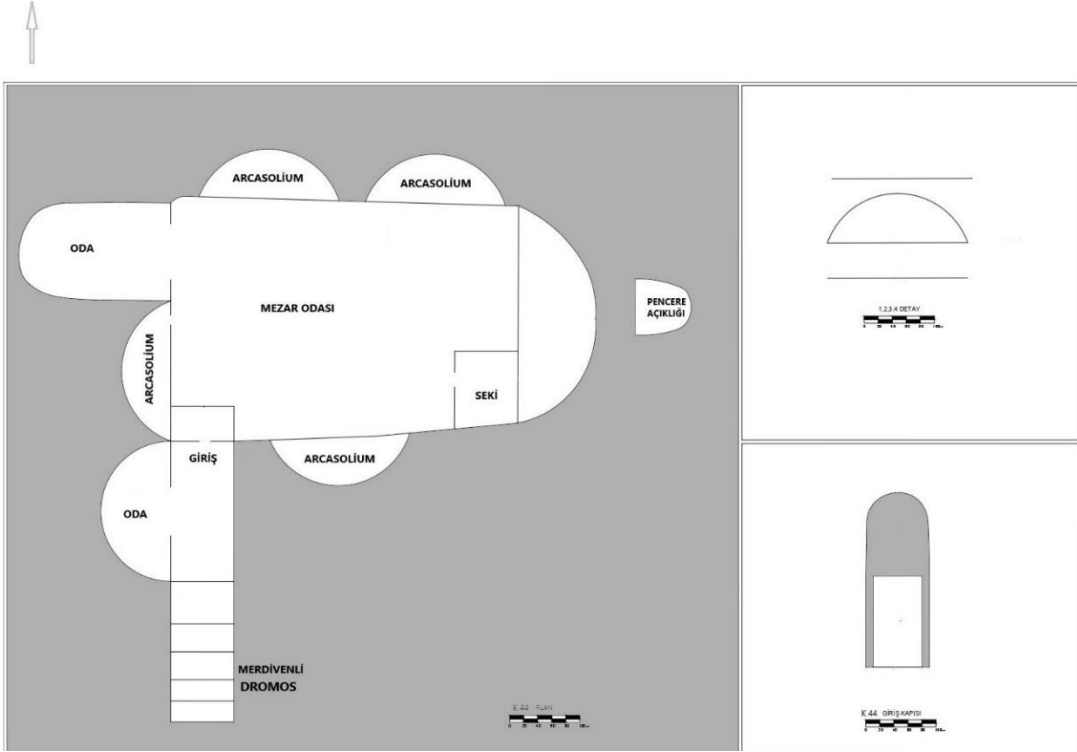

Soğmatar Nekropolü Kaya Mezar Mimarisi

Resim 5: Roma Dönemi Kaya Mezarı Planı (Foto. Kazı Arşivi)

Resim 6: Roma Dönemi Kaya Mezarı, Dromos ve Arcasolim (Foto. Kazı Arşivi)

Resim 7: K-44 Nolu Roma Dönemi Kaya Mezarı Planı (Foto. Kazı Arşivi)

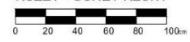
Soğmatar Nekropolü Kaya Mezar Mimarisi

Resim 8: K-44 Nolu Roma Dönemi Kaya Mezar Girişi ve Mezar Odası (Foto. Kazı Arşivi)

ERKEN TUNÇ VE ROMA ÖZELLİĞİ GÖSTEREN KAYA MEZAR
KUZEY - GÜNEY KESİTİ

**Resim 9: Erken Tunç ve Roma Çağı Mimarisi Gösteren Kaya Mezar Planı
(Foto. Kazı Arşivi)**

**Resim 10: Erken Tunç ve Roma Çağı Mimarisi Gösteren Kaya Mezarın Kuyu
Girişi ve Mezar Odasında Tek Arcasolium (Foto. Kazı Arşivi)**

**ВОЗМОЖНОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ АГРАРНЫХ
КООПЕРАТИВОВ ПО ПЧЕЛОВОДСТВУ В ГРУЗИИ**

**GÜRCİSTAN'DA ARICILIK KOOPERATİFLERİNİN KALKINMASI
ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

**THE OPPORTUNITIES OF THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF
BEEKEEPING AGRARIAN COOPERATIVES IN GEORGIA**

Tina GELASHVILI*
Maia GELASHVILI**

АННОТАЦИЯ

Для поддержания сельско-хозяйственных кооперативов, ориентированных на бизнес, в 2013 году в Грузии был принят закон „О развитии кооперативов”.

Несмотря на то, что со дня основания кооперативов совместно с Министерством сельского-хозяйства, многие международные организации - доноры активно участвуют в поддержке внутриаграрного развития кооперативов, Сельско-хозяйственные кооперативы вновь стоят перед серьезным вызовом.

Целью исследования было определение тенденций развития и изучение механизмов их правовой регуляции, проблемы кооперативного пчеловодства и исследование необходимости производства продукции, анализ показателей продуктивности, а также установление роста возможностей потенциала экспорта мёда.

Объектом исследования были выбраны фермеры-пчеловоды и кооперативы Самцхе-Джавахеги (№20) так как, именно, в этом регионе производится экологически чистый, полученный из альпийских цветов, полифлорный мед, который в случае соблюдения стандартов имеет шанс выйти на европейский рынок.

Исследование было проведено по заранее подготовленному открытому и закрытому тестов. В статье проанализирована динамика производства объема продукции в Грузии, в соседних странах и на рынке Евросоюза. Баланс экспорта и импорта, а также другие экономические показатели выявили в освоении рынка пессимистическую картину, хотя, в последнее время чувствуется тенденция повышения потребности на биопродукты, в том числе на мёд. Исходя из этого, растёт спрос на мед.

* ORCID: [0000-0002-0554-845X](https://orcid.org/0000-0002-0554-845X), Gelashvili, T., Professor. Dr. of Samtskhe-Javakheti State University, Akhaltsikhe, Georgia, tinikogel@gmail.com

** ORCID: [0000-0002-4153-8451](https://orcid.org/0000-0002-4153-8451), Gelashvili, M., Associate Professor. Dr. of Samtskhe-Javakheti State University, Akhaltsikhe, Georgia, maiaigel991@gmail.com

Возможности Экономического Развития Аграрных Кооперативов...

Грузинский мёд, особенно альпийский полифлорный мёд своими качественными показателями действительно высококонкурентный, и в случае роста объема повысится возможность занять нишу на рынке Евросоюза.

На основе исследования выявлены также причины, мешающие развитию пчеловодства и предложены рекомендации, которые поддержат производство экологически чистого продукта - меда, повысят медопродуктивность, поддержат рост трудовых мест и рост экспертного потенциала.

Ключевые слова: медопродуктивность, аграрный кооператив, экспорт-импорт мёда

ÖZ

İş odaklı tarım kooperatiflerini desteklemek için 2013'te Gürcistan Devleti tarafından "Kooperatiflerin Geliştirilmesi" başlıklı bir yasa çıkarıldı.

Kooperatiflerin kuruluşundan bu yana Tarım Bakanlığı ile birlikte birçok uluslararası bağışçı kuruluşun kooperatiflerin gelişimini desteklemek hakkında aktif olarak yer almalarına rağmen, Tarım kooperatifleri yine de ciddi bir zorlukla karşı karşıyadır.

Çalışmanın amacı kalkınma yöntemlerini belirlemekle birlikte yasal mekanizmaları, arıcılık kooperatiflerinin sorunlarını ve üretim sürecindeki ihtiyaçlarını incelemek ile verimlilik analizinin yanı sıra balın ihracat potansiyelini artırmak için gerekli fırsatların ortaya konmasıdır.

İncelemeler Samtshe-Cavakheti bölgesi (No. 20) arıcılıkla uğraşan kooperatifler üzerine yapıldı. Rakımı yüksek olan Samtshe-Cavakheti Bölgesi'nde yetişen çiçeklerden elde edilen ekolojik olarak saf polifloral bal gerekli standartları sağlandığında Avrupa'ya da pazarlanabilir.

Çalışma açık ve kapalı testler kullanarak yapılmıştır. Makalede Gürcistan'da, komşu ülkelerde ve AB ülkelerinde elde edinilen ürünlerin üretim hacminin gidişatı analiz edilmiştir.

Araştırmaya göre İhracat ve ithalat dengesinin yanı sıra diğer ekonomik göstergeler piyasa gelişmesinde karamsar bir tablo ortaya koymuştur. Ancak son zamanlarda bal dahil olmak üzere organik ürünlere olan talep artış eğilimi göstermiş ve buna bağlı olarak bala karşı talep de artmıştır

Gürcistan'da üretilen bal, özellikle yüksek rakımlarda üretilen polifloral bal, kalite açısından rekabet gücüne sahip bir üründür ve hacmin artması durumunda AB pazarında rekabet sağlayabilir.

Araştırmada ayrıca arıcılığın gelişmesini engelleyen nedenler ve çevre dostu bir ürün olan balın tıbbi verimliliğinin artırılması için gerekli öneriler ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: bal, verimlilik, kooperatif, ihracat, ithalat.

ABSTRACT

The law on "Development of Cooperatives" was adopted in Georgia in 2013 to promote business-oriented agricultural cooperatives but in 2014, was established. the LEPL "Cooperative Development Agency" under the Ministry of Agriculture.

The aim of the research was to study the development trends of cooperatives and their legal regulation mechanisms; Researching the problems and needs of beekeeping cooperatives; Analysis of production and productivity indicators and identifying opportunities to increase honey export potential.

Samtshe-Javakheti beekeeping farmers and cooperatives (N:20) were selected as the object of the study. The research was conducted through pre-prepared, open and closed questionnaires.

The paper analyzes the dynamics of honey production and prices in Georgia, neighboring countries and EU markets, export-import balance and other economic indicators, which revealed a pessimistic picture of Georgia's acquisition of EU markets. Though, it should be noted that recently, the European market has seen an upward trend in demand for organic products, including honey. Georgian honey, especially alpine, polyflora one is really highly competitive with its quality indicators and in case of proper volume growth it may occupy this niche in the European market.

On the base of the research of beekeeping cooperatives and beekeeping farmers, the reasons hindering the development of beekeeping in Georgia have been identified and recommendations have been proposed, which will help the cooperatives produce ecologically clean products, increase honey productivity, promote employment and increase the export potential of honey.

Key words: beekeeping cooperatives, honey productivity, retail prices, honey export-import.

Введение

Кооперация за время своего существования в Грузии прошла сложный путь как в теоретическом аспекте, так и в кооперативной практике. Во многих странах кооперация занимает одно из ведущих мест как в национальной экономике, так и в социальном прогрессе (Axinn, 1997:13).

В Европе роль сельскохозяйственных кооперативов огромна: 60%-ов производства, переработки и маркетинга сельскохозяйственных продуктов приходится именно на эту область. Оборот европейских сельскохозяйственных кооперативов составляет приблизительно 260 миллиардов евро (Guide for Farms and Cooperatives, 2020:72). Финансовый оборот самого большого кооператива Европы в три-четыре раза превышает бюджет Министерства Сельского хозяйства Грузии.

В экономически развитых странах кооперация стала предпосылкой развития аграрного сектора. Фермеры европейских стран и США давно пришли к выводу, что решение таких вопросов, как сбыт продукции, средства производства и приобретение техники, обмен опытом, знаниями, информацией и др., намного проще совместными усилиями- то есть объединением сил.

Не так давно в Грузии отношение к кооперативам было пренебрежительное или неправильно воспринято. Кооперативы очень часто отождествлялись с советскими кооперативами, на сегодняшний день положение совершенно изменилось ,и кооперативы намного лучше восприняты с помощью приложенных усилий экспертов (Stepanishvili, V., 2015:237);. В поддержку сельскохозяйственных кооперативов, ориентированных на бизнес, в Грузии действует соответствующее агентство эффективного развития кооперативов. Фермеры осознали что кооперативы ничего общего не имеют с общим сельским хозяйством, их цель-помочь фермерам в повышении объема продукции, материалов сельского хозяйства: семени, удобрений и т.д.-совместной добыче и совместному выходу на рынок. Итак, вместо оживления в действующей прошлом модели, кооператив дает возможность фермерам полностью воспользоваться экономической моделью открытого рынка. Сегодня в мире торговля требует защиты больших объемов, безвредности продукции и сложных стандартов качества, если маломасштабные фермерские хозяйства не смогут сотрудничать и

Возможности Экономического Развития Аграрных Кооперативов...

сбывать продукцию совместно, им очень сложно будет выйти на рынок. Сегодня реальность более динамична, так как сотни фермерских групп получили статус кооператива. По рекомендации экспертов Евросоюза в стратегии развития сельского хозяйства Грузии выделены приоритетные отрасли: одна из важнейших отраслей - пчеловодство, которая способна вывезти произведенную продукцию на рынок Евросоюза.

Какое положение с точки зрения развития пчеловодства в Грузии на фоне Евросоюза и соседних стран, какие проблемы стоят перед фермерами и кооперативами, какие конкретные шаги предприняты для реабилитации отрасли и перед каким вызовом стоят пчеловоды представлено по данному внизу исследованию.

Цель исследования:

Изучение деятельности пчеловодов-кооператоров, их проблемы и надобности, показатели продуктивности и причины, которые мешают росту экспортного потенциала, рост медопродуктов и стабильные доходы, проанализировать динамику производства меда в Грузии, в соседних странах и рынках Евросоюза, баланс экспорта и импорта, выделить существующую статистику и на фоне проведенного исследования-причины, мешающие развитию пчеловодства в Грузии и те возможности, которые сделают отрасль конкурентоспособной.

Методология исследования:

Методом исследования использовать наблюдение, открытые и закрытые вопросники, методы системной статистики, сравнительный анализ и синтез.

Регулирование законодательством:

Развитие отрасли пчеловодства имеет огромное экономическое значение для страны и возрождения местного производства, на что и возлагает надежду государство.

Для доказательства достаточно то, что созданы сельско-хозяйственные кооперативы, а также подготовлены и изданы несколько законодательных и нормативных актов связанных с медом: Закон Грузии о кооперации; Постановление «Технический регламент о меде», регламент о санитарно-гигиенической нормы; Технический регламент-о дополнительных требованиях этикеток (Government Resolution 2013:816; Technical Regulation 2010:173; Government Resolution 2014:714; Government Resolution 2013:441; Government Resolution 2011:430.

В действительности, в отрасли все еще наблюдаются разного типа проблемы, но государственная политика, а также усердие различных международных организаций направлено на возрождение отрасли, Создание агентства развития кооперативов дал стимул жителям сел и фермерам для

объединения и формирования сельскохозяйственного кооператива (Andrews, Place, & Crago ,2003:125).

Министерство сельского хозяйства и агентство международной организации ENPARD профинансировали несколько значительных и полезных для пчеловодов проекты. Кооперативам-участникам государственной программы передали числящие на их балансе идентичное количество улей не более 100 штук стоимостью 30% процентов общей стоимости, а 70 % было покрыто государством, выданы льготные кредиты, была оказана помощь для приобретения кооперативами малогабаритной техники, а также пчеловодам была передан по доступным условиям недорогой инвентарь. В Министерстве сельского-хозяйства открыта лаборатория для проверки меда по международным стандартам. Были переподготовлены сотнями фермеров и членов кооперативов, что явилось стимулом для пчеловодов повысить экономические показатели отрасли и заинтересованность создания экспортного потенциала.

Анализ:

Каково положение с точки зрения экономических показателей в пчеловодстве? По статистическим данным Министерства сельского-хозяйства картина такова: в Грузии в 2018 году насчитывалось кол-во семейства пчел - 257,7 тысяч, что по сравнению с прошлогодними показателям возросло на 17.7 тысяч семей, хотя по сравнению с 2013-2014 годами сравнительно сокращено, в указанных годах рост был обусловлен приведенным государством в действие программ по пчеловодству.

Источник: Груз статистика

Возможности Экономического Развития Аграрных Кооперативов...

Источник: Груз статистика

В Грузии с ростом кол-ва улей пчел растет и его производство. В 2015 году в Грузии произведено две тысячи тонн меда, а в 2018 году указанный показатель составил 2.5 тысячи тонн, что в основном было вызвано повышением квалификации фермеров и расширением рынка.

Если пересмотреть в среднем медопродуктивность на примерах других стран, то в Грузии она очень низка (11,8 кг) и 4.2 раза отстает от Китая, почти в 4 раза от Канады, в 3 раза от Эстонии.

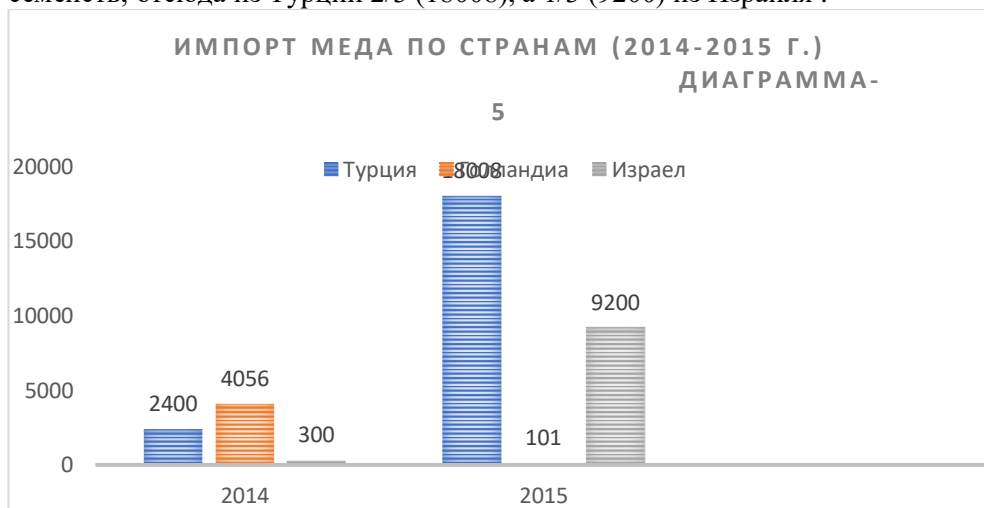

Надо отметить, что рыночные цены на мед в Грузии растут в среднем и поштучно. В 2010 году цена одного килограмма меда составляла 12.3 лари, а в 2018 году 19.0 лари, в 2020 году цены достигли 23-25 лари (Guide for Farms and Cooperatives, 2020:72).

Источник: Груз статистика

Надо отметить, что грузинский уникальный кавказский вид меда на грани исчезновения и часть его была заменена привезенным из-за границы импортным семейством пчел. Только в 2015 году было импортировано 27309 семейств, отсюда из Турции 2/3 (18008), а 1/3 (9200) из Израиля .

Источник: Груз статистика

Импорт натурального меда в 2009-2018 годах характеризуется также ростом тенденций. Например: если в 2009 году импорт меда составлял .4.2 тонны, то в 2018 году показатель составил 21.8 тонн. За указанный период самое большое кол-во меда было импортировано в 2017 году (45.5 тонн).

Возможности Экономического Развития Аграрных Кооперативов...

Источник: Груз статистика

Самым крупным торговым партнером является Россия, откуда в 2018 году было импортировано до 18 тонн меда (12 %-ов всего импортированного меда) Надо отметить, что в прошлые годы Украина являлась самым крупным импортером меда в Грузию.

Экспорт натурального меда из Грузии по странам (Таблица-1)			
#	Регион	2018	
		тонн	%
1	Азербайджан	17.7	84.2
2	Иран	1.4	6.7
3	Гонконг	1	4.8
4	Другие страны	0.4	1.7
5	Ирак	0.2	1.2
6	Саудовская Аравия	0.2	1
7	Эмирейтс	0.1	0.4
	Total	21	100

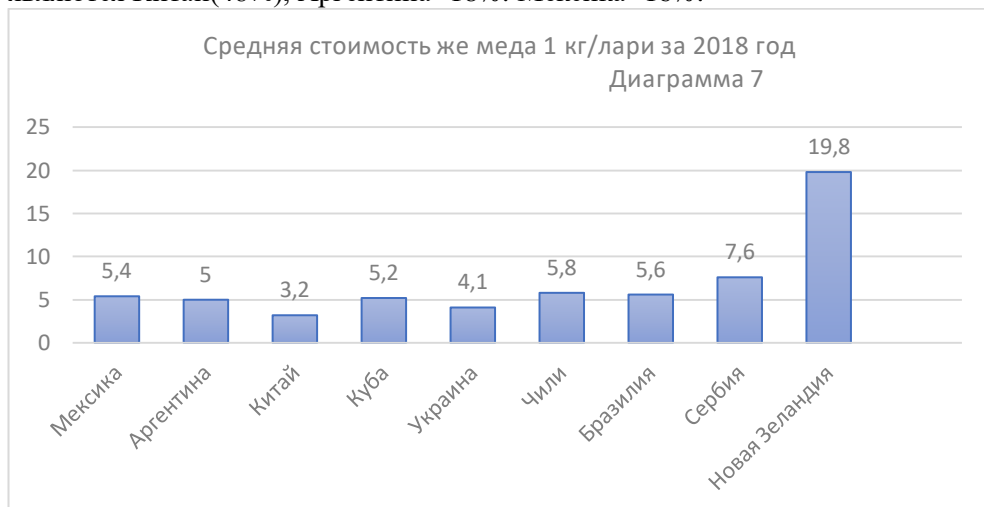
Источник: Груз статистика

Показатели экспорта в 2018 году очень низкие и составляют 21.0 тонну, хотя импорт в 2018 году почти тот же 21.8 тонн

Очень интересно выглядит импорт-экспорт меда в соседних странах, в частности, указанный экспортный рынок важен для Грузии, поскольку в Азербайджане оптовая цена на мед высокая.

В Армении ,несмотря на то, что импорт очень низок (2 тонны) поставщиками являются Германия, Австралия, Россия, Пакистан и др. потребность на мед очень высокая. Что касается рынка Евросоюза -он

потребляет приблизительно 350 тысяч тонн, а основными импортёрами являются Китай(48%), Аргентина- 18%. Мексика -16%.

Источник: Груз статистика

С одного взгляда освоение рынка Евросоюза Грузией выглядит пессимистично, но надо отметить на рынке Евросоюза ежегодно растет потребность на экологически чистую продукцию, т.е. меда. Грузинский мед по показателям качества действительно является высококонкурентным и вполне возможно занятие особого места на рынке Евросоюза, хотя для рынка Евросоюза это все еще недостаточный объем количества продукции, улучшения требует также и качественный показатель продукции (Technical Regulation of Honey, 2014:714).

В рамках нашего исследования мы заинтересовались проблемами и потребностями пчеловодов.

Для исследования были подобраны в регионе Самцхе-Джвахети 20 кооперативов и 10 фермеров-пчеловодов, подобраны были те кооперативы и фермеры, которые имеют 50 и больше пчелиных улей и производят полифлорный альпийский мед.

Вопросы, включенные в исследовании:

Q:1 – знают ли сущность кооператива, превосходство кооператива по сравнению с другими организационными формами;

Q:2- имеет ли свободный доступ к информации;

Q:3- какое количество человеческих ресурсов кооператива желательно иметь для усовершенствования производства

Q:4-отдают ли предпочтение семейному кооперативу, используют современную технологию в пчеловодстве или знают ли о государственных и международных грантах;

Возможности Экономического Развития Аграрных Кооперативов...

Q:5- участвуют ли в грантовых конкурсах, писали когда-нибудь проект;

Q:6-есть ли желание выйти на международный рынок;

Q:7 знакомы ли с законами и постановлениями государства о кооперации, о регламенте меда, закон биосертификации и др.

Q:9- вычисляют ли себестоимость продукции;

Q:10- какие допустимые препараты употребляют при лечении пчел :

Q:11-умеют ли составлять баланс , ведомости прибыли и убыли а также как подготовить ведомость движения денежного потока;

Q:12- с какими преградами сталкиваются в процессе производства;

Q:13- удовлетворяют ли их доходы полученные от бизнеса и улучшилось ли их социальное положение .

Кроме кооперативов дополнительные вопросы были заданы фермерам: Q:14-желают или нет объединиться в кооператив, Q:15-знают ли о льготах подоходных налогов?

Итоги опроса:

- 37%- ов кооперативах, опрошенных не владеют информацией о программах помощи со стороны государства, а также о поддерживающих проектах. Те кооперативы ,которые слышали о помощи кооперативам составляют 23 %, а 40% пользуются разными типами льгот, 69%-ов кооператоров и представителей фермерства не владеют современными технологиями и им недоступно знание компьютера, большинство кооператоров не умеют составлять финансовые отчеты ,91 % опрошенных знают какие препараты нужны для лечения болезней пчел, хотя не знакомы с регламентированными медикаментами, больше всего выявилась проблема реализации меда, у большинства из них продукция остается нерезализованной и мед в таком случае употребляется для получения водки, которая быстро реализуется;

- 73% опрошенных признают, что не имеют возможности расширения бизнеса из-за неимения финансовых средств. Реализация продукции представляет актуальную и важную проблему для малого и среднего бизнеса. Им недоступна система дистрибуции, не владеют навыкам соответствующего маркетинга, 34 % респондентов видят проблему в поисках человеческих ресурсов. Это вызвано тем, что в Грузии слабо развит трудовой рынок, несмотря на высокий уровень безработицы, в малом и среднем бизнесе вновь большая потребность на квалифицированную рабочую силу.

- Можно сказать, что в регионе 94% фермеров и кооператоров не имеют соприкосновения к индустрии, Большинство не владеет информацией об инвесторах и донорах. Прерогативой крупных кооперативов и фермеров является экспорт. Малые предприятия не имеют ресурсов дабы своими силами добыть информацию о внешнем рынке и о потенциальных покупателях. Что касается посреднических организаций 91.6 % -ов кооператоров не владеют информацией.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В итоге, несмотря на государственные программы проведенные тренинги, можно сделать заключение, что уровень образования кооператоров и фермеров низок, они не владеют навыками компьютерной техники, а также им недоступны современные технологии, не умеют писать проекты, сложность представляет налаживание вопросов маркетинга и менеджмента, так как у фермеров и пчеловодов, объединенных в кооперативы неформальное образование по пчеловодству, многие из них, которые управляют кооперативами не имеют высшего образования

Рекомендации:

❖ С целью повышения важнейших направлений в основании кооперативов и ассоциаций для их формирования важно создание форм добавочных поддерживающих условий;

❖ Разработка мероприятий для поддержания основных направлений государственной экономической политики развития сельскохозяйственной кооперации. С учетом анализа международного опыта сельскохозяйственных кооперативов распространение среди предпринимателей аграрной сферы соответствующих информации и интенсивная разъяснительная работа о преимуществе сельскохозяйственного кооператива;

❖ Для решения проблем нужна мобилизация сельскохозяйственных научных ресурсов, высшие учебные заведения и профессиональные кадры;

❖ Кооперативы и фермеры по направлению пчеловодства могут достичь успехов по производству экологически чистой агропродукции и занять место на европейском рынке.

❖ Следует сделать акцент не на масштабы производства и количественные показатели, а на безопасность и качественные показатели продукции-такой подход оправдывает, так как уникальные условия биоклимата и среды, навыки и опыт людей, геополитическое месторасположение и другие факторы комплексно создают соотносительное преимущество аграрного хозяйства.

Вызовы, стоящие перед фермерами кооперативами, можно решить положительно. Для создания продукции предназначенной для экспорта важно создать кооперативы второго уровня с учетом их переподготовки, ознакомления с современными технологиями и защиты международных стандартов.

Использованная литература:

Government Resolution (2013). Law of Georgia on Agricultural Cooperatives;doc.#816rs; Government of Georgia

Возможности Экономического Развития Аграрных Кооперативов...

- Technical Regulation (2010).** General Rule of Food / Animal Feed Hygiene" and "Simplified Rule of Food / Animal Feed Hygiene; Doc.# 173; Government of Georgia;
- Government Resolution (2014);** Technical Regulation of Honey, Ordinance of the Government of Georgia; Doc.#714; Government of Georgia;
- Government Resolution (2013).** Ordinance of the Government of Georgia on approval of the technical regulation - "On additional requirements for food labeling"; document #441; Government of Georgia;
- Government Resolution (2011).** Ordinance of the Government of Georgia On approval of the forms of veterinary certificates to be used during the export of products subject to veterinary control and the procedure for their issuance; document number-430
- Axinn, G.H(1997).** Challenges to agricultural extension in the twenty-first century. In V. Scarborough, S. Killough. D.A. Jonson.& J. Farrington(Eds.) Farmer-Led extension: Concepts and practices, Intermediate Technology, London
- Andrews, M. P. Place, N.T.,& Crago, N.E.(2003).** A globally focused extension service. In F.L Brewer (Ed.) Agricultural extension systems: An international perspective. Ann Arbor, ML Xan -Edu Original Works; Colorado, US
- Buford, J. A.,& Lindner, J.(1995).** Management in Cooperative Extension (3rd ed.) Columbus: The Ohio State University; USA.
- Clark, C.,(2005).** Identifying new and innovative staffing in Cooperative Extension, Report of Study sponsored by Personnel Subcommittee of the Extension Committee on Organization and Policy; USA
- Conral , R.(2013).** Natural Beekeeping: Organic Approaches to Modern Apiculture, 2nd Edition, Chelsea Green Publishing, USA
- Guide for Farms and Cooperatives (2020);** Beekeeping and Honey Production in Georgia and in the European Union,; ENPARD,CENN;Tbilisi
- Sirbiladze, G., Memanishvili, N.(2016).** Survey Report of Georgian Farmers' Cooperatives; IFAD, Elkana AGRO Inform, Tbilisi
- Stepanishvili, V., (2015);** Basis of Beekeeping, "Universali", Tbilisi
- Economic research service (2012).** Economics of the food CPI. Prices and expenditure, USDA retrieved from: www.ers.usda.gov/AmberWaves/2012-june/indicators

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN KADINA YÖNELİK AİLE İÇİ ŞİDDET HAKKINDA BİLGİ VE TUTUMLARININ İNCELENMESİ*

INVESTIGATION OF KNOWLEDGE AND ATTITUDES OF UNIVERSITY STUDENTS ON DOMESTIC VIOLENCE AGAINST WOMEN

ИССЛЕДОВАНИЕ ОБ ИНФОРМИРОВАННОСТИ И ОТНОШЕНИЯ СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТОВ К ДОМАШНЕМУ НАСИЛИЮ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН

Sezer AVCI**
Selver GÜLER***
Büşra KÜTÜK****
Fatma Nur POLAT*****
Melisa DEMİR*****

ÖZ

Bu araştırma üniversite öğrencilerinin kadına yönelik aile içi şiddet hakkındaki bilgi ve tutumlarının incelenmesi amacıyla yapılmıştır.

Tanımlayıcı tipteki bu çalışma Aralık 2019 ile Ocak 2020 tarihleri arasında Gaziantep'te bulunan bir vakıf üniversitesinde Sağlık Bilimleri Fakültesinde öğrenim gören 490 öğrenci ile gerçekleştirildi. Veriler; Veri Toplama Formu ve Aile İçi Şiddete Yönelik Tutum Ölçeği (AİŞYTÖ) uygulanarak yüz yüze görüşme tekniği ile toplandı.

Öğrencilerin yaş ortalamaları 21.12 ± 1.90 , çoğunluğunun kadın olduğu (%73.3) ve %39.8'inin (n=195) şiddete maruz kaldığı saptandı. Öğrencilerin %60.6'sı aile içi şiddete en çok annelerin maruz kaldığını, %51.4'ü ülkemizde en çok görülen şiddet türünün fiziksel

* Bu çalışma, Hasan Kalyoncu Üniversitesi 4. Halk Sağlığı Günleri Kadın Sağlığı Sempozyumu'nda sözel bildiri olarak sunuldu.

** ORCID: [0000-0003-3575-4585](https://orcid.org/0000-0003-3575-4585), Dr. Öğr. Üyesi Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, sezer.avci@hku.edu.tr

*** ORCID: [0000-0003-2984-4306](https://orcid.org/0000-0003-2984-4306), Dr. Öğr. Üyesi SANKO Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, [selvergulerr@gmail.com](mailto:selvegulerr@gmail.com)

**** ORCID: 0000-0002-9733-4247 Hemşire, Gaziantep Üniversitesi Şahinbey Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Busra2912@icloud.com

***** ORCID: 0000-0001-5576-5543 Hemşire, Özel Defa Life Hastanesi, fatmanurp35@icloud.com

***** ORCID: 0000-0002-7479-6561 Hemşire, Özel Şanmed Hastanesi, Meldem12@icloud.com

Üniversite Öğrencilerinin Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Hakkında Bilgi...

olduğunu ve %29'u aile içindeki şiddetin nedeninin kıskançlık olduğunu belirtti. Öğrencilerin %50.8'inin eğitim düzeyinin şiddeti etkilediğini ve %74.5'inin kadınların şiddete katlandıklarını ifade etti. Öğrencilerin eğitim gördükleri bölüm ile ülkemizde en fazla görülen şiddet türü, eğitim düzeyinin şiddeti etkilemesi, şiddetin kadın sağlığını etkilemesi, 6284 sayılı Kanun'u daha önce duyma ve şiddet eylemi ile karşılaşma durumları arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı düzeyde olduğu saptandı ($p<0.05$). Öğrencilerin AİŞYTÖ puan ortalamaları ile yaş, cinsiyet ve okudukları bölümler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu tespit edildi ($p<0.05$).

Öğrencilerin kadına yönelik aile içi şiddetle ilgili bilgi düzeylerinde bazı eksiklikler olduğu ve şiddete karşı tutumlarının ise olumsuz yönde olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Bilgi, Aile içi şiddet, Aile İçi Şiddete Yönelik Tutum Ölçeği, Kadın, Öğrenciler.

ABSTRACT

This research was conducted to examine students' knowledge and attitudes about domestic violence against women.

The descriptive study was conducted with 490 students studying at the faculty of health sciences at a foundation university in Gaziantep between December 2019 and January 2020. Data; Data Collection Form and Attitudes Towards Domestic Violence Scale (ATDVS) were applied and collected by face-to-face interview technique.

It was determined that the mean age of the students was 21.12 ± 1.90 , the majority of them were women (73.3%), and 39.8% of them were exposed to violence. 60.6% of the students stated that mothers were the most exposed to domestic violence, 51.4% stated that the most common type of violence in our country was physical, 29% stated that the reason for violence in the family was jealousy. It was determined that 50.8% of the students stated that their education level affects violence, 74.5% of them stated that women endure violence. It was determined that there was a statistically significant difference between the department they studied and the most common type of violence in our country, the level of education affecting violence, the effect of violence on women's health, hearing about the Law No. 6284 before and encountering violence ($p<0.05$). It was determined that there was a statistically significant difference between the students' ATDVS score averages and age, gender, and the departments they studied ($p<0.05$).

It can be said that there are some deficiencies in the level of knowledge of the students about domestic violence against women and their attitudes towards violence are negative.

Keywords: Knowledge, Domestic violence, Attitudes Towards Domestic Violence Scale, Women, Students.

АННОТАЦИЯ

Данное исследование проведено в целях изучения знаний и отношения студентов университетов к домашнему насилию в отношении женщин.

Данное описательное исследование проведено с участием 490 студентов, обучающихся на факультете медицинских наук фондового университета в Газiantепе в период с декабря 2019 года по январь 2020 года. Данные собраны методом личного интервью с применением формы для сбора данных и шкалы отношения к домашнему насилию (AİŞYTÖ).

Средний возраст студентов составил 21.12 ± 1.90 года, большинство из них были женского (73.3%), и 39.8% ($n=195$) подвергались насилию. Из студентов 60.6% заявили, что матери наиболее подвержены домашнему насилию, 51.4% заявили, что наиболее распространенным видом насилия в нашей стране было физическое насилие,

a 29% заявили, что причиной насилия в семье была ревность. 50.8% учащихся заявили, что их уровень образования влияет на насилие, а 74.5% из них заявили, что женщины терпят насилие. Установлено наличие статистически значимой разницы между фактическим насилием и информацией понаслышке обучающимися на факультете студентами и наиболее распространенным типом насилия в нашей стране, уровне образования, влияющим на насилие, влиянием насилия на здоровье женщин и Законом No. 6284 ($p<0.05$). Установлено наличие статистически значимой разницы между средним баллом студентов по ASIYTÖ и их возрастом, полом и факультетами ($p<0.05$). Возможно отметить наличие некоторых недостатков в уровне знаний учащихся о домашнем насилии в отношении женщин, а также их негативное отношение к насилию.

Ключевые слова: Знания, домашнее насилие, шкала отношения к домашнему насилию, женщины, студенты.

1. GİRİŞ

Dünya nüfusunun yarısını oluşturan kadınlar, toplumun sosyal, kültürel ve temel değerlerinin koruyucusudur ve çoğu zaman en olumlu kalıcı değişimler onlarla sağlanır. Kadınlar anne, bazen evin geçimini sağlayan kişi, doktor, öğretmen, hemşire, işçi vs. olarak düşünüldüğünde; saygı, takdir ve daha iyi muameleyi hak ettikleri düşünülmektedir (Alokan, 2013). Ancak durum genellikle tam tersidir ve çoğunlukla erkekler tarafından şiddete maruz kalmaktadırlar (Alokan, 2013; Adjah ve Agbemafle, 2016). Kadınlar hayatı boyunca şiddet ile en az bir kez karşılaşmaktadır (Adjah ve Agbemafle, 2016; Dağlar, Bilgic ve Demirel, 2017). Uluslararası insan hakları hukuku alanında ilk kez 1993 yılında kadına yönelik şiddet kavramı “Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Şiddetin Tasfiye Edilmesine Dair Bildiri”de tanımlanmıştır. Bu bağlamda, kadına yönelik şiddet, “İster kamusal isterse özel yaşamda meydana gelsin, kadınlara fiziksel, cinsel veya psikolojik acı veya ıstırap veren veya verebilecek olan cinsiyete dayanan bir eylem veya bu tür eylemlerle tehdit etme, zorlama veya keyfi olarak özgürlükten yoksun bırakma anlamına gelir” olarak tanımlanmıştır (BM, 1993).

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) kadına yönelik şiddeti “özellikle yakın partner şiddeti ve cinsel şiddet”inde önemli bir halk sağlığı sorunu ile kadınların insan hakkı ihlali olduğunu belirtmiştir. DSÖ, dünya genelindeki kadınların %35 kadarının hayatları süresince cinsel ve/veya fiziksel şiddete eşi ya da eşi olmayan kişiler tarafından maruz kaldığını tahmin etmektedir (DSÖ, 2017). Türkiye’de ise kadınların hayatlarının herhangi bir döneminde; %44’ünün psikolojik, %36’sının fiziksel, %30’unun ekonomik, ve %12’sinin cinsel (evli) şiddete maruz kaldıkları belirtilmektedir (KSGM, 2014).

İnsan ilişkileri aile yoluyla, toplumdan kişilere ve kişilerden topluma şeklinde sağlanmaktadır (Bulut, 2015). Aile içi şiddet; “toplumda aile olarak tanımlanmış bir grup içinde ceza vermek, güç kullanmak, aşağılamak, bireylerin birbirlerine uyguladıkları olumsuz davranış biçimi” olarak tanımlanmaktadır. Toplumun her kesiminde güçlünün güçsüze uyguladığı suçlar bulunmaktadır (Sivasoğlu ve Erdal, 2020). Fiziksel, duygusal ekonomik ve sosyal sorunlara neden olan kronik hastalıklar gibi aile içi şiddet de önemli bir sağlık sorunudur (Bulut, 2015; Semahegn ve Mengistie, 2015; Ünal ve Gülseren, 2020; Vural, İnangil ve

Üniversite Öğrencilerinin Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Hakkında Bilgi...

Körpe, 2020). Kadının aynı evde yaşayıp yaşamadığına bakılmaksın; herhangi bir erkek ya da eş tarafından (eski veya şimdiki eş, partner veya aile mensubu) şiddete uğraması durumunda aile/ev içi şiddet gördüğü kabul edilir (Flury ve Nyberg, 2010; (Bulut, 2015; Flury ve Nyberg, 2010; de Lucena ve ark., 2016; Semahegn ve Mengistie, 2015; Sivasoğlu ve Erdal, 2020; Ünal ve Gülseren, 2020).

Şiddeti devam ettiren sebeplerden biri olan tehdit, kadına yönelik aile içi şiddetin bir çeşididir ve daha önemli bir yer tutmaktadır. Tehdit, sosyo-kültürel etkenler ve olanakların az olması sonucunda ortaya çıkabilmektedir. Tehditte neden olan etkenlerin ortadan kaldırılabilmesi için kurumlar ile iş birliği içinde çalışılmalı ve toplumun duyarlılığı artırılmalıdır (Bulut, 2015; Ünal ve Gülseren, 2020).

Şiddetin yaşanmayacağı bir toplum oluşturmak için sağlık personeli, şiddetten korunma, önleme, azaltma ve erken dönemde engellemede önemli görev üstlenmektedir. Sağlık çalışanlarından, aile içi şiddet gören kadınların saptanmasında, tıbbi bakımlarına ek olarak destek, danışmanlık ve rehabilitasyon hizmetlerinde önemli görevlerin üstlenmesi beklenmektedir. Kadının, ailenin ve toplumun sağlığının korunması ve geliştirilmesi gerektiğinde sağlık çalışanları danışmanlık, savunuculuk, eğitim ve bakım rollerini yürütmektedirler (de Lucena ve ark., 2016; Dağlar, Bilgic ve Demirel, 2017; de Lucena ve ark., 2016). Ayrıca, sağlık çalışanlarının şiddet görmüş kadınların ihtiyaçları ve görüşmeyi yapabilecek profesyonelliğe sahip olmaları gerekmektedir (Tunçel, Dündar ve Peşken, 2007).

Şiddet görmüş kadınlara sağlık çalışanlarının objektif olabilmesi ve yardım edebilmesi için aile içi şiddetin ve mesleğinin rollerine ilişkin kendi duygularının farkında olması gerekmektedir. Bu bağlamda özellikle sağlık alanında okuyan üniversite öğrencilerinin öğretim müfredatlarında kadına yönelik aile içi şiddet konusunun yer alması son derece önemlidir (Dağlar, Bilgic ve Demirel, 2017).

Bu bilgiler doğrultusunda bu çalışma, Sağlık Bilimleri Fakültesinde eğitim gören öğrencilerin kadına yönelik aile içi şiddet hakkındaki bilgi ve tutum düzeylerini değerlendirmek amacıyla yapıldı. Konu ile ilgili literatürde sınırlı araştırma mevcut olup Sağlık Bilimleri Fakültesinde öğrenim gören öğrencilerin kadına yönelik şiddete ilişkin deneyimlerini, yaklaşımlarını ve tutumlarını incelediğimiz araştırmamızın bu alana katkı sağlanması beklenmektedir.

1.1. Araştırma Soruları

- Öğrencilerin şiddete yönelik bilgi düzeyleri nelerdir?
- Öğrencilerin şiddete yönelik tutum düzeyleri nelerdir?
- Öğrencilerin aile içi şiddete ve şiddete ilişkin tutumları arasında nasıl bir ilişki vardır?

2.GEREÇ VE YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Tipi, Yeri ve Zamanı

Tanımlayıcı tipte olan araştırma, Gaziantep ilindeki bir vakıf üniversitesinin Sağlık Bilimleri Fakültesi Fizyoterapi ve Rehabilitasyon, Beslenme ve Diyetetik ve Hemşirelik Bölümleri'ndeki öğrenciler ile Aralık 2019 ile Ocak 2020 tarihleri arasında gerçekleştirildi.

2.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmada toplam 512 öğrenciye ulaşıldı. Çalışmaya katılmak istemeyen, veri toplama formlarını eksik dolduran ve veri toplama aşamasında okulda bulunmayan öğrenciler araştırma dışında bırakıldı. Araştırmada herhangi bir örneklem hesabına gidilmeden evrenin (865 öğrenci) %56.64' nü temsil eden 490 öğrenci çalışmanın örneklemini oluşturdu. Hemşirelik Bölümünden 220, Beslenme ve Diyetetik Bölümünden 143, Fizyoterapi ve Rehabilitasyon Bölümünden 127 öğrenci çalışmaya katıldı.

2.3. Verilerin Toplanması

Araştırmanın ön uygulaması aynı üniversitede öğrenime devam eden gönüllü 10 öğrenci ile yapıldı. Ön uygulaması yapılan anket formunda anlaşılmayan veya düzeltilmesi gereken bölümler olmadığı için 10 katılımcı tarafından doldurulan anket formları araştırma kapsamına alındı. Veriler; belirtilen tarihler arasında, öğrencilerin dersinin ilk 15 dakikasında öğretim üye/elemanından izin alınarak toplandı. Öğrencilere araştırmanın amacı, kapsamı ve verilerin gizliliği hakkında bilgi verilerek Anket Formu ve Aile İçi Şiddete Yönelik Tutum Ölçeği (AİŞYTÖ) dağıtıldı. Doldurulan formlar araştırmacılar tarafından aynı ders saati içerisinde toplandı. Anket formu araştırmacılar tarafından literatür (Adjah ve Agbemafle, 2016; Alokun, 2013; Bulut, 2015; Dağlar, Bilgic ve Demirel, 2017; Flury ve Nyberg, 2010; de Lucena ve ark., 2016; Semahegn ve Mengistie, 2015; Tunçel, Dünder ve Peşken, 2007) incelemeleri sonucu oluşturuldu.

2.3.1. Anket Formu

Öğrencilerin; yaşı, cinsiyeti, bölümü, ikamet ettiği yer gibi tanıtıcı özelliklerini içeren, aile içi şiddete maruz kalma, aile içi şiddet hakkında eğitim alma durumlarını belirlemeye yönelik ve aile içi şiddet konusunda bilgi düzeylerini belirleyen 36 sorudan oluşan formdur.

2.3.2. Aile İçi Şiddete Yönelik Tutum Ölçeği (AİŞYTÖ)

Şahin ve Dişsiz tarafından 2009 yılında geliştirildi. Ölçekten alınabilecek "en yüksek puan 65, en düşük puan ise 13"tür. Ölçekten alınan toplam puandaki düşüklük aile içi şiddete ilişkin tutumun olumsuz, yükseklik ise olumlu bir tutumun göstergesidir. Ölçek toplam 13 madde ve 4 alt boyutta sahiptir. Ölçeğin alt boyutları sırasıyla; Şiddeti Olağanlaştırma (5 madde; 1, 2, 3, 4, 5. soru), Şiddeti Genelleştirme (3 madde; 6,7, 8. soru), Şiddeti Nedenselleştirme (3 madde 9, 10, 11. soru) ve Şiddeti Saklamadır (2 madde 12, 13. soru). Ölçeğin derecelendirilmesi 5'li likert tipidir. Ölçek maddelerinin puanlaması: "1: kesinlikle katılmıyorum, 2: katılmıyorum, 3: kararsız, 4: katılıyorum ve 5: kesinlikle katılıyorum" şeklindedir. Şahin ve Dişsiz (2009) ölçeğin geliştirilmesinde Cronbach alfa güvenirlik katsayısını 0.72 olarak hesaplamıştır (Şahin ve Dişsiz 2009). Bu araştırmada ise ölçeğin Cronbach alfa değeri 0.88 olarak hesaplanmıştır.

Üniversite Öğrencilerinin Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Hakkında Bilgi...

2.4. Araştırmanın Etik Yönü

Araştırmanın uygulanması amacıyla, Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'ndan karar (17.12.2019 tarihi ve Etik Kurul Karar No: 2019/118) ve üniversite yönetiminden de araştırma izni alındı. Araştırmanın tüm aşamalarında Helsinki Bildirgesi'nin maddelerine uygun hareket edildi. Araştırmacılar tarafından öğrencilere araştırma hakkında gerekli açıklamalar yapıldıktan sonra öğrencilerin sözlü onamı alındı.

2.5. Verilerin Analizi

Veriler IBM SPSS 23 (International Business Machines (IBM) Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) programı kullanılarak değerlendirildi. Verilerin değerlendirilmesinde tanımlayıcı istatistikler (sayı, yüzde, ortalama) ve oranların karşılaştırmasında ise ki-kare testi yapıldı. Normal dağılım göstermeyen hesaplamalar için Mann Whitney-U testi ve Kruskal Wallis H testi yapıldı. AİŞYTÖ'nin toplam puanları hesaplandı ve ortalaması alındı. İstatistiksel anlamlılık olarak $p < 0.05$ değeri kabul edilmiştir.

2.6. Araştırmanın Sınırlılıkları

Çalışmanın Gaziantep'te bulunan bir vakıf üniversitesinin Sağlık Bilimleri Fakültesinde öğrenim gören öğrencilerle yapılmış olmasından dolayı sonuçların genellenememesi bu çalışmanın sınırlılığıdır.

3. BULGULAR

Araştırma kapsamına alınan öğrencilerin; yaş ortalaması 21.12 ± 1.90 (en düşük: 18, en yüksek: 39), ve %73.3'ünün kadındır. Öğrencilerin %32'si birinci sınıf öğrencisi olup, %44.9'u hemşirelik bölümü öğrencisidir. Çoğunluğunun (%79.82) il merkezinde ikamet ettiği, %39.8'inin şiddete maruz kaldığı ve maruz kalınan şiddetin %46.7'sinin fiziksel şiddet olduğu belirlendi (Tablo 1).

Tablo 1. Öğrencilerin Tanıtıcı Özellikleri ve Şiddet Eylemi ile Karşılaşma Durumlarının Dağılımı (n=490)

Özellikler		n	%
Yaş	18 ve 19 yaş	63	12.9
	20 yaş	154	31.4
	21 ve 22 yaş	189	38.6
	23-25 yaş arası	73	14.9
	≥ 26	11	2.2
Cinsiyet	Kadın	359	73.3
	Erkek	131	26.7
Sınıf	1.sınıf	157	32.0
	2.sınıf	144	29.4
	3.sınıf	131	26.7
	4.sınıf	58	11.8

Bölüm	Hemşirelik	220	44.9
	Beslenme ve Diyetetik	143	29.2
	Fizyoterapi ve Rehabilitasyon	127	25.9
İkamet	İl	391	79.8
	İlçe	87	17.8
	Köy	12	2.4
Şiddet eylemi ile karşılaşma durumu	Evet	195	39.8
	Hayır	295	60.2
Şiddet eyleminin türü*	Fiziksel	91	46.7
	Duygusal/Psikolojik	86	17.6
	Ekonomik	11	2.2
	Cinsel	7	1.4

*Yüzdeler karşılaşılan şiddet türünü belirten 195 kişiye göre hesaplandı.

Tablo 2’de araştırma kapsamına alınan öğrencilerin kadına yönelik aile içi şiddete yönelik görüş ve bilgileri verildi. Öğrencilerin %60.6’sı aile içinde en çok annenin şiddete maruz kaldığını, %50.1’i ülkemizde en fazla görülen şiddet türünün fiziksel şiddet olduğunu, %29’u aile içi şiddetin nedeninin kıskançlık olduğunu, %50.8’i eğitim düzeyinin şiddeti etkilediğini ve %74.5’i kadınların şiddete katıldığını belirtti. Öğrencilerin %63.9’u Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı’nı, %59’u Kadın Dayanışma Merkezini (KAMER) ve %66’sı “6284 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanunu”, %82.9’unun Şiddet Önleme ve İzleme Merkezleri (ŞÖNİM)’ni daha önce duymadıklarını ifade etti.

Tablo 2. Öğrencilerin Kadına Yönelik Aile İçi Şiddete İlişkin Görüşlerinin ve Bilgilerinin Dağılımı (n=490)

Görüşleri ve Bilgileri		n	%
Ailede aile içi şiddete en çok kimin maruz kaldığını belirtme	Anne	297	60.6
	Baba	39	8.0
	Çocuk	144	29.4
	Diğer aile büyükleri	10	2.0
Ülkemizde en fazla görülen şiddet türünü belirtme	Fiziksel	252	51.4
	Duygusal/Psikolojik	44	9.0
	Ekonomik	125	25.5
	Cinsel	69	14.1

Üniversite Öğrencilerinin Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Hakkında Bilgi...

Aile içi şiddetin nedenini belirtme*	Eşler arası aldatma	87	17.8
	Boşanma sorunları	105	21.4
	Kıskançlık	142	29.0
	Dedikodu	48	9.8
	Ekonomik sorunlar	28	5.7
	İlişkide duyguya karşılık vermeme	21	4.3
	Ataerkil aile yapısı	59	12.0
Eğitim düzeyinin şiddeti etkilemesini belirtme	Evet	249	50.8
	Hayır	146	29.8
	Fikrim yok	95	19.4
Kadınların şiddete katlandığını belirtme	Evet	365	74.5
	Hayır	82	16.7
	Fikrim yok	43	8.8
Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı'na daha önce duyma	Evet	177	36.1
	Hayır	313	63.9
Kadın Dayanışma Merkezi (KAMER)'ni daha önce duyma	Evet	201	41.0
	Hayır	289	59.0
6284 sayılı “Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun” u daha önce duyma	Evet	164	33.5
	Hayır	326	66.5
Şiddeti Önleme ve İzleme Merkezleri (ŞÖNİM)'ni daha önce duyma	Evet	84	17.1
	Hayır	406	82.9

* Birden fazla seçenek işaretlenmiştir. ‘n’ katlanmıştır.

Katılımcıların kadına yönelik aile içi şiddete yönelik bilgi düzeyleri incelendiğinde (Tablo 3); %99.2'sinin üniversite eğitimi sürecinde kadına yönelik şiddet konusunda eğitim almadığı, % 44.7'sinin kadına yönelik aile içi şiddetin tanımını “Bireyin çocuklarına, anne ve babasına, kardeşlerine ya da yakın akrabalarına ve eşine yönelik onların fiziksel, psikolojik, cinsel ve ekonomik bağımsızlığını etkileyen hareketlerdir” olarak belirtti. Öğrencilerin %92.2'si tokat atma, itme, tekmeleme, yumrukla vurma ve bıçakla saldırma gibi şiddet türlerini “Fiziksel Şiddet” olarak tanımladı. Öğrencilerin %92.9'u küçümseme, lakap takma, ağır sözler söyleme, sesini yükseltme, tehdit etme gibi şiddet türlerini “Duygusal/Psikolojik şiddet” olarak yanıtladı. Öğrencilerin % 93.3'ü parayı elinden

zorla alma, çalışmayı yasaklama, para vermeme ya da kısıtlama gibi şiddet türlerini “Ekonomik Şiddet” olarak belirtti.

Tablo 3. Öğrencilerin Kadına Yönelik Aile İçi Şiddete İlişkin Bilgi Düzeylerinin Dağılımı (n=490)

Bilgiler		n	%
Üniversite eğitimi sürecinde kadına yönelik şiddet konusunda eğitim alma	Evet	4	0.8
	Hayır	486	99.2
Kadına yönelik aile içi şiddetin tanımını belirtme	“Bireyin çocuklarına, anne ve babasına, kardeşlerine ya da yakın akrabalarına ve eşine yönelik onların fiziksel, psikolojik, cinsel ve ekonomik bağımsızlığını etkileyen” hareketlerdir.	219	44.7
	“Dünyadaki en yaygın fakat en az tanımı yapılmış insan hakları” suistimalidir.	73	14.9
	“İster kamusal isterse özel yaşamda gerçekleşebilen, kadınlarda fiziksel, cinsel, ekonomik veya psikolojik acı veya ıstırap veren veya verebilecek olan, cinsiyete dayanan davranışlarda tehdit etme ve özgürlükten bilerek yoksun bırakan” davranışlardır.	185	37.8
	“Kadına eşi ya da eski eşi tarafından fiziksel saldırganlık, cinsel taciz ve psikolojik istismar davranışlarını içeren” eylemlerdir.	13	2.7
Tokat atma, itme, tekmeleme, yumrukla vurma ve bıçakla saldırma vs. hangi şiddet türü olduğunu belirtme	Fiziksel	452	92.2
	Duygusal/Psikolojik	31	6.3
	Ekonomik	3	0.6
	Cinsel	4	0.8

Üniversite Öğrencilerinin Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Hakkında Bilgi...

Küçümseme, lakap takma, ağır sözler söyleme, sesini yükseltme, tehdit etme vs. hangi şiddet türü olduğunu belirtme	Fiziksel	16	3.3
	Duygusal/Psikolojik	455	92.9
	Ekonomik	8	1.6
	Cinsel	11	2.2
Zorla cinsel ilişkiye girme, İstenilmeyen cinsel davranışa zorlama vs. hangi şiddet türü olduğunu belirtme	Fiziksel	7	1.4
	Duygusal/Psikolojik	16	3.3
	Ekonomik	26	5.3
	Cinsel	441	90.0
Parayı elinden zorla alma, çalışmayı yasaklama, para vermeme ya da kısıtlama vs. hangi şiddet türü olduğunu belirtme	Fiziksel	5	1.0
	Duygusal/Psikolojik	18	3.7
	Ekonomik	457	93.3
	Cinsel	10	2.0

Öğrencilerin “Aile İçi Şiddete Yönelik Tutum Ölçeği”nden aldıkları puan ortalamaları Tablo 4’de yer almaktadır. “Aile İçi Şiddete Yönelik Tutum Ölçeği” toplam puan ortalaması 18.74 ± 7.11 , ‘Şiddeti Olağanlaştırma’ alt boyutu puan ortalaması 6.64 ± 2.84 , ‘Şiddeti Genelleştirme’ alt boyutu puan ortalaması 4.07 ± 1.89 , ‘Şiddeti Nedenselleştirme’ alt boyutu puan ortalaması 5.23 ± 2.25 ve ‘Şiddeti Saklama’ alt boyutu puan ortalaması 2.78 ± 1.44 olarak bulundu.

Tablo 4. AİŞYTÖ Toplam ve Alt Boyut Puan Ortalamaları

Alt Boyutlar	$\bar{X} \pm SD$	Ölçekten alınan Min-Max	Ölçekten Alınabilecek Min-Max
Şiddeti Olağanlaştırma	6.64 ± 2.84	5-25	13-65
Şiddeti Genelleştirme	4.07 ± 1.89	3-15	
Şiddeti Nedenselleştirme	5.23 ± 2.25	3-15	

Şiddeti Saklama	2.78 ± 1.44	2-10
Toplam	18.74 ± 7.11	13-65

Tablo 5’te öğrencilerin bölümleri ile kadına yönelik şiddete ilişkin görüşleri ve şiddet eylemiyle karşılaşma durumları karşılaştırıldı. Öğrencilerin okudukları bölüm ile ülkemizde en fazla görülen şiddet türü, eğitim düzeyinin şiddeti etkilemesi, şiddetin kadın sağlığını etkilemesi, 6284 sayılı Kanun’u daha önce duyma ve şiddet eylemi ile karşılaşma durumları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark olduğu saptandı ($p<0.05$). Öğrencilerin okudukları bölüm ile ŞÖNİM’i daha önce duyma durumları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark olmadığı belirlendi ($p>0.05$).

Tablo 5. Öğrencilerin Bölümleri ile Kadına Yönelik Şiddete İlişkin Görüşlerinin ve Şiddet Eylemiyle Karşılaşma Durumlarının Karşılaştırılması (n=490)

Görüşleri		Bölüm										χ^2	p
		Hemşirelik (n=220)		Beslenme ve Diyetetik (n=143)		Fizyoterapi ve Rehabilitasyon (n=127)		Toplam		χ^2	p		
		n	%	n	%	n	%	n	%				
Ülkemizde en fazla görülen şiddet türünü belirtme	Fiziksel	12	25.	10	20.	26	5.3	25	51.	105.072	0.000		
	Duygusal/Psikolojik	4	3	2	8	6	1.2	2	4				
	Ekonomik	32	6.5	6	1.2	62	12.7	44	9.0				
	Cinsel	44	9.0	19	3.9	33	6.7	12	25.				
		20	4.1	16	3.3			5	5				
Eğitim düzeyinin şiddeti etkilemesini belirtme	Evet	15	32.	57	11.	33	6.7	24	50.	84.291	0.000		
	Hayır	9	4	45	6	56	11.4	9	8				
	Fikrim yok	45	9.2	41	9.2	38	7.8	14	29.				
		16	3.3		8.4			6	8				
Şiddetin kadın sağlığını etkilemesini belirtme	Evet	21	43.	13	26.	10	21.2	44	91.	24.034	0.000		
	Hayır	3	5	1	7	4	2.9	8	4				
	Fikrim yok	5	1.0	9	1.8	14	1.8	28	5.7				
		2	0.5	3	0.6	9		14	2.9				

Üniversite Öğrencilerinin Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Hakkında Bilgi...

6284 sayılı Kanun'u daha önce duyma	Evet Hayır	90 13 0	18. 4 26. 5	42 10 1	8.6 20. 6	32 95	6.5 19.4	16 4 32 6	33. 5 66. 5	10.45 0	0.005
ŞÖNİM'ni daha önce duyma	Evet Hayır	43 17 7	8.8 36. 1	26 11 7	5.3 23. 9	15 11 2	3.1 22.8	84 40 6	17. 2 82. 8	3.545	0.17 0
Şiddet eylemi ile karşılaşma	Evet Hayır	44 17 6	9.0 35. 9	69 74	14. 1 15. 1	82 45	16.7 9.2	19 5 29 5	39. 8 60. 2	72.77 7	0.000

χ^2 : Ki kare testi

Tablo 6'da öğrencilerin bazı tanıtıcı özellikleri ile AİŞYTÖ toplam ve alt boyutlarının puan ortalamaları karşılaştırıldı. Öğrencilerin yaş, cinsiyet ve okuduğu bölümler ile AİŞYTÖ toplam puan ortalamaları arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu saptandı ($p < 0.05$). Öğrencilerin buldukları sınıf ile AİŞYTÖ toplam puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark olmadığı belirlendi ($p > 0.05$).

Tablo 6. Öğrencilerin Bazı Tanıtıcı Özellikleri ile AİŞYTÖ Toplam ve Alt Boyut Puan Ortalamalarının Karşılaştırılması (n=490)

	Şiddeti Olağanlaştı rma $\bar{X} \pm SD$	Şiddeti Genelleşti rme $\bar{X} \pm SD$	Şiddeti Nedenselleşt irme $\bar{X} \pm SD$	Şiddeti Saklam a $\bar{X} \pm SD$	Toplam Ölçek $\bar{X} \pm SD$
Yaş					
18 ve 19 yaş	6.34 ± 2.03	4.01 ± 1.26	4.79 ± 1.91	2.68 ± 1.36	17.84 ± 5.16
20 yaş	6.22 ± 1.90	3.95 ± 1.44	4.40 ± 1.68	2.57 ± 0.96	17.15 ± 4.80
21 ve 22 yaş	6.69 ± 3.16	4.02 ± 2.06	5.67 ± 2.45	2.78 ± 1.54	19.18 ± 7.95
23-25 yaş arası	7.41 ± 3.58	4.50 ± 2.50	6.04 ± 2.29	3.27 ± 1.83	21.23 ± 8.56
≥ 26	8.45 ± 4.80	4.27 ± 2.72	6.27 ± 3.06	3.09 ± 2.07	22.09 ± 11.64

Önemlilik testi	$\chi^2=7.377$ p=0.117	$\chi^2=3.735$ p=0.443	$\chi^2=38.074$ p=0.000	$\chi^2=7.62$ 1 p=0.106	$\chi^2=18.12$ 1 p=0.001
Cinsiyet Kız Erkek	6.37 ± 2.28 7.40 ± 3.91	3.93 ± 1.59 4.48 ± 2.52	5.10 ± 2.18 5.58 ± 2.39	2.60 ± 1.18 3.27 ± 1.90	18.01 ± 5.78 20.74 ± 9.64
Önemlilik testi	Z= -2.157 p=0.031	Z= -1.183 p=0.237	Z= -2.038 p=0.042	Z= - 3.619 p=0.000	Z= -2.580 p=0.010
Sınıf 1.sınıf 2.sınıf 3.sınıf 4.sınıf	6.54 ± 2.30 6.37 ± 2.38 6.87 ± 3.49 7.10 ± 3.51	4.04 ± 1.52 3.96 ± 1.54 4.19 ± 2.44 4.18 ± 2.21	5.10 ± 2.01 4.65 ± 2.01 5.70 ± 2.50 5.96 ± 2.46	2.68 ± 1.28 2.64 ± 1.11 2.88 ± 1.75 3.18 ± 1.70	18.36 ± 5.60 17.63 ± 6.05 19.65 ± 8.85 20.44 ± 8.34
Önemlilik testi	$\chi^2=0.194$ p=0.979	$\chi^2=1.657$ p=0.647	$\chi^2=19.317$ p=0.000	$\chi^2=4.7$ 39 p=0.192	$\chi^2=5.787$ p=0.122
Bölüm Hemşirelik Beslenme ve Diyetetik Fizyoterapi ve Rehabilitasyon	6.96 ± 3.12 6.60 ± 2.78 6.14 ± 2.31	4.15 ± 2.15 4.20 ± 1.80 3.80 ± 1.48	5.81 ± 2.38 5.00 ± 2.20 4.48 ± 1.77	2.88 ± 1.48 2.77 ± 1.56 2.62 ± 1.18	19.81 ± 7.71 18.59 ± 6.99 17.05 ± 5.76
Önemlilik testi	$\chi^2=3.746$ p=0.154	$\chi^2=7.848$ p=0.020	$\chi^2=28.067$ p=0.000	$\chi^2=1.52$ 5 p=0.466	$\chi^2=12.96$ 6 p=0.002

χ^2 : Kruskal Wallis H testi, Z: Mann Whitney-U testi

4. TARTIŞMA

Ülkemizde sık yaşanan halk sağlığı sorunlarından biri olan kadına yönelik aile içi şiddet konusunda üniversite öğrencilerinin, özellikle sağlık personeli yetiştiren bölümlerde okuyan öğrencilerin bilgi düzeylerinin ve tutumlarının incelenmesi, öğrencilerin bu konuya dikkatinin çekilmesi önem taşımaktadır. Bu bölümde Beslenme ve Diyetetik, Fizyoterapi ve Rehabilitasyon ve Hemşirelik

Üniversite Öğrencilerinin Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Hakkında Bilgi...

Bölümlerinde öğretim gören öğrencilerin kadına yönelik aile içi şiddete ilişkin bilgi düzeyleri ve tutumları ile ilgili literatür bilgileri doğrultusunda tartışılmıştır.

Çalışmamızda öğrencilerin %39.8'inin şiddete maruz kaldığı ve maruz kalınan şiddet türünün ise en fazla (%46.7) fiziksel şiddet olduğu belirlendi. Öğrencilerin okudukları bölüm ile şiddet eylemi ile karşılaşma durumları arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu saptandı ($p<0.05$). Fizyoterapi ve Rehabilitasyon (%16.7), Beslenme ve Diyetetik (%14.1) Bölümünde olan öğrencilerin daha fazla şiddet eylemiyle karşılaştığı belirlendi. Bozkurt ve ark.'nın yaptığı çalışmada ebelik bölümünde okuyan öğrencilerin %40.6'sının aile içinde şiddete maruz kaldığı tespit edilmiştir (Bozkurt ve ark., 2013). Benzer bir çalışmada öğrencilerin %60.1'nin çocukluk döneminde fiziksel şiddete uğradığı bulunmuştur (Tunçel, Dündar ve Peşken, 2007). Başka bir çalışmada ebelik ve hemşirelik bölümü öğrencilerinin %26.2'si anne babaları tarafından şiddete uğradıklarını ve bunların %49.0'u psikolojik şiddet gördüğünü ifade etmişlerdir (Dağlar, Bilgic ve Demirel, 2017). Yapılan diğer çalışmalardaki örneklem grupların farklılığına bağlı olarak bizim çalışmamıza benzer ya da farklı sonuçların olduğu görülmektedir. Çocukların kişiliğini tamamlayıp sağlıklı bireyler olmaları yolunda ebeveynlerin çocuğa gösterdiği olumlu tutum ve davranışlar çok önemlidir. Ancak, toplumumuzda çocuk yetiştirirken disipline etmek adına kullanılan şiddetin daha sonra bu bireylerin hayatlarında tekrar ortaya çıkmasına neden olduğu bildirilmektedir. Eşinden şiddet gören kadının eşinin geçmişte araştırıldığında, bu kişinin de ebeveynlerinden şiddet gördüğü, istismara uğradığı, aile içinde annesinin şiddet gördüğü, anne ve babasının boşanmış oldukları belirlenmiştir (Karadağ, 2015). Bu bireylerin ilerleyen yaşamlarında sinirli bir kişilik yapısına sahip olduğu ve yaşadıkları her türlü problemleri durumlarda şiddet uyguladıkları görülmektedir (Bayat ve Evgin, 2015; Kahraman ve Çokamay, 2016; Karadağ, 2015; Lök, Başoğlu ve Öncel, 2016). Yapılan bir çalışmada kendi çocuklarına şiddet uygulayan babaların çocukluk çağında kendi babasından şiddet gördüğü saptanmıştır (Akan ve Kiran, 2017). Diğer çalışmaların sonuçları ve bizim sonuçlarımız gençlerin ilerleyen yıllarda şiddet uygulama olasılığını düşündürmektedir. Çalışmamızdan sonra Sağlık Bilimleri Fakültesi olarak her yıl düzenlediğimiz pandemi nedeniyle webinar şeklinde gerçekleştirilen 4. Halk Sağlığı Günleri Sempozyumu'nun teması 'Kadın Sağlığı' idi. Bu sempozyumda 'Kadına Yönelik Şiddet' ile ilgili bir oturum yapılmış, üniversite öğrencilerinde bu konu ile ilgili bir farkındalık oluşturmak ve bilgilendirmek amaçlanmıştır.

Araştırmaya katılan öğrencilerin %60.6'sı aile içinde en çok annenin şiddete maruz kaldığını ve %51.4'ü ülkemizde en fazla görülen şiddet türünün fiziksel şiddet olduğunu belirtti. Öğrencilerin ülkemizde en fazla görülen şiddet türünü belirtme durumu bölümlere göre karşılaştırıldığında da aralarındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edildi ($p<0.05$). Hemşirelik (%25.3), Beslenme ve Diyetetik (%20.8) Bölümünde olan öğrencilerin en fazla oranda fiziksel şiddet türünün ülkemizde görüldüğünü belirtti. Bozkurt ve ark.'nın yaptığı çalışmada ebelik bölümü öğrencilerinin çoğunluğu (%92,6) gebelikte en fazla uygulanan şiddet türünü fiziksel şiddet olarak belirtmiştir (Bozkurt ve ark., 2013).

Aile içi şiddet, tüm dünyada ve ülkemizde fazlaca dile getirilen bir kavramdır (İzmirli, Sönmez ve Sezik, 2014). Aile içi şiddete kadınlar, en fazla eşleri tarafından maruz kalmaktadır. Ayrıca partnerinden, babasından ve erkek kardeşinden de şiddet gören kadınlar da bulunmaktadır (Paksoy Erbaydar ve Akın, 2015). Dünya Sağlık Örgütü'nün 2002 yılında yayımladığı raporda da, şiddetin en fazla aile ortamında ve kadına yönelik olduğu bildirilmektedir (WHO, 2002). Ülkemizde 2014 yılında yapılan araştırmada, ülke genelinde evli kadınların %36'sının fiziksel, %44'ünün duygusal, %24'ünün ekonomik ve %12'sinin cinsel şiddete maruz kaldıkları bulunmuştur. Yani 10 kadından yaklaşık 4'ünün eşi veya birlikte yaşadığı erkeklerin fiziksel şiddetine maruz kaldığı saptanmıştır (Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması, 2015). Hem ülkemizde hem de dünyada yapılan araştırmalarda en fazla görülen şiddet türünün fiziksel olduğu belirtilmektedir. Aslında diğer şiddet türleri de kadının hayatını ciddi anlamda etkileyebilmektedir (Tunçel, DüNDAR ve Peşken, 2007). Ülkemizde televizyon, radyo, internet gibi halkın büyük bir çoğunluğunun erişebildikleri medyada aile içi şiddetin olumsuz sonuçları sık sık haber olarak verildiği için öğrencilerin en fazla görülen şiddet türünü fiziksel olarak belirtmesi normal bir durum olarak düşünülmektedir.

Öğrencilere aile içi şiddetin nedenlerini belirtmeleri sorulduğunda; %29'u kıskançlık, %21.4'ü boşanma sorunları, %17.8'i eşler arası aldatma, %12.0'ı ataerkil aile yapısı gibi farklı nedenler belirttiler. Yapılan bir çalışmada ebelik öğrencileri gebelerin şiddete uğrama nedenleri arasında en fazla (%87.1) gebenin eşinin alkol, kumar gibi kötü alışkanlıklarının olmasını ifade etmişlerdir (Bozkurt ve ark.,2013). Günümüzde şiddet olaylarının toplumda algılanan şekliyle birçok nedenleri vardır. Bunlar; boşanma sorunları, aldatma, kıskançlık, dedikodu, ekonomik sıkıntılar, erkek otoritesi, kız meselesi, namus ve kan davaları, uyuşturucu, alkol gibi maddelerin etkileri, kesici delici alet taşıma yaygınlığıdır. Çok çeşitli ve çok karmaşık olan şiddet nedenleri genelde biyolojik, psikososyal, sosyokültürel-ekonomik ve diğer nedenler olarak gruplandırılmaktadır (Kızmaz, 2006). Ülkemizin geçmişten gelen bazı toplumsal ve kültürel özellikleride şiddetin görülmesinde etkilidir. 'Kadının karnından sıpayı, sırtından sopayı eksik etmeyeceksin', 'Ayı sevdiği yavrusunu hırpalar' gibi atasözleri ve deyimlerimiz de toplumda kadına yönelik uygulanan otorite ve şiddeti göstermektedir (Beji Kızılkaya ve Meran Partovi, 2016). Kadının aile içi şiddete maruz kalmasının altında yatan birçok neden bulunmakla birlikte, öğrencilerin bu nedenleri meşrulaştırmaması yönünde desteklenmesi önemlidir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin %50.8'i eğitim düzeyinin şiddeti etkilediğini ve %19.4'ü ise bu konuda fikrinin olmadığını belirtti. Öğrencilerin okudukları bölüm ile eğitim düzeyinin şiddeti etkilemesini belirtme durumları arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı düzeyde olduğu saptandı ($p<0.05$). Eğitim düzeyinin şiddeti etkilediğini en fazla oranda belirten bölümün Hemşirelik (%32.4) olduğu belirlendi. Kadınların eğitim düzeyi şiddet görme durumunu etkileyen bir faktördür (Beji Kızılkaya ve Meran Partovi, 2016). Kadının eğitim düzeyinin ve ekonomik gelirinin düşük olması, toplumsal ve iş yaşamına katılımının az olması gibi nedenler cinsel şiddete maruz kalmayı etkileyebilmektedir. Ancak

Üniversite Öğrencilerinin Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Hakkında Bilgi...

cinsel şiddet, sadece düşük gelir ve eğitim düzeyine sahip olan ailelerde görülmeyip her eğitim seviyesinde ve gelir düzeyinde, her meslek grubunda ve her yaşta kadınlarda görülebilmektedir (Şenol ve Yıldız, 2013). Yapılan bir çalışmada tıp fakültesi 2.sınıf öğrencilerine kadına yönelik şiddet konusunda verilen kurs sonrasında, 'sadece yoksul ve eğitimsiz kadınlar şiddet görürler' görüşünün kurs sonrası büyük oranda değiştiği saptanmıştır (Aksan ve ark., 2011). Bizim çalışmamızda öğrencilerin yarısının eğitim düzeyinin şiddeti etkilediğini ifade etmesi, yine medyada yayınlanan haberlerde aile içi şiddete maruz kalanların yoksul ve eğitimsiz kadınlarda görüldüğü algısından kaynaklanmış olabilir.

Öğrencilerin %74.5'inin kadının şiddete katlandığını ifade etti. Benzer bir çalışmada ebelik öğrencileri, şiddete uğrayan gebelerin çocuklarının olumsuz etkilenme ihtimali (%74.2) nedeniyle tepki göstermediklerini ifade etmişlerdir (Bozkurt ve ark., 2013). Genelde şiddete maruz kalan kadınlar bu duruma katlanmaktadırlar. Yapılan çalışmalarda kadınların maruz kaldıkları şiddeti rahatça belirtmedikleri görülmektedir. Şiddet karşısında kadının kendini çaresiz hissetmesi, şiddetin tüm evliliklerde olduğunu düşünmesi ve biteceğini ümit etmesi, eğitim düzeyinin düşük olması, dul kadınlara toplumun ön yargılı davranması (Eryılmaz, 2001; Tel, 2002), kadının ekonomik yönden güçsüz olması ve dolayısıyla boşanma durumunda kendisinin ve çocuklarının ekonomik sıkıntı yaşayacağı düşüncesi gibi durumlar kadınların şiddete katlanma nedenleridir (Kulakaç, 2015). Toplumda benzer kültürü paylaşmanın ortak bir sonucu olarak şiddete maruz kalmış olan kadına yardım etmekle görevli olan sağlık personeli de genelde şiddeti gizleme eğilimindedir (Elmalı ve ark., 2011). Çalışmamıza katılan öğrencilerin, kadınların büyük bir çoğunluğunun ekonomik özgürlüğü olmadığını ve çocuklarını düşündüklerini varsayarak şiddete katlandıklarını belirtmiş olabildiklerini düşünmekteyiz.

Öğrencilerin %63.9'unun Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı'nı, %59'unun KAMER'i, %66'sının 6284 sayılı "Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun"u, %82.9'unun ŞÖNİM'i daha önce duymadıkları belirlendi. Öğrencilerin okudukları bölüm ile 6284 sayılı Kanun'u daha önce duyma durumu arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı düzeyde olduğu saptandı ($p<0.05$). Hemşirelik Bölümünde olan öğrencilerin (%18.4) diğer bölümlerden daha fazla oranda 6284 sayılı Kanun'u duydıkları tespit edildi. Ancak öğrencilerin okudukları bölüm ile ŞÖNİM'i daha önce duyma arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olmadığı belirlendi ($p>0.05$). Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı, 1990 yılında kurulmuştur (Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması, 2015). Bu vakıf, şiddete maruz kalmış kadınlara psikolojik ve hukuksal destek vermekte ve onlara kalabilecekleri güvenli bir ortam sağlamaktadır. Ayrıca kadınlara iş bulabilmeleri ya da meslek sahibi olabilmeleri için yardım etmektedir. Daha sonrasında ise 1994'ten beri psikolojik ve hukuki hizmet veren Bilgi Başvuru Bankası ile Başbakanlık'a bağlı Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü himayesinde olan, sayısı giderek artan Kadın Misafirhaneleri ile acil yardım ve danışmanlık sunan KAMER yer almaktadır (Page ve İnce, 2008). 2012 yılında 6284 sayılı "Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun" hazırlanarak yürürlüğe girmiştir (Aile İçi

Şiddetle Mücadele Projesi Sağlık Çalışanları Eğitici Eğitimcisi Kılavuzu, 2015). Kadına yönelik şiddet konusunda hizmet veren kurumlar arasında en çok bilinenler karakol/polis ve konuk evi/sığınma evi olup en az bilinen kurum ise 2012 yılında kurulan ve halen pilot uygulama şeklinde belirli illerde çalışan ŞÖNİM'dir (Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması, 2015). Yapılan bir çalışmada ebelik bölümü öğrencilerin %48.4'ünün kadınları şiddetten korumaya yönelik yasaların bulunduğunu bildikleri saptanmıştır (Bozkurt ve ark., 2013). Bizim çalışmamızda öğrencilerin çoğunluğunun yasal düzenlemeleri ve ilgili kurumları bilmemeleri, öğrencilerin neredeyse tamamına yakınının kadına yönelik aile içi şiddet konusunda eğitim almamış olmalarından ve medyada kadına yönelik şiddet haberlerinde bu konulara ağırlık verilmemesinden kaynaklanmış olabilir.

Öğrencilerin büyük bir çoğunluğunun (%99.2) üniversite eğitimi sürecinde kadına yönelik şiddet konusunda eğitim almadığı belirlendi. Aksan ve ark.'nın 2011 yılında yaptığı çalışmada, tıp fakültesi ikinci sınıf müfredatına eklenen "kadına yönelik şiddete müdahalede sağlık çalışanlarının rolü" isimli dersin, öğrencilerin hem kadına yönelik şiddetle hem de bu konudaki gelecekteki rolleriyle ilgili bilgi ve tutumlarının geliştirilmesi açısından önemli olduğu vurgulanmıştır. Aynı çalışmada 'Sağlık personeli kadına yönelik şiddete nasıl müdahale etmesi gerektiği konusunda mutlaka eğitim almalıdır' diyen öğrencilerin oranı kurs sonrasında artış göstermiştir (Aksan ve ark., 2011). Yapılan başka bir çalışmada ebelik bölümü öğrencilerinin %39.1'inin gebelikte şiddete yönelik eğitim aldıkları ve %96.3'ünün bu konuda eğitim almak istedikleri tespit edilmiştir (Bozkurt ve ark., 2013). Benzer bir çalışmada ebelik ve hemşirelik öğrencilerin %89.4'ünün aile içi şiddet konusunda eğitim almadığı bulunmuştur (Tunçel, Dündar ve Peşken, 2007). Başka bir çalışmada ise öğrencilerin %57.2'si şimdiki kadarki eğitim sürecinde gördükleri derslerde şiddet konusunun işlendiğini ifade etmişlerdir (Dağlar, Bilgic ve Demirel, 2017). Literatürdeki çalışmaların sonuçlarının bizim çalışmamızla benzer olduğu görülmektedir. Üniversite öğrencilerinin aile içi şiddet durumunda nasıl müdahale etmeleri gerektiğini bilmeleri önemli bir durumdur. Ayrıca bu konudaki eğitim, kişilerin davranışlarında olumlu bir tutum değişikliği sağlaması yönünden etkili olacaktır. Bu bağlamda, Sağlık Bilimleri Fakültesi müfredatına bu konu ile ilgili ortak derslerin koyulması yönünde girişimlerimiz bulunmaktadır.

Çalışmamızda AİŞYTÖ puan ortalaması 18.74 ± 7.11 olup, 'şiddeti olağanlaştırma' alt boyutu puan ortalaması 6.64 ± 2.84 , 'şiddeti genelleştirme' alt boyutu puan ortalaması 4.07 ± 1.89 , 'şiddeti nedenselleştirme' alt boyutu puan ortalaması 5.23 ± 2.25 ve 'şiddeti saklama' alt boyutu puan ortalaması 2.78 ± 1.44 olarak bulundu. Bulut'un (2015) yaptığı çalışmada şiddeti nedenselleştirme puan ortalaması en yüksek (2.42 ± 0.70) olup, bunu sırasıyla şiddeti saklama (2.23 ± 1.11), şiddeti olağanlaştırma (1.82 ± 0.70) ve şiddeti genelleştirme (1.73 ± 0.79) izlemektedir (Bulut, 2015). Üniversite öğrencileriyle yapılan başka bir çalışmada AİŞYTÖ toplam puan ortalaması 19.6 ± 7.4 , "şiddeti olağanlaştırma" alt boyutunda 6.4 ± 2.82 , "şiddeti genelleştirme" alt boyutunda 4.05 ± 2.01 , "şiddeti nedenselleştirme" alt boyutunda 6.1 ± 2.21 ve "şiddeti saklama" alt boyutunda 3.07 ± 1.8 olarak bulunmuştur (Vural, İnangil ve Körpe, 2020). Koçak, Türkkkan ve Seren'in (2014)

Üniversite Öğrencilerinin Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Hakkında Bilgi...

hemşirelik öğrencileri ile yaptıkları çalışmada ölçek puan ortalamasının 25.23 8.75 olduğu ve en yüksek puan ortalamasının şiddeti nedenselleştirme ve olağanlaştırma boyutlarında olduğu bildirilmiştir (Koçak, Türkkkan ve Seren, 2014). Diğer çalışma sonuçları ile karşılaştırıldığında, bizim çalışmamızda AİŞYTÖ toplam puan ortalamalarının daha düşük olduğu, yani öğrencilerin aile içi şiddete yönelik tutumlarının daha olumsuz yöne yönelik olduğu görülmektedir. Bu durum öğrencilerin aile içi şiddet konusunda duyarlı olduklarını düşündürmektedir. Diğer benzer çalışmalarda olduğu gibi bizim çalışmamızda da şiddeti olağanlaştırma alt boyutu puan ortalaması yüksektir. Bu durumun araştırmaya katılan öğrencilerin %39.8'inin şiddet eylemi ile karşılaşmış olmasından dolayı şiddeti olağan görmelerine bağlanabilir. 'Şiddeti nedenselleştirme' alt boyutu puan ortalamalarının diğer çalışmalarda olduğu gibi bizim çalışmamızda da yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum öğrencilerin şiddetin nedenini alkol, kızgınlık, yoksulluk gibi belirli bir faktöre dayandırarak, şiddeti meşrulaştırmaya çalışmak istemeleri olarak yorumlanmaktadır. Yine 'şiddeti saklama' alt boyutu puan ortalamalarının düşük olması, öğrencilerin şiddetin saklanmasıyla ilgili olarak olmadıkları ve şiddet karşısında harekete geçmeleri gerektiğini düşündüklerini göstermektedir.

Öğrencilerin AİŞYTÖ toplam puan ortalamaları ile yaş, cinsiyet ve okudukları bölümler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark saptandı ($p < 0.05$). Yapılan benzer çalışmalarda bizim çalışmamızda olduğu gibi öğrencilerin cinsiyetleri ile aile içi şiddete yönelik tutumları arasında anlamlı bir fark olduğu saptanmış, kız öğrencilerin erkek öğrencilere göre daha olumsuz tutumda oldukları belirlenmiştir (Bulut, 2015; Dağlar, Bilgic ve Demirel, 2017; Koçak, Türkkkan ve Seren, 2014; Vural, İnangil ve Körpe, 2020). Ülkemizde özellikle aileler ve toplum tarafından çocuklar yetiştirilirken, kadın ve erkeğe yüklenilen toplumsal cinsiyet ayrımcılığına bağlı olarak erkekler kadınlara göre daha saldırgan ve şiddet eğilimli olmaktadır. Kadınlar bu konuda daha duyarlı davranmakta ve aile içi şiddeti onaylamamaktadır. Ayrıca bu çalışmaya katılan öğrencilerin çoğunluğunun kız olmasının (%73.3), AİŞYTÖ toplam puan ortalamalarının erkeklerden düşük (18.01 ± 5.78) olmasına da etkisi olduğu düşünülmektedir. Ayrıca çalışmamızda erkek öğrencilerin şiddeti olağanlaştırma alt boyut puan ortalamalarının kızlara göre anlamlı düzeyde düşük olması da destekleyici bir sonuçtur. Çalışmamızda yaşları daha büyük olan öğrencilerin, erkek öğrencilerin, son sınıfta okuyan ve Hemşirelik bölümünde olan öğrencilerin 'şiddeti nedenselleştirme' alt boyutu puan ortalamaları anlamlı düzeyde daha yüksek bulundu. Benzer bir çalışmada da öğrencinin öğrenim gördüğü sınıf ile şiddeti nedenselleştirme arasında anlamlı bir fark saptanmış olup bizim sonucumuzu destekler niteliktedir (Bulut, 2015). Öğrencilerin şiddeti meşru olarak görmesinin, bu durumun görmezden gelinmesine neden olabileceğini düşünmekteyiz.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmanın sonuçlarına göre, Sağlık Bilimleri Fakültesi'nde öğrenim gören öğrencilerin kadına yönelik aile içi şiddetle ilgili bilgi düzeylerinde bazı eksiklikler olduğu ve şiddete karşı tutumlarının ise olumsuz yönde olduğu

saptanmıştır. Öğrencilerin şiddeti olağanlaştırma eğiliminin yüksek olduğu ve şiddeti saklama eğilimlerinin ise düşük olduğu tespit edilmiştir. Sağlık çalışanlarının, özellikle hasta ile daha fazla birlikte olan hemşirelerin kadına yönelik şiddetti saptama ve önlemedeki rolleri oldukça önemlidir. Şiddet gören kadınların çoğu zaman başvurduğu kurum sağlık kurumlarıdır. Geleceğin sağlık personeli olan üniversite öğrencilerinin kadına yönelik aile içi şiddet konusunda yeterli düzeyde eğitim almaları böyle bir sorun karşısında nasıl müdahale edebileceklerine yardımcı olacaktır. Toplumun her kesiminin şiddet ile mücadelede etkili bir şekilde görev alması oldukça önemlidir. Müfredata eklenecek aile şiddet konulu dersin, şiddete olumsuz tutuma sahip olan gençlerde duyarlılık kazandırılması ve bu konuda gelecekte mesleki sorumluluklarını yerine getirirken bilgi ve görüşlerinin geliştirilmesi yönünde katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmanın farklı üniversitelerde farklı bölümlerde eğitim gören öğrencilerin de dahil edildiği geniş örneklem gruplarıyla kapsamlı araştırmaların yapılması önerilmektedir. Ayrıca öğrencilere aile içi şiddet ile ilgili verilen eğitimlerin etkinliğini gösteren müdahale çalışmalarının yapılması önerilmektedir.

Teşekkür

Araştırma anketlerini eksiksiz yanıtlayan öğrencilere, veri toplanması ve verilerin bilgisayara girilmesi aşamasında yardımcı olan 2020 Hemşirelik Bölümü mezunlarına Büşra KÜTÜK, Melisa DEMİR ve Fatma Nur POLAT'a teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

- ADJAH, E. S. O., Agbemafle, I. (2016). Determinants of domestic violence against women in Ghana. *BMC Public Health*, 16(1), 1-9.
- Aile İçi Şiddetle Mücadele Projesi Sağlık Çalışanları Eğitici Eğitimcisi Kılavuzu. (2015) Ankara.
http://www.ceidizleme.org/ekutuphaneresim/dosya/573_1.pdf Erişim tarihi: 06.07.2021.
- AKAN Y., Kıran B. (2017). Erkeklerin şiddete maruz kalma ve şiddet uygulama yaşantıları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *International Journal Of Education Technology and Scientific Researches*, 2(2), 47-71.
- AKSAN, H. A. D., Ergin, I., Hassoy, H., Durusoy, R., Çiçeklioğlu, M. (2011). Müfredata eklenen bir dersin ikinci sınıf tıp öğrencilerinin kadına yönelik şiddetle ilgili bilgi ve tutumlarına etkilerinin değerlendirilmesi. *Turkish Journal of Public Health*, 9(3), 144-156.
- ALOKAN, F. B. (2013). Domestic violence against women: A family menace. *European Scientific Journal*, 9(19), 100-107.
- BAYAT M. Evgin D. (2015). Çocuğa yönelik şiddet. *Türkiye Klinikleri J Public Health Nurs-Special Topics*, 1(2), 30-36.
- BEJİ KIZILKAYA N., Meran Partovi H.E. (2016). Kadın sağlığına genel bakış. Beji Kızılkaya N. (Ed.), *Kadın Sağlığı ve Hastalıkları*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri. 13-20.

Üniversite Öğrencilerinin Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Hakkında Bilgi...

- Birleşmiş Milletler (BM) Kadınlara Karşı Şiddetin Tasfiye Edilmesine Dair Bildiri, (1993). New York: BM. <https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/207b4--Kadınlara-Karsi-Siddetin-Tasfiye-Edilmesine-Dair-Bildiri.pdf> Erişim tarihi: 22.01.2021.
- BOZKURT, Ö. D., Daşkan, Z., Kavlak, O., Şirin, A. (2013). Ebelik öğrencilerinin gebelikte şiddet konusundaki bilgi, görüş ve mesleki tutumlarının belirlenmesi. *Balıkesir Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2(2), 99-107.
- BULUT, M. B. (2015). Üniversite öğrencilerinin aile içi şiddete yönelik tutumları. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(17), 403-415.
- DAĞLAR, G., Bilgic, D., Demirel, G. (2017). Ebelik ve hemşirelik öğrencilerinin kadına yönelik şiddete ilişkin tutumları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 10(4), 220-228.
- DE LUCENA, K. D. T., Deininger, L. D. S. C., Coelho, H. F. C., Monteiro, A. C. C., de Toledo Vianna, R. P., do Nascimento, J. A. (2016). Analysis of the cycle of domestic violence against women. *Journal of Human Growth and Development*, 26(2), 139-146.
- DSÖ (Dünya Sağlık Örgütü) (2017). <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/violence-against-women> Erişim tarihi: 22.01.2021.
- ELMALI F., Kaya Erten Z., Zincir H., Özen B., Balcı E. (2011). Hemşire ve ebelerin aile içi fiziksel şiddete bakış açıları maruziyetleri. *Sağlık Bilimleri Dergisi*. 20(1), 39-47.
- ERYILMAZ G. (2001). Aile içi şiddet kadın sağlığı ve hemşirelik. *Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksek Okul Dergisi*. 5(2), 19-24.
- FLURY, M., Nyberg, E. (2010). Domestic violence against women: definitions, epidemiology, risk factors and consequences. *Swiss medical weekly*, 140(3536), 1-6.
- İZMİRLİ G.O., Sönmez Y., Sezik M. (2014). Prediction of domestic violence against married women in South Western Turkey. *Int J Gynaecol Obstet*, 127(3), 288-292.
- KAHRAMAN M.S. Çokamay G. (2016). Aile içi şiddet ve çocuklar üzerindeki etkileri: temel kavramlar, güvenlik planı hazırlama ve alternatif tedavi model örnekleri. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 8(4), 321-336.
- KARADAĞ G. (2015). Aile içi şiddet, çocuğa yansımaları. *Türkiye Klinikleri J Public Health Nurs-Special Topics*, 1(2), 37-41.
- KIZMAZ Z. (2006). Şiddetin sosyokültürel kaynakları üzerine sosyolojik bir yaklaşım. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 247-267.
- KOÇAK B. T., Türkkan N.Ü., Seren A.K.H. (2014). Hemşirelik öğrencilerinin özsayıgı düzeyleri ve aile içi şiddete yönelik tutumları arasındaki ilişki. *Sağlık ve Hemşirelik Yönetimi Dergisi*, 2(1), 81-89.
- KULAKAÇ Ö. (2015). Ailede kadına yönelik şiddet. Şirin A., Kavlak O. (Ed.). *Kadın Sağlığı*, İstanbul:Nobel Tıp Kitabevleri.174-180.
- KSGM (Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü) (2014). Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet. Ankara: Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü. <https://www.ailevecalisma.gov.tr/uploads/ksgm/uploads/pages/kadina->

[yonelik-siddetle-mucadele-ulusal-eylem-plani/kadina-yonelik-siddetle-mucadele-ulusal-eylem-plani-2016-2020-icin-tiklayiniz.pdf](#) Erişim tarihi: 22.01.2021.

- LÖK N., Başoğlu C., Öncel S. (2016). Aile içi şiddetin çocuk üzerindeki etkileri ve psikososyal desteğin önemi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 8(2), 155-161.
- PAGE A.Z., İnce M. (2008). Aile içi şiddet konusunda bir derleme. *Türk Psikoloji Yazıları*, 11(22), 81-94.
- PAKSOY Erbaydar N., Akın A. (2015). Kadına yönelik şiddet. Güler Ç., Akın L. (Ed.), *Halk Sağlığı Temel Bilgiler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi. 362-367.
- SEMAHEGN, A., Mengistie, B. (2015). Domestic violence against women and associated factors in Ethiopia; systematic review. *Reproductive Health*, 12(1), 1-12.
- SİVASLIOĞLU, F., Erdal N. (2020). Ailede şiddet gören çalışan kadınların iş performansı. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(6), 350-367.
- ŞAHİN, N., Dişsiz, M. (2009). Sağlık çalışanlarında aile içi şiddete yönelik tutum ölçeği geliştirme çalışması. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 6(2), 263-274.
- ŞENOL D., Yıldız S. (2013). Kadına yönelik şiddet algısı - kadın ve erkek bakış açılarıyla. Ankara: Mutlu Çocuklar Derneği Yayınları. <http://docplayer.biz.tr/5232458-Kadina-yonelik-siddet-algisi-kadin-ve-erkek-bakis-acilariyla-doc-dr-dolunay-senol-doc-dr-sitki-yildiz.html> Erişim tarihi: 22.01.2021.
- TEL H. (2002). Gizli sağlık sorunu: Ev içi şiddet ve hemşirelik yaklaşımları. *Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksek Okul Dergisi*, 6(2), 1-9.
- TUNÇEL, E. K., Dündar, C., Peşken, Y. (2007). Ebelik ve hemşirelik öğrencilerinin aile içi şiddet konusunda bilgi ve tutumlarının değerlendirilmesi. *Genel Tıp Dergisi*, 17(2), 105-110.
- Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması (2015). T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü. <http://www.hips.hacettepe.edu.tr/KKSA-TRAnaRaporKitap26Mart.pdf> Erişim tarihi: 06.07.2021.
- ÜNAL, B., Gülseren, L. (2020). COVID-19 pandemisinin görünmeyen yüzü: Aile içi kadına yönelik şiddet. *The hidden side of COVID-19 pandemic: Domestic violence) Klinik Psikiyatri Dergisi*, 23(1), 89-94.
- VURAL, P. I., İnangil, D., Körpe, G. (2020). Üniversite Öğrencilerinin Şiddete ve Aile İçi Şiddete Yönelik Tutumları ve İlişkili Faktörler. *Ordu Üniversitesi Hemşirelik Çalışmaları Dergisi*, 3(3), 272-279.
- WHO (World Health Organization) (2002). World Report on Violence and Health Geneva: http://www5.who.int/violence_injury_prevention/download.cfm?id=000000582 Erişim tarihi: 06.07.2021.

ŞANLIURFA HARBETSUVAN TEPESİ'NDEN BEZEMELİ TAŞ PLAKALAR

DECORATED STONE PLAQUES FROM ŞANLIURFA HARBETSUVAN HILL

КАМЕННЫЕ ПЛИТЫ С РЕЛЬЕФНЫМИ ИЗОБРАЖЕНИЯМИ НА ХОЛМЕ ХАРБЕТСУВАН В ШАНЛЫУРФЕ

Bahattin ÇELİK*

ÖZ

Şanlıurfa ili sınırları içerisinde son yıllarda yapılan araştırmalar, Çanak Çömleksiz Neolitik döneme tarihlenen merkezlerin sayısını arttırmış, bunlar arasında da kült merkezi özelliği taşıyan yerleşimler ön plana çıkmıştır. Özellikle, M.Ö. 10. binyılın sonu ve 9. binyılın başlarında ortaya çıkan bu yerleşimler genellikle küçük ölçekli olup 6-10 dekar arasında bir büyüklüğe sahiptirler. Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda bu yerleşimlerin büyük boyutlu olanlarından sadece üç yer tespit edilmiştir. Bunlar Göbekli Tepe, Karahan Tepe ve Ayanlar Höyük yerleşimleridir. Küçük ölçekli yerleşimler ise; Sefer Tepe, Kurt Tepesi, Hamzan Tepe, Taşlı Tepe, Sayburç Höyük ve Harbetsuvan Tepesi'dir. Büyük ve küçük ölçekli bu yerleşimlerin ortak özelliği içerisinde "T" şeklinde dikilitaşları barındırıyor olmasıdır. 2017 yılında Şanlıurfa Müzesi ile birlikte gerçekleştirilen Harbetsuvan Tepesi'nde arkeolojik kazılara başlanmış 2019 yılına kadar üç dönem boyunca sürmüştür. Daha çok kaçak kazı alanlarının yaratmış olduğu tahribatın boyutunu anlamak için yapılmış olan bu kurtarma kazısında, mimari bulgular ve arkeolojik buluntular ortaya çıkmıştır. Harbetsuvan Tepe'sinde yapılan kazılar sonucu ele geçen bezemeli taş kaplar bu çalışmada değerlendirilecektir. Genel olarak Neolitik dönem kazılarında ele geçen bezemeli taş plakalar, birer süs ve statü objeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazen de bunların bileyi taşları gibi çakmaktaşı veya obsidyen uçların veya ok ucu saplarının düzeltilmesi için kullanılmış oldukları düşünülmektedir. Arkeolojik buluntu olarak karşımıza çıkan bezemeli taş plakalar, üzerlerindeki motifler ve figürler ile Neolitik Dönem ile ilgili çok önemli sembolik bilgiler de sunmaktadır. Bu çalışmada, Harbetsuvan Tepesi kazısında ele geçen üç bezemeli taş plaka incelenmiş ve diğer Neolitik Dönem'e ait yerleşimlerden ele geçen buluntularla karşılaştırılması yapılmıştır. Ayrıca, bezemeli taş plakaların benzerlerinden yola çıkılarak bir tarihlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

** ORCID: [0000-0003-2630-3379](https://orcid.org/0000-0003-2630-3379), Prof. Dr., Iğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Anabilim Dalı, 76000-IGDIR. bahattin.celik@igdir.edu.tr

Şanlıurfa Harbetsuvan Tepesi'nden Bezemeli Taş Plakalar

Anahtar Kelimeler: Bezemeli taş plaka, Harbetsuvan Tepesi, Göbekli Tepe, Körtik Tepe, Jerf El Ahmar, Neolitik Dönem.

ABSTRACT

Research within the borders of Şanlıurfa Province in recent years has increased the number of Pre-Pottery period centers, among which cult central settlements have come to the fore. In particular, these settlements, which appeared in the late 10th and early 9th millennium BC, are usually small in scale and have a size between 6-10 decares. Studies so far have identified only three locations from large-sized ones of these settlements. These are Göbekli Tepe, Karahan Tepe and Ayanlar Höyük settlements. Small-scale settlements include Sefer Tepe, Kurt Tepe, Hamzan Tepe, Taşlı Tepe, Sayburç Höyük and Harbetsuvan Tepe. The common feature of these large and small settlements is that they contain obelisks shaped like "T." Archaeological excavations on Harbetsuvan Tepe, conducted in 2017 in conjunction with the Şanlıurfa Museum, continued for three periods until 2019. Architectural findings and archaeological explorations have emerged in this rescue excavation, which was mainly conducted to understand the extent of the destruction caused by the illegal excavation sites. The decorated stone vessels that were recovered from excavations on Harbetsuvan Tepe will be evaluated in this study. In general, the decorated stone plaques captured in Neolithic excavations come across as ornamental and statue objects. They are thought to have been used sometimes to fix flint or obsidian tips or arrowheads, like sharpening stones. The decorated stone plaques that come across as archaeological finds also provide crucial symbolic insights into the Neolithic Period, with motifs and figures on them. In this study, the three decorated stone plaques captured in the Harbetsuvan Tepe excavation were examined and compared with other finds explored in Neolithic period settlements. Furthermore, a dating was tried to be made based on similar decorated stone plaques.

Keywords: Decorated stone plaque, Harbetsuvan Tepe, Göbekli Tepe, Körtik Tepe, Jerf El Ahmar, Neolithic Period

АННОТАЦИЯ

Исследования, проведенные в последние годы в провинции Шанлыурфа, увеличили количество, вышедших на первый план культовых центров, относящиеся к периоду докерамического неолита. Эти поселения, возникшие в конце 10 - начале 9 тысячелетия до н.э., в основном небольшие по размеру и протяженность составляет около 6-10 гектаров. Согласно проведенным исследованиям, из этих мест были идентифицированы только три крупных поселения - Гёбекли-Тепе (холм), Карахан-Тепе и Аянлар-Хёюк-Тепе. Малые поселения - Сефер-Тепе, Курт-Тепе, Хамзан, Ташлы, Сайбурч Хёюк и Харбетсуван-Тепе. Общей чертой этих больших и малых поселений является то, что они содержат Т-образные обелиски. На холме Харбетсуван в 2017 году начались археологические раскопки, которые проводились совместно с музеем Шанлыурфа и продолжались до 2019 года. Архитектурные и археологические находки были обнаружены в ходе спасательных раскопок, которые проводились в основном для того, чтобы понять масштабы разрушений, вызванных незаконными раскопками. Украшенные каменные сосуды, найденные в результате раскопок на холме Харбетсуван, будут темой нашего исследования. В целом, рельефные каменные плиты неолитического периода, обнаруженные при раскопках, выступают как украшения и фигуры. Считается, что иногда их использовали как точильные камни для правки кремневых рукояток или обсидиановых наконечников для стрел. Как археологические находки, рельефные каменные плиты с мотивами и фигурами на них, предоставляют очень важную иконографическую информацию о неолитическом

периоде. В этом исследовании, были изучены три рельефные каменные плиты, найденные при раскопках холма Харбетсуван и проведены сравнения с находками, обнаруженными на других поселениях, относящихся неолитическому периоду. Кроме того, была предпринята попытка датировки по сходству рельефных каменных плит.

Ключевые слова: Рельефные каменные плиты, Харбетсуван -Тепе , Гёбекли-Тепе, Корттик-Тепе, Джерф-эль-Ахмар, эпоха неолита.

1. GİRİŞ

Taş plakalar, Neolitik döneme ait yerleşimlerde ele geçen buluntular olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyüklükleri yaklaşık bir kibrit kutusu boyutlarında olan bu plakaların üzerinde çeşitli motif ve figürler yer almaktadır. Bu tarz bezemeler genellikle ya kazıma tekniği ile ya da kabartma tekniği ile yapılmaktadır. Taş plakaların yapımında kullanılan taşlar ise serpantin, dolomit veya klorit taşı benzeri taşlardır. Çok nadir de olsa sert kireçtaşı da kullanılmaktadır. Yapılan araştırmalar, bu türde taşların hammaddesinin her yerleşimde bulunmadığını, bunların daha çok başka yerlerden getirilen taşlar olduğunu göstermektedir.

Şanlıurfa ili sınırları içerisinde son yıllarda yapılan araştırmalar sayesinde 2014 yılında Harbetsuvan Tepesi keşfedilmiştir. Şanlıurfa ilinin Eyyübiye ilçesi sınırları içinde bulunmaktadır. Harbetsuvan, Şanlıurfa'nın yaklaşık 55 km doğusunda Tek Tek Dağları olarak bilinen bir platonun içinde yer alırken, deniz seviyesinden ise yaklaşık 714 m yüksekliktedir. Harran ovasının çevresinde konumlanmış Göbekli Tepe, Karahan Tepe (Çelik 2011, 241-253), Hamzan Tepe ve Şanlıurfa-Yeni Mahalle Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem merkezleri gibi Harbetsuvan Tepesi de Harran ovasının doğu kenarında yüksek bir platonun üzerinde yer almaktadır. Tek Tek Dağları'nın batı sınırını oluşturan bir tepenin üzerinde yer alan yerleşimin batısında Harran ovası uzanmaktadır. Harbetsuvan Tepesi, Harran ovasını gören çevreye hâkim bir tepenin üstüne kurulmasının bir sebebi, bu noktanın güvenlik açısından uygun bir konuma sahip olmasıdır. Diğer bir sebep ise Harran ovasına giren hayvan sürülerinin de takibinin yapılabilmesi olmalıdır. Nitekim yerleşimin çevresinde bulunan Neolitik dönem tuzak alanları da yabani ceylan gibi av hayvanlarının ele geçirilmesine dönük faaliyetlerin ürünü olmalıdır. Harbetsuvan Tepesi'nde yüzeyinde ana kayaya oyulmuş havuzlar, çakmaktaşıdan ve obsidyenden yapılmış aletler tespit edilmiştir (Çelik 2016, 421-424, fig. 8-10). Ele geçen buluntular sayesinde, yerleşimin Çanak Çömleksiz Neolitik dönemin erken B evresinde (PPNB) ait küçük bir kült merkezi olarak kurulduğu söylenebilir. Ayrıca tepenin yüzeyinde ve kazı çalışmaları sırasında çok sayıda, Nevalı Çori, Sefer Tepe, Hamzan Tepe ve Göbekli Tepe'den bildiğimiz "T" şeklinde dikilitaşlara da rastlanmıştır (Çelik 2016, 422-423, 425, fig. 3,4,11). Yerleşim yerinde yapılan araştırma sonucu, kaçak kazıcılar tarafından kazılmış bir alanda açığa çıkartılmış olan "T" şeklindeki bir dikilitaşın üzerinde parmak kabartmaları da tespit edilmiştir (Çelik 2016, 422-423, fig. 3).

Harbetsuvan Tepesi'nde 2017 ile 2019 yılları arasında yapılan kazılarda üç adet bezemeli taş plakaya rastlanmıştır. Bu çalışmada ele geçmiş olan bezemeli taş plakalar incelenecektir.

Şanlıurfa Harbetsuvan Tepesi'nden Bezemeli Taş Plakalar

2. NEOLİTİK DÖNEM TAŞ PLAKALARI

Neolitik dönemin başından itibaren karşımıza çıkan taş plakalar, çeşitli şekillerde yapılmaktadırlar. Öncelikle en eski taş plakalara baktığımızda bunların genellikle daha çok kabartma tekniği ile yapılmış olduklarını görmekteyiz. Güneydoğu Anadolu'da kabartma tekniği ile yapılmış taş plakalara erken dönemlerde özellikle Dicle bölgesinde Körtik Tepe, Gusir Höyük gibi yerleşimlerde karşılaşılmaktadır. Bu yerleşimlerde ele geçen taş plakaların yüzeyinden yaklaşık 2-3 mm yukarıda olacak şekilde kabartma tekniği ile figürler yapılmıştır. Gusir Höyük'te ele geçen taş plaka parçalarında kabartma tekniği ile yapılmış bir akrep figürü ve Körtik Tepe'deki bezemeli taş plakalardakine benzer tanımlanamayan bir figürler ele geçmiştir (Karul 2013, 95, res. 3; 2018, fig.13). Körtik Tepe'de genel olarak kabartma tekniği ile yapılmış olan taş plakalar da ise akrep figürleri, iç içe geçmiş daire motifleri ve tanımlanamayan figürler karşımıza çıkmaktadır (Özkaya & Sıddık 2021, Fig. 3; Özkaya & Coşkun 2012, 1; 2007, 151-152). Körtik Tepe'deki bu tipte kabartma şeklinde taş plakalarda yer alan figürlerin tarihlendirmelerine bakıldığında, bunların yaklaşık M.Ö. 10.500-9300 yılları arasına tarihlendirildiği görülür. (Özkaya & Sıddık 2021, tab. 1). Gusir Höyük ise M.Ö. yaklaşık 9500-8500 yılları arasına tarihlendirildiği bilinmektedir (Karul 2020, 90, fig. 17).

Urfa bölgesinde ve Suriye'de bugüne kadar Göbekli Tepe dışında kabartma bezemeli taş plakalara rastlanmamıştır. Bu bölgelerde ele geçen taş plakalar daha çok kazıma tekniği ile yapılmışlardır. Jerf el Ahmar'da (Stordeur ve diğ. 1996, 1-2, fig.2), Göbekli Tepe'de (Dietrich ve diğ. 2017, fig.5.20) ele geçen birçok taş plaka kazıma tekniği ile yapılmıştır. Göbekli Tepe'den ele geçen sadece bir taş plaka parçasında kabartmalı bir örnek tespit edilmiştir (Dietrich ve diğ. 2014, fig.12). Bu taş plaka üzerinde yer alan figürün; Göbekli Tepe'deki "Pillar 1" olarak isimlendirilen dikilitaşın üzerindeki baklava dilimi motifıyla süslenmiş yan yana yılan kabartmalı kompozisyon ile olan benzerliğinden, Göbekli Tepe'nin PPNA evresine ait bir eser olduğu öne sürülmektedir (Dietrich ve diğ. 2014, 15-16).

Sonuç olarak; Suriye ve Urfa bölgesindeki kazı bezekli taş plakaların, Dicle bölgesindeki kabartmalı taş plakalar göre daha geç dönemde yapılmış olduğu C14 analizlerinden anlaşılmaktadır. Bu taş plakaların hammaddelerinin Dicle bölgesinden getirildiği, kabartmalı taş plakaların klorit taşı benzeri taşlardan yapılmış olması ve en eski örneklerin bu bölgede ortaya çıkmış olması nedeniyle taş plaka geleneğinin Dicle bölgesinde ortaya çıkmış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Suriye bölgesinde orta PPNB döneminde karşımıza farklı bir taş plaka geleneği daha vardır. Bu gelenek; Çanak Çömleksiz Neolitik dönemin B evresinin ortalarından itibaren başlayıp bu evrenin sonuna kadar görülen ve daha çok Tell Halula yerleşmesinde karşımıza çıkan farklı bir şekilde oyularak yapılmış kabartmalı hale getirilmiş bezemeli bir taş plaka geleneğidir (Molist ve diğ. 2013, 428, Fig.3). Sonuç olarak, taş plaka geleneği, Tell Halula yerleşiminde PPNB evresinin bitiminden sonra Neolitik yerleşimlerde artık görülmemeye başlar.

3. HARBETSUVAN TEPESİ TAŞ PLAKALARI

Harbetsuvan Tepesi'nde yapılan kazı çalışmaları sırasında açmalardan çıkartılan bütün topraklar elekten geçirilmiştir. Bu çalışmalar sonucunda, iki adet bezemeli taş plaka ele geçmiş, bir adet taş plaka da bir açmanın yüzeyine yakın bölümünde tespit edilmiştir. Bezemeli taş plakalar toplamda üç adet olarak Harbetsuvan Tepesi'nden ele geçmiştir.

3.1. Numaralı Taş Plaka

Bu taş plaka, sağlam bir taş plaka olup toprak elerken elekten ele geçmiştir. Bir kibrit kutusu büyüklüğünde olan bu taş plaka, ele geçen diğer iki bezemeli taş plakadan farklı olarak sert bir kireçtaşından yapılmıştır. Ön yüzünde karşılıklı zik zak motifleri ve ortasında dörtlü bir triglif motifi yer almaktadır. Arka yüzünde ise dört çizgi şeklinde çetele görülmektedir. Bu çetelelerin muhtemelen çakmaktaşı veya obsidyen uçların keskinleştirilmesinde kullanılmış olduğu tahmin edilmektedir (Resim 1).

Resim 1. Karşılıklı Zik Zak Motifli Bezemeli Taş Plaka.

3.2.2 Numaralı Taş Plaka Parçası

Bu taş plaka, kırık bir taş plaka olup toprak elerken elekten ele geçmiştir. Yaklaşık 3,5 cm boyutlarında olan bu taş plaka parçası dolomit taşından yapılmıştır. Ön yüzünde yine aynı şekilde karşılıklı zik zak veya dalga motifleri, ortasında ise üç çizgili bir triglif motifi yer almaktadır. Arka yüzünde ise dokuz çizgi şeklinde bir çetele motifi görülmektedir. Bu çetelelerin de aynı şekilde muhtemelen çakmaktaşı veya obsidyen uçların keskinleştirilmesinde kullanılmış olduğu tahmin edilmektedir (Resim 2).

Şanlıurfa Harbetsuvan Tepesi'nden Bezemeli Taş Plakalar

Resim 2. Zik Zak Bezemeli Taş Plaka Parçası.

3.3.3 Numaralı Taş Plaka Parçası

Bu taş plaka, kırık bir taş plaka olup K-4 açmasının Locus 1 tabakasından ele geçmiştir (Çelik 2019, 24-38). Yaklaşık 2,5 cm boyutlarında olan bu taş plaka parçası serpantin taşından yapılmıştır. Ön yüzünde karşılıklı yılan figürü veya dalga motifi benzeri bir bezeme, ortasında ise bir yiv yer almaktadır. Arka yüzünde ise beş dikey çizgi şeklinde bir çetele motifi görülmektedir (Resim 3).

Resim 3. Yılan Figürü Bezemeli Taş Plaka Parçası.

Üç adet taş plakada görülen ortak özellik, arka yüzlerinde yer alan dikey çetele motifleridir. Bu motifler düzensiz bir şekilde yapılmıştır. Düzensiz yapılmış

olmalarından, bunların muhtemelen bir ucu veya bir nesneyi keskinleştirmek için kullanılmış olduğu söylenebilir. Diğer bir ortak özellik ise her üç taş plakada görülen zik zak / dalga / yılan benzeri motiflerin yer almasıdır. Bu motifler Tell Abr 3, Jerf el Ahmar ve Göbekli Tepe'deki taş plakalarda görülen yılan figürlerinin gövdeleri ile benzerlik gösterirler (Yartah 2005, fig. 7/3; Stordeur ve diğ. 1996, fig. 2.a,c,d; Dietrich ve diğ. 2017, fig.5.20). Triglif veya çetele motifleri ise Tell Qaramel ve Tell Halula'da ele geçen taş plakalarda görülmektedir (Mazurowski & Yartah 2001, fig. 10/636, 638; Molist ve diğ. 2013, 428, Fig.3).

4. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Henüz C14 analizlerinin yapılmamış olan Harbetsuvan Tepesi'nde ele geçen arkeolojik bulgulardan yola çıkarak yerleşim yeri M.Ö. 9000 ile M.Ö. 8200 yılları arasına yani Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B evresi başı ile ortası arasına tarihlendirilmektedir. Bölgede yapılan kazı çalışmalarında şu ana kadar ibadet yerleri, depolama alanları, çok sayıda yabancı hayvan kemik parçaları tespit edilmiştir. Harbetsuvan Tepesi kazısı, Göbekli Tepe ve Karahan Tepe dışında ikinci bir kült merkezi özelliği taşıyan yeni bir merkezin daha olduğunu kesin bir şekilde ortaya koymuştur. Harbetsuvan Tepesi, Karahan Tepe'nin uydu bir yerleşimi ya da Karahan Tepe'nin son evrelerinde ondan kopmuş bir kült merkezi gibi durmaktadır. Yapılan kazılarda, açığa çıkan yapıların kült yapıları olduğu ve bu kült yapılarının da en az iki evreli olduğu anlaşılmaktadır. İlk evre mimarisinde kullanılan yekpare taşların yontu işçiliği ikinci evre mimarisindeki işçiliğe göre çok daha kalitelidir. Bu nedenle en azından birinci evre mimarisinin Karahan Tepe'deki taş ustaları tarafından ya da onların kontrolünde yapılmış olduğunu tahmin edilmektedir.

Harbetsuvan Tepesi'nde ele geçen bezemeli taş plakalardan ikisi bölgede bulunmayan serpantin ve dolomit taşı hammaddelerinden yapılmıştır. Sadece bir taş plaka yerel sert bir kireçtaşından yapılmıştır. Bu yönüyle, Harbetsuvan Tepe'de ele geçen kireçtaşından yapılmış olan taş plaka diğer yerleşimlerde ele geçen taş plakalardan farklı bir özellik göstermektedir. Sonuç olarak, Harbetsuvan Tepesi'nde ele geçmiş olan taş plakaları, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B evresi başları ile ortaları arasına tarihlendirmek gerekir. Karahan Tepe'de yapılacak kazılar sayesinde ele geçecek olan taş plakalar, Harbetsuvan Tepesi taş plakalarının tam olarak hangi dönemi temsil ettiklerini daha da iyi ortaya çıkaracaktır.

KAYNAKÇA

- ÇELİK B. (2011) "Karahana Tepe: A New Cultural Centre in Urfa Area in Turkey", *Documenta Praehistorica* Sayı 38, 241-253.
- ÇELİK B. (2016) "A small-scale cult centre in Southeast Turkey: Harbetsuvan Tepesi" *Documenta Praehistorica* Sayı 43, 421-428.
- ÇELİK B. (2019) "Neolitik Dönem Kült Merkezi: Harbetsuvan Tepesi.", *Karadeniz Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* Volume 43, 24-38.
- DIETRICH, O.- Ç. KÖKSAL-SCHMIDT – J. NOTROFF – C. KÜRKCÜOĞLU – K. SCHMIDT (2014)"Göbekli Tepe. Preliminary Report on the 2012 and 2013 Excavation Seasons." *Neo-Lithics* 1/14, 11-17.

Şanlıurfa Harbetsuvan Tepesi'nden Bezemeli Taş Plakalar

- DIETRICH O.- J. NOTROFF – K. SCHMIDT (2017) “Feasting, Social Complexity, and the Emergence of the Early Neolithic of Upper Mesopotamia: A View from Göbekli Tepe” *Feast, Famine or Fighting? Multiple Pathways to Social Complexity*, (Eds.) R. J. Chacon & R. G. Mendoza, 91-132.
- KARUL N. (2013) “Eski Dünyanın ilk Köyleri. Yerleşik Avcılar”, Atlas, Mart 2013, 84-90.
- KARUL N. (2018) “Gusir Höyük: Yukarı Dicle'de İlk Yerleşik Avcılar / The Early Sedentary Hunters at Upper Tigris” *Batman Müzesi Ilisu Barajı Kurtarma Kazıları*, Batman, 1-23.
- KARUL N. (2020) “The Beginning of the Neolithic in Southeast Anatolia: Upper Tigris Basin” *Documenta Praehistorica XLVII*, 76-95.
- MAZUROWSKI, R.F. & T. YARTAH. 2001. Tell Qaramel.Excavations 2001. *Polish Archaeology in the Mediterranean* 13: 295–307.
- MOLİST M. – M. BOFILL - A. ORTIZ – B. TAHA (2013) “Grooved stones and other macrolithic objects with incised decoration from the PPNB at Tell Halula (Syria, Middle Euphrates Valley)”, *Stone Tools in Transition: From Hunter-Gatherers to Farming Societies in the Near East*. F. Borrell- J. J. Ibáñez – M. Molist (eds.), Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de Publicacions, 421-433.
- ÖZKAYA V. & A. COŞKUN (2007) “Körtik Tepe”, *12.000 yıl önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı, Neolitik Dönem*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 86-156.
- ÖZKAYA V. & A. COŞKUN (2012) “Körtik Tepe, İnsanoğlunun Uygarlığa İlk Estetik Dokunuşu”, *Aktüel Arkeoloji*, Mayıs-Haziran 2012, 88-95.
- ÖZKAYA V. & A. SİDDİK (2021) “Scorpion imagery at early Pre-Pottery Neolithic Körtiktepe” *Acedemia Letters*, Article 686, March 2021, 1-8.
- STORDEUR D.- B . JAMMOUS- D. HELMER – G. WILLCOX (1996) “Jerf el-Ahmar: a New Mureybetian Site (PPNA) on the Middle Euphrates” *Neo-Lithics* 2/96, 1-2.
- YARTAH T. (2004) “Les bˆatiments communautaires de Tell ' Abr 3 (PPNA, Syrie). *Neo-Lithics* 1/05: 3–9.

RUS DİLİNDEKİ BELİRTİSİZ ZAMİRLERİN MORFOLOJİK VE SEMANTİK ÖZELLİKLERİ***

MORPHOLOGICAL AND SEMANTIC FEATURES OF INDEFINITE PRONOUNS IN RUSSIAN LANGUAGE

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕОПРЕДЕЛЕННЫХ МЕСТОИМЕНИЙ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ali AKYAR*
Bahar GÜNEŞ**

ÖZ

Yabancı dil öğreniminde, anadil ve öğrenilecek dil arasındaki anlamsal ve yapısal farklılıklardan ötürü genellikle bir dizi zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu bağlamda anadili Türkçe olan öğrencilerin Rusça öğrenimi konusunda karşılaştıkları zorluklardan birisi, Rus dilindeki belirtisiz zamirlerin öğrenimidir. Bu zamirlerin Türkçedeki belirtisiz zamirlere kıyasla, anlamsal, işlevsel ve yapı bakımından ortaya çıkan farklılıklarının incelenmesi, Rusça öğrenimi ve öğretimi konusunda güncel bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Dilbilgisi araştırmaları, farklı sisteme sahip dillerdeki belirtisiz zamirlerin genel özelliklerinin yeterli düzeyde araştırılmadığını göstermektedir. Dillerin yapısal özelliklerinden dolayı özellikle zamir kavramında diller arası önemli farklılıkların olması dil öğretiminde ve öğreniminde üzerinde durulması gereken konulardan birisidir. Örneğin Rus dilinde belirtisiz zamir olarak sınıflandırılan bir kelimenin başka bir dilde isim veya sıfat olarak sınıflandırılması karşılaştırma yöntemi kullanılarak öğrenilen yabancı dil eğitiminde bir öğrenim zorluğuna sebebiyet vermektedir. Bu makalede, Rus dilini araştıran dilbilimcilerin çalışmaları üzerinden belirtisiz zamirlerin tanımları, sınıflandırılması ve cümle içerisindeki fonksiyonlarıyla ilgili incelemeler yapılmıştır. Konunun daha iyi

*** Bu çalışma 26.06.2018 tarihinde tamamladığımız "Rus Dilindeki Belirtisiz Zamirlerin Dilbilimsel ve Anlamsal Özellikleri ve Türkçedeki Anlamsal Karşılıkları" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This article is extracted from my master thesis dissertation entitled "Semantic And Linguistic Properties Of Indefinite Pronouns In Russian Language And Semantic Equivalence In Turkish Language", (Master's Thesis, Atatürk University, Erzurum,2018).

* ORCID: [0000-0002-1134-4285](https://orcid.org/0000-0002-1134-4285), Araştırma Görevlisi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, aliakyar@ardahan.edu.tr

** ORCID: [0000-0002-0975-1172](https://orcid.org/0000-0002-0975-1172), Prof. Dr. Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yabancı Diller Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, bahar.demir@asbu.edu.tr

Rus Dilindeki Belirtisiz Zamirlerin Morfolojik ve Semantik Özellikleri

anlaşılması açısından çalışmamızda belirtisiz zamirler yapısal olarak aldıkları önek veya soneklere göre 4 farklı gruba ayrılmıştır: **-нибудь (-либо)** ilgeciyle kullanılan belirtisiz zamirler, **-то** ilgeciyle kullanılan belirtisiz zamirler, **кое-** ilgeçli belirtisiz zamirler, **не-** öneki almış belirtisiz zamirler. Sınıflandırılması yapılan zamirler Rus edebiyatının önde gelen yazarlarının eserlerinden yapılan alıntılarla, bu cümlelerin Türkçe çevirileriyle ve tarafımızca oluşturulan cümlelerle örneklendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dilbilgisi, Rus Dili, Zamir, Belirtisiz Zamir, Sınıflandırma.

ABSTRACT

In foreign language learning, a number of challenges are often encountered due to semantic and structural differences between the native language and the language to be learned. In this context, one of the challenges that native Turkish students face in learning Russian is the learning of indefinite pronouns in the Russian language. The study of the resulting differences of these pronouns in terms of semantic, functional, and structure, compared to indefinite pronouns in Turkish, comes across as a current problem in Russian learning and teaching. Grammar research shows that the general characteristics of indefinite pronouns in languages with different systems are not adequately investigated. Due to the structural characteristics of languages, the fact that there are significant interlingual differences in the pronoun concept, in particular, is one of the issues to focus on in language teaching and learning. For example, classifying a word as a name or adjective in another language, which is classified as an indefinite pronoun in the Russian language, causes a learning challenge in foreign language education learned using the comparison method. In this paper, studies of the definition, classification, and functions of indefinite pronouns were carried out through the work of linguists who researched the Russian language. For a better understanding of the subject, indefinite pronouns are structurally divided into 4 different groups in our study, based on prefixes or suffixes they receive: Indefinite pronouns used with the preposition **-нибудь (-либо)**, indefinite pronouns used with the preposition **-то**, indefinite pronouns with the preposition **кое-**, indefinite pronouns with the prefix **не-**. The classified pronouns are exemplified by excerpts from the works of leading authors of Russian literature, Turkish translations of these sentences, and sentences created by us.

Keywords: Grammar, Russian Language, Pronoun, Indefinite Pronoun, Classification.

АННОТАЦИЯ

При изучении иностранного языка возникают некоторые трудности из-за структурных и семантических различий между родным и изучаемым языком. Одной из трудностей, с которыми сталкиваются турецкие студенты, изучающие русский язык, является понимание русских неопределенных местоимений. Объяснение различий этих местоимений с точки зрения их семантики, функциональности и структуры в русском и турецком языках становится актуальной проблемой в преподавании русского языка. Грамматические исследования показывают, что общие характеристики неопределенных местоимений в разносистемных языках недостаточно изучены. Из-за структурных особенностей языков и наличия значительных различий между ними, особое внимание следует уделять проблеме классификации местоимений. Например, русское неопределенное местоимение в другом языке может быть классифицировано как имя существительное или имя прилагательное. Эта ситуация вызывает трудности в обучении иностранному языку, изучаемому методом сравнения с родным языком. В данной статье анализируются определения и классификации неопределенных местоимений, а также их синтаксические функции, представленные в исследованиях лингвистов, изучающих русский язык.

С целью лучшего понимания особенностей русских неопределённых местоимений, мы подразделяем их в нашем исследовании на 4 различные группы в соответствии с префиксами или постфиксами, которые они принимают структурно: неопределённые местоимения с постфиксом **-нибудь (-либо)**, неопределённые местоимения с постфиксом **-то**, неопределённые местоимения с префиксом **кое-**, неопределённые местоимения с префиксом **не-**. Рассмотренные местоимения иллюстрируются примерами из произведений русской литературы с их турецкими переводами, выполненными нами.

Ключевые слова: Грамматика, русский язык, турецкий язык, неопределённые местоимения, классификация.

1. GİRİŞ

Günlük konuşma dilinde ve edebi eserlerde sıkça karşımıza çıkan Rus dilindeki belirtisiz zamirlerin yapısal ve anlamsal açıdan incelenmesi **çalışmanın konusunu** oluşturmaktadır. Soydaş olmayan Rusça ve Türkçe dillerindeki belirtisiz zamirlerin şimdiye kadar karşılaştırılmasının yapılmamış olması, Türk öğrencilere belirtisiz zamirlerin anlamsal ve yapısal özelliklerinin öğreniminde ve öğretiminde güncel bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sorun, böyle bir çalışmanın yapılması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır.

Dilbilgisi alanında Rusça ve Türkçedeki belirtisiz zamirlerin kullanım alanlarındaki benzerliklerinin ve farklılıklarının araştırılması **çalışmamızın amacını** oluşturmaktadır. Türk öğrencilerin Rusça eğitimlerinde belirtisiz zamirlerin sözcüksel olarak Türkçede ne anlam taşıdıklarını ve kullanım özelliklerini öğrenmeleri açısından, bu çalışmanın Rusça öğretiminde yardımcı bir materyal olacağı düşünülmektedir.

Çalışmada yöntem olarak; N.S. Valgina, D.E. Rozental, M.İ. Fomina, L.İ. Rahmanova, L.A. Sinko, Y.V. Paduçeva, E.N. Sidorenko, Y. İ. Levin, M. Şelyakin, L.Y. Malovitskiy, A.P. Dietrich, B. Demir ve S. Aiupova gibi dil bilimcilerin eserlerinden zamirle ilgili bölümleri araştırılmış ve bağımsız bir sözcük türü olarak zamir kavramı, zamirin tanımlanması ve sınıflandırılması incelenmiştir. Bu incelemeler sonucu çağdaş Rus dilinde zamir dilbilimcilerin ortak görüşüyle bağımsız sözcük türlerinden biri olarak ele alınmıştır. Ayrıca dilbilimcilerin sınıflandırmalarından yola çıkılarak Rus dilindeki belirtisiz zamirler yapısal özelliklerine göre 4 (dört) grupta incelenmiştir.

2. RUS DİLİNDE BELİRTİSİZ ZAMİR KAVRAMI VE SINIFLANDIRILMASI

Rus dilindeki belirtisiz zamirler tanımlayacak olursak belirsiz bir kişiyi, belirsiz bir nesneyi, belirsiz bir zamanı ve belirsiz sayıyı gösteren sözcük gruplarıdır. N.S. Valgina, D.E. Rozental ve M.İ. Fomina'nın gibi dilbilimcilerin ifadesiyle; Rus dilindeki belirtisiz zamirler kişiler ve nesnelere üzerinde tahmini bir belirtme anlamına sahiptirler (2002, s. 271). Bu dilbilimcilerin çalışmaları üzerine yaptığımız araştırmalar neticesinde belirtisiz zamirlerin soru zamirinden (**кто, что, чей, какой** gibi) ve ilgi zamirlerinden vurgulu "**не-**" öneki yardımıyla, "**кое-**" prefiksiyle ve **-то, -либо** ve **-нибудь** sonekiyle türemiş sözcük grupları olduğu ortaya çıkmaktadır.

Rus Dilindeki Belirtisiz Zamirlerin Morfolojik ve Semantik Özellikleri

“–то, –нибудь ve кое–“ sözcükleri birer ilgeçtir (**частица**) ve cümlede zamir ya da zarf olarak kullanılırlar. “**Не**” ise Rus dilinde olumsuzluk eki olarak bilinmesinin yanı sıra bazı cümle yapılarında soru zamirleriyle birleşip yeni bir kelime olarak belirtisiz zamir göreviyle kullanılabilir (некто, нечто и т.д.).

L.İ. Rahmanova'nın araştırmalarına göre Rus dilindeki belirtisiz zamirler cümlede 3 farklı anlamda kullanılmaktadır ve bu anlamlarından dolayı cümle içerisindeki işlevleri temel alınarak 3 farklı grupta incelenmiştir (1997, s. 198):

Var olmayan anlamını ifade eden zamirler: Bu sınıflandırmadaki belirtisiz zamirler, cümlede bahsi geçen kişi ya da nesnenin konuşmacı tarafından kim ya da ne olduğunun tam olarak bilinmediğini ifade eder: *Кто-либо, что-либо, кто-нибудь, какой-либо, сколько-нибудь и т.п.*

Tam bir kapsama sahip olmayan, tahmini bir anlam belirten zamirler: Bu sınıflandırmadaki belirtisiz zamirler, cümlede bahsi geçen kişinin ya da nesnenin konuşmacı tarafından bilinen ama dinleyici için gereksiz bir bilgi olduğunu düşündüğünden bu bilgiyi söylemek istemediği anlamı ortaya çıkarmaktadır: *кое-кто, кое-что, что-то, кто-то, кое-какой, некоторый, несколько, что-то и т.д.*

Bilinmezlik anlamı belirten zamirler: Bu sınıflandırmadaki belirtisiz zamirler cümlede bahsi geçen kişinin ya da nesnenin konuşmacı için önemsiz olduğu anlamını ortaya çıkarır: *некто, нечто, кто-то, что-то, какой-то.* (Rahmanova ve Suzdaltseva, 1997, s. 199).

L.A. Sinko, çalışmalarında zamirleri cümle içerisinde yer değiştirebilen sözcükler olarak tanımlamış ve diğer sözcük türleriyle bağlantılı olduklarını ifade etmiştir. Sinko'nun oldukça etkili olan bu tezi, zamirlerin özelliklerinin yanı sıra cümle içerisindeki diğer işlevlerinin de düşünülmesi gerektiği fikrini ortaya çıkarmıştır. Bunun sonucu olarak belirtisiz zamirlerin işlevleriyle ilgili aşağıdaki tablo ortaya çıkmıştır (2008, s. 81-84).

Tablo 1. Belirtisiz zamirlerin işlevleri

Belirtisiz zamirlerin işlevleri		
Дейктическая (İşaret, gösterme, belirtme işlevini gerçekleştir.)	Кванторная (Nicelik bildirir ve karşılaştırma yapar)	Эвфемистическая (Anlamsal belirsizlik ve soyut anlam ifade eder)

Türk öğrencilerin belirtisiz zamirleri daha iyi anlamaları için, belirtisiz zamirlerin oluşum şekillerinden ve Rahmanova, Sinko, Rozental gibi dilbilimcilerin sınıflandırmalarından yola çıkılarak Rus dilindeki belirtisiz zamirler; –нибудь ve –либо ilgeci ile kullanılan belirtisiz zamirler, -то ilgeci ile kullanılan belirtisiz

zamirler, **коё-** ilgeciyle ile kullanılan belirtisiz zamirler ve **не-** öneki ile kullanılan belirtisiz zamirler olmak üzere dört gruba ayrılmıştır.

3. RUS DİLİNDEKİ BELİRTİSİZ ZAMİRLERİN MORFOLOJİK VE SEMANTİK ÖZELLİKLERİ

3.1. –нибудь (-либо) İlgeciyle Kullanılan Belirtisiz Zamirler

Bu zamirler konuşma esnasında kişinin ya da nesnenin hem konuşmacı tarafından hem dinleyici tarafından belirsiz olduğu, tam olarak bilinmediği durumlarda cümlenin içeriğine göre “herhangi biri, herhangi bir şey(i), herhangi bir yer” anlamında kullanılırlar:

– Пусть теперь попробует! – сказал Андрей. – Пускай только теперь **кто-нибудь** заценит. (- Denemesine izin ver! dedi Andrey. - Sadece şimdi **birisi** dokunsun da göreyim)(Gogol, Taras Bulba, s.9).¹

Кто, что, какой, как, где, когда gibi soru zamirlerinden sonra “-” tire işareti yardımıyla cümlede kullanılırlar;

“Soru zamiri (кто, что, какой vb.) + tire(-) + **нибудь** → **кто/что/какой-нибудь**”

– Если же **кто-нибудь** из них подымался и вставал на время, то ему представлялась степь усеянную блестящими искрами светящихся червей. (- İçlerinden **biri** doğrusla ve bir süreliğine çevresine baksa, o zaman bozkırın solucanların parlaklığıyla oluşan ışıltılı kıvılcımlarla dolu olduğunu görürdü) (Gogol, Taras Bulba, s. 16).

Cümlede isim hali çekiminde ilgeç değişmez, kendisinden önce gelen soru zamiri çekime uğrar; **Кого-нибудь, кем-нибудь, чем-нибудь** gibi. Bu belirtisiz zamirlerde vurgu daima ilgecin önüne gelen soru zamirinin üzerinde olur.

– Я **что-нибудь** хочу почитать (**Herhangi bir şey** okumak istiyorum).

– Мы можем завтра встретиться **где-нибудь** в центре города (Yarın şehir merkezinde **bir yerde** buluşabiliriz).

–**либо** ilgecinin –**нибудь** ilgeciyle cümle içerisindeki anlamı ve belirsizlik durumu aynıdır. –**либо** ilgeçli belirtisiz zamirler genellikle edebi eserlerde kullanılır (Sidorenko, 2002, s. 149). –**нибудь** ilgeci ise hem edebi eserlerde hem de günlük konuşma dilinde kullanılmaktadır.

– Не платившего должника приковывали цепью к пушке, где должен был он сидеть до тех пор, пока **кто-нибудь** из товарищей не решался его выкупить и заплатить за него долг. (Borcunu ödemeyen bir kişi bir topa zincirle bağlanır ve yoldaşlarından birisi borcunu ödeyip onu kurtarana kadar orada oturmak zorunda kalırdı) (Gogol, Taras Bulba, s. 20).

–**нибудь** ilgeciyle kullanılan belirtisiz zamirler şunlardır: **Кто-нибудь, что-нибудь, какой-нибудь, чей-нибудь, который-нибудь, сколько-нибудь, где-нибудь, куда-нибудь, откуда-нибудь, как-нибудь, когда-нибудь, за чем-нибудь, от чего-нибудь, почему –нибудь, насколько-нибудь.**

¹ Örneklerde verilen Rusça cümleler tarafımızca çevrilmiştir.

Rus Dilindeki Belirtisiz Zamirlerin Morfolojik ve Semantik Özellikleri

-Как можно, чтобы мы думали про запорожцев **что-нибудь** нехорошее! (Biz Zaporojlar² hakkında kötü **bir şey** nasıl düşünebiliriz!) (Gogol, Taras Bulba, s. 27).

-**либо** ilgeci ile kullanılan belirtisiz zamirler şunlardır: **Кто-либо, что-либо, какой-либо, чей-либо, который-либо, сколько-либо, где-либо, куда-либо, откуда-либо, как-либо, когда-либо, зачем-либо, отчего-либо, почему-либо**.

Gerçek anlamları kullanıldıkları cümle içerisinden ortaya çıkan bu belirtisiz zamirleri somut nesnesiz zamirler olarak isimlendiren Y.V. Paduceva bu zamirlerin kullanım alanlarıyla ilgili şu ayrımı yapmıştır (1985, s.102):

a) Gelecek zamanda meydana gelecek bir durumda;

-Он ищет **что-нибудь** интересное для тебя (Senin için ilginç **bir şey** arıyor).

b) Geçmişte ya da şu anda meydana gelen değişken durumlarda;

-Он взял с собой Ахмета или **кого-нибудь** из его друзей (Yanına Ahmet'i ya da onun arkadaşlarından **birisini** aldı).

c) Farklı gruplara ait kişi ya da nesnelere belirtirken;

-Каждый **кого-нибудь** приведет с собой (Herkes yanında **birisini** getirecek).

Sonu “-**нибудь** (veya -**либо**)” ilgeciyle biten belirtisiz zamirler belirsizliğin ta kendisidir. Cümle içerisinde belirttiği kişi veya nesnenin belirsizlik seviyesinin maksimum seviyede olduğunu belirtir. Yani belirtisiz zamiri kullanan kişi de dinleyen kişi de bu kişi ya da nesnenin ne ya da kim olduğunu bilmiyor olabilir. Ama kesinlikle konuşmacı tarafından belirtilen nesne ya da kişinin bilinmediğini gösterir.

-Дать ответ на этот вопрос не мог ни я сам, ни **кто-либо** другой. (Bu soruya ne ben cevap verebildim ne de başka **birisi**).

Y. İ. Levin bu zamirlerin belirsizlik durumu ile ilgili şu ifadeyi kullanmıştır: “Bu zamirler için belirsizlik durumu en üst derecededir. Bahsi geçen öge, konuşmacı ya da dinleyici tarafından sadece bilinmiyor değil aynı zamanda bu öge, zamirler içinde yer almıyor da olabilir” (1973, s. 108).

M. Şelyakin bu zamirin en üst seviyedeki belirsizlik anlamı ile o ögenin gerçeklik boyutu arasında bir bağ olduğunu ve bu bağın konuşmacı için nesnenin biliniyor ya da bilinmiyor olma durumunun cümlenin öncesinde veya sonrasında ortaya çıkacağını ifade etmiştir (1987, s. 3).

3.2. “-то” İlgeciyle Kullanılan Belirtisiz Zamirler

-**то** ilgeciyle kullanılan belirtisiz zamirler konuşmacı kişinin bilmediği ama gerçekte var olan kişiyi, nesneyi, mekânı ve zamanı ifade etmek için kullanılan belirtisiz zamirlerdendir (Sidorenko, 2002, s. 148). Ancak bu belirtisiz zamirle belirtilen isim dinleyici tarafından biliniyor ya da bilinmiyor olabilir. Soru zamiri, “-” tire işareti ve -**то** ilgecinin bir araya gelmesiyle oluşur:

² XV-XVII yy. arasındaki Ukrayna Kazak askerleri.

“Soru zamiri (кто, что, какой vb.)+ tire (-) + то → кто/что/какой-то”

-Тебе вчера кто-то звонил (*Dün birisi seni aradı*).

Cümlede -то ilgeci çekime uğramaz. Kendisinden önce gelen soru zamiri çekime uğrar.

-Она не виновата, а боится его стыдится **чего-то** (О, suçlu değildi; ama ondan korkuyordu ve **bir şeyden** utanıyordu) (L. Tolstoy, Anna Karenina, s. 107).

-**Кто-то** постучал в дверь, открой, пожалуйста (*Birisi kapıyı çaldı, aç lütfen*).

-то ilgeci ile kullanılan belirtisiz zamirler şunlardır: **кто-то, что-то, какой-то, чей-то, сколько-то, где-то, куда-то, откуда-то, как-то, когда-то, зачем-то, отчего-то, почему-то, насколько-то**.

Konuşma esnasında belirtilen kişi veya nesnenin belirsizlik gösterimi 2 farklı şekilde ortaya çıkar:

1) Konuşmacının belirtilen kişi ya da nesneyi bilme derecesi ile:

a) Nesne ya da kişinin konuşmacı tarafından bilinmiyor olması durumunda:

-**Что-то** белое лежало на столе (*Masanın üzerinde beyaz bir şey vardı*).

b) Konuşmacıya göre belirtilecek nesne ya da kişinin bilinmeyip başka bir nesne ya da kişiye kısmen benzetilmesi durumunda:

-На стене висело **что-то** вроде шапки (*Duvarда şapka gibi bir şey asılıydı*).

-Я видел **кого-то** похожего на тебя (*Sana benzeyen birini gördüm*).

2) Konuşmacı için bahsedilen nesne ya da kişinin önemsizlik derecesi ile:

İkinci grup, konuşmacı için kişinin ya da nesnenin önemsiz olduğu durumlarda veya genel bir kavram olarak ifade edildiği anlamında kullanılır.

-Если человек любит **кого-то** (неважно **кого-то**-мужа жену сына дочь), он не может не разделять интересов любимого человека (*Eğer bir insan birini seviyorsa (kim olduğu önemli değil; kocası, eşi, oğlu ya da kızı), o kişi sevdiğinin ilgisini paylaşılamazlık edemez*).

Bu cümlede **кого-то** zamiri genel bir kavram olarak kişiyi belirtmektedir. O kişinin kim olduğu önemli değildir. Kişinin ya da nesnenin kim olduğunun veya ne olduğunun hiçbir önemi olmadığı durumlarda da -то ilgeçli belirtisiz zamir kullanılabilir. Örneğin;

-Вчера кто тебе позвонил (*Dün seni kim aradı*) ?

-**Кто-то**, неважно (*Önemsiz birisi*).

-то ilgeçli belirtisiz zamirler şimdiki zamanda ve geçmiş zamanda belirli bir olay ya da tasarlanan gerçek bir hareketi anlatırken kullanılır. Cümlede belirtilen nesne ya da kişinin belirsiz olduğunu göstermek için kullanılır.

-Неожиданно я столкнулся с **кем-то** в темноте (*Karanlıkta aniden birisiyle çarpıştım*).

3.3. Кое- İlgeçli Belirtisiz Zamirler

Кое- ilgeçli belirtisiz zamirler, konuşmacının bildiği ama dinleyicinin belirtilen nesne ya da kişiyi bilmediği durumlarda kullanılır (Demir & Aiupova, 2015, s. 105). Bu belirtisiz zamiri kullanırken amaç, dinleyiciye herhangi bir sebepten ötürü belirtilen nesne ya da kişinin kim ya da ne olduğunu söylememektir. **Кое-** ilgeciyle kullanılan belirtisiz zamirler şunlardır; **кое-кто, кое-что, кое-какой, кое-чей, кое-сколько, кое-где, кое-куда, кое-откуда, кое-как, кое-когда, кое-зачем, кое-отчего, кое-почему.**

Örneğin;

-Я знаю, что **кое-кто** меня любит (*Birisinin beni sevdiğini biliyorum*)...

Кое- ilgeçli belirtisiz zamirler tümcede eğer edatla kullanılmıyorsa soru adıyla arasına kesinlikle tire konulmalıdır.

“**Кое + tire (-) + soru zamiri (кто, что, какой vb.) → кое-кто/что/какой**”

Кое- ilgeciyle kullanılan zamirlerde **кое-** ilgeci hiçbir değişikliğe uğramaz. Edatlar **кое-** ilgecinden sonra yer alırlar ve soru adları önlerinde bulunan edatlara göre çekime uğrarlar (Dietrich, 2007, s. 308). Örneğin; **кое у кого, кое с кем, кое к кому, кое о чем** gibi.

Кое- ilgeçli zamirlerin miktar bildirme anlamında iki farklı kullanımı vardır:

a) Belirtilen kişi ya da nesnenin çoğul isim olması durumunda nitelik yönünden belirtirken,

- Да я ещё коменданта не видел, а мне надо сдать **кой-какие** казенные вещи (*Komutanı henüz göremedim, bazı demirbaş eşyaları vermem gerek*).

b) Kişi ya da nesneyi nicelik, sayı yönünden belirtirken,

- Приходите чаще, – сказала тетка, – в будни мы всегда **кое-кто** есть (*Sık sık geliniz, dedi teyze. Sıklımsanız, hafta içi biz her zaman yalnızız, ama pazar günleri bizde birisi olur*) (Gonçarov Oblomov, s. 209).

Кое-кто ve **кое-что** belirtisiz zamiri cümlede tekil veya çoğul anlamda kullanılabilir. Bunu anlamak için cümlede fiilin kullanımına bakmak gereklidir. XIX. yüzyıldaki eserleri incelediğimizde **кое-** ilgeçli zamirlerin genellikle çoğul anlamda ve tekrarlanan aynı tür olaylarda gerçek kişi veya nesnelere belirtmede kullanıldığını görmekteyiz.

-По средам у ней собираются **кое-кто** из старых знакомых (*Çarşamba günleri eski tanıdıklardan bazıları onda toplanır*) (Gonçarov, Oblomov, s.247).

Bu zamirler konuşmacının kendisine özgü bir sebeple belirteceği nesne ya da kişiyi dinleyiciye bilmemesi ya da tanımaması amacıyla kullandığı belirtisiz zamirlerdir. Yani konuşmacı neden ya da kimden bahsettiğini dinleyiciye söylemek istemediği durumlarda bu zamirleri kullanır.

-А я *кóй-кого* из вас, кажется, знаю! Вот это, если не оцибаюсь, Чучаева (*Sanki sizden birini ttanıyor gibiyim. Evet, yanılmıyorsam bu Çuçaева'dır*) (Elizar Yuryevich Maltsev, Tüm Kalbimle, s.143).

Bu zamirler aynı zamanda **-то** ilgeçli belirtisiz zamirlerde olduğu gibi emir, rica ve soru cümlelerinde kullanılamaz. Bunun sebebi bu belirtisiz zamirler, dinleyicinin belirtilen nesne ya da kişi hakkında bilgisinin olmaması ya da dinleyiciye belirtilen nesnenin ya da kişinin söylenmek istenmemesi durumunda kullanıldığı için emir, rica ve soru cümlelerinde kullanılamaz. Bu cümleler sadece **-нибудь** ilgeçli belirtisiz zamirlerle kullanılabilir.

3.4. Не- Ön Eki Almış Belirtisiz Zamirler

Bu zamirler anlamlarından ötürü bazı dilbilimciler tarafından farklı belirtisiz zamir gruplarına dâhil edilmektedir. L. Y. Malovitskiy bu zamirleri **-то** ilgeçli zamirler grubuna dâhil etmektedir (1969, s. 82). Bunun aksine Y. İ. Levin ise belirtilen nesnenin bilinirlik ve bilinmezlik durumunu dikkate alarak bu zamirleri **“кое-”** ilgeçli ve **“-то”** ilgeçli zamirler arasında bir yere ait olduğunu düşünmektedir (1973, s. 112).

Vurgulu **не-** ön ekiyle yapılan **“нэкто, нэчто, нэкоторый, нэкий, нэсколько ve нэкогда”** belirtisiz zamirleri Rusçada **не-** ön eki almış belirtisiz zamirler grubuna girmektedir. Rusçadaki edebi eserlere bakıldığında bu zamirlerin sıkça kullanıldığı görülmektedir.

“Не+SORU zamiri (Кто, что, который, когда, сколько)→нэкто/нэчто gibi”

-*Нэкто в гороховой шинели ко мне подошел и из-под моей книжки тихонко потянул листок ‘Ганбургской газеты’.* (-*Sararmış bir parka giymiş birisi bana doğru yaklaştı ve sessizce kitabımın altından Hamburg gazetesinin listesini uzattı*) (A. Puşkin, Belkin Öyküleri, Gorihina Köyünün Tarihi, s.123).

Y. İ. Levin **нэкто** ve **нэчто** zamirlerinin **кто-то** ve **что-то** zamirlerine ve **кóе-кто** hariç, **кóе-что** zamirine nasıl eşit anlamda kullanıldığına dair örnekler vermiştir (1973, s. 113):

-*Коновалов устроил из моей солдатской шинели нэчто вроде ширм* (*Konovalov benim askeri paltomdan paravan gibi bir şey yaptı*) (M. Gorki, Konovalov, s.71).

4. SONUÇ

Çalışmamızda ilk olarak Rus dili üzerinde (üzerine) araştırmalar yapan Rusya’da ve Türkiye’deki dil bilimcilerin çalışmaları incelenmiş ve Rus dilindeki belirtisiz zamirlerin tanımı yapılmıştır. Belirtisiz zamirlerin yapısal olarak aldıkları önekler ve sonekler kelime oluşum şeması ile gösterilmiştir. İsmi geçen dilbilimcilerin eserlerinde belirtisiz zamirlerin nasıl sınıflandırıldıkları incelenmiş ve bu zamirlerin yapısal oluşumu temel alınarak dört ayrı grupta sınıflandırılmıştır: **“-нибудь”** ilgeciyle kullanılan belirtisiz zamirler, **“-то”** ilgeciyle kullanılan belirtisiz zamirler, **“кóе-”** ilgeciyle kullanılan belirtisiz zamirler ve **“нэ-”** öneki almış belirtisiz zamirler.

Yaptığımız araştırmalar sonucunda şu tespitler elde edilmiştir:

Rus Dilindeki Belirtisiz Zamirlerin Morfolojik ve Semantik Özellikleri

1. “-нибудь” ilgeciyle kullanılan zamirlerin, belirtilen kişi ya da nesnenin gönderici ve alıcı tarafından bilinmediği durumlarda ve genellikle soru cümlelerinde kullanılır.

2. “-то” ilgeciyle kullanılan zamirlerin, belirtilen kişi veya nesnenin göndericinin bildiği ama alıcının bilmediği veya gönderici tarafından belirtilen şeyin önemsiz olduğu düşünülüp alıcıya bildirmeme durumunda kullanılır.

3. “Кое-” ilgeciyle kullanılan zamirlerin, belirtilen kişi ya da nesnenin gönderici tarafından bilindiği ama alıcı tarafından belirtilen kişi veya nesnenin herhangi bir sebeple bilinmesini istemediği durumlarda kullanılır.

4. “-He-” öneki almış belirtisiz zamirlerin ise cümlede kimi durumlarda “-то” ilgeciyle kullanılan belirtisiz zamirlerin kimi durumlarda ise “кое-” ilgeciyle kullanılan belirtisiz zamirler kullanım özelliklerine sahip olduğu görülmüştür.

Ayrıca belirtisiz zamirlerin isim hâl eklerine göre çekimlerini, cümle içerisinde nasıl kullanıldıklarını, ne anlam taşıdıklarını ve cümlenin hangi ögesi olarak kullanıldıklarını göstermek için N.V. Gogol, L.N. Tolstoy, İ. Gonçarov, A.S. Puşkin, M. Gorki gibi yazarların eserlerindeki belirtisiz zamirlerle ilgili cümlelerden alıntılar yapılmıştır. Tarafımızca konunun anlatımına uygun oluşturulan örnek cümlelerle, elde edilen bulgular desteklenmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- AHMANOVA, O.S. (1990). *Evfemizm: Lingvistiçeskiy ensiklopediçeskiy slovar*. Moskva: URSS.
- DEMİR, B. Aiupova S. (2015). *Çağdaş Rus Dili-Morfoloji I. Bölüm (Sovremennyy russkiy yazık-Morfologiya çastı I)*, Erzurum: Fenomen Yayınları.
- DIETRİCH, A.P. (2007). *Rusça Gramer. Grammatika russkovo yazıka*. Ankara: Kapadokya Yayınları.
- GOGOL, N.V. Hazırlayan: Çağan Er (2019). Taras Bulba. İstanbul. Karbon Kitaplar.
- GONÇAROV, İ.A. Oblomov. Aegitas, 2015.
- GORKİ, M.A. Konovalov. Tekst predostavljen izdatelstvom “Eksmo”. Moskva (2003).http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=172729 (18.11.2017)
- LEVİN, Ü.İ. (1973). “O semantike mestoimeniya” *Problemi grammatičeskogo modelirovaniya*. Moskva. 108-121.
- PADUÇEVA, E.V. (1985). *Vskazıvanie i ego sootnesennost s deystvitelnostyu*. Moskva.
- PUŞKİN, A.S. Povesti Belkina. İzdatelstvo “Azbuca”. 2008.
- RAHMANOVA, L.İ. Suzdaltseva, V.N. (1997). “Sovremenniy russkiy yazık”. Jurnal russkom yazıke i literature. [Elektronik Versiyon]<http://www.textologia.ru/russkiy/morfologia/mestoimienie/neopredelennie-mestoimeniya-v-russkom-yazıke/1274/?q=463&n=1274&p=1> (18.10.2017)
- SİDORENKO, E.N. (2002). *Morfologiya sovremennogo russkogo yazıka*. V dvuh çastah. Simferopol: Krımskoe uçebno-pedagogičeskoe gosudarstvennoe izdatelstvo.

- SİDORENKO, E.N. (2001). “Semantiko-funksionalniye osobennosti neopredelennih mestoimeniy v sovremennom russkom yazıke”. Problemy grammatičeskoj semantiki. Rostov-na-Donu: Lubit.. s.120-125.
- SİNKO, L. A. “Mestoimenie V Sintaksičeskom Sisteme: Osnovnye Funktsii”. İzvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta im. A.İ. Gerçena.
[Elektronik Versiyon]: <https://cyberleninka.ru/article/n/mestoimenie-v-sintaksicheskoy-sisteme-osnovnye-funksii> (02.11.2017)
- ŞELYAKİN, M.A. (1987). “O semantike i upotreblenii neopredelennih mestoimeniy v russkom yazıke”. Semantika nominatsii i semiotika ustnoy reči. Lingvističeskaya semantika i semiotika I. – TARTU: Tartuskiy gosudarstvennyy universitet. 3-22.
- TOLSTOY, L.N. Anna Karenina. The Planet. 2011.
- VALGİNA, N.S. Rozental, D. E. Fomina M.N. (2002). *Sovremenniy russkiy yazık: Yçebnik*.
N.S. Valginov (Ed). Moskva: Logos. [Elektronik Versiyon]: <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook107/01/> (15.08.2017).

**THE TENDENCIES OF DECREASING THE INVESTING ACTIVITIES
AND THE NUMBER OF JOBS IN GEORGIA AT THE BACKGROUND OF
INCREASING ECONOMIC INDICATORS**

**ЕКОНОМІК ВЕРІЛЕРІН БҮҮҮМЕСІ ІШІГІНДА ГҮРЦІСТАН'А
ҲАПІЛАН ҲАТІРІМ СҮРЕСІ ВЕ ІШ ОЛАНАКЛАРИ**

**ТЕНДЕНЦИИ ИНВЕСТИЦИЙ И СОЗДАНИЯ РАБОЧИХ МЕСТ В
ГРУЗИИ НА ФОНЕ РОСТА ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ**

Davit BIDZINASHVILI*

ABSTRACT

We have heard several times recently the Government of Georgia declaring the "two-digit economical rise which is unprecented all over the world" (12,7% in six months) which has resulted in changing the depressive background and nihilistic thinking in the country. Surely, such progress must be reflected in the well-being of the population. But what to do with the increased inflation which is much more perceptible by population than "rushing" of Georgian economy? This growth of inflation is explained by our economists as the result of wrong economic policy. As for the promises given by the National Bank in the beginning of the year 2021, about controlling the inflation and reaching the aiming results at the end of the year, they remained only as pure promises.

In order the growth of economy becomes perceptible for our population, it is necessary to lower the inflation rate to one digit, namely the best would be lower than 6% rate and if at the same time the two digital economic growth will be retained, this would be notable for the population of the country in 2022.

Active participation of Georgia in international division of labor, larger and more stable positioning of Georgian products on the World's trade map are the results of successful realization of economical reforms and state programs of the business support in the country.

Key words: economic growth, foreign trade, inflation, labour market, investigations, economical policy, working places.

ÖZ

Son zamanlarda, Gürcistan hükümeti tarafından sık sık "benzeri görülmemiş" çift haneli bir ekonomik büyümeye (6 ayda %12,7) sahip olduğumuzu ve bunun ülkedeki nüfusun depresif geçişini ve nihilist tutumunu değiştirdiğini açıklamaktadır. Ekonomik büyüme aynı

* ORCID: [0000-0002-2311-4110](https://orcid.org/0000-0002-2311-4110), Prof. Dr., Gori State Teaching University, Gori, Georgia, davitbidz@gmail.com

The Tendencies Of Decreasing The Investing Activities And The Number Of Jobs...

zamanda nüfusun refahına da yansımaldır, ancak nüfusun ekonomik durumu yine de fena durumda ve artan enflasyon da kendini her gün göstermektedir. Uzmanlar enflasyondaki artışı yanlış ekonomi politikalarına bağlıyor. 2021'in başlarında enflasyonun asgari seviyeye düşeceği ve ülkenin yılsonuna kadar hedefe yaklaşacağını açıklayan Merkez Bankası'nın verdiği söz iyimserliğini koruyor.

Nüfusumuzun bir şekilde ekonomik büyüme gidişatını algılaması için, enflasyonun en az tek haneli bir seviyeye ve en iyi ihtimalle % 6'nın altına inmesi gerekiyor. Eğer ekonomik büyüme çift haneli olarak sürdürülürse 2022'ye kadar halk bu durumun yansımalarını görecektir.

Gürcistan'ın uluslararası işbölümüne aktif katılımı, Gürcü ürünlerinin dünya ticaret haritasında daha geniş ve daha sağlam konumlandırılması, son yıllarda ülkede ekonomik reformların ve devlet işletme destek programlarının başarılı bir şekilde uygulanmasının sonucudur.

Enflasyon, nüfusun ve özellikle düşük ve sabit gelirli insanların refahını doğrudan etkiler. Bununla karşı karşıya kalan sadece yoksullar değil, hemen hemen her aileyi etkileyen sosyal bir sorundur. Bu şartlar altında, insanların kendilerini güvende hissetmeleri için tek yol, gelir artış hızının enflasyondan daha yüksek olması gerektiğidir. Sadece bu durumda katlanılabilir olacak ve nüfus için daha az yük olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik büyüme, dış Ticaret; Şişirme, İşgücü piyasası, Yatırımlar, Ekonomik politika, iş yerleri.

АННОТАЦИЯ

В последнее время правительство Грузии часто заявляет, что у нас «беспрецедентный» двузначный экономический рост (12,7% за 6 месяцев), и что это изменило депрессивный фон и нигилистическое отношение населения в стране. Экономический рост также должен отражаться на благосостоянии населения, но как насчет роста инфляции, которую население воспринимает сильнее, чем “брожение” экономики? Эксперты объясняют рост инфляции неправильной экономической политикой. Обещание Нацбанка, объявившего в начале 2021 года о том, что инфляция достигнет минимума и к концу года страна приблизится к целевому показателю, остается в хорошем настроении.

Чтобы наше население так или иначе воспринимало экономический рост, инфляция должна снизиться как минимум до однозначной отметки, а в лучшем случае - ниже 6% ... и если мы сохраним двузначный экономический рост, к 2022 году население это уже почувствует.

Активное участие Грузии в международном разделении труда, более широкое и прочное позиционирование грузинской продукции на карте мировой торговли является результатом успешной реализации экономических реформ и государственных программ поддержки бизнеса в стране в последние годы.

Ключевые слова: Экономический рост; внешняя торговля; Инфляция; Рынок труда; Инвестиции; Экономическая политика; Рабочие места.

Introduction

The Corona-virus pandemic had serious negative impact on the world's economy. Many branches of economics damaged.during the year 2020-2021 the world's economy reduced substantially.

The main source of incomes for the populations of all countries is their economy. Correspondingly, growing of the country's economy is the only trustful

and stable way to increase the incomes of the population. We should produce much more products and provide more services within our country's territory in order to provide well being of the population. Surely, it is possible and useful for our country to get some kinds of help from the other countries but as only one time help, also as it became usual for Georgia, it is possible to migrate to other countries and gain financial support for the other parts of the population, but the country's economy will never develop only by these ways. There does not exist any country all over the world which became rich and developed economically only by means of migrants' labor. On the contrary, immigration means draining of the labor power; and along with the demographic problems, this reduces the percentage of employable population. (<https://www.helloblog.ge/story/economical> growth).

According the renewed estimations, the economical growth in 2021 will show 6,5% which is much more than previous prognoses. This implies positive changes in all kinds of the economical data. At the background of the high economic growth, the budget deficit will reduce to 7, 1 percent (today we have the 7,6 deficit). This is very important claim for stabilization of the macro-economic growth. Our prognoses contain also an optimistic scenario according which in year 2021, will be on the two-digit level and it is absolutely possible that economical activities will develop by this optimistic scenario.

The mentioned scenario takes into account rapid restoration of tourism activities, namely, on the level of 2019, which represented 40-45%; it also takes into consideration dynamic growth of the economy in different sectors. We have distinct marks which can be observed in the 9 months data of the given year, where we see that economic growth went up to almost 45%; this growth involves practically all the economic sectors.

According the renewed prognosis, the deficit of the current account improves and the dynamics of the debt reducing by the government will be faster. Founded on the these prognoses, preparation will begin for the budget changes project. (<https://www.mof.ge/News/9779>)

Methods of investigation: The appropriate special literature available in Georgian and foreign languages was used in the process of researching the mentioned issues along with the legislative and statutory acts, statistic information; also the methods of analysis and synthesis, induction and deduction, empiric method, sociological questionnaires and mathematical statistics were used during the researching process.

The results

We have the economic growth but nevertheless, working places are reducing and we are having serious difficulties in the social life. The population can feel the growth of economy only when there will be sufficient work and unemployment will reduce. The working people must have higher salaries in public and in business sectors as well, and at the same time, inflation will not show such high level,

The minor and medium enterprises represent the backbone of economics in

The Tendencies Of Decreasing The Investing Activities And The Number Of Jobs...

any country. So, it is necessary to enlarge the possibilities for the financial products become available for such enterprises so that the tendencies of business growing become supported especially now, when the country is struggling against pandemics. The fact that financial debts are in the national currency will also support growth of national economy as the representatives of minor and medium business will be protected against from the currency risks.

The only way to reach the aim that our population is protected from the financial risks is in the tempo of the incomes growths will be higher than dynamics of the prices growth.

Shortly, we can conclude that the main cause of the low level growth of our economics is not only the results of pandemics but the low level of economical development as well. It should be noted that it often happens that people can not take credits from the banks because of the strict conditions, they appeal to the micro financial organisations which give debts for higher percentage and even more, some of such organisations do it purposefully though we hope that such facts are not usual but the fact is that it happens and maybe it is resulted from the social difficulties.

For example, if we see growth in trading, agriculture, the same cannot be said about tourism. In this sphere, we have no data if people working in the sphere have any financial successes or not. We want to underline the necessity that all the branches of our economics will be successful, in each sector, in all the regions of the country - to say shortly, we need the real inclusive growth.

Our economy grows but in parallel the jobs are reducing and we are facing hard social situation. If we want our population to feel the growth of economy, the number of jobs should be increased, unemployment should reduce and the salaries should grow in the public and private sectors as well. At the same time, it is necessary to reduce the inflation rate.

The economy growth usually has its results reflected on the population especially in the developed countries. As a rule, their population see the improved situation just about in 3-6 months; unfortunately, in the countries like ours, this is not as easy. Georgian economy shows growth each month but as the working places reduce in parallel, we have a complex social environment in the country as a result. In order our population feel the economical growth, it is necessary to have more working places and reduce unemployment; salaries should become higher in public as well as in business sectors; at the same time, unemployment should reduce and inflation should be lower; if we can manage to retain two-digit growth in the farther perspective, we can feel it reflected in the population, by the year 2022. If two digit inflation remains, it will "eat up" the economic growth and our population will not feel the positive effects of the growth.

Naturally, the people's society react to inflation and rise of prices more sharply than to economy growth. Rise of prices, taxes and so on, reflect on the people's well being immediately; as for the economy growth, which is based on the growth of number of different enterprises, improvements for business, growth of import and export - these factors cannot be immediately felt by the population; in order the population of the country feel and see the economic improvement as soon

Davit BIDZINASHVILI

as possible, it is basically important to reduce inflation rates, as minimum, by 6%, no less.

Despite the measures taken by the National Bank, there is no result for the population well being. This comes from the fact that Georgian National Bank prints more money notes than it is necessary - it means to provide more money to the market than necessary and it results in inflation, consequently, this problem needs to be regulated.

The pandemics influenced all the countries in the world, even the strong countries with the well developed economy and this conditioned the rise of prices all over the world.

Thus, we should be oriented on the economical development of our country and proper economy policies, then we will be less depended on the global economic quakes, our economy will be less influenced by the global instability.

Discussion

According the global economy observation published by the International Monetary Fund, the forecast about Georgia's economy growth is possible to be the highest in 2021-2026 medium period, in the region and among the European countries.

The prognosis of the International Monetary Fund acknowledged that it is possible that Georgia will have significant economical growth. It is really important when one of our main financial partners declares that in the following 6 years Georgia will be a leader in the region by its economical growth. It will be about 5,8% growth will enable our country to overcome the negative results of the global pandemic in our country. To defeat poverty and make our economy more divert.

Georgian economy rises at the beginning of the year by higher tempo than it was predicted. It is clearly acknowledged by the statistical data, according which in January - August 2021 the economic growth showed 12% which is higher than expected; as for the real total inner product it surpassed the pre-pandemic data of the year 2019 and so, we have an absolute growth.

The growth of inner and outer requests supports the tendency of economical rehabilitation. We have export growing, money transfers, rehabilitation of tourism. "The level of trading is higher than it was in prepandemic period. Foreign trade grew in 4,9% as compared to the previous year and export data grew in 9.0%. Economic recovery was triggered by the state support programs which made development of the local production possible even in the pandemic situation the influence of which was less hard than could be and this all together supported development of the local production.

According the prognosis of the international monetary fund in 2021-2026 the growth of economy in Georgia will show up to 5,8% which will be the highest among the European countries and the region. Already in the current year, the prognosis of growth, made by Asian development bank and other data of rating companies were significantly high.

In the data of the foreign trade published in October of the current year, quite

The Tendencies Of Decreasing The Investing Activities And The Number Of Jobs...

good dynamics was shown and despite the pandemic situation, about 3 billion USD products were exported in 9 months of the current year; so the export showed 24% of growth. Comparing to the same situation of the year 2019, we have 9% growth. Despite the fact that we can not give the information about the certain products, because the data was edited only today but we can suppose that in September, just as in the previous year, the main exported branch was recycling industry and among them especially Georgian wine, mineral and spring water, also industrial products. Among the exporting branches are also agricultural and mining engineering and not processed but the primary agricultural and mining industries.

According to the statistic data, made by Saqstat, in September 2021 the export rate was higher in 12,8 percent as compared with the previous year and its volume became 373, 6 mln US dollars.

The export data fixed in September 2021 was much higher than the data of September 2019 (before pandemics), namely, the export in 2021 is higher than in September 2019 by 22.3%-OOT, which shows 68.1 million US dollars.

In September the foreign trading increased by 20.1 percent that means 1,299,4 mln US dollars..

Improvement of the macroeconomic situation in Georgia and higher business activity correspondingly is reflected in the country's foreign economical activities. Trading, and among this, the export grows up in stable way in tempo shown by two digital numbers. Besides that, the growing tempo of the export area was shown in the period January-September and also namely in September, which is much faster than the tempo of growth of the national product growth.

From the beginning of the year the growth expressed in 24.0 growth and its volume reached 2981.3 mln US dollars. .

The data of January as well as the whole period of January-September showed higher numbers than the data in September and September-January of 2019.(22.3 and 9.0 percents, correspondingly). So, in the percent the data was 22,3 and 9%. According to this, the everyday, or 24 hours data, was 2270 thousand US dollars higher than the same data of September 2019.

Importing activities in September 2021 was 5d 1299.4 mln US dollars; altogether, in January-September - 7028.4 mln dollars. Correspondingly, the tempo of growth was +23.4% and +21.6%. Overlapping of import by export activities in 2021 showed 40.4 percent and in the whole period of January-September it was 42.4%.

It should be noted that export in September was higher than the first eight months data of the given year, by 14.5%. Correspondingly import was higher for 23,1 percent and the total data was higher than 20,5%. We think that the growth of import data is a little more in comparison with the export which is largely connected to the rapid and high growth of the transporting and communication functions and also to the growth of reexport in comparison with the last year - about 20,0 growth. Daily, average growth in 24 hours volume of reexport is increased by 0.5 mln US dollars.

External Trade (Milion USD)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021*(January-August)
External Trade Turnover	9 508.4	9 459.0	10 802.9	12 741.5	13 317.6	11 396.3	10 009.7
Export (FOB)	2 204.2	2 117.1	2 745.7	3 379.7	3 798.4	3 343.4	2 981.3
Import (CIF)	7 304.2	7 341.9	8 057.2	9 361.8	9 519.2	8 052.9	7 028.4
Trade Balance	-5 100.0	-5 224.7	-5 311.4	-5 982.1	-5 720.8	-4 709.4	-4 047.1
Domestic export	1 602.5	1 620.4	2 007.8	2 226.2	2 324.5	2 408.1	2 166.1

<https://www.geostat.ge/en/modules/categories/35/external-trade>

In September, in comparison with previous month the rate of inflation was 0,2% and yearly inflation showed 12,3%.

According the SACSTAT published data the changes of prices had great impact on the yearly inflation. These were the changes in the following groups: food and alcohol free drinks, transport, water, electricity and gas, healthcare.

According the SACSTAT in the group of food and alcohol free drinks, the prices grew on the following products:

Oil and other fat products - prices went up by 40.7 %

Vegetables - by 38.2 %

Milk, cheese and eggs - by 17.1 %

Sugar, jam and other sweets - by 16.6 %

Bread and related products - by 13.2 %

Mineral and spring water, alcohol-free drinks, natural juices -prices went up by 12.6 %-OOT

fish - by 11.5 %

Meat and its products - by 10.4-%

Coffee, tea, cocoa - by 7.1 %.

The tempo of inflation is permanently growing in Georgia and goes even more higher. Monthly data show that this takes place every month. All kinds of products have higher prices. According the price growing data Georgia is a leader in the region.

Inflation rate remained in two digit data. In September it was 12,3% which 4 times more than expected. It must be said the prices on the sepaate products rose much higher such as 50,60 and 150%. Food became especially expensive which drove the population to poverty situation. According these high data, we strongly doubt about methodology and trustability of the “Saqstat” company.

Comparing with the last year, the prices more notably grew up for vegetables: egg plant - 152\$ (the highest growth), then come cucumber - 82%, oil - 77%, tomatoes - 42%, carrot - 61%, potatoes - 29%.chcken meat - 26%; medical medical pill and and remedies grow in 16-17%, petrol-42%; dizel fuel - 37% and so on.

Inflation is directly worsening the level of life of the country's population, especially for the people with the low and fixed income. Here we do not mean only

The Tendencies Of Decreasing The Investing Activities And The Number Of Jobs...

poor people. This is a serious social problem. It concerns not only the poor people but almost all the families. In such conditions in order the people feel themselves safe, the income rate should be higher than inflation. Only in such conditions it can be possible for people to endure these conditions.

It happened earlier that the prices were high in our country. But such high prices never occurred in September in the given century. In accordance with the separate positions the prices go high sometimes the process of oil, sometimes sugar, sometimes fat, corn and others. Sometimes prices go high than inflation indexes. Special attention should be paid to the prices of medicines. The bulk of the medicine products are needed by the elderly people. Inflation strikes very hard the life such people. The inflation in this field is at least 15%, not 12,3 which also is very high and Georgia is positioned in the first 20 countries. It may be that this marker is not also exact and real; it can be higher. It does not matter. The main problem is that two-digit data is very high and heavy burden for Georgian people whose incomes are quite low.

Surely, inflation has very negative impact on the purchasing ability of population. The mentioned two-digit inflation is taken from the prices which grew up, as average, on 305 mentioned products. The data is even higher in the group where goods are most needed and in some instances the 100 percent inflation is even shown. Surely, the most negative impact goes to the low-income population who spend 1/3 of their income is spent for food. Thus, high rate of inflation has negative impact on population even more in the conditions when nominal growth of salaries is not observed in the needed volume for their well-being. The national bank issues more lari than it is necessary for economy and this results in inflation.

On the given stage we do not have the signs of improvement in the existing situation. It is difficult to make prognoses about the problem. So far, we do not have any signs of it. The inflation rate depends what decisions and actions will be made by the National Bank or the government. The National Bank made some actions but no result. National Bank produces more money than needed. It must be regulated as soon as possible. The national Bank of Georgia prognoses about making inflation rate lower next year.

One of those whose fault is the inflation, is the National Bank. When the course of our currency was increasing, they used to persist that it would not influence for inflation. When the process was beginning, the Bank did not make any steps to slow it down and today we are where we are. Devaluation of the national currency conditioned the higher prices. We have large import and of course, devaluation of the national currency influences the prices, and first of all, on the petrol, correspondingly, we received high rate of inflation. It will be difficult to stabilize. It can not be believed that the situation improves during the year and the rate will lower to the aimed data though we hope that the national Bank will act more carefully and will take care to lower the inflation., not to be more than 6%. Surely, it does not depend on us and we all are subjects to obey the rules of markets. The oil prices were mounted on the international market and it caused the price growing up; at the same time, in highest level; at the same time, national currency course became stabilized.

Davit BIDZINASHVILI

Consequently, by the logics, the prices of fuel should have reduced. But unfortunately, it did not happen. Importing companies, when the prices on the international market grow, react rapidly and when on the contrary, the prices of oil go down, they never lower the increased prices. The importers of oil try to have as more benefit as possible. To our mind, in such situation the oil price should have been lowered at least by 10 tetris, but it remained higher.

Unfortunately, Georgia became a country dependent on the immigrants, Their money transfers grow every year. From one side it is good but on the other side the flow of people leaving the country cannot be good for the country. This year the htransfers from emigrants prevailed in comparison with index of investments which is not good for economics. If we want to be developing and strong country it is necessary to receive as large investments as possible. This will result in strengthening our economy and inflation will reduce. We should not take care of transferring money but instead we should care to strengthen the economy so that our emigrants could return home. As for petrol and for grains, we depend on the global markets, so the price rising will always have impact on our economy and devaluation of the local currency will go up; this altogether will have very negative influence on our life and we add here currency devaluation, we will receive bad results. That is why we need stable local currency and strong economy and if the companies will work scrupulously, (we have the agency of competition in business which is obliged permanently observe the sensitive markets such as petrol market). Then we shall have less rising in prices; at any rate, if the growth will take place this will reflect in our economy but when it reduces the same will be for our prices too),

As for economy process it is really positive. It is really good to have two-digit growth and this continues during the months. And this happens in the pandemic situation. Any case, economy data depends on the proceeding situation. It is impossible to revies any economic situation apart from the pandemic situation. It is clear that in case the situation goes harder, with more prohibitions, it moves the country backwards. The prime minister of our country announces that there will not be any kind of lockdowns any more. Though the first rated problem always remains to be health conditions in the country and the lives of the population. Thus, if the situation goes up the lockdown will be necessary. We do not mean full lockdown but even minor and easier ones can influence our living conditions. Of course, our citizens are obliged to go vaccination. If the situation goes stable, in my opinion, their economy has enough strengths to go on and we are now depended not only one developed country's market but we depend on the global market and our inflation for some percent is tied to the global difficulties. We should be able to control the pandemic situation with more success but it is difficult. Turkey has quite a strong economic situation. There also exist some problems with their economy though they somehow manage to overcome the difficulties. We are now dependent not only one but on the global market. This also can be regarded as a cause for inflation.

Today inflation is the most important risk. We expect that next year inflation will go down though the most important problem today is inflation and we hope that it will be overcome at least partially the next year and it will go closer to the previous

The Tendencies Of Decreasing The Investing Activities And The Number Of Jobs...

mark. The main problem is about refinancing in order it should not go higher; today's refinancing bid Bshould not go higher as it will be hard for our population. We think that to make balance, to my own opinion, it will be better to see that it is already the level when we shall return the inflation on the needed levels.

Of course, unemployment is the sharpest problem Beginning from the last period of the 90-ies, the number of population decreased and the number of employed people also decreased nearly 3 times, so this index corresponds to the absolute number of loss of the population.

Some hundreds of thousands of our population work abroad and thus the money transferring grow in Georgia year by year. This results the flow of the foreign currency about 1,8 billion dollars a year and this amount has already become three times larger than foreign investments. That is why the unemployment became number one problem in Georgia and the issue of restoring the lost territories has come to the second place.

The everyday domestic problems shadowed the general strategis tasks. Large part of the population struggles against elementary everyday nutrition problems and they do not have any physical or intellectual resources as well any time to struggle against higher problems. It represents a serious challenge for the state in security, stability and development perspectives.

According the last data, the rate of unemployment in Georgia is more than 22% which means that every 22 active people out of 100 in our country do not have jobs. Large part of our population went abroad to find any kind of job. Those who rest in the country simply wait for their chance. To get a job became a kind of chance, dream or something like that. It is like winning in totalizators. It must be said also that there sometimes are some requirements for jobs but there is no provision and vice versa... that means we are having structural unemployment.

What about qualified and perspective works low payment? This does not reflect only exaggerated deliveries but also to low quality working power as well, not only on the outer but on the inner markets. It cannot produce additional value in large amount.

What is our goal? We need highly qualified professional workers which are able to create high quality surplus value products in less time unit such as peculiar kind of service or product. But highly qualified working power requests high payment.

We should be able to produce as much productions as to be able to have important economy of scale which means that the proportion of rate must be economical i.e., the scale of salary to the manufactured unit would be much less and will not influence the growth of price. All countries, including our close neighbor Turkey, and the far country of Netherlands. They are focused not only on the inner market but on the world market as well. The inner market in Georgia with capacities of 3,7 mln can be compared by payment abilities with the middle Europe people requests (350-370 thousand people) but the population of Europe is totally half a billion. So, orientation on the inner market cannot be of any help. Which branches of economy should be used to make break through?

Davit BIDZINASHVILI

According our traditions we always emphasize our wines and want to have more vineyards and sell wines but let us look at our vineyards. If we double their squares and sell our wine in the prices of French ones, which are of 40-50% higher than ours, we should sell them for about 650-700 million dollars altogether, that is the maximum of abilities of our vineyards even if we grow them on doubled squares. Certainly, we may reach some results but only in several years for having the requests as well as realization. That is why we think that this is not the perspective we should be oriented on. We should be oriented on the scientific achievements. To have new technologies, work with leading scientific producers and enterprises, learn about technological innovations including air and cosmoses technological products, cooperating with the large and well-known air and cosmos technological enterprises will rise our economy and improve the situation even in the agricultural sector which we consider so much important for us. The best example for us s Israel which reached the level where possessing good and fertile agricultural resources is not the most important any more.

Netherlans have worse agricultural conditions in comparing with us, our country, but nevertheless they have large export of agricultural products. Their export goeas up to 100 billion dollars. Onnly flowers and plants bring about 11 bilion. This the result of using progressive scientific views and technologies.

We should invest more money in education. Not only formally - in order to give diplomas but in preparing such professionals which are now requested and will be even more in the future. In 7-8 years the requirements towards labor will fully change on the global market. New specializations will be requested. The young people who will get corresponding education will be requested and those who study or is just finishing their universities, or those who are now just beginning working, will have to adopt to the new specialties and find corresponding jobs. Many young people will have to re-prepare and get ne qualifications.

We want to overcome the impacts of unemployment not only for the purpose there would be less unemployed people but also to support rapid economy growth, to reach economical stability which is the basis for the well being and all these factors can be reached if the productions, goods or services made by the employed people, will correspond to the modern world standards. That is why, we should direct our strategy towards higher qualities, higher prices and additional costs of products correspondingly through the world market. We should subject our inner products to the above said aims organizing, producing, making business and studying processes an addition - only these factors can move up our inner production. Only considering the separate aspects without ties of economical details together will not bring any results.

If we can do all the tasks, it will drive up the whole system and will bring desired results. Discussing only several aspects without interrelations cannot bring any results.

The coronavirus pandemics and economical crisis resulted in growing the low income people sector. Today the help from the State is needed by more number of people than earlier. This fact points that nothing has improved and vice versa, the

The Tendencies Of Decreasing The Investing Activities And The Number Of Jobs...

conditions became worse for some people. It should be noted that the number of people needing the state's help, grew up by 44,12%.

According the data of August 2021, the number of people receiving the financial help increased by 67 266 people. This data has never been increased up to such high digit level.

According the data of 2019 and August 2021, the State spent altogether 925.3 million laris for monetary help of socially helpless people from which 605,7 were given to them during the pandemics.

Resulting from the coronavirus pandemics Georgia experiences even more economical difficulties. The situation is serious. Pandemis is nor defeated, lost working place are not restored and without all this there is no sense to talk about improvements.

To say principally, this was not unexpected. Many working places were lost and many people have their salaries cut which influenced the population. The minor income which a person usually gets, is not enough. Most people depend on the monetary transmissions which at any rate is not enough. The people are facing deep crisis, they are using their money savings if someone has them but such people are only 0.1% in the whole population. This is very hard situation in reality.

In such economical environment, the state should support the population in the field of the communal payment and other cases though it is not enough.

It is very important at the moment that number of the persons using financial help of several types 622 000 people - it is a large number; it is nearly 17% of the population. The pandemic situation only made this problem worse though it has existed even earlier.

Employment and Unemployment

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021 I Quarter	2021 II Quarter
Labour force (Active population), thousand persons	1629.0	1675.6	1653.8	1641.4	1605.2	1572.8	1523.7	1447.2	1559.1
Employed, thousand persons	1255.0	1308.5	1294.5	1286.9	1296.2	1295.9	1241.8	1129.7	1214.6
Unemployed, thousand persons	374.0	367.2	359.2	354.5	309.0	276.9	281.9	317.5	344.6
Unemployed, thousand persons	23.0	21.9	21.7	21.6	19.2	17.6	18.5	21.9	22.1

<https://www.geostat.ge/en/modules/categories/683/Employment-Unemployment>

The labor market and education sphere are closely correlated which results in necessity to discuss these spheres together. The more high level education is

Davit BIDZINASHVILI

available, the more qualified manpower we will have on the labor market and this will reflect through the labor payment. We have positive correlations between education and job salaries spheres. This is determined by investigations. People who are on the higher levels of the education have higher salaries in average. (For example, Mincer, 1997; Deschênes, 2006). The back effect of education has been changed considerably through the last period of times. The additional steps of education enlarges the possible payment when working and lowers the risks of unemployment (Murphy and Welch, 1989:17-26.; Katz and Murphy, 1992:35-78.; Mincer, 1991:1-18). Besides, in the society, where most part of people has higher education, unemployment is lower. The request for the low qualification workers are in minority and during some time, high qualification request grows especially in the increasing automatization of work. (Acemoglu, 2002:7-72.; Frey and Osborne, 2017:254-280) According the statistical data the rate of unemployment in 2017, among the not fully educated working power was 6,5%, in the school graduated

population 4,6%, bachelor degree educated people 2,5%, and in the more highly educated part of population - 2% (BLS Report, 2018). The same tendency is observed in European countries: 13.9% of unemployment in case of not fully educated, 6% - full general education, and 4,2% in case of higher education (Eurostat, 2018). Can we make the same rating in case of Georgia - that is the question. It should be also said that alongside with the growth of education, the inequalities of levels of society grows up as well. (Lemieux, 2006). Beginning from the 90-ies of the last century, it can be observed that differences between highly qualified and less qualified labor have been growing up because of the difference in educational levels and lessening of requests to the not highly educated and qualified workers. (Goldin and Katz, 2007:135-165). The salaries as well, in the last period, differ from each other which lessens the amount of so called medium rate workers and rises the index of inequalities. the importance of high quality education permanently grows in personal or along with the country's successful development.

As about the investments, Georgia, unfortunately, has large failure. According the precise data, in 2020 the investments reduced by more than 57% comparing with the previous year; its total volume turned out to be for 7,3 % less than usual. It can be caused by several factors, but it is important that the state should find out the resources and ways to improve the situation. The active steps should be made towards improvement even if it became necessary to take the international debt though our country's debts are on the critical point.

Reducing of investments is the echo of the global crisis and it is the result of the pandemic. We observe lessening of global requirements, interrelations and other ties established for several ten years periods between the countries; This also results in lessening of activities and economical ties between large economical institutions. The facts happen not only in Georgia but among several well developed countries. Now we have a kind of investment reducing to 45% .We have a kind of investment deficit and hunger though to tell the truth many countries to improve the conditions, business environment, tax policies investment conditions - all these parameters were remained and even improveB ; such economics became again attractive and in such

The Tendencies Of Decreasing The Investing Activities And The Number Of Jobs...

situations some countries became additional concurents for Georgia; that is why it is necessary to practice liberalization in order to attract the countries to do investments here. We need more liberalization policies.

According the precise data, the direct foreign investments in Georgia were expressed in 2020 as \$572 millions which is 57.2% less than in 2019 and 7.3% less than predicted data of 2020.

As it is said in the information spread by the national statistic centres, the main cause of lessening the income flow of the direct foreign investments was the fact of delivering some enterprises to the property of Georgia's resident which caused cutting the investments to \$283 mln.

REFERENCES

1. Mincer, J. (1997). "Changes in Wage Inequality, 1970-1990." Research in Labor Economics. New York;
2. Deschênes, O. (2006). Unobserved ability, comparative advantage, and the rising return to college in the United States, 1979-2002, California (UC SANTA BARBARA);
3. Murphy, K., Welch, F. (1989). Wage Premiums for College Graduates. Recent Growth and Possible Explanations. Educational Researcher, volume: 18 issue: 4, American Educational Research Association, Chicago;
4. Katz, L., Murphy, K. (1992). Changes in Relative Wages, 1963-1987: Supply and Demand Factors. The Quarterly Journal of Economics, Vol. 107, No. 1, Washington;
5. Mincer, J. (1991). Education and unemployment (No. w3838). National bureau of economic research. Massachusetts;
6. Acemoglu, D. (2002). Technical change, inequality, and the labor market. Journal of Economic Literature, vol. 40, no. 1, New York;
7. Frey, C. B., Osborne, M. A. (2017). The future of employment: How susceptible are jobs to computerization? Technological Forecasting and Social Change. Volume 114, OREBRO UUNIVERSITET;
8. Manyika, J., Chui, M., Miremadi, M., Bughin, J., George, K., Willmott, P. and Dewhurst, M. (January, 2017). Harnessing automation for a future that works. McKinsey Quarterly, MCKINSEY GLOBAL INSTITUTE, San Francisco;
9. United States Department of Labor. Bureau of Labor Statistics Report. <<https://www.bls.gov/news.release/empsit.t04.htm>> (05.08.2018), Washington;
10. Eurostat. (2018). Unemployment rates of the population aged 25-64 by educational attainment level. <<http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/tps00066>>(05.08.2018), Brüksel;
11. Lemieux, T. (2006). "Postsecondary Education And Increasing Wage Inequality," American Economic Review, v96 (2,May), Massey University of New Zealand;
12. Goldin, C., Katz, L. F. (2007). "Long-Run Changes in the Wage Structure:

Davit BIDZINASHVILI

Narrowing, Widening, Polarizing.” Brookings Papers on Economic Activity 2, Brookings (USA);

13. Bichia Q. (2018). „The danger of degradation of education system and labor market in the case of misaligned motivations”; International Scientific-Practical Journal - „ Globalization and Business“, №6, Tiflis;
14. [https://www.helloblog.ge/story/economical growth](https://www.helloblog.ge/story/economical%20growth)
15. <https://www.mof.ge/News/9779>
16. <https://www.geostat.ge/ka>
17. <https://www.geostat.ge/en/modules/categories/35/external-trade>
18. <https://www.geostat.ge/en/modules/categories/683/Employment-Unemployment>

HARRAN OVASI ARKEOLOJİK YÜZEY ARAŞTIRMASI 2020 YILI ÇALIŞMALARININ ÖN DEĞERLENDİRMESİ

PRELIMINARY ASSESSMENT ON THE ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF THE HARRAN PLAIN IN 2020

ПРЕДВАРИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПОВЕРХНОСТИ ХАРРАНСКОЙ РАВНИНЫ В 2020 ГОДУ

Mehmet ÖNAL*
Süheyla İrem MUTLU**
Semih MUTLU***

ÖZ

Eski çağlardan itibaren önemli bir konumda olan ve Mezopotamya'ya açılan bir kapı durumundaki Harran Ovası, Anadolu platosu ile güneydeki düzlükler arasındaki ilişkiyi sağlayan, Mezopotamya kültürleri ile çağlar boyu iç içe yaşamıştır ve Önasya Kültür tarihi açısından da büyük önem taşımaktadır. Makalemizin başlığı olan Harran Ovası YüzeY Araştırması 2020 çalışmalarında öncelikli olarak Harran Ören Yeri merkez alınarak ilçenin Sur içi ve Sur dışında gerçekleştirilen çalışmalar ele alınmıştır. Daha sonra Harran Ören Yeri'nin 15 km kuzey ve kuzeybatısına kadar saptanan yerleşimlerin boyutları, her yerleşimde tespit edilen dönemler buluntulara göre değerlendirilmiştir. Ayrıca söz konusu yerleşimlerin birbirleriyle ve de Harran kentiyle olan ilişkileri anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Balih Nehri'nin kuzey hattı boyunca saptanan yerleşimlerin konumları, büyüklükleri, yayılımları saptanmıştır. Ayrıca her bir yerleşimden toplanan arkeolojik buluntular vasıtasıyla tüm teknik ve istatistiksel veriler kullanılarak bölgedeki yerleşimlerin yayılım alanları, bu yerleşimlerin birbirleriyle bağlantılarının saptanması, yerleşim şablonlarının çıkarılması, bölgenin her dönemde kültürel yapısının belirlenmesi, merkez ve merkeze bağlı yerleşimler ile aşağı şehirlerin tespitine yönelik çalışmalarla bölgeyle çevre kültürler arasındaki ilişkiler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede Harran Ören Yeri merkez alınarak Harran Ulu

* ORCID: [0000-0002-5182-4443](https://orcid.org/0000-0002-5182-4443), Prof. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 63300-ŞANLIURFA. monalbz@yahoo.com

** ORCID: [0000-0001-7935-2890](https://orcid.org/0000-0001-7935-2890), Arş. Gör., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 63300-ŞANLIURFA. suirem@gmail.com

*** ORCID: [0000-0003-2920-6275](https://orcid.org/0000-0003-2920-6275), Öğr. Gör., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 63300-ŞANLIURFA. semihmutlu@harran.edu.tr

Harran Ovası Arkeolojik YüzeY Araştırması 2020 Yılı alışmalarının...

Camii'nin kuzeyi, kuzeybatısı, doğusu, Harran Höyük'ün güneybatı, güneydoğu, doğu ve batı yamaçları, ayrıca dış surun etrafı ve yakınındaki tarlalar ve Harran Ören Yeri merkez alınarak kuzey, kuzeybatı ve kuzeydoğu boyunca ilerlenerek gezilen yerleşimlerde saptanan dönemler ve buluntular değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Harran Ören Yeri, Harran Ovası, YüzeY Araştırması, Yerleşim şablonu, Kùltürler

ABSTRACT

Harran Plain, which has been in an important position since ancient times and is a gateway to Mesopotamia, has lived together with Mesopotamian cultures for ages, providing the relationship between the Anatolian plateau and the plains in the south, and is of great importance in terms of the history of the Near East. In the researches of the Harran Plain Survey 2020, which is the title of our article, the studies carried out in and outside of the Ancient Harran City Wall, primarily by taking the Harran Archaeological Site as the center, were discussed. Then, the dimensions of the settlements found up to 15 km north and northwest of the Ancient Harran City and the periods found in each settlement were evaluated according to the finds. In addition, the relations of these settlements with each other and with the city of Harran were tried to be understood. In this context, the locations, sizes and spreads of the settlements found along the northern line of the Balih River were determined. In addition, by using all the technical and statistical data collected from each settlement, the distribution areas of the settlements in the region, the connections of these settlements with each other, the determination of the settlement patterns, the determination of the cultural structure of the region in every period, the determination of the center and the settlements connected to the center and the lower cities, and the surrounding cultures with the region. relations between them have been tried to be revealed. In this framework, taking the Harran City as the center, the north, northwest, east of the Harran Great Mosque, the southwest, southeast, east and west slopes of the Harran Höyük, as well as the fields around and near the outer wall, and the Harran City are centered on the north, northwest and northeast. The periods and finds found in the settlements visited were evaluated.

Key Words: Harran City, Harran Plain, Archaeological Survey, Settlement Models, Cultures

АННОТАЦИЯ

Харранская равнина, занимающая важное положение с древних времён и являющая воротами в Месопотамию, веками был переплетён с месопотамскими культурами, обеспечивая связь между анатолийским плато и равнинами на юге. Она имеет большое значение с точки зрения истории культуры Ближнего Востока. В нижеследующей статье исследуются раскопки руин внутри и около крепости в центре Харрана. На основе археологических материалов было установлено площадь поселений, найденных на расстоянии в 15 км. к северу и северо-западу от руин Харрана и археологические периоды каждого поселения. Кроме этого, попытались изучить отношения этих поселений между собой и с городом Харран. В этом контексте были определены местонахождения, размеры и распространения поселений, найденных вдоль северной линии реки Балих. Кроме того, используя все технические и статистические данные, собранные из каждого населенного пункта, попытались выявить ареалы распределения поселений в регионе, для определения связей этих поселений между собой, изучить модели поселений, культурные структуры региона в каждом периоде, центров населенных пунктов и нижних городов, а также культуры региона и окружающих его культур и отношения между ними. В целом, принимая руины Харрана в качестве

центра, были оценены периоды и находки, найденные в поселениях находящиеся на севере, северо-западе, востоке от Великой мечети Харрана и ещё юго-запад, юго-восток, восток и западные склоны Харрана Хёюка, а также поля вокруг внешней стены и возле неё, от центра к северу, северо-западу и северо-востоку.

Ключевые слова: руины Харрана, равнина Харран, исследование, схема поселения, культуры.

1. Giriş

Şanlıurfa'nın güneydoğusunda bulunan, doğudan Tek Tek Dağları, batıdan ise Fatik Dağları arasında uzanarak Suriye'yi geçip Cezire bölgesine doğru açılan, deniz seviyesi yüksekliği 400-550 m arasında değişen, yaklaşık olarak 40 km genişliğinde ve 55 km uzunluğunda bir alanı kapsayan Harran Ovası alüvyonlarla kaplı bir özellik gösterdiği için oldukça verimli bir ovadır. Ovanın bereketli yapısı sayesinde çok sayıda yerleşim yeri ortaya çıkmış ve pek çoğu her dönemde önemini korumuştur. Konumuyla ve bölgeler arası bağlantıların sağlandığı önemli kesişim yollarında bulunması sebebiyle çağlar boyunca önemli bir yerleşim alanı olarak tercih edilmiş olan Harran kenti ve Harran Ovası ve çevresi çok sayıda gezgin ve bilim insanı tarafından ziyaret edilmiş ve aynı zamanda arkeolojik araştırmalar da gerçekleştirilmiştir (Yardımcı 2004; Önal vd. 2019: 469-479). Özellikle son dönemlerde hem ovada gerçekleştirilmiş olan Neolitik Dönem yüzey araştırmaları ve kazılar (Çelik 2015a: 315-317; Çelik 2015b: 81-83; Çelik 2016: 413-416; Çelik 2018: 55-57; Çelik 2019: 281-285; Çelik ve Bingöl 2016: 7-8; Güler ve Çelik 2015: 79-81) hem de ovanın doğusunda Tek Tek Dağları'nda yer alan Soğmatar ve yakın çevresindeki yüzey araştırmaları ve Soğmatar'da Nekropol Alanında yapılmış olan kazılar vasıtasıyla (Tek Tek Dağları'nda Tunç Çağlar, Demir Çağlar ve Roma Dönemi araştırmaları detayı için bkz: Albayrak ve Mutlu 2014: 337-339; Albayrak ve Mutlu 2015: 260-266; Albayrak ve Mutlu 2017: 526-535; Mutlu ve Albayrak 2018: 136-138; Albayrak 2019a: 652-661; Albayrak 2019b: 177-201; Albayrak 2019c: 271-274; Çelik ve Albayrak 2019: 62-63; Albayrak 2015: 238-241; Albayrak ve Çelik 2019: 256-258; Albayrak vd. 2019: 265-267; Albayrak 2020: 20-23; Albayrak ve Çelik 2020: 250-252) ova ve dağlık kesim arasında farklı dönemlerde kurulan kültürel ilişkilerin boyutu ve çevre bölgelerle bağlantının anlaşılabilmesi açısından oldukça büyük önem taşımaktadır (Ova ve tepelerde Neolitik Dönem ve öncesi tespit edilen yerleşimlerin detayları için bkz: Çelik ve Tosyagülü Çelik 2020a: 46-52; Çelik ve Tosyagülü Çelik 2020b: 305-306; Çelik ve Tosyagülü Çelik 2020c; Çelik 2007: 165-167; Çelik 2010: 258-263; Çelik 2011: 241-246; Çelik ve vd. 2011: 226-227; Çelik ve Bingöl 2016: 2-12).

Son derece önemli bir konumda yer alan ve çok fazla sayıda yerleşime ev sahipliği yapmış olduğu anlaşılan Harran Ovası'nda 2018 yılında başlattığımız ve 2020 yılında sürdürdüğümüz yüzey araştırmalarımızda¹ tüm teknik ve istatistiksel

¹ Harran Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Mehmet Önal başkanlığında, Bakanlık temsilcisi olarak Şanlıurfa Müzesi görevlilerinden Tuba ALPAY'ın denetiminde, Harran Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim elemanlarından Arş. Gör. Süheyla İrem Mutlu, Öğr. Gör. Semih Mutlu'nun katılımı ve Harran Üniversitesi Arkeoloji Bölümü mezunlarından Rahime SELİM, Jiyan ÇALIK, Ümmü Gülsüm GENTİR ve Orhan KAYAR, Harran

Harran Ovası Arkeolojik YüzeY Araştırması 2020 Yılı Çalışmalarının...

verileri kullanarak bölgedeki yerleşimlerin yayılım alanları, bu yerleşimlerin birbirleriyle bağlantılarının saptanması, yerleşim şablonlarının çıkarılması, bölgenin her dönemde kültürel yapısının belirlenmesi, ticari güzergahlar, su yatakları, askeri ve ticari yollar, merkez ve merkeze bağlı yerleşimler, aşağı şehirlerin tespitine yönelik çalışmalarla bölgeyle çevre kültürler arasındaki ilişkilerin belirlenmesi hedeflenmiştir.

Belirlemiş olduğumuz söz konusu hedefler doğrultusunda şanlıurfa ili, Harran ilçesinden başlamak üzere Harran Ovası sınırları içerisinde kalan kırsal alanda gerçekleştirilen Harran Ovası YüzeY Araştırması 2020 çalışmalarımız ilk olarak Harran Ören Yeri merkez alınarak Harran Ulu Camii'nin kuzeyi, kuzeybatısı, doğusu, Harran Höyük'ün güneybatı, güneydoğu ve güney, doğu ve batı yamaçları, ayrıca dış surun etrafı ve yakınındaki tarlalarda başlatılmıştır. Daha sonra araştırma alanı olarak Harran Ören Yeri merkez alınarak yakın çevresinden başlanıp doğu ve batı kısmı boyunca ilerlenerek Bozyazı Köyü, İmam Bakır Köyü, Tell Magrum, Seferköy, Balkat, Buğdaytepe, Dayanıklı, Doru, Para Para, Sıralı Köyü Yakını (Çınar Tepe), Kırmıtlı, Sıralı, Eski Harran, Eski Harran Yakını Tepe, Güngören, Seksenören, Uluköy ve Tek Tek Dağları Yakınındaki alan olmak üzere köyler ve bu köylere bağlı mezralar teker teker gezilmiştir (Harita 1).

2. 2020 Yılında Araştırması Yapılan Alan ve Tespit Edilen Bulgular

Harran Ovası YüzeY Araştırması 2020 çalışmalarımıza ilk etapta Harran Ören Yeri merkez alınarak Harran Ulu Camii'nin kuzeyi, kuzeybatısı, doğusu, Harran Höyük'ün güneybatı, güneydoğu, doğu ve batı yamaçları, ayrıca dış surun etrafı ve yakınındaki tarlalarda başlatılmıştır. Söz konusu gezilen alanlardan Harran Ulu Camii'nin kuzeyi, kuzeybatısı, doğusunda yüzeYde yoğun olarak Orta Çağ İslami Dönem'e ait süslemeli taş bloklardan oluşan mimari elemanlar ve yine aynı döneme ait çanak çömlek ve diğer buluntular tespit edilmiştir. Harran Höyük'ün güney ve güneydoğu yamacı boyunca devam ettirilen çalışmalar neticesinde ise höyük sınırlarına yakın alanlarda az miktarda Orta Çağ İslami Dönem olmak üzere yoğunluklu olarak Demir Çağ'dan Tunç ve Kalkolitik Dönemlere ait çanak çömlek parçaları ele geçmiştir. Harran Dış Sur çevresinde yapılan araştırmalarda burasının Orta Çağ'da mezarlık olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. YüzeYde toplanan kireçtaşından mezar taşı parçaları da bunu destekler niteliktedir. Gezilen alanda ayrıca çoğunluğu İslami Dönem olmak üzere Demir Çağ ve Tunç Çağ seramiklerine de benzeyen çanak çömlek parçaları toplanmıştır. (Resim 2)

2.1-Harran Ören Yeri Kuzeyi, Kuzeybatısı ve Kuzeydoğusu Yerleşimler (Resim 3-8)

Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğrencilerinden Türkan Sultan BİLGİN ve Ezgi ÖRENLER'in yardımlarıyla çalışmalarımız yürütölmüştür.

Harran Ovası 2020 yılı Yüzey Araştırması kapsamında Harran Ören Yeri merkez alınarak araştırılan alan içerisinde kuzeybatıda en uzak 12,2 km'de bulunan Para Para Höyük'e (46,8 ha), kuzeydoğuda Seksen Ören Höyük'e (71,4 ha) ve doğuda 4,68 km'de bulunan Bozyazı Höyük'e kadar gezilmiştir.

Gezilmiş olan bu höyüklerde yayılım alanı 5 hektara kadar ulaşan yerleşimler küçükten büyüğe sırasıyla; Çınar Tepe (0,35 ha), İmam Bakır (2,66 ha), Dayanıklı Tepe (4,11 ha), Ağcıl Höyük (5,41 ha) ve Kırmıtlı (5,49 ha) yerleşimleridir. Nispeten az yayılım alanına sahip olan bu yerleşimlerde ortak özellik olarak çok fazla sayıda çanak çömlek verileri ele geçmemiş olsa da saptanan dönemin yoğunluklu olarak Orta Çağ-İslami Dönem'e ait olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yoğunluk olarak çok az miktarda değerlendirilecek Neolitik Dönem, Erken Tunç Çağı, Orta-Geç Tunç Çağı, Demir Çağ ve Roma Dönemi'ne ait çanak çömlek parçalarına rastlanılmıştır. Söz konusu yerleşimlerden İmam Bakır Höyük hariç geri kalanı Harran Ören Yeri'nin kuzeyinde yer almaktadırlar ve muhtemelen bu yerleşimlerin özellikle İslami Dönem'de Harran Kenti'ne bağlı küçük yerleşimler olduğu tahmin edilmektedir.

Harran Ören Yeri'nin kuzeyinde yer alan ve yayılım alanı 6 ile 10 hektar arasında değişen yerleşimler ise küçükten büyüğe sırasıyla; Doruç Tepe (8,93 ha) ve Güngören Höyük (9,38 ha) olarak belirlenmiştir. Bu höyüklerin ikisinin her ne kadar yayılım alanları biraz daha geniş olsa da yoğun tahribattan dolayı çanak çömlek verileri çok sınırlı olarak ele geçmiştir. Ancak bu olumsuz duruma rağmen genel bir değerlendirme yapılacak olursa az miktarda İslami Dönem ve Roma Dönemi olmak üzere nispeten yoğunluğun Erken ve Orta Tunç Çağlar'da olduğu anlaşılmaktadır.

Harran'ın kuzey ve kuzeybatısı boyunca gezilen alan içerisinde 10 ile 16 hektar arasında yayılım gösterdiği anlaşılan höyükler sırasıyla; Uluköy Höyük (11,94 ha), Buğday Tepe (15 ha), Sıralı Höyük (15,2 ha) (Resim 6) ve Kazıklı-Hazuk Höyük (16 ha) olarak saptanmıştır. Ovanın geniş yayılım gösteren höyükleri içerisinde değerlendirilebilecek bu höyüklerde ise yoğunluğun özellikle Erken Tunç Çağ'ın III ve IV evresine ait olduğu gözlenmekle birlikte ayrıca Geç Kalkolitik Dönem, kısmen Halaf-Ubaid boyalıları, Orta ve Geç Tunç Çağ, nispeten daha az miktarda Demir Çağ ve sadece höyük konisinin tepe kısımlarında da İslami Dönem'e ait çanak çömlek buluntularına rastlanılmıştır. Ayrıca yayılım alanı genişliğine bakıldığında yayılımın en geniş sınırını da Erken Tunç Çağ başta olmak üzere genel olarak Tunç Çağların oluşturduğu gözlenmiştir.

Harran Ören Yeri'nin kuzeybatı ve kuzeydoğusunda 40 hektar üzerinde yayılım alanına sahip olan ve ovanın oldukça geniş yayılım gösteren höyüklerine bakıldığında sırasıyla Eski Harran Höyük (45,63 ha)(Resim 7), Para Para Höyük (46,8 ha) (Resim 5) ve Seksenören Höyük (71,4 ha) (Resim 8) gelmektedir. Bu höyükler içerisinde Eski Harran Höyük'te yoğun yapılaşma ve tahribattan dolayı yayılım alanının saptanmasında oldukça zorlanılmış olsa da höyüğün oldukça önemli ve geniş yayılım gösteren bir Halaf-Ubaid merkezi olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca Erken ve Orta Tunç Çağlar olmak üzere az miktarda Roma ve İslami Dönemlere ait

Çanak ömlek verileri burasının hemen her dönemde yerleşim yeri olarak tercih edildiğini göstermektedir.

Ovada hem yüksekliğiyle hem de oldukça geniş yayılım alanıyla dikkat çeken Para Para Höyük ve Seksenören Höyük'ün ise özellikle MÖ 3. Binyılın ikinci yarısından MÖ 2. Binyılın ortalarına kadar önemli birer Tunç ağı kent merkezi niteliğine sahip oldukları düşünölmektedir. Nitekim özellikle her cepheden ve yamaçlardan ele geçen yoğun Erken Tunç ağı III-IV ve Orta Tunç ağı çanak çömlek ve diğer küçük buluntular bu höyüklerin söz konusu dönemlerde oldukça geniş yayılım gösteren büyük kentler olduklarını destekler niteliktedir. Ayrıca bu höyüklerin her dönemde Harran Kenti'ne bağlı önemli merkezler oldukları da özellikle dikkat çekmektedir.

Son olarak Harran'ın 13,21 km doğusunda tepe kotu 427 m olan ve 745 hektarlık bir alanda ağbaşı Yaygılı arasından Tek Tek Dağları'nın batı sınırına kadar olan tarla alanlarında gerçekleştiği düşünölen Carrhae Savaşının izlerinin saptanmasına yönelik alan taraması gerçekleştirilmiştir. Yüzevde yirmiye yakın çakmaktaşı alet ve alet olmayan parçalar tespit edilerek toplanmış olsa da söz konusu alan içerisinde savaşın izlerini gösteren metalden yapılmış savaş aletlerine henüz rastlanılmamıştır; ancak yazılı kaynaklarda geçen savaş alanının tespitine yönelik çalışmalarımızı önümüzdeki dönemlerde de devam ettirmeyi planlamaktayız.

3. DEĞERLENDİRME

Harran Ören Yeri'nin doğusu, batısı, güneyi, kuzeybatı ve kuzeydoğu hatlarında öncelikli olarak Harran merkeze en yakın alandan başlanılarak sürdürdüğümüz araştırmalarda Harran Kenti ile bağlantılı küçöklü büyüklü yerleşimlerin tespiti, evre yerleşimlerle kurulan kültürel ilişkinin boyutları, yerleşimlerden ele geçen arkeolojik materyaller değerlendirilerek anlaşılmaya çalışılmıştır. Ovada 2018 yılı içerisinde gerçekleştirdiğimiz çalışmalarda da Eski ağlardan itibaren önemli bir konumda olan Balih Nehri'ne bağlanan Selgelen Deresinin güney hattı boyunca sıralanan yerleşimlerde araştırmalarda bulunulmuştu. Harran Ören Yeri'nin güneyi, batı ve kuzeybatısında yerleşimlerin boyut, dönem ve ele geçen çanak çömlek verilerine göre bir değerlendirme yapıldığında ilk olarak, Balkat Höyük (Resim 4), Yukarı Yarıma Höyük ve Tel Magrum (Resim 3) gibi 10 hektardan büyük yayılım alanına sahip yerleşimlerin büyük, ana merkezler olarak kesintisiz her dönemde yerleşim gördüğu anlaşılmıştır. Bu sezon gerçekleştirilen araştırmalarımız neticesinde ise, merkezi yerleşim şablonu temel alındığında, Harran Kenti'nin 15 km kuzey ve kuzeybatısı sınırlarına kadar ilerlendiğinde Para Para Höyük ve Seksenören Höyük'ün Harran Kenti'ne bağlı en büyük ana merkezler oldukları ve söz konusu bu büyük ana yerleşimlerin etrafında da onlara bağlı irili ufaklı uydu yerleşimlerin varlığı dikkat çekmektedir. Bu durum Harran Kenti'nin ve kentin kurduğu sosyo-ekonomik ve kültürel ilişkilerini gösteren etki alanının yaklaşık olarak 15 km kuzey ve kuzeybatıya doğru genişlediğini gösterir niteliktedir.

Söz konusu yerleşimlerde çanak çömlek verilerine dayanarak özellikle dönem olarak M.Ö. 3. Binyılın ikinci yarısına tarihlendirilen Erken Tunç ağı III-IV

evrelerinin varlığı yoğun olarak tespit edilmiştir. Daha küçük boyutta ve yayılım alanı nispeten daha dar olan yerleşimler ise, merkezi kentlere bağlı ve onların etrafında biraz daha küçük boyutta konumlanan, 5 hektardan büyük yayılım alanına sahip, daha küçük yerleşimler arasında yer almaktadır. Bu yerleşimler dışında kalan diğer yerleşimlerin ise 5 hektardan küçük yayılım alanına sahip oldukları ve özellikle 2 hektardan küçük yayılım alanına sahip olanlarda çoğunlukla yoğun olarak Halaf ve bir kısmında da Ubaid dönemlerine ait çanak çömleklerin varlığı özellikle dikkat çekmektedir ve söz konusu bu yerleşimlerin daha çok düz yerleşimler oldukları ve Neolitik-Kalkolitik Çağ veya Neolitik-İslami Dönem olmak üzere en fazla iki farklı dönemde yerleşim gördükleri ve daha geç dönemlerdeki büyük kentlerden ziyade küçük köy veya kısa süreli geçici yerleşimler olarak kullanım gördükleri düşünülmektedir.

İki sezon gerçekleştirilen yüzey araştırmamız kapsamında gezilen yerlerden elde edilen ilk değerlendirmelere göre çanak çömlek ve diğer buluntu yoğunluğu dikkate alınarak sırasıyla İslami Dönem (33 adet yerleşimde), Erken Tunç Çağı (24 adet yerleşimde), Demir Çağ (19 adet yerleşimde), Erken ve Orta Kalkolitik (Halaf-Ubaid) dönemleri (18 adet yerleşimde) Orta Tunç ve Geç Tunç Çağlarının (17 adet yerleşimde) varlıkları saptanmıştır (Resim 2). Özellikle geniş hektara sahip, büyük yerleşimlerde gerçekleştirilen yoğun taramalardan elde edilen verilere göre ise en geniş yayılıma sahip dönemin Erken Tunç Çağı'na ait olduğu gözlenmiştir. Önümüzdeki sezonlarda gerçekleştirilmesi planlanan araştırmalarımızla, gezilen yerlerin sayıları arttıkça daha detaylı ve geniş kapsamlı sonuçlar ortaya konulabilecek ve tespit ettiğimiz yerleşimler arasında her dönemde kurulan ilişkiler saptanıp ovadaki yerleşim şablonu çıkarılabilecek, yerleşimlerin birbirleriyle bağlantıları ve kültürel gelişimi daha iyi değerlendirilebilecektir.

KAYNAKÇA

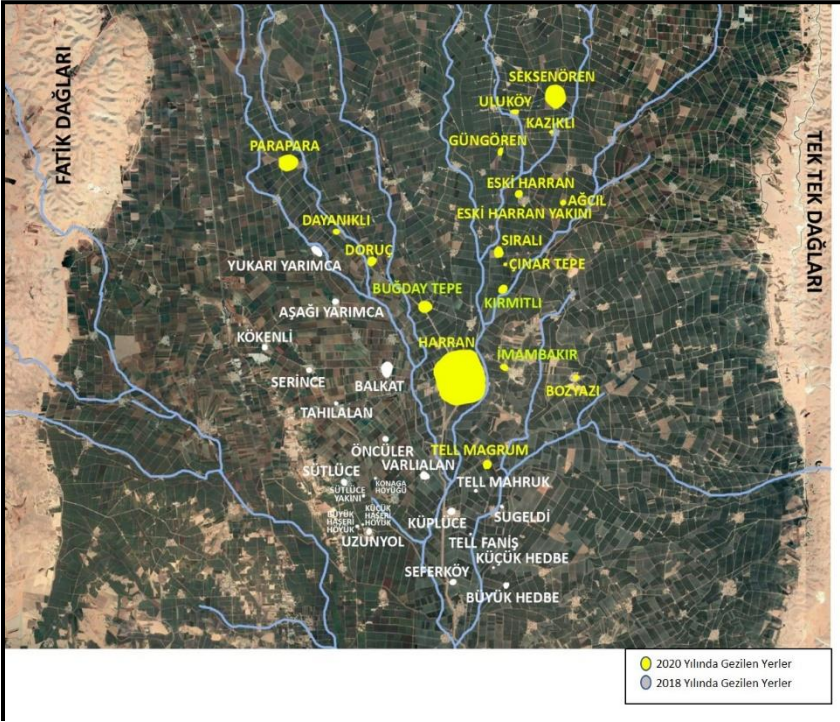
- ALBAYRAK, Y. ve S. İ. MUTLU 2014. “Soğmatar Kutsal Alanı ve Yakın Çevresi Yüzey Araştırması, 2012”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 31/2: 337-352.
- ALBAYRAK, Y. 2015. “Soğmatar Kült Merkezi İle İlgili Yeni Öneriler”, *Belgü, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2: 237-252.
- ALBAYRAK, Y. ve S. İ. MUTLU 2015. “Soğmatar Kutsal Alanı ve Yakın Çevresi Yüzey Araştırması, 2013”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 32/2: 259-278.
- ALBAYRAK, Y. ve S. İ. Mutlu 2018. “Soğmatar Nekropolü 2016 Yılı Temizlik Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 39/3: 525-544.
- ALBAYRAK, Y. 2019a. “Soğmatar Nekropolü 2017 Yılı Temizlik Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 40/3: 651-668.
- ALBAYRAK, Y. 2019b. *Göbekli Tepe'den Edessa'ya Şanlıurfa*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ALBAYRAK, Y. 2019c. “Soğmatar”, M. Önal, S. İ. Mutlu ve S. Mutlu (yay.) *Harran ve Çevresi Arkeoloji*: 271-284. Şurkav Yayınları, Şanlıurfa.

Harran Ovası Arkeolojik Yüzey Araştırması 2020 Yılı Çalışmalarının...

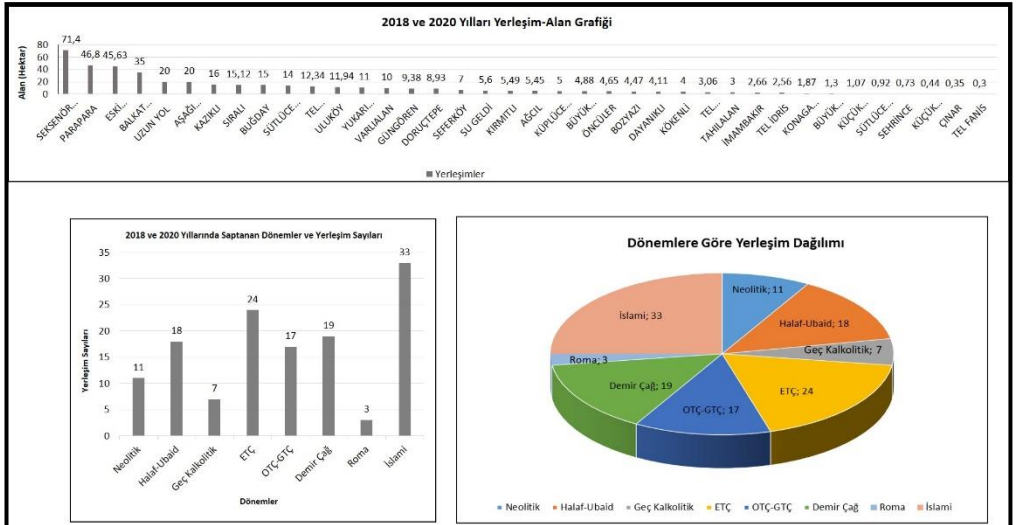
- ALBAYRAK, Y., S. İ. MUTLU, S. MUTLU ve B. ÇELİK 2019. “Soğmatar’da Sunaklı Kaya Oyuğu Mezarlar”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 41: 263-274.
- ALBAYRAK, Y. 2020. “Soğmatar Nekropolü Roma Donemi Kaya Mezarları”, K. S. Girginer (yay.) *Amanosların Gölgesinde Hayriye Akıl Anı Kitabı*: 19-28. Ege Yayınları, İstanbul.
- ALBAYRAK, Y. ve B. ÇELİK 2019. “Soğmatar Çevresi Kaya Mezarları”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 43: 255-261.
- ALBAYRAK, Y. ve B. ÇELİK 2020. “Soğmatar Rölyef ve Yazıtları”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 48: 246-260.
- ÇELİK, B. 2007. “Şanlıurfa Yeni Mahalle – Balıklıgöl Höyüğü”, in: M. Özdoğan/N. Başgelen (eds.), *Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı, Türkiye’de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (İstanbul 2007), 165-178.
- ÇELİK, B. 2010. “Hamzan Tepe in the Light of New Finds”, *Documenta praehistorica* XXXVII, 2010, 257-268.
- ÇELİK, B. 2011. “Karahana Tepe a new cultural centre in the Urfa area in Turkey”. *Documenta Praehistorica* XXXVIII (2011), s.241-253.
- ÇELİK, B. 2015a. “Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Dönem ve Öncesi Yüzey Araştırması, 2013”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 32/2: 311-328.
- ÇELİK, B. 2015b. “Şanlıurfa İli Yüzey Araştırması”, *Belgü, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi* II: 79-99.
- ÇELİK, B. 2016. “Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Dönem ve Öncesi Yüzey Araştırması, 2014”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 33/2: 409-426.
- ÇELİK, B. 2018. “Şanlıurfa İli Neolitik Dönem Yüzey Araştırması, 2018”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 40: 52-63.
- ÇELİK, B. 2019. “2017 Yılı Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 36/1: 275-296.
- ÇELİK, B. ve Y. ALBAYRAK 2019. “Soğmatar’dan Ele Geçen Bir Kartal Figürü”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 42: 60-67.
- ÇELİK, B., M. GÜLER, G. GÜLER 2011. “Türkiye’nin Güneydoğusunda Yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Yerleşim: Taşlı Tepe / A New Pre-Pottery Neolithic Settlement in Southeastern Turkey: Taşlı Tepe”, *Anadolu / Anatolia* 37, 2011, 225-236.
- ÇELİK, B. ve A. BİNGÖL 2016. “Şanlıurfa Province Central District Tektek Mountains Year 2015 Surface Survey”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ek 1: 1-20.
- ÇELİK ve TOSYAGÜLÜ ÇELİK 2020a. “Harbetsuvan Tepesi 2018 Yılı Kazı Çalışması”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 47: 44-58.
- ÇELİK ve TOSYAGÜLÜ ÇELİK 2020b. “Harbetsuvan Tepesi 2019 Yılı Kazı Çalışması”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 48: 303-326.

- ÇELİK ve TOSYAGÜLÜ ÇELİK 2020c. “Şanlıurfa Tek Tek Dağları Coğrafyasında Neolitik Dönemden Roma Dönemine Taş Ocakları ve Kaya Mezarları”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 26: 399-416.
- GÜLER, M. ve B. ÇELİK 2015. “Şanlıurfa Bölgesi Neolitik Dönem Araştırmaları”, *Belgü, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1: 75-102.
- MUTLU, S. İ. ve Y. ALBAYRAK 2018. “Harran ve Soğmatar’da Sin Kültünün Varlığı”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, sayı 37: 133-144.
- ÖNAL, M., S. İ. MUTLU, S. MUTLU 2019. “Harran Ovası Yüzey Araştırması 2018”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 37/2: 469-486.
- YARDIMCI, N. 2004. *Harran Ovası Yüzey Araştırması I-II, Archaeological Survey in the Harran Plain*. (Eds.) Ayşe H. Özkan & J.D. Carpenter Efe, Print A Grafik ve Matbaacılık, İstanbul.

Harran Ovası Arkeolojik Yüzey Araştırması 2020 Yılı Çalışmalarının...

Harita 1: Harran Ovası 2018 ve 2020 Yıllarında Tespit Edilen Yerleşimler

Resim 1: Harran Ovası 2018-2020 Yılları Yerleşim-Alan Grafiği ve Yerleşim Dağılımı Grafiği

Resim 2: Harran Ören Yeri ve Harran Höyük Genel Görünüm ve Buluntular

Resim 3: Tell Magrum Genel Görünüm ve Buluntular

Resim 4: Balkat Höyük Genel Görünüm ve Buluntular

Harran Ovası Arkeolojik Yüzey Araştırması 2020 Yılı Çalışmalarının...

Resim 5: Para Para Höyük Genel Görünüm, Çanak Çömlek ve Çakmaktaşı Alet

Resim 6: Sıralı Höyük Genel Görünüm, Çanak Çömlek ve Diğer Buluntular

Resim 7: Eski Harran Genel Görünüm, Çanak Çömlek ve Diğer Buluntular

Resim 8: Seksen Ören Höyük Genel Görünüm ve Diğer Buluntular

TÜRKİYE VE İRAN TÜRK TOPLULUKLARINDA KARŞILIKLI SÖYLEŞİ VE ÂŞIK KARŞILAŞMALARI

MUTUAL CONVERSATION AND MINSTREL CONFRONTATION IN TURKISH COMMUNITIES OF TÜRKİYE AND IRAN

СОРЕВНОВАНИЯ АШУГОВ И ЛИРИЧЕСКОЕ ОБЩЕНИЕ МЕЖДУ ТУРКАМИ И ТЮРКСКИМ ОБЩЕСТВОМ ИРАНА

Erdoğan ALTINKAYNAK*

ÖZ

Karşılıklı söyleşi ve aşıklık geleneği Türk toplulukları arasında yaygındır. Türkiye Türkleri ve İran Türkleri arasında karşılıklı söyleşi ve aşıklık geleneği bu makalede irdelenmiştir.

Makaleye aşık karşılaşmaları ve aşık karşılaşmaları üzerine yapılan çalışmalar hakkında bir giriş ile başlanmıştır. Aşık karşılaşmalarında uygulanan bölümler hem Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde ve hem de İran, Azerbaycan, Gürcistan, Ukrayna ülkelerinde yaşayan Türk soylu halklar ile aşıklık geleneğini Türk kültürü etkisiyle öğrenmiş ve gelenek içerisinde icra yapan başka halklara ait aşıkların atışma ve deyişmelerinden örnekler verilmiştir.

Aşık karşılaşma veya atışmalarında tarafların birbirine üstünlük sağlamaları da çeşitlilik arz etmektedir. Dostane söyleşi, hoşça vakit geçirmek, dinleyici kitleyi memnun etmek bunlar arasındadır. Söz söyleme ile birlikte her ne kadar sanat yapmak asıl maksat değilse deince buluşlar ve çarpıcı ifadeler yanısıra benzetme unsurları da söz söyleyenin ustalığını gösterir.

Atışma veya deyişmelerin sadece aşıklara mahsus bir tür olmadığı, karşılıklı söyleşilerin de bu tür içerisinde yer alması gerektiği üzerinde durulmuştur.

Şiirlik anlatılarla karşılaşan iki veya daha fazla gücün birbirlerine üstünlük sağlamaları sadece aşık karşılaşmaları ile sınırlı değildir. Profesyoneller tarafından meydana getirilen veya meslek gereği bu işi yapanların dışında vücut bulan, icra edilen karşılıklı söz yarıştırmaları da vardır. Bu tür şiirlik anlatımların tamamını bir başlık altında toplamalı ve bunu da kendi içinde ayrı başlıklar halinde değerlendirmeliyiz.

* ORCID: [0000-0003-1105-0479](https://orcid.org/0000-0003-1105-0479), Prof. Dr. Ardahan Üniversitesi, İBEF, TDE Bölümü, THB Öğretim üyesi. erdoganaltinkaynak@ardahan.edu.tr

Türkiye ve İran Türk Topluluklarında Karşılıklı Söyleşi Ve Âşık Karşılaşmaları

Gelin – Kaynana çatışmasından ibaret olan deyişmeler Anadolu coğrafyasında çok yaygındır. (Yardımcı, 1993, 234 – 236) Anadolu’ya bağlı coğrafyalarda, mesela Balkanlarda; (Hafız, 1990,185) Anadolu coğrafyasına komşu kültürlerde, mesela Gürcülerde de gelin kaynana çekişmesi traji-komik bir biçimde, hoşça vakit geçirmek amacıyla kullanılmaktadır. Konu ile ilgili olarak Gürcülerde karşılıklı söyleşi kısmında geniş bilgi vereceğimiz için, burada tekrara düşmemek adına örnekler göstermiyoruz. Farklı dinlere mensup Türk halkları arasında (Altınkaynak, 2008, 69 - 70) de oldukça yaygındır ve dinleyiciler için hoşça vakit geçirmek, eğlemek ve espiri unsuru olarak kullanılmaktadır:

Gelin kaynana karşılıklı söyleşilerinde dikkatimizi çeken en önemli motifler, gelinin dişi ve bacaklarının şekilsizliği ile kaynananın kazana atılması ve kaynananın kuyruklu sıçana benzetilmesidir. Gerek Anadolu’da ve gerekse Anadolu ile ilişkili kültürel coğrafyalarda bu motiflere rastlanmaktadır.

Hoşça vakit geçirmek, sosyal normlar veya olayları karikatürize ederek sunmaya yönelik karşılıklı deyişmeler sadece gelin – kaynana çekişmesi ile sınırlı değildir. Genç kızlarla ilgili olanlar da vardır ve bunların çoğunluğu evlendirmek / evlendirilmek üzerine kuruludur.

Makalede yer alan metinler, “Manas’ın Görünen Yüzleri; Kayçılar – Akinlar – Ozanlar – Aşıklar” projesi kapsamında gidilen ülkelerden derlenmiş veya yazılı kaynaklardan elde edilmiş ürünlerdir. Bu metinler sunulurken kısaltılmış ve metin sonuna (vd.) yazılarak belirtilmiştir.

Aşık karşılaşmalarında tanımlar arasında bir karışıklık vardır. Bu karışıklığın sebepleri maddeler halinde verilmiştir. Bunlar: “İki aşığın imtihana çekilmesi; İki düşmanın birbirine saldırı öncesi sözle sataşması veya teslim olmasını istemesi; Erkek erkeğe söyleşiler; Kadın kadına söyleşiler; Bir erkek bir kadın söyleşiler; Cansız varlık, bitki ve hayvanlarla söyleşiler.” Şeklinde tasnif edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Aşık, gelenek, Türkiye, İran, atışma, şiirlik söyleşi.

ABSTRACT

Mutual conversation and Minstrel tradition are common among Turkish communities. Mutual conversations between Turkish and Iranian Turks and the Minstrel tradition are scrutinized in this article.

The article was started with an introduction to the Minstrel confrontations and studies of Minstrel confrontations. In the sections implemented for the Minstrel confrontations, the examples of call-and-response duets and squabbling of minstrels belonging to other peoples, who learned the tradition of minstrelsy with the influence of Turkish culture, with the peoples of Turkish descent living both in various regions of Turkey and in Iran, Azerbaijan, Georgia, and Ukraine, are given.

There is also a variety of ways in which parties can excel at each other in a minstrel confrontation or call-and-response duet. Amicable conversation, having a good time, pleasing the audience are among them. Although making art with lyricism is not the main purpose, fine words and striking expressions, as well as analogy elements, show the mastery of the speaker.

It has been noted that confrontations or call-and-response duets are not just a type belonging to minstrels, but that mutual conversations should be included.

It is not only limited to Minstrel confrontations that two or more forces confronting via poetic narratives excel at each other. There are also mutual discourse competitions created by professionals or performed outside of those who do this work by profession. We should collect all such poetic narratives under one title and consider them as separate titles in themselves.

Squabbling due to conflict between bride and mother-in-law is very common in Anatolian geography (Yardımcı, 1993, 234 - 236). In Anatolian-related geographies, e.g. in the Balkans (Hafiz, 1990,185), and in cultures adjacent to Anatolian geography for example in Georgians, bride and mother-in-law conflict is used in a tragicomic way for the purpose of having a good time. As we will provide extensive information on the topic of mutual conversation in the Georgians, we are not showing examples for not recurring here. It is also common among Turkish peoples of different religions (Altinkaynak, 2008, 69-70), and is used as humor for listeners to enjoy and entertain:

The most important motifs that come to our attention in the mutual squabbling between bride and mother-in-law are the deformities of bride's teeth and legs and the throwing of the mother-in-law into the cauldron and the likening of the mother-in-law to the tailed rat. These motifs are found both in Anatolia and in geographies associated culturally with Anatolia.

Having a good time, mutual squabbling for presentations of social norms or events are not limited to mutual squabbling between bride and mother-in-law. There are also those related to young girls, and the majority of them are based on giving in marriage/being married off.

The texts in the article are products compiled or obtained from written sources from countries traveled as part of the project "The Visible Faces of Manas; Kayçı - Invasions - Poets- Minstrels." These texts are abbreviated when presenting and specified by typing (et al.) at the end of the text.

There is confusion between definitions in minstrel confrontations. The reasons for this confusion are given in items. These can be sorted as: "The testing of two minstrels; Two enemies teasing each other with pre-attack phrases or wanting each other to surrender; Man-to-man chatting; Conversations between a man and a woman; Conversations with inanimate beings, plants, and animals. "

Keywords: Minstrel, Tradition, Turkey, Iran, Squabbling, Poetry Talk.

АННОТАЦИЯ

Лирическое общение и ашугская традиция характерна для тюркского общества. В статье исследуются лирические общения и ашугские традиции анатолийских турков и тюркского общества Ирана.

В начале статьи говорится об исследованиях по поводу ашугских соревнований. Здесь приводятся примеры ашугского соревнования из традиции тюркских обществ проживающих в Турции, Иране, Азербайджане, Грузии и Украине.

Türkiye ve İran Türk Topluluklarında Karşılıklı Söyleşi Ve Âşık Karşılaşmaları

При таких соревнованиях выделяются элементы разнообразия между представителями разных общин. В их числе дружеское общение, приятное времяпрепровождение, увлечение публики. Хотя искусство не является основной целью соревнования, изобретения и яркие выражения, а также элементы сравнения демонстрируют мастерство говорящего.

Подчеркивается, что не только частушки, но и лирическое общение также должна быть включена в жанр ашугского искусства. Ашуги не ограничиваются только в соревнованиях по частушкам. Профессионалы соревнуются между собой и много работают для того, чтобы расширить свой лексический запас. В этом отношении требуется тщательно работать над всеми ашугскими произведениями и классифицировать их под разными заголовками. В Анатолии и на Балканах сильно распространены фразы о конфликте свекрови и невесты (Yardımcı, 1993, 234 – 236). В культурах, соседствующих с Анатолией, например, у грузин, конфликт невесты и свекрови используется трагикомическим образом для того, чтобы хорошо развеселится (Nafiz, 1990, 185). Поскольку мы даём обширную информацию по этому поводу в разделе по Грузии, во избежание повторения мы не приводим здесь примеры. Такое тоже распространено среди тюркских народов разных религий (Altınkaynak, 2008, 69-70) и используется как элемент юмора, для развлечения зрителей.

Наиболее важные мотивы, которые привлекают наше внимание в ссорах свекрови и невесты, - это бесформенность зубов и ног невесты, брошенная свекровь в котел и сходство свекрови с хвостатой крысой. Эти мотивы встречаются как в Анатолии, так и в регионах, связанных с Анатолией. Тексты, использованные в нижеследующей статье являются материалами собранные в рамках проекта “Видимые лица Манаса; Кайджи - Акины - Озаны – Ашуги”. При соревнованиях между ашугами в их стихах имеет место путаницы по поводу разных определений. Причины этого изложены в подзаголовках: проба двух ашугов; когда два сопенника перед схваткой словесно дразнят друг друга или один из них требует сдачи второго; мужской разговор; женский разговор; разговор между женщиной и мужчиной; беседа с неодушевленными существами, растениями и животными”.

Ключевые слова: Ашуг, традиция, Турция, Иран, препирательство, поэтический разговор.

Giriş

Aşık karşılaşmaları hakkında en detaylı bilgiyi Umay Günay vermektedir. Günay, “*geleneğe bağlı şiir yaratma ve muhafaza etme teknikleri ve icra töresi içinde teşekkül eden aşık deyişlerini*” serbest ve sistemli deyişler olarak iki başlıkta toplamaktadır. Bizi ilgilendiren kısım sistemli deyişlerdir. (Günay, 1986, 30 – 91) Sistemli deyişler bölümünde diyalog ve münazara ile ilgili açıklamaları, mani söyleme geleneği ile birlikte bir bütün olarak alınmış ve Türkiye'nin çeşitli yerlerinde uygulanışına dair örnekler de sunulmuştur. Bize öyle geliyor ki Günay, Turgut Günay'ın

çalışmalarından da destekle (aşık karşılaşmalarının kökenini gelenek içinde karşılıklı söyleşilere dayandırmak arzusu gütmektedir. Umay Günay'ın çalışmasının 30 – 41 sayfaları arası bizim çalışmamızın esasını teşkil etmektedir. Ancak Günay Anadolu sahasındaki aşık fasıllarının örneklerinden de sunduğu bu çalışmasını karşılıklı söyleşi üzerine kurmadığı için, aşık fasıllarını hedef almış, diğer karşılaşmalardan bir iki örnekle kendi konusuna dönmüştür.

Günay, Doğu Anadolu aşık fasıllarını:

1. Hoşlama
2. Hatırlatma
3. Tekellüm

diye üçe ayırıp, konumuzla ilgili olarak “tekellüm”ü göstermekte ve onu da sekiz alt başlık halinde vermekte ve her fasılda bu sekiz alt dalın bulunmasının şart olmadığını da belirtmektedir.

- a. Ayak açma
- b. Öğütleme
- c. Bağlama – Muamma
- d. Sicilleme
- e. Yalanlama
- f. Taşlama – Takılma
- g. Tüketmece – Daraltma
- h. Uğurlama – Methiye şeklinde vermektedir (1986, 56 – 72)

Yine aynı çalışmada, kaynak kişi olarak Aşık Feymani kullanılarak Çukurova aşık fasıllarını “Çukurova’da aşık karşılaşmaları, merhabalaşma, sanat – ilim – muamma, öğüt, koçaklama, koltuklama, bozlak okuma yarışı, güzellemede ustalık, ayrılırken gönül alma ve elveda” diye belirtmektedir (Günay, 1986, 77) Ayrıca çalışmasında, 19. Yüzyıl İstanbul fasıllarını 3 bölüm halinde (Günay, 1986, 42 – 43); 19. Yüzyıl Kastamonu aşık fasıllarını 4 bölüm (Günay, 1986, 44 – 46); 19. Yüzyıl Konya aşık fasıllarını ise düzensiz olarak vermektedir.

Günay'ın bu çalışmasında aşık tarzı şiir geleneği hakkında, aşık karşılaşmaları ile ilgili verdiği bilgiler, kendisinden sonra gelen araştırmacı ve bilim adamlarınca, bizim de katıldığımız bazı itiraz ya da düzeltmelerle birlikte, özet şeklinde kullanılmış ve kullanılmaya devam etmektedir.

Atışma kelimesinin karşılığı olarak Ensar Aslan: “iki veya daha fazla aşığın bir arada, bir seçici kurul veya dinleyici topluluğu karşısında, sazlı sözlü karşılıklı deyişmesi, atışma ve imtihan olmasıdır. (Aslan, 1992, 77) diye tarif etmektedir. Aynı açıklamayı Oğuz – Ekici – Aça vd. birlikte hazırladığı “*Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*” adlı eserde, yine Aslan'ın yukardaki eserinin 1975 baskısı dipnot gösterilerek kabul ettikleri görülmektedir. (Oğuz – Ekici

Türkiye ve İnan Türk Topuluklarında Karşılıklı Söyleşi Ve Âşık Karşılaşmaları

– Aça – Düzgün vd.. 2013, 332) Abdurrahman Güzel ve Ali Torun’un hazırladığı eserde ise bu konuya hiç değinilmemiştir. (Güzel – Torun, 2003)

Erman Artun “Ansiklopedik Halk Bilimi / Halk Edebiyatı Sözlüğü Terimler – Motifler – Kavramlar” (Adana 2014, 57) “*karşılaşmada “mat etme”, atışmada “eğlendirme”, deyişmede ise “sohbet” esastır*” diyerek aşık fasıllarındaki karşılıklı şiirlik anlatımlar söylemeyi tasnif etmektedir. Bize göre bu üç kavram farklı farklı değil, yerine göre kullanılarak tek bir kavramı ifade etmektedir. Nihayetinde Artun’un kendisi de aynı çalışmasının 66. Sayfasında “*atışma (Karşılama, deyişme, karşıberi, müşaare)*” başlığında atışmanın “*yörelere göre çeşitli adlar altında toplanan*” diye giriş yapması yukardaki düşüncelerinden farklı bir ifade kullanmaktadır. Atma türkü ve karşıberi maddelerinde de, eğlendirmek maksadıyla, karşıdaki insanı karikatürize ederek karşılıklı şiirler söylendiği yine kendisi tarafından ve doğru olarak tescillenmiştir. (Artun, 2014,66) Muammanın da bir karşılaşma, karşılıklı şiirle aşıkların birbirlerine bilmeceler sorması da karşılıklı şiirlik anlatımların bir yansımasıdır. Müşaareler de aynı şekilde karşılık veremeyenin yenildiği, yenik sayıldığı karşılıklı şiirlik anlatımları ifade eden bir kelime olarak kullanılmıştır. Demek ki bir kavramın bölgelere veya yörelere göre değişik söylenmişliği vardır ve bu farklı kelimelerle aynı kavramı ifade etmek kavram kargaşasına sebep olmaktadır.

Bayram Durbilmez, “atışma” kavramının içini doldururken “atışma”, “söyleşme”, “karşılaşma” gibi kavramları bir çatı altında toplar ve atışma kavramının izahını yapar. (Durbilmez, 2008,100). Durbilmez’in “sicilleme” hakkındaki görüşlerine katılmamakla birlikte, (Durbilmez, 2008, 102), aşık karşılaşmalarının eğlendirmek – hoşça vakit geçirmek maksadıyla gerçekleştirilmesi üzerinde yaptığı tespitlere de katılıyoruz. (Durbilmez, 2008, 103) Bayram Durbilmez, âşık edebiyatı nazım türlerini açıklarken “Hoşlama / Karşılama” başlığı altında, bu türe dâhil ettiği söyleşileri de biçimleri bakımından “hoşlama koşma”, “hoşlama semai”, “hoşlama destan”, “hoşlama kalenderî”, “hoşlama divanı” gibi başlıklar altında toplar. (Durbilmez, 2018, 148) Durbilmez, aynı eserinde karşılıklı en az iki kişinin yaptığı söyleşmelere “atışma” adını verirken, “bir âşığın birden çok kişiyi ve / veya değişik varlıkları hayalî olarak söyleştirmesi” durumunda ise “deyiştirme / atıştırma” terimini kullanır. (Durbilmez, 2018, 195) Aynı araştırmacının Karşılıklı Âşık Murat Çobanoğlu (Durbilmez, 2014, 140-142), Âşık Edebiyatında Şiir Sanatı: Hasretî’den Örneklerle (Durbilmez, 2020a, 82-83) ve Âşık Türkmenoğlu (Durbilmez, 2020b, 41-43) konulu kitaplarında da konumuz ile ilgili bilgi ve örnekler bulunmaktadır.

Konumuz hakkında geniş kapsamlı bir çalışmayı da Doğan Kaya yapmış ve “karşılaşma, atışma, deyişme” kavramlarını çeşitli kaynaklardaki anlamlarıyla birlikte makalesinde ele almıştır. (2000, 25 – 32) Kaya ayrıca

hazırlamış olduğu ansiklopedik sözlüğünde de bu kavramlarla birlikte diğer konulara da yer verip münferit olarak kavram karşılıklarını aktarmıştır. (Kaya, 2007, 82 – 92) “Aşık Fasılları” başlığında “tekellüm” alt başlığında Günay’ın vermiş olduğu tasnifi olduğu gibi kullanmıştır. (Kaya, 2000, 24; 2007, 82 – 92)Doğan Kaya’nın Umay Günay’ın yapmış olduğu tasnifine “sicilleme” ve “yalanlama” alt başlıklarına itirazını kabul ediyoruz.

Metin Özarslan’ın Umay Günay’dan tuttuğu ders notlarından hareketle ve “Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi” adlı eserden faydalandığını, 2001 yılında basılan doktora tezinde de görmekteyiz. (2001, 210 – 211) Umay Günay’dan Özarslan’ın ve ondan da hareketle Kaya’nın bu tasnifi veya gruplara ayrıştırarak sunumu her ne kadar bizim konumuzla alakalı ise de karşılıklı söyleşen veya meydana çıkan aşıklar için geçerlidir. Fasılların başlangıcında yer alan “hoş geldiniz” (Kaya, 2007, 82 – 83) faslı da bir nevi söyleşi olarak kabul edilmelidir. Aynı eserin “atışma” kısmında ise yazarımız “*İzleyenleri eğlendirme maksadının ağırlıkta olduğu aşık karşılaşmasına verilen ad.*” Şeklinde bir tanımlama yapmaktadır. (Kaya, 2007, 114.) “*Aşıkların birbirini yenmesi – mat etmesi söz konusu değildir*” tezini de ileri süren araştırmacı, bu noktada Ensar Aslan ile aynı düşünceleri taşımaktadır. (Aslan, 2008, 185) Kaya atışmalarda dar ayakların kullanılmadığını belirtmekte ve aşıkların birbirini kızdırmaya, dinleyicileri eğlendirmeye yönelik bir eylemi olarak görmektedir. Atma türkülerle paralellik göstermesinden de bahsetmektedir. (Kaya, 2007, 114.) Atma türküsü, atmaca veya atışma türküleri de ayrı başlıklar halinde göstermektedir. (Kaya, 2007, 116.)

Gerek Kaya’nın ve Gerekse Aslan’ın yukarda verdiğimiz çalışmalarındaki “yenmenin veya yenilmenin söz konusu olmadığı” görüşüne katılmayıp, bu iddiayı ileri sürmelerine sebep olan ellerindeki bilgi ve belgelerin neler olduğunu da merak etmekteyiz. Bize göre atışma – bağlama ve sazın yenilen aşıktan alınması, yazılı halk hikayeleri içinde geçiyor ise bunun en eski örneklerine gitmekten başka çare yoktur. Bu iki araştırmacının hilafına hem bizim çalışmamızda derleyip İbrani alfabesinden Latin alfabesine aktardığımız XVIII. Asra ait metinde (Altınkaynak, 2006a, 116 – 117) ve hem de Fikret Türkmen’in doktora tezi olan Aşık Garip Hikayesinde (1995, 156-158) aşıkların bağlanması ve sazlarının ellerinden alınması, sonrasında ise Aşık Garip’e yenilen aşıkların beyin huzurundan kovuluşu bir epizot olarak yer almaktadır. **Ayrıca Bayram Durbilmez’in Ozan Gürbüz ile ilgili çalışmasında da “atışmada yenilen âşığın elinden sazının alınacağı” belirtilir. (Durbilmez, 2007, 255)**

Elbette birbirini tanıyan veya dostluk kuran aşıklar yine birbirlerini koruyacaktır. Bu noktada aşıkların birbirini zor duruma düşürmesi, rakibinin bilemeyeceği şekilde sözler üretmesi, anlamayacağı dilden soru sorması kadar buna cevap vermek de önemlidir ve bu durumda aşıkların davranışları “ekmeğine mani olmak” veya “yaşam alanı”na müdahale etmek değil, hoş görü ve alçak gönüllü davranmaktır. Sosgertli ile Mevlüt İhsani’nin karşılaşmasında acaba Sosgertli hoşgörülü davranmasaydı veya iki aşık arasında husumet olsaydı durum ne olurdu?

Türkiye ve İran Türk Topluluklarında Karşılıklı Söyleşi Ve Âşık Karşılaşmaları

¹ Aşık Şenlik'in Kılıççı Mustafa ile karşılaşmasındaki durum meydana gelir miydi, gelmez miydi? (Aslan, 1992, 95 – 97) Aynı şekilde Aşık Şenlik Aşık İzani'nin sazını bağışlayarak psikolojik savaşın galibi ve efendi millet olmanın gereğini yerine getirmiştir. Demek ki burada atışma veya deyişme ya da karşılaşmalar milleti eğlendirmek değil, aynı zamanda bir psikolojik savaş malzemesi de olabiliyor veya Kılıççı Mustafa ile karşılaşmasında Aşık Şenlik'in bunu bir izzeti nefis meselesi yaparak içindeki bütün kını boşaltmasına ve rakibinin bir daha kendi alanında yaşama ve sanat icra etmesine imkan tanımıyor. O halde atışmaları sadece milleti eğlendirmek maksadıyla yapılan bir aşık eylemi diye adlandırmamız mümkün değildir.

Sümmani – Şenlik karşılaşması (Aslan, 1992, 107 – 124) başlangıçta çok çetin ve ağır geçeceğe benzer iken, Aşık Şenlik'in annesinin bu iki aşığı kardeş ilan etmesi ile iki aşığın birbirlerini hünerleriyle hoşlaması, deyişmesi ise bambaşka bir güzelliştir. Bizim bu iki aşığın bir araya gelip karşılaşması ile düşüncelerimiz ise tamamen farklıdır. Bu iki halk önderinin birbirine hüner göstermek maksadıyla bir araya geleceğine ihtimal vermiyoruz. İki büyük ideoloğun bir araya gelişlerinde başka maksatlar aramalıyız diye düşünmekteyim.² Aşık karşılaşmalarının bir rehabilitasyon, tedavi maksadıyla da kullanıldığını ayrıca belirtmekte fayda vardır. Mesela Şeref Taşlıova – Murat Çobanoğlu – Veysel Şahbazoğlu'nun 19 Aralık 1982'de Kars cezaevinde yaptıkları atışma bu türdendir. (Altınkaynak, 1998, 168 – 170)

Kaya, eserinin 412 – 417 sayfaları arasında “Karşılaşma” başlığı altında karşılaşmanın “*En az iki aşığın irticali olarak durumlarını, düşüncelerini, bilgi ve tecrübelerini sergilemek, dinleyenleri eğlendirmek veya birbirlerine üstünlük sağlamak için belirli kurallar çerçevesinde manzum olarak söyleşmeleridir. Saz meclislerinde aşıklar, rakibini bağlamak için muamma sorar ve onu zor durumda bırakır. Eskiler bunu tekellüm sözü ile karşılamışlardır*” tanımını ve kapsamını yaptıktan sonra hece sayısına göre karşılaşma örneklerini vermiştir. (Kaya, 2007, 412 – 417) Daha sonra da “karşılama manileri”, “gelin – kaynana” manilerini de içine alan “karşılıklı maniler”, “atma türküler”, çeşitleri ile beraber “karşılıklı türküler” ve bunların örnekleri verilmektedir. (Kaya, 2007,417 - 421.) “Herbe

¹ . Kars Çobanoğlu Kahvesi Aşıklar Kültür Merkezi, 12.1.1997. Bant IX. A. Yüzü.

Mevlüt İhsani : Sosgertli Aşık Mehmet üç ay hikaye ederd. Bir daha aynı hikayeyi söylemezdi. Şimdi, Arpaçayı'ndayız, bah ben ona ne dalavere yaptım. Allah rahmet etsin Arpaçay'ın Jandarma yüzbaşısının düğünü oluyor. Bu düğüne gittik. E gardaş ben doğruyu söylüyorum, Sosgertli'nin avarı değilim. Sosgertli'yen garşılaştık. Sosgertli tuttu bana bir Farsıca açtı. E gardaşım ben Farsıca ne biliyim. Hee. Dutum ne yaptım biliyor musun? Bu da bir gurtuluş değil mi? Tuttum Sosgertli'nin garşısında, ben de, ne onun anladığı, ne benim anladığım öyle bişey dedim ki. Mesela: Ne Türkçe, ne Kürtçe, ne Arabi, ne Farsı... Her bişeynen garşıtırdım, garşıtırdım, o altı hana bişey söylemişti, ben de altı hana güya ona cevap verdim. Halbise ne Farsıca? Ben ne bilirim yaa. Bu bir kurtuluş ama güzel gurtuluşdu. Onu da yapmak Sosgertli'nin garşısında her adamın karı değil. Ama foyam çıkacak, beni rezil edecek diye korkuyorum. Sosgertli güldü. Ben rahatladım. O da ne dedi? Nasıl ki bitti ya, "Sağol Mevlüt İhsani. Benim garşında şimdiye kadar kimse yapamadı" dede. "Ola Allah senden razı olsun. Ele de bari" dedim. Bu bir kurtuluştu.

² . Sayın Aslan'ın (Ankara 1975) çalışmasında Şenlik – Sümmani atışmasını içeren şiirlerin sıra düzeni Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu aşıklık geleneğine uymamaktadır. Bu atışmayı bir de Aşık İslam Erdener'in çalışmasına bakmak gerek.

Zorba” (Kaya, 2007, 376.), “Deyişme” ve “Deyiştirme” (Kaya, 2007, 236 - 240.) konumuzla ilgilidir. “Muamma” ile ilgili terimler de karşılıklı söyleşi – deyişme – atışmaların bir parçasıdır. (Kaya, 2007, 539 - 544.) İranlıların aşık karşılaşmalarında son kısmı oluşturan muamma sormaları³ döğüşme kelimesiyle ifade edilmektedir.

Doğan Kaya’nın ansiklopedik olarak hazırladığı sözlükte anlam ve şekillendirme noktasında bazen kendi bilgi – birikim ve düşüncelerini ileri sürdüğü, mukayese ve yorumlara daha az yer verdiği veya kendisine mahsus bir yöntem takip ettiğini söylememiz, yukardaki tanımlamaları veya adlandırmalarına dayalı olarak mümkün olmaktadır. Bunda da yazara, meydana getirdiği eserin muhteva ve özelliklerine bakarak hak veriyoruz. Söz konusu karşılıklı şiir söylemek ise veya söz yarıştırmak ise buradaki adlandırmaları veya kavram ve terimlerin içini doldurmasını takdirle karşılıyoruz. İçerik, icra ve fonksiyon açısından değerlendirmek, tahlil ve yorum yapmak ise başka bir şeydir. Karşılıklı deyişmelerde karşısındakine cevap veremeyenin içine düştüğü durum, kendisine verilen ceza, mağlup olma, psikolojik olarak baskı altına alma vs, karşılıklı deyişmelerin en önemli neticelerinden biri olmakla birlikte bir anlaşma, uyuşma aracıdır da.

Karşılıklı olarak şiirlik anlatımlarla laf yarıştırmaya yoluyla üstünlük sağlama veya dostane sohbet etme geleneği, öyle sanıyoruz ki dilin oluşumu kadar eskidir. Tarihi kökenlerini dilin oluşumundan çok daha öncelerine de götürebiliriz. Bu kanaate ulaşmamız da, gözlemediğimiz kadarıyla hayvanlar alemindeki varlıkların tamamının hem cinsleri ile mücadeleye girişmeden önce sergilemiş oldukları davranış biçimleri yeterli rol oynar.

Karşılıklı olarak söz yarıştırmaya ve karşısındakinin niyetini öğrenme nitelikli şiirleri veya manzum parçaların yazılılarını “Dede Korkut Hikayeleri”nde görmekteyiz. Burada karşılaşan bacı – kardeş: baba – oğul; anne – oğul; cansız varlıklar ve hayvanlarla söyleşme, iki düşman tarafın söyleşmesi; bir kız – bir erkek söyleşisinin en eski örnekleri bu hikayelerde yer almaktadır.

SÖYLEŞİ

Dünya üzerinde hareket halindeki bütün varlıklar seçkinlerden oluşur. Dünyaya gelmeyi ve doğal ortamda yaşamayı hak etmiş seçkinlerdir. Bir başka şekilde söylememiz gerekir ise hareket kabiliyetine sahip varlıklar, daha dünyaya gelmeden bir yarışa girmiş ve bu yarışta kazanmış olanlardır.

Hayvanlar aleminde hayvanların hırlaşmaları, eşinmeleri, kendilerini olduklarından daha fazla göstermek için kabarmaları, tehlikeli olduklarını göstermek için tehlike unsuru olan uzuvlarını göstermeleri birinin diğerine üstünlük kurma çabasından başka bir şey değildir. Bütün bunlara rağmen taraflardan herhangi birisi pes edip geri çekilmez ise saldırı ile birlikte fiziki mücadele neticesinde taraflardan birisi yenilip yaşam alanını terk eder.

İnsanlık alanında bu durum nasıl tezahür etmektedir sorusuna cevap aradığımızda, en insani boyutunun “söz ile birbirlerine karşı üstünlük kurma” olduğu

³ . Çözümünden bir kişi veya bir şeyin adı çıkan manzum bilmece demektir. Harflerin yerini değiştirmek, takdim – te’hir, benzetme, ebced hesabı gibi yollarla çözüldür. (Vanlıoğlu – Atalay, 1994,198)

Türkiye ve İran Türk Topluluklarında Karşılıklı Söyleşi Ve Âşık Karşılaşmaları

ve bunun da en edebi biçiminin şiirlik anlatımlarla gerçekleştirildiği söylenebilir. İnsanoğlu'nun en büyük zevklerinden birisi, birbirine zıt veya iddia ve güç noktasında birbirine rakipleri çatıştırıp seyretmektir. Dövüş sporları, horoz dövüştürme, köpek boğuşurma, at yarışırma, otomobil – bisiklet – motokros yarışmaları bunun en güzel örnekleridir.

Eskiden, karşılaşan iki ordunun birbirlerine önce dil yoluyla sataştığı ve her iki kuvvetin de en iyi hatiplerini öne sürerek birbirleriyle söz yarıştırdığı da bir vakıadır. Bizim konumuz karşılaşan ve kendini üstün gören tarafların şiirlik anlatılarla birbirlerine üstünlük kurma tür, şekil, muhteva ve icra ortamları ile bunların fonksiyonları olacaktır.

Anadolu sahasında ve ilintili kısımlarda, yani Oğuz grubu alanında halk edebiyatı ve halkbilimi üzerinde çalışma yapan kişiler karşılıklı şiirlik anlatımlarla yarışmaya girmeyi veya imtihana çekilmeyi aşık edebiyatına bağlamaktalar ve diğerlerini farklı adlar ve şekillerle değerlendirerek yapılan işin fonksiyon itibariyle üzerinde durmamaktadırlar. Hatta aşık karşılaşmalarını da sadece icra noktasında değerlendirip işin, tarih, köken, sosyal psikoloji, fonksiyon, misyon itibariyle de ele almamaktadırlar. Karşılıklı manzumelerle yarışma şeklinin adlandırılmasının karşılıklı ve çeşitliliği de bir yerde buradan kaynaklanmaktadır.

Şüphesiz “aşık” kelimesinin iinin doldurulmasında en önemli üç etkenden birisi ustalık ve yeteneklerini gösterebileceği bir başka aşık veya aşıklarla meydan kurması ve söz yarıştırmasında bulunmasıdır. Diğer iki etken ise irticalen şiirler söyleyebilmesi ve hikaye repertuarı ile bunun icrasdır.

Şiirlik anlatılarla karşılaşan iki veya daha fazla gücün birbirlerine üstünlük sağlamaları sadece aşık karşılaşmaları ile sınırlı değildir. Profesyoneller tarafından meydana getirilen veya meslek gereği bu işi yapanların dışında vücut bulan, icra edilen karşılıklı söz yarıştırmaları da vardır. Bu tür şiirlik anlatımların tamamını bir başlık altında toplamalı ve bunu da kendi içinde ayrı başlıklar halinde değerlendirmeliyiz.

Gelin – Kaynana çatışmasından ibaret olan deyişmeler Anadolu coğrafyasında çok yaygındır. (Yardımcı, 1993, 234 – 236) Anadolu'ya bağlı coğrafyalarda, mesela Balkanlarda; (Hafız, 1990,185) Anadolu coğrafyasına komşu kültürlerde, mesela Gürcülerde de gelin kaynana çekişmesi traji-komik bir biçimde, hoşça vakit geçirmek maksadıyla kullanılmaktadır. Konu ile ilgili olarak Gürcülerde karşılıklı söyleşi kısmında geniş bilgi vereceğimiz için, burada tekrara düşmemek adına örnekler göstermiyoruz. Farklı dinlere mensup Türk halkları arasında (Altınkaynak, 2008, 69 - 70) de oldukça yaygındır ve dinleyiciler için hoşça vakit geçirmek, eğlemek ve espiri unsuru olarak kullanılmaktadır:

Gelin kaynana karşılıklı söyleşilerinde dikkatimizi çeken en önemli motifler, gelinin dişi ve bacaklarının şekilsizliği ile kaynananın kazana atılması ve kaynananın kuyruklu sıçana benzetilmesidir. Gerek Anadolu'da ve gerekse Anadolu ile ilişkili kültürel coğrafyalarda bu motiflere rastlanmaktadır.

Hoşça vakit geçirmek, sosyal normlar veya olayları karikatürize ederek sunmaya yönelik karşılıklı deyişmeler sadece gelin – kaynana çekişmesi ile sınırlı

değildir. Genç kızlarla ilgili olanlar da vardır ve bunların çoğunluğu evlendirmek / evlendirilmek üzerine kuruludur.

Ah, more kız, more kız!
Anan öldü, dediler
- Ko ölsün, ko ölsün,
Çal, gaydaci, gaydayi,
Ben teperim horoyu.

Ah, more kız, more kız!
Baban öldü dediler
- Ko ölsün, ko ölsün,
Çal, gaydaci, gaydayi,
Ben teperim horoyu.

Ah, more kız, more kız!
Yavklun öldü dediler
- Arta kalsın horo da,
Veran kalsın gayda da (Manov, 2001,168)

Bu tür karşılıklı kurmaca şiirler hemen hemen her dönemde popülerliğini korumakta, değişik moda müziklerle gündemde yer almaktadır. Bir kızın evlendirilmesiyle ilgili olarak baba – kız arasında geçen karşılıklı söyleşiyi Hıristiyan Türklerden Urumlar arasında da rastlamıştık:

Ay hızım hızım, hardan beyazım
Seni bir çoban istey a verdim ona
Ah baba baba ben varmam ona
Onun hoyunu var sağdırır bana

Ay hızım hızım, hardan beyazım
Seni bir şaroş istey a verdim ona
Ah baba baba ben varım ona
Gündüz şaroş gece maymun sarılır bana (vd) (Altinkaynak, 2008, 64)

Anadolu sahasında bir zamanlar Bedia Akartürk'ün de okuduğu bir anonim türkü de aynı temadadır.

Baba kız arasındaki şiirlik anlatımlarla karşılıklı söyleşilerin bir başka şekilleri de vardır.⁴

“Dedim – dedi” şeklinde meydana getirilen ürünler de bir yerde karşılıklı söyleşilerin içinde yer alır. Bu tür ürünlerin en eski örneğini, Kaşgarlı Mahmud'un eserinden tespitle Talat Tekin'de görmekteyiz.

Aydım angar sewük
Bizni tapa nelük

⁴ . 04.01.1975 tarihinde Rıfat Balaban tarafından derlenen bu türkü “türkü dostları” adlı internet sitesinden alınmıştır.

Türkiye ve İran Türk Topluluklarında Karşılıklı Söyleşi Ve Aşık Karşılaşmaları

Keçtüng yazı kerig
Kırlar ediz Bedük

Aydı sening udu
Emgek telim idu
Yumşar katıg ödi
Könglüm sanga yüğrük

Yardı mening yürek (vd)(Tekin, 1989, 86) Bu metinde sevgilinin hayali ile söyleşi işlenmiştir ve ölçü olarak aruza da uygunluk göstermektedir.

En eski örneklerini XI. Asra götürebildiğimiz ve muhtemelen çok daha önce yazıldığını söyleyebileceğimiz bu türün Anadolu sahasında en çok tanınan ve bilineni Erzurumlu Emrah'ın Dedim – Dedi şiiridir.

Sabahtan Uğradım Ben Bir Fidana

Sabahtan uğradım ben bir fidana
Dedim mahmur musun dedi ki yok yok
Ak elleri boğum boğum kınalı
Dedim bayram mıdır dedi ki yok yok

Dedim inci nedir dedi dişimdir
Dedim kalem nedir dedi kaşımdır
Dedim on beş nedir dedi yaşımdır
Dedim daha var mı dedi ki yok yok (vd.)

Bu şiire nazire sayılabilecek, Uygur Türkü Abdurehim Ötkür tarafından yazılan ve Abdürehim Heyit tarafından da seslendirilen ve Türkiye Türkçesine de aktarılan bir eseri vardır.

Şiirlik anlatımlarla eşya – soyut kavramlar – tabiat unsurları ve hayvanlar alemi ile ilgili olarak sanatkarların tasavvurları veya gözlemlerine dayalı karşılaştırmaları sözlü kültür ve aşıklık geleneği içinde oldukça sık rastlarız. Bu tür karşılaşmaların en eski örneğini ise Talat Tekin (Ankara 1989, 103 – 111) Kaşgarlı Mahmut'un Divanu Lüğati't-Türk adlı eserinden alıntılıyarak vermektedir. Bu iki metin “Yaz ile Kışın” tartışmasıdır. (Tekin, 1986, 92)

Tekin'in bir başka çalışmasında yaz ile kışın tartışmasına ve yukardaki parçadan ayrıca bir şiire ait olacağı ileri sürülen bir dörtlük daha vardır. (Tekin, 1989, 107)

Yaz ile kışın tartışmasını işleyen Sosgertli Aşık Mehmet Hicrani (Ozani) bu metin arasında söyleyiş farklılığının olmaması son derece dikkat çekicidir. (Altınkaynak, 1999, 203 – 206)

Doğulu toplumların kendisine mahsus gururları, onların karşısındakinin sözüne söz yetiştirememeyi hazmedemez. Bir atasözü: “Yiğidi kılıç değil bir acı söz öldürür” der. Çocuklar arasında da, sayışmaca nitelikli olmakla beraber söz yarıştırmaya, karşısındakini karikatürize ederek küçük düşürmeye yönelik söz yarıştırmaları vardır. Bu ürünün fonksiyonu çocukların kafiye zevkini oluşturmakla beraber söz söyleme üstünlüğünü de kazanmasına sebep olur. Buna Anadolu sahasında “sayışma”, Azerbaycan sahasında ise “öçeşme”, “sataşma” denmektedir.

Anadolu sahasında karşılıklı söz yarıştırma veya söyleşi farklı bölgelerde farklı şekillerde ortaya çıkar. Doğu ve Kuzey-Doğu Anadolu’da aşıklar arasında atışma ile söyleşi geleneği vardır. Bu gelenek içinde kendine has kurallar bulunmaktadır. Her aşık önce başlayandan itibaren en az 3 dörtlük söyler ve karşısındaki rakibi de aynı kafiyeye ve ölçüde 3 dörtlük ile cevap verir. Daha sonra ikinci söz alan aşık birinci sıraya geçerek diğerinin kendisine cevap vermesi için dörtlüklerini sıralar. Bu dörtlükler hecenin her kalıbında söylenebilir. Bazen lebleğmez “dudak değmez” adı verilen ve alfabe de çift dudak ünsüzleri diye bilinen (b, p, m, v) harfleri kullanmadan ve “dil oynamaz – terpenmez” adı verilen ve “l” ve “r” harflerinin kullanılmadığı şiir söylemek de işin içine girer ki bu aşığın ustalığına işarettir. Atışmalar kesinlikle dörtlükler halinde olacak diye bir kaide de yoktur. Aşık Şenlik ile Kılıççı Mustafa’nın karşılaşmasında olduğu gibi “sicilleme” şeklinde de olabilmektedir. (Aslan, 1992)

Atışma esnasında söze cevap veremeyen, ayaktan veya heceden düşen kişi mağlup olmuş sayılır. Mağlup olan kişinin sazı artık galip gelenindir ve galip gelen bu sazı istediği gibi kullanabilir.

Atışmalar genellikle sert ve saldırgan sözlerle başlayıp dostane bir şekilde bitirilir. Ancak bu davranış birbirini tanıyan ve aralarında husumet olmayan aşıklar tarafından dinleyici kitle karşısında icra ortamında yapılır.

Atışmalarda taraflar birbirlerine galiz olmamakla birlikte, küfür ve hakaret derecesinde sözler söyleyebilir, şaka yapabilir. Bazen de bu hakaret ve aşağılamalar, her iki aşığın arasında husumet olduğunda kasıtlı olarak söylenebilir. Bunlar imalı şekilde kullanıldığından sanat değerleri de vardır.

Atışmalar bazen etnik grupların birbirlerine psikolojik üstünlük sağlamak amacıyla da kullanıldığı görülmüştür. (Aslan, 1992)

Aşıklık geleneği içinde muamma (bilmece) çözmek de bir yerde karşılıklı söyleşi gerektirir.

Azerbaycan sahasında bağlama, dedim – dedi, deyişme, gıfılbend, herbe – zorba, meyhana, müşterek gazel gibi türler karşılıklı söyleşi veya atışmaları ifade ederler. (Hacıyeva – Tarakçı – Göktürk 1995, 18, 44, 86, 90, 106, 138). Muamma türüne “müemma” adı verilip klasik şiir unsuru olarak düşünülmektedir. Anadolu sahasında ise “muamma” aşıklık geleneği içinde yer alır.

Aşık edebiyatı içinde birbirlerine hakaret derecesine varan sözlerle saldıracak şiir söyleme ve üstünlük kurma amacının dışında bir de irfan elçisinde iki aşığın birbirleri ile hoş sohbet ettikleri karşılaşmalar da vardır. Bu tür ürünlerde taraflar birbirlerini alt etmeye değil, birlikte saz ve söz ile sohbet etmeye çalışır. Bu arada iki alimin bir araya gelip ilmi sohbet yapması gibi bazen halk kültürü ve geleneksel inançlarla ilgili sorular, tartmalar, muziplikler, şakalar, örneklemeler de yapılabilir. Bu tür ürünler genellikle hecenin 8’li veya daha çok 11’li kalıbıyla meydana getirilir ve çok uzun manzumeler olabilir. İlk söyleyenin söyleme sırası da taraflardan herhangi birisinin isteği veya iması üzerine değiştirilebilir.

Anadolu’nun Kuzey bölgelerinde, Doğu Karadeniz’de atma türkü veya karşı-beri denilen söz yarıştırmaları da vardır. Bu söz yarıştırmaları genellikle mani şeklinde ve hecenin 7 / 8 kalıbıyla söylenir. Muhteva itibarıyla her olayı, her konuyu

Türkiye ve İran Türk Topuluklarında Karşılıklı Söyleşi Ve Âşık Karşılaşmaları

kapsayabilir. Karşılaşan kişiler profesyonel veya geçimini bundan sağlayan kişiler değildirler. Hemen her ortamda, her yaştan ve her cinsten insanlar arasında atma türkü söylenebilir.

İşi eğlenceli hale getirmek, çalışanların moral ve motivasyonunu yükseltmek gibi fonksiyonları olan iş ve eğlence manilerinde de karşılıklı olarak söz yarıştırmaya yapılmaktadır. Politik nitelikli veya mektup manilerinde de bu tür söz yarışmalarına rastlanmaktadır.

Mektuplarla söz yarıştırmaya örneği:

Delikanlı evlendikten kısa bir süre sonra askere gider. Bir müddet sonra eşinin hamile kalıp kalmadığını öğrenmek için memleketine mektup yazar. Eskiden okur yazar çok olmadığı ve evdeki kişilere ayrı ayrı mektup yazılmadığı için ve böyle bir soruyu babaya sormak ayıp karşılandığı için delikanlı mektubunun sonuna şöyle bir mani yazar:

Yürü mektubum yürü
Bizim ele var da gel.
Bir idim iki olduk
Üç olduk mu sor da gel.

Baba mektubu alıp hane içinde okuduktan sonra oğluna cevabi bir mektup yazar ve mektubun sonuna oğluna cevaben:

Mektubun iyi mektup
Böyle mektup gene yaz.
Tarlan ürün vermedi
İzinli gel gene kaz.

der.

Öncelikle şurası unutulmamalıdır ki “*Aşık karşılaşmalarına verilen adlar konusunda bir çeşitlilik ve karışıklık söz konusudur*”. (Artun, 2011, 88) Bu karışıklık sadece aşık karşılaşmalarında değil, karşılıklı şiir ve söz yarıştırmaya noktasında da bir karışıklık ve çeşitlilik vardır. Bu karışıklık ve çeşitliliğin sebepleri değişik nedenlere bağlanabilir. Bu nedenleri:

1. Eski dünyanın tamamına yayılan bir toplumun farklı coğrafyalarda farklı kültürlerle alış – verişte bulunması;
2. Siyasi otoritelerin ve ideolojilerin kültüre etkisi;
3. Dini nedenlerle dilin etkileşimi;
4. İhtiyaç noktasında bedii zevk ve estetik beğeninini değişime uğraması;
5. Kültürel birikimlerin eksik bilgilerle sözlü ortamlarda gezinmesi
6. Bilim adalarının kavramları kendilerine göre yeniden adlandırması
7. Ekonomik nedenlerle yeni kurumların ortaya çıkışı ve bu kurumların kendilerine mahsus kavramlar oluşturması,

diye sıralayabiliriz.

İran aşıklık geleneğinde aşık karşılaşmaları, karşılıklı söyleşileri ve atışmaları Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu, Gürcistan, Azerbaycan sahasında bulunduğu şekilde icra edilmekte hatta zenginleşme ve çeşitlilik arz etmektedir. Atışma, deyişme, söyleşi İran aşık ekollerinde herbe – zorba (Kobotarian 2013b, 247;

deyişme (Kobotarian 2013b, 232); döğüşme (4 Nisan Tebriz Şiir Geceleri Ardahan ve 15 Nisan 2014 Tebriz; 15 Nisan 2014 Urmiye derlemeleri) şeklinde ifade ediliyor.

Aşık karşılaşmaları İran coğrafyasında en çok beğenilen, en fazla seyirci toplayan ve dinleyicilerin ilgisini çeken türler içindedir. Bu karşılaşmalar yazılı, sesli, sesli / görsel hallerde kayıt altına alınarak çoğaltılabilmekte ve ticari bir araç olarak da kullanılabilir.

Herbe – zorba karşısındaki aşığa psikolojik üstünlük sağlamak amacıyla söylenen sözlerden, meydan okumalardan, karşı tarafı küçük düşürücü ve düşündürücü sözlerden oluşur. En az 3 dörtlükten oluşur ve aşık dörtlük sayısını tekli rakamlarla (3, 5, 7, 9, 11 vd..) istediği kadar uzatabilir. Koşma kafiye örgüsünde ve genellikle 11’li hece ölçüsünde dörtlüklerden oluşan herbe - zorbaları aşıklar ustalıklarına göre bazen muhammes şeklinde, cıgalı tecnis veya dudak değmez şeklinde de söyleyebilirler. Aşıklar bu arada birbirlerine “sazını elinden alacağı”, “yerinden yurdundan kovacağı”, “kendisine çirak dahi kabul etmeyeceği” şeklinde tehditlerde de bulunabilirler. Buradaki amaç da rakip aşığı psikolojik baskı altında tutmaktır.

Örnek: Aşık Şemkirli Hüseyin (Bu şiir Ahmad Asadi’nin arşivinden alınmıştır. Ne yazık ki şiirin kime karşı söylendiği ve karşılığı hakkında bir malumat bulunamamıştır.)

Şairem söz deyerem mennen uzak dur geri dur
Ağzımdan od tökülür naram, ataşam, geri dur
Bez, gedek müşterisi, alam, gumaşam, geri dur
İstesen terpedesen, terpenmez daşam, geri dur
Terpensem ev yıkaram, bir ağır sengem, sene ne?

Şemkirli Aşık (Hü)Söynem men burada yer eyledim
Urmu, Salmas, Marağa, İsfehanı zar eyledim
Gezdim Çeçen, Çerkezi ne korktum, ne yar eyledim
Demirkapı, Derbent, Kuba, Gürcistanı har eyledim
Tülküsen geride dur şir ü pelengem sene ne? (vd)

Deyişme’ler herbe-zorbanın devamı niteliğinde olmakla birlikte çok çeşitlidir. İki aşığın karşı karşıya gelip, konu, uyak, hava/makam, şekil ve ölçüye uygun şekilde birbirleri ile söz yarışmaları veya sohbet etmeleri ya da soruşmaları durumunu içerir. İlk sözü alan aşık, sözlerini bitirdikten sonra ikinci söz söyleyen aşık birinci olarak söz söyleme sırasını alır. İlk sözü alan aşığın sözlerini bitirdiği ve ikinci aşığın öne geçmesine işaret ise birinci aşığın söylediği şiir – türkü – şarkıda mahlasını kullanmasıdır. Söz söyleme sırasını alma işine “öne geçme” denilir. (Kobotarian, 2013b, 92) Aşıklardan herhangi biri konu, uyak, hava/makam, şekil ve ölçü dışına çıkar ise veya cevaben şiirini söyleyemez ise kaybetmiş sayılır. Bazı durumlarda yenilen aşık sazını galip gelene teslim eder veya belirli bir ücret karşılığında sazını geri alabilir. Ancak bu durum bir kural değildir. Hüner göstermek amacıyla yapılan karşılaşmalar da vardır. Bu durumda aşıklar atışmaya başladıktan bir müddet sonra üçüncü bir aşık veya sözü geçen ve geleneği bilen bir

Türkiye ve İran Türk Topuluklarında Karşılıklı Söyleşi Ve Âşık Karşılaşmaları

ehil kişi araya girerek aşıkları dostluğa davet eder ve durum berabere biter. Anadolu sahasında, Çıldır Aşık Şenlik ile Narmanlı Aşık Sümmani'nin atışmaya başladıklarında Aşık Şenlik'in annesi tarafından her iki aşığın kardeş ilan edilmesi bu duruma paralellik gösterir. (Aslan, 1992)

Aşık karşılaşmaları bazen günlerce de sürebilmektedir. Urmiye bölgesinde dedesi, babası ve kendisi de aşık, Yusuf Ohannes'ten dinlediğimize göre 90 yaşlarında vefat eden babası Aşık Ohannes Tiflis'te, Osmanlı coğrafyasından gelen, bir ayağı tahta bir aşık ile, aşıklar kahvesinde karşılaşmışlar. Bir hafta süren karşılaşmalarında son gün Osmanlı coğrafyasının bilmediği bir makamda çalıp söylemeye başladığından Osmanlı aşığı sazını getirip teslim etmiş. O saz, üzerindeki tarihe göre 160 yıllık bir saz olup halen kullanılır durumda, Aşık Yusuf'un hanesindedir. Bu arada şunu da kaydedelim ki, İran ve Gürcistan aşıklık geleneğinde her ne kadar Ermeni aşıklar var ise de sayın Kafkasyalı'nın tebliğinde sunduğu gibi Yusuf Ohannes Ermeni değil Asuridir. (Kafkasyalı 2007)

Bu bazen iki aşık yerine cansız bir madde ile, herhangi bir tabiat unsuru ile veya hayali bir şahıs ile de gerçekleştirilebilir. “Dedim – Dedi” şeklinde meydana getirildiği gibi bir destan, hikaye veya serencamda da karşımıza çıkabilmektedir. Bu gruba giren deyişmeler karşılıklı olarak birer dörtlülle “soru – cevap” veya “aldı...” ya da “dedim – dedi” şeklinde geçer. Bir başka hali ise en az 3 dörtlükten oluşan tamamlanmış şiirler olarak karşımıza çıkar ve yine aynı görevi üstlenir.

Hikayelerde karşımıza çıkan şekliyle deyişme ve söyleşileri aşağıdaki gibi tasnifleyebiliriz.

- İki aşığın imtihana çekilmesi,
- İki düşmanın birbirine saldırı öncesi sözle sataşması veya teslim olmasını istemesi
- Erkek erkeğe söyleşiler
- Kadın kadına söyleşiler
- Bir erkek bir kadın söyleşiler
- Cansız varlık, bitki ve hayvanlarla söyleşiler

KAYNAKÇA

Abbas ve Gülgez Dastanı, Hazırlayan : Behnaz Kurbanı Akdam, Yayın yeri, yayınevi ve yılı yok.

ABBASOV, İsrafil. Azerbaycan Aşıqları ve El Şairleri, I – V, Bakı 1983.

AHMEDZADE, Hamid. Aslı – Kerem, yeni rivayetde, (İran Merkezde Yaşayan Türk Dilli İllerin Dilinden), Tahran

AHUNDOV, Ehliman. Azerbaycan Dastanları, I – V, Bakı 1967.

ALTINKAYNAK Erdoğan, Kırımçaklar (Kültür – Tarih – Folklor), Haarlem 2006a.

ALTINKAYNAK Sosgertli Mehmet Hicrani'nin Hikayeleri, Giresun 1999.

ALTINKAYNAK Tozlu Zaman Perdesinde Kırım Karayları, Haarlem 2006b.

ALTINKAYNAK Urum Folklor ve Halk Edebiyatı, Ankara 2008.

- ALTINKAYNAK Aşık Veysel Şahbazoğlu (Hayatı – Sanatı – Şiirleri), Ankara 1998.
- ARAT, Reşit Rahmeti. Eski Türk Şiiri, Ankara 2007.
- ARTUN, Erman Ansiklopedik Halkbilimi / Halk Edebiyatı Sözlüğü, Terimler – Motifler – Kavramlar, Adana 2014.
- ARTUN Aşıklık Geleneği ve Aşık Edebiyatı, İstanbul 2005. IV. Baskı, Adana 2011.
- ASLAN, Ensar. Çıldır Aşık Şenlik, Hayatı, Şiirleri ve Hikayeleri, Ankara 1975.
- ASLAN Türk Halk Edebiyatı, Ankara 2008.
- Azerbaycanın Aşık Dastanlarından “Kelbi ve İnsaf – Baba Leysan ile Verga – Qurdoğlu” Hazırlayanlar Behram Esedi – Qenber Hegiri, Urmuye (?)
- BALİ, Muhan, Aşık Karşılaşmaları – Atışmalar II, Türk Folkloru Araştırmaları, XVIII, Eylül, İstanbul 1975
- BALİ, Muhan, Aşık Karşılaşmaları – Atışmalar I, Türk Folkloru Araştırmaları, XVI, Eylül, İstanbul 1973
- BAYRAM Durbilmez, Aşık Edebiyatı Araştırmaları, Ankara 2008.
- BORATAV, Pertev Naili. Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği, Ankara 1988.
- CAFERLİ, Mehemmed. Azerbaycan Mehebbet Destanlarının Poetikası, Baku 2000.
- ÇOBANOĞLU, Özkul. Aşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü, Ankara 2006a.
- DASTANÇI Eli Qurban. Deyişmeler Derdleşmeler, (Hazırlayan Hesên Mecidzade Savalan) Tahran
- DERBENDİ, Cevad. Aşık Valeh – Zernigar, Tahran 2002.
- DURBİLMEZ, Bayram. Ozan Gürbüz Değer, Hayatı- Sanatı- Şiirlerinden Örnekler, Ankara 2007.
- DURBİLMEZ, Bayram. Aşık Edebiyatı Araştırmaları, Ankara 2008.
- DURBİLMEZ, Bayram. Karşılı Aşık Murat Çobanoğlu, Hayatı, Sanatı ve Eserleri, Kayseri 2014.
- DURBİLMEZ, Bayram. Aşık Edebiyatı ve Taşpınarlı Halk Şairleri, 5. Baskı, Ankara 2018.
- DURBİLMEZ, Bayram. Aşık Edebiyatından Şiir Sanatı: Hasretî’den Örnekler, Ankara 2020a.
- DURBİLMEZ, Bayram. Aşık Türkmenoğlu, Hayatı, Sosyo-Kültürel Çevresi, Aşık Edebiyatındaki Yeri, Şiir Sanatı ve Şiirlerinden Örnekler, Ankara 2020a.
- DUYMAZ, Ali. Kerem ile Aslı Hikayesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma, Ankara 2001.

Türkiye ve İnan Türk Topluluklarında Karşılıklı Söyleşi Ve Aşık Karşılaşmaları

- EFENDİYEV, Paşa. Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyatı, Baku 1981.
- EKİCİ, Metin. Dede Korkut Tesiri İle Teşekkül Eden Halk Hikayeleri, Ankara 1995.
- ERDENER, İslam. Aşık Şenlik Divanı, Kars 1960.
- ERGİN, Muharrem. Dede Korkut Kitabı I - II, Ankara 1989.
- ERGUN, Metin Kopuz Sarını Kazak Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Akın ve Cıravlar, Ankara 2002.
- GÜZEL, Abdurrahman – Torun, Ali. Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, Ankara 2003.
- HACILI, Asif – Poladoğlu, Aydın. Ahıska Türk Folkloru, Ankara 2001.
- HACIYEV, Abbas. Tiflis Edebi Mühiti, Bakı 1980.
- HACIYEVA, Maarife - Tarakçı, Celal - Göktürk, Şahin. Azerbaycan Edebiyat Terimleri Sözlüğü, Samsun 1995.
- HAFIZ, Nimetullah. Bulgaristan Türk Halk Edebiyatı Metinler, I, Ankara 1990.
- HEKİMOV, Mürsel Azerbaycan Aşığ Şeri Şekilleri ve Qaynaqları, Bakı 1999.
- HEYET, Cevat. Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış I, Tahran 1979.
- KAFKASYALI, Ali. İnan Türk Aşıkları ve Milli Kimlik, Erzurum 2007.
- KAFKASYALI, Ali İnan Türkleri Aşık Muhitleri, Erzurum 2006
- KAFKASYALI, Ali, Türk Aşıklık Geleneğinin Ermeni Kültürüne Etkisi ve Yaşayan Ermeni Aşıklardan Ohannes, Yusuf. Erciyes Üniversitesi, I. Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği, 20 – 22 Nisan 2006; Hoşgörü Toplumunda Ermeniler I – IV, Kayseri 2007.
- KAYA, Doğan, Aşık Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul 2000.
- KAYA, Doğan, Türk Halk Edebiyatı Terimler Sözlüğü, Ankara 2007.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin. Dede – Korkut Oğuznameleri, Ankara 2000.
- KOBOTARIAN, Nabi. İnan Azerbaycanı Aşık Destanları 1, Şikari Destanı (Anlatan: Aşık Yedullah), Ankara 2013a.
- KOBOTARIAN, Nabi Tebriz Aşıklık Geleneği ve Aşık Edebiyatı, Adana 2013b.
- MANOV, Atanas. Gagauzlar (Hıristiyan Türkler), çev: M. Türker Acaroğlu, Ankara 2001.
- MENZURİ Hamne Abdulkerim, Aşığ Gurbani ve Peri Hanım, Tebriz 1998.
- MENZURİ Hamne Abdulkerim Abbas ve Gülgez, Tebriz 1998.
- NAMAZOV, Kara Aşığın Sazı ve Sözü, Bakı 1980.
- NEBİYEYEV, Azad. Azerbaycan Aşık Mektepleri, Bakı 2004.
- NURMEMMED Annaguli. Goroğlu Türkmen Halk Destanı, Ankara 1996.

- OĞUZ, M. Öcal. Azerbaycanlı Aşık Hüseyin Şemkirli, Milli Folklor, XIII, 1992, 17 – 21.
- OĞUZ, M. Öcal Ekici Metin – Aça Mehmet vd. Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, Ankara 2013.
- ÖZARSLAN, Metin. Erzurum Aşıklık Geleneği, Ankara 2001.
- ÖZDAMAR, Fazıl. Tebriz’de Aşıklık Geleneği ve Aşık Ali (Ali Feyzullahi Vahit), Ankara 2014.
- ÖZDER, M. Adil. Doğu İllerimizde Aşık Karşılaşması, Bursa 1965.
- PAŞAYEV, Sendik. Azerbaycan Folkloru ve Aşık Yaradıcılığı, Bakı 1989.
- TEKİN, Talât. “Karahanlı Dönemi Türk Şiiri”, Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri), Ocak LI, 1986, S. 409, 92
- TEKİN, Talât XI. Yüzyıl Türk Şiiri (Divanu Lügati’t-Türk’teki Manzum Parçalar) Ankara 1989.
- TOGAN, Zeki Velidi. Oğuz Destanı, İstanbul 1972.
- TÜRKMEN, Fikret Aşık Garip Hikayesi (İnceleme – Metin), Ankara 1995.
- VALEH Hacılar, Türk Dilli Gürcü, Yunan ve Aysoru Aşık – Şairleri, Bakı 2007.
- VANLIOĞLU, Mehmet – Atalay, Mehmet, Edebiyat Lügati, Erzurum 1994.
- YARDIMCI, Mehmet. Halk Bilim ve Edebiyat Yazıları, Malatya 1993.
- YUSİFLİ, Yusif. Gürcüstan Azerbaycanlılarının Edebiyyat Tarihi (XVIII – XX Esrler) I, Tbilisi 2011.

TOPLUMSAL VE KÜLTÜREL BİR İÇECEK: “TÜRK KAHVESİ”

A SOCIETAL AND CULTURAL BEVERAGE: “TURKISH COFFEE”

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЙ НАПИТОК: “КОФЕ ПО ТУРЕЦКИ”

Jale KARHAN*

ÖZ

Anavatanı Afrika olan kahve Avrupa’ya Türkler tarafından tanıtılmıştır. Türk kültürünün en önemli içeceği olarak tarihi, siyasi, sosyal ve kültürel bir geçmişe sahip olan “Türk kahve”si hazırlanışı, araç ve gereçleri, sunumu ve ritüelleriyle birlikte soyut ve somut bütün kültürel unsurlarıyla beraber atasözlerine, deyimlere, halk bilmecelerine, türkülere, resimlere ve şiirlere konu olmuştur. Türk kahvesi ülkemizde sosyal bir içecek olarak önemli bir toplumsallaşma ve kültürel iletişim araçlarından. Özel günler, dini bayramlar, komşu ziyaretleri, dost ve arkadaş çevrelerinde bir bardak su ile ikram edilen Türk kahvesi beraberinde birçok anlamı iletir.

Türk kahvesi ülkemizde farklı etnik, dini, sosyal ve kültürel gruplar arasında üzerinde mutabakata varılmış bir gelenek ve kültür meydana getirmiştir. Türk kahvesi bir kültürel miras olarak sosyolojik açıdan ele alınması gereken önemli bir konudur. Bu nedenle çalışmada Türk kahvesi kültür ve geleneğinin geçmişten bugüne kadar geçirmiş olduğu toplumsal, tarihsel ve kültürel değişimini anlamak ve sorgulamak adına “tarihsel ve karşılaştırmalı yöntem” kullanılarak sosyolojik bir bakış açısıyla konu ele alınmıştır. Bu bağlamda Türk kahvesi kültür ve geleneği tarihsel, kültürel ve toplumsal bağlamı içinde multidisipliner, çok boyutlu ve eklektik bir şekilde ele alınmış; ayrıca gelecekte bu konu hakkında yapılacak olan çalışmalara da katkı sağlaması umulmuştur. Çalışmanın sonucunda ise sosyolojik, sanatsal, siyasal, ekonomik, tarihi ve kültürel bir değere sahip ve belli bir zamana, coğrafyaya ve tarihe bağlı olarak yakın bir geçmiş zamanda “icat edilmiş” olmayan 500 yıllık bir kültür ve geleneğe sahip olan Türk kahvesi kültürü ve geleneğinin kolay kolay ortadan kalkmayacağı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Afrika, Türk, Avrupa, Türk kahvesi, kültürel miras.

* ORCID: [0000-0001-9120-4962](https://orcid.org/0000-0001-9120-4962) Dr. Öğr. Üyesi Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, jalekarhan@artvin.edu.tr

Toplumsal ve Kültürel Bir İçecek: “Türk Kahvesi”

ABSTRACT

Coffee, whose homeland is Africa, was introduced to Europe by Turks. The preparation of "Turkish coffee", which has a historical, political, social, and cultural background as the most important drink of Turkish culture, has been the subject of proverbs, idioms, folk riddles, folk songs, paintings and poems along with all its abstract and concrete cultural elements and its tools, equipment, presentation and rituals. Turkish coffee is an important means of socialization and cultural communication as a social beverage in our country. Turkish coffee served with a glass of water in circles of friends on special occasions, religious holidays, neighboring visits convey many meanings.

Turkish coffee has created a tradition and culture in our country, which different ethnic, religious, social, and cultural groups have agreed upon. As a cultural heritage, Turkish coffee is an important issue to address sociologically. Therefore, to understand and question the social, historical, and cultural change of Turkish coffee culture and tradition from the past to the present, the subject was discussed from a sociological point of view using the "historical and comparative method". In this context, the culture and tradition of Turkish coffee have been dealt with in a multidisciplinary, multidimensional and eclectic way in a historical, cultural and social context; it is also hoped that it will contribute to further studies on this issue. As a result of the study, it was seen that the culture and tradition of Turkish coffee, which has a sociological, artistic, political, economic, historical, and cultural value and has a 500-year-old culture and tradition that has not been “invented” in the recent past, depending on a certain time, geography and history, will not disappear easily.

Keywords: Africa, Turkish, Europe, Turkish coffee, cultural heritage

АННОТАЦИЯ

Кофе, родиной которого является Африка, завезли в Европу турки. Приготовление “кофе по-турецки”, имеющее историческую, политическую, социальную и культурную основу, как самого важного напитка турецкой культуры, был предметом пословиц, идиом, народных загадок, народных песен, картин и стихов со всеми его абстрактными и конкретными культурными элементами, наряду с его кухонными инструментами и оборудованием, рисунками и ритуалами. Кофе по турецки создал традицию и культуру, которое было принято различными этническими, религиозными, социальными и культурными группами в нашей стране. Кофе по турецки, как культурное наследие - важная проблема, которую необходимо решать с социологической точки зрения. По этой причине в данном исследовании тема обсуждается с социологической точки зрения с использованием “исторического и сравнительного метода”, с целью восприятия социальных, исторических и культурных изменения турецкой кофейной культуры и традиций от прошлого к настоящему. В контексте междисциплинарной, высококультурной и эклектичной формы и традиций изучена тема турецкой кофейной культуры. Также есть надежда, что это внесёт вклад в будущие исследования по этой теме. В результате исследования было установлено, что культура и традиции -кофе по турецки, имеющие социологическую, художественную, политическую, экономическую, историческую и культурную ценность, а также культуру и традицию 500-летней давности, которые не были “изобретены” в недавнем прошлом, в зависимости от определенного времени, географии и истории, легко не исчезнет.

Ключевые слова: Африка, Турция, Европа, кофе по-турецки, культурное наследие.

Giriş

“Gönül ne kahve ister, ne kahvehane;
gönül sohbet ister, kahve bahane.” Atasözü

Gündelik yaşamımızda yer alan kahve içme eylemi hakkında Anthony Giddens’a göre (2012) sosyolojik bir bakış açısıyla söylenebilecek birçok şey vardır. İlk, kahve sadece bir içecek değildir; zira kahveyi içmenin törensel bir boyutu vardır. Yine bir yudum kahveyi içen birisi, tüm dünyaya yayılmış olan karışık bir sosyal ve iktisadi ilişkilerin içerisinde bulunur; ayrıca kahve bizleri geçmişte yaşanılmış olan sosyal, kültürel, tarihi, siyasi ve ekonomik bir dizi hadiselerle götürür (s. 38-40).

Bugün dünyada kabul görmüş ve uzun bir tarihi, siyasi, sosyal ve kültürel bir geçmişi olan “Türk kahvesi” hazırlanışı, araç ve gereçleri, sunumu ve ritüelleri ile birlikte bir kültür ve medeniyet oluşturduğundan sosyolojik ilgiyi fazlasıyla hak etmektedir; çünkü geçmişten günümüze kadar Türk kahvesi özel günler, misafir ağırlamalar, arkadaş ve dost çevrelerinde bir bardak su ile ikram edilerek soyut ve somut kültürel unsurları ile beraber Türk kültürünün en önemli içeceği olarak atasözlerine, deyimlere, halk bilmecelerine, türkülere, resimlere ve şiirlere konu olmuştur. Türk kahvesi üzerine Salâh Birsal (1983), Ralph S. Hattox (1985/1996), Taha Toros (1998), Nâmık Açıkgöz (1999), Emine Gürsoy Naskali (2014), Ersu Pekin (2015), Kemalettin Kuzucu ve M. Sabri Koz (2015), Beşir Ayvazoğlu (2019) ve Elias Petropoulos (1979/2019) tarafından yapılmış olan kıymetli çalışmalar vardır.

Bu çalışmada Türk kahvesi kültür ve geleneğinin geçmişten bugüne kadar geçirmiş olduğu toplumsal, tarihsel ve kültürel değişimini anlamak ve sorgulamak adına tarih disiplininin faydalanarak “tarihsel ve karşılaştırmalı bir yöntem”¹ (Neuman, 2010, s. 602) kullanılmıştır. Bu kapsamda çalışmada Türk kahvesi kültürü ve geleneği tarihsel, kültürel ve toplumsal bağlamı içinde multidisipliner, çok boyutlu ve eklektik bir şekilde sosyolojik bir bakış açısıyla ele alınmıştır; ayrıca bu konu hakkında bundan sonra yapılacak olan çalışmalara da katkı sağlaması amaçlanmıştır.

1. Kahvenin Tarihi

Burçak Evren (1996) kahvenin Arapça bir kelime olduğunu ve ilk zamanlarda şiirde *şarap* manasında kullanıldığını belirtmiştir (s. 16). C. Van Arendok’a göre (1967) “[k]ahve içmek âdeti Yemen’e, muhtemelen, sūfî çevrelerden geçtiğine ve sūfîlerin nazım lisanında, şaraba husûsî bir mâna verildiğine göre, nazımdaki *şarâb* kelimesinin yeni içkiye ıtlak olunduğu farzedilebilir” (s. 95).

¹ “Sosyolojinin on dokuzuncu yüzyıldaki kurucuları, tarihsel karşılaştırmalı (TK) araştırma yürütmüş, sosyoloji, tarih, siyaset bilimi ve ekonomiyi harmanlamıştır” (Neuman, 2010, s. 603).

Toplumsal ve Kültürel Bir İçecek: “Türk Kahvesi”

Toros’a göre (1998) kahvenin anavatanı genellikle Yemen olarak bilinse de kahve ilk olarak Yemen’e Habeşistan’dan gelmiş ve orada üretilmiştir (s. 7, 8). Ekrem Işın’a göre (2006) geçmişte Habeşistan’da yerli ahali kahvenin tanelerini un haline getirerek ekmek yapmışlardır. Kahvenin mitolojik serüveni ise bir yiyecekte ikiye dönüşmüşü anda başlamıştır. Peki, bu dönüşüm nasıl meydana gelmiştir? Kahve içmeyi ilk olarak kim keşfetmiştir? (s. 12). Kahvenin keşfiyle alakalı çok çeşitli rivayetler bulunmaktadır.

Bir rivayete göre, Hz. Süleyman yolculuğu esnasında bir kasabaya uğramış ve kasaba halkının meçhul bir hastalığın pençesine düştüğünü görmüştür. Cebrail’in emri ile Yemen’den gelen kahve çekirdeklerini kavurarak bir içecek hazırlamış ve hastalara vermiş; böylece içeceği içen hastalar iyileşmiş ve hastalıktan kurtulmuşlar. Rivayetin sonunda kahvenin daha sonra tamamen unutulduğu ve 16. (Hicri 10.) yüzyılın başlarında yeniden ortaya çıktığı belirtilmiştir (Hattox, 1985/1996, s. 10). Kahvenin keşfiyle alakalı diğer bir rivayet, Etiyopyalı Kaldi isimli bir keçi çobanının hikâyesidir. Rivayete göre, çobanın sürüsü gece gündüz sürekli hareket eder ve sıçrayıp oynarlar. Çoban yerel bir tekkedeki bazı dervişlere durumu anlatır. Dervişler araştırmaya karar verirler ve sürüyü takip ederler. Keçilerin bölgede yaygın olan yabani bir çalı üzerinde yetişen minik kırmızı yemişlerle beslendiklerini fark ederler. Dervişler meyveleri tattıktan sonra enerji hissederler. Sonrasında bu meyvelerden içecek yaparlar; böylece kahve keşfedilir (Morris, 2020, s. 45; Stella, 1997, s. 17). Bir diğer mühim rivayet ise Cenk R. Girginol’a göre (2018) Tarihçi Ahmet Efendi’ye göre kahvenin keşfedilmesi Şazeli dergâhından bir derviş ile başlamıştır. Gerçek ismi Nureddin Ali bin Abdullah (lakabı Ebu’l-Hasan Şazeli) olan bu zat Habeşistan’da bir dergâhın erbabıdır. 700’lü yılların başında tekkesinden kovularak dağlara sürgün edildiğinde görmüş olduğu kahve tanelerinden önce ekmek yaparak hayatta kalmıştır. Bu kullanım yayılmış ve kahvenin başlangıcını oluşturmuştur; böylece kahvenin dünyadaki yolculuğu başlamıştır (s. 14).

2. Kahvenin Osmanlı’ya Girişi ve Kahvehaneler

Anavatanı Afrika olan kahve Osmanlı’ya ilk girdiği andan itibaren sosyal, kültürel, gündelik, iktisadi, siyasi ve dini yaşamı köklü bir şekilde etkilemiştir. Cemal Kafadar’a göre (2014) kahvehanelerin değil kahvenin Osmanlı devletindeki ilk bahsi Barbaros Hayrettin Paşa’nın bağış belgesinde görülür. Barbaros’un 1539 yılında kaydettirdiği aile vakfına ait mülklerinden biri olarak bağışladığı evinde birde kahve odası bulunmaktaydı (s. 247). Kâtip Çelebi ise kahvenin, gemilerle 950 (1543) tarihinde İstanbul’a geldiğini kaydetmiştir (2018, s. 65). Kuzucu’ya göre (2015) kahve İstanbul’a geldiğinde ilk başta tarikatların ilgisini çekmiş; böylece Kalenderî, Halvetî ve Bektaşî tekkelerinin vazgeçilmez bir içeceği olmuştur. Halvetî tarikatı mensubu olan Kanunî Sultan Süleyman’ın sarayında kahvecibaşılık kurumu kurulmuş. Afrika kökenli kahvenin çabucak saray mensuplarından toplumun en alt kesimlerine kadar tüm çevrelerde tutku haline gelmesi kahvehanelerin kurulmasına neden olmuştur (s. 37).

Hattox'un (1985/1996) "şarapsız meyhaneler" (s. 64) olarak nitelendirdiği kahvehanenin İstanbul'da ilk açıldığı tarihle alakalı kaynaklarda farklı görüşler bulunmaktadır. Tarihçi Gelibolulu Mustafa Âli İstanbul'da açılan ilk kahvehanenin tarihini 1552/1553 olarak belirtmiştir (Ayvazoğlu, 2019, s. 29; Kuzucu, 2015, s. 133; Sökmen, 2019, s. 29, 30). Tarihçi Peçevi İbrahim Efendi ise 962 (1554) tarihine gelene kadar İstanbul'da kahve ve kahvehanenin olmadığını ve bu yılın başlarında Halep'ten Hakem ve Şam'dan Şems isimli iki kişinin gelerek Tahtakale'de açtıkları dükkânda kahve sattıklarını kaydetmiştir (1981, s. 258).

Kahve tüketimi ve kahvehaneler Osmanlı imparatorluğunda ulema ve merkez yönetimi tarafından çok sert tepkiler ve yasaklarla karşılaşmıştır. Bilhassa, kahvehanelerde merkezi iktidarın aleyhine yapılan ve bazı dönemlerde devlete yönelik isyanların olmasına neden olan "devlet sohbetleri" olarak adlandırılan kahvehane sohbetleri siyasi otorite tarafından tehdit olarak algılandığından kahvehaneler "fitne ve fesat yuvaları" olarak görülmüştür. Bu nedenle kahvehaneler siyasi otorite tarafından kimi zaman toptan kapatılmaya maruz kalmış kimi zaman kapatılmayarak farklı stratejilerle denetim ve kontrol altına alınmıştır; ancak kahvenin önemli bir gelir kaynağı olması -yani ticari boyutu-sebebiyle bu yasaklamalar çoğu zaman geçici olmuştur veya ihlal edilmiştir.

Ayşe Saraçgil'e göre (1999) ulemanın kahveye yönelik olumsuz tepkisinin iki nedeni vardı. *Birincisi*, kahve çekirdeklerinin kavrulma aşamasında kömürleşmesidir.² *İkincisi*, kahvenin halk arasındaki tüketimiyle ilgilidir; çünkü ulemaya göre kahve içerken davetliler arasında fincanın elden ele dolaştırılması keyif verici ve yasak içkilerin tüketimini andırmaktadır (s. 28).³ Marianna Yerasimos'a göre (2019) ulema arasında kahve üzerine tartışmalar 16. ve kısmen 17. yüzyıla kadar sürmüştü. Evliyâ Çelebi ise kahve içmediği halde kahve içenlere karşı değildir. Kahvehanelerin -ayrıca meyhane ve bozahanelerin- kapatılmasını da tasvip etmez ve bu hususta zalimliğe varan önlemlerinden dolayı IV. Murad'ı kınar (s. 205, 206).

Osmanlı'da mahalle, yeniçeri, tulumbacı, esnaf, imaret, esrarkeş, tiryaki, seyyar, âşık, meddah ve semai kahvehaneleri başlıca kahvehane çeşitleridir (Evren, 1996, s. 47-106; Sökmen, 2019, s. 31-46). Yerasimos'a göre (2019) Evliyâ Çelebi, "mekteb-i irfân misilli" -yani ilim ve irfan okulu gibi- dediği kahvehanelerin farklı kökenden ve toplumun değişik kesimlerinden gelen insanlarla dolu olan mekânlar olduğunu nakleder. Kahvehaneler, bilgili kişilerin dışında her çeşit insanın bir araya gelerek vakit geçirdiği ve sohbet ettiği mekânlardır. Evliyâ Çelebi'nin belirttiğine göre bazı kahvehanelerde gazelhanlar, kıssahanlar, meddah, çalgıcı ve rakkaslar sanatlarını gerçekleştirirlerdi. Şöyle ki kahvehaneler yalnızca vakit geçirilen ve sohbet edilen yerler değil; bununla birlikte önemli eğlence merkezleriydi (s. 206-208).

² Saraçgil'e göre (1999) Hanefî mezhebinde cansız bir madde İslami geleneğin yeme içme alışkanlıkları arasında yer alamaz. Kahveye gelince kavrulmuş çekirdekler kömürleşme aşamasına gelmekte ve bu durum da kahve kullanımını haram kılmaktadır (s. 28).

³ Kahve yasakları konusunda daha ayrıntılı bilgi için (bkz. Arendonk, 1967, s. 98, 99; Çelebi, 2018, s. 65, 66; Peçevi, 1981, s. 258, 259).

Toplumsal ve Kültürel Bir İçecek: “Türk Kahvesi”

Alan Mikhail (2014) Jürgen Habermas’ın kamusal mekânla alakalı savlarının Osmanlı devletindeki kahvehaneleri araştıranlara çekici gelse de Osmanlı kahvehanelerini ve bu kahvehanelerin Osmanlı şehirlerindeki rollerini düşünürken fayda sağlamadığını bilâkis engel oluşturduğunu belirtir. Mikhail, Osmanlı mekânlarını –ki kahvehaneler bunun ayrılmaz bir parçası-kavramsallaştırırken meseleye çizgiler ve sınırlar açısından değil katmanlar ve çokluk açısından yaklaşılması gerektiğini; dolayısıyla Osmanlı kahvehanelerini Habermas’ın ikilikler üzerine kurduğu katı dünyası yerine Michel Foucault’nun “heterotopya” kavramıyla ele almayı önerir (s. 178-181). Foucault (2005) heterotopyanın birçok mekânı ve mevkiyi, kendi içlerinde uzlaşmayan birçok mekânı tek bir gerçek mekânda yan yana yerleştirme gücü bulunduğunu belirtir (s. 298). İlyaz Bingül’e göre (2013) Osmanlı kahvehaneleri fiskiyeli havuzu olan avlusu ve hat yazılarıyla cami ve tekkeyle; meddah, hokkabaz ve karagöz gibi oyunlarıyla şenlik ve şölen alanıyla; köçeği, çengicisi ve çalgıcılarıyla meyhaneyle; afyon, kumar ve fuhuşuyla batakhaneyle; eleştiri, dedikodu ve “devlet sohbeti”yle gazete ve siyasi partilerle; afyon, berş ve hacamatıyla eczahaneyle; taş ustaları, sucuları vb. hüner sahipleriyle iş ve işçi bulma kurumuyla; Battalname, Hamzaname vb. türden kitaplarıyla kütüphaneyle ilişki içerisinde olan heterotopik mekânlardır (s. 134).

3. Kahvenin Osmanlı Tarafından Avrupa’ya Yayılması

Kahve, Avrupa’ya ilk olarak 17. yüzyılın başlarında Venedikli tüccarlar tarafından getirilmiştir (Moon, 1998, s. 9). Ayrıca kahvenin yaygınlaşması ile birlikte Avrupa’da kahvehanelerde açılmıştır. Dönemin önde gelen entelektüelleri, düşünürleri ve edebiyatçıları bu kahvehanelere giderek edebi, sosyal, kültürel, siyasi ve entelektüel tartışmalar yapmışlardır. Richard Sennett (2013) kahvehanelerin Paris ve Londra gibi şehirlerde başta gelen enformasyon merkezleri olduğunu ve gazetelerin kahvehanelerde okunduğunu belirtir (s. 116, 117).

Kuzucu’ya göre (2015) kahvenin Avrupa’ya tanıtılması Türkler tarafından olmuştur. Avrupa toplumu, kahveyi, ilkin Doğu’ya bilhassa İstanbul ile diğer Osmanlı şehirlerine giden diplomatlar ile gezginlerin yazılarıyla tanımışlardır. Gezginler⁴ Türklerin kahveye olan düşkünlüğünü, kullanılan malzemeleri, kahvenin hazırlanmasını, ikram ve içim tarzını uzun uzun anlatmışlardır; ayrıca gezginlerin dışında elçilik gibi resmi görevlerle gelenler de raporlarında Türk kahvesinden söz etmişlerdir (s. 101).

Claude Fischler’e göre (1988) gıda kimlik duygumuzun merkezinde yer alır ve herhangi bir grubun yemek yeme tarzı grubun farklılığını, hiyerarşisini ve örgütlenmesini; ayrıca grubun hem teklik hem de farklı şekilde yiyen gruplardan ötekiliğini ortaya koymasına yardım eder (s. 275). Priscilla Parkhurst Ferguson’a göre (2011) sosyal, siyasi, dini, kültürel ve etnik kimliğe dair konularla insanların ilk karşılaşmaları damak zevkleri vasıtasıyla olmaktadır. İnsanların yedikleri

⁴ Fransız seyyah Jean Thévenot seyahatnamesinde Türklerin içtiği içeceklerden bahsederken kahve ve kahvehanelerden söz etmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için ayrıca (bkz. Thévenot, 2014, s. 69, 70).

yemekler ve içtikleri içecekler yetiştikleri yer, ait oldukları ve içerisinde yaşadıkları sosyal mekânlarla ilişkilidir. Diğer bir ifade ile insanların yedikleri yemekler ve içtikleri içecekler kim olduklarına ilişkin birçok bilgiyi iletir (aktaran Ichijo ve Ranta, 2016/2018, s. 39).

İçecek sadece fizyolojik bir olgu değildir; bunun yanı sıra sosyal, kültürel, siyasi, etnik ve dinsel sebeplerden dolayı bir toplumsal grubun kimlik meselesi haline gelir. İçecekler toplumsal kimliğin oluşumunda önemli olduğundan her kültürün ve dinin bu konuda belirli kuralları vardır. Örneğin kahve Osmanlı da tıpkı Avrupa’da olduğu gibi ilk başlarda haram olup olmadığı konusunda din adamları arasında tartışmalara neden olmuştur. Her toplumda içecekler konusunda neyin haram neyin helal olduğuna yönelik yapılan bu tartışmalar o toplumun içecek kültürünü şekillendirir. Bu tartışmalar; toplumlar arasında var olan farklılığı ortaya koyarak kolektif ve kültürel kimliğin gerçekleşmesine; toplumsal gruplar arasında “biz” ve “diğerleri” şeklinde bir sınır çizerek insanların toplumsal, kültürel, siyasi, etnik ve dinsel olarak hangi gruba ait olduklarını belirlemeye neden olur.

Elbette insanlar doğumlarından ölümlerine kadar ailenin dışında farklı sosyal gruplara girerek sosyalleştiklerinden bireysel tercihleri zamanla değişebilir ve içinde buldukları toplumun kültürel ve dini nedenlerle yasaklamış olduğu şeylerini içebilirler; örneğin İslam toplumlarında alkollü içecekler yasak olmasına rağmen içilmektedir. Ancak bir insanın içtiği içecek onun hangi siyasi, etnik, dini, sosyal ve kültürel topluluğun üyesi olduğunun bir göstergesi olduğundan, yasak olan bir içeceğin içilmesi o toplumun kültürel, sosyal ve dini beklentilerine uymadığında ve dayanışmasını, bütünleşmesini, sürekliliğini ve dengesini tehdit ettiğinde, yasak olan içeceği içenin mensubu olduğu topluluk tarafından ayıplanmasına, kınanmasına ve günahkâr sayılmasına; kısacası grubunun dışına itilmesine neden olabilir. İşte Avrupa toplumu da Müslüman ve Türk içeceği olarak gördüğü kahveyi etnik, siyasi, sosyal, kültürel ve dini sebeplerden dolayı ilk başlarda hoş karşılamamıştır. Avrupalılar “etnomerkezci” bir tutumla kahveyi “İslamın şarabı”, “Müslüman içkisi”, “kâfirlerin içeceği”, “şeytan içkisi”, “Türk içeceği” vb. şekilde adlandırmışlardır; dolayısıyla kahve Avrupa da yayılırken bir takım yasaklamalar ve tepkilerle karşılaşmıştır.

Her toplumda olduğu gibi Avrupa toplumu da mutfak kültürünü muhafaza etmek istemiştir; çünkü mutfak kültürü sosyal, kültürel, etnik ve dini sistemin bir göstergesidir. Avrupalılar kendi toplumlarının toplumsal bütünleşmesini, dayanışmasını ve dengesini korumak amacıyla başlangıçta kahveye tepki koysalar da farklı toplumlar arasında var olan kültürel alışverişler neticesinde toplumsal çatışma ve değişimde kaçınılmazdır; dolayısıyla içecek kültürü de bu toplumsal çatışma ve değişmeden nasibini alır. Işın’a göre (2006) Vatikan’ın kahveye gösterdiği tepki Protestan kilisesi tarafından önemsenmemiş ve kahvenin Avrupa’da yaygın olan içki kullanımına karşı bir seçenek olduğu savunulmuştur. Protestan kültürü, alkolün meydana getireceği zarara karşı kahveyi adeta püriten ahlakın bir havarisi gibi kutsamış; böylece kahve Avrupa’daki burjuva sınıfının koruyucu kanatları altına girerek bir çatışma konusu olmaktan çıkmıştır (s. 21). Wolfgang Schivelbusch’a göre (1980/2000) “[b]u noktada, kahve tarihsel olarak

Toplumsal ve Kültürel Bir İçecek: “Türk Kahvesi”

önemli bir uyarıcı madde işlevi görür. Kahve bedenine içine işleyerek, rasyonalizm ve Protestan etiğinin ideolojik-düşünsel açıdan yaptığını, kimyasal-farmakolojik olarak gerçekleştirir. (...) Sonuç, yeni talepler doğrultusunda işleyen, rasyonalist ve burjuva-ilerlemeci bir bedendir” (s. 49).

Aslında kahvenin tıpkı tadı ve rengi gibi Avrupa’da acı ve kara bir mazisi vardır. Kahve, geçmişte, Avrupalılar tarafından bir insanlık suçu olan köle ticaretine ve sömürüsüne bağlı olarak üretilen bir sömürge maddesi olmuştur. Günümüzde ise geçmişin sömürge düzeni ortadan kalmış olmasına rağmen, sömürge anlayışı yeni bir görünüm ile farklı araçlar kullanarak hala devam etmektedir. Antony Wild (2005) bugün kahve dünyası içerisinde Batı yarımkürenin devam eden önemini bölgenin köleliğe dayalı olan geçmiş sömürge plantasyon ekonomilerinden kaynaklandığını belirtir (s. 123). Giddens’a göre (2012) günümüzde içtiğimiz kahve Avrupa ülkeleri tarafından sömürgeleştirilen Güney Amerika ve Afrika gibi ülkelerden getirilmektedir. Küresel kahve ticareti üzerinde sömürge mirasının büyük bir etkisi olmuştur; ayrıca kahve günümüzde insan hakları, küreselleşme, uluslararası ticaret, çevre tahribatı gibi tartışmaların merkezinde olan bir üründür (s. 40).

4. Toplumsal Bir İçecek Olarak “Türk Kahvesi” Kültürü

Türk kahvesi kavrulmasından-öğütülmesine, kullanılan araç gereçlerinden, pişirilmesine ve sunumuna kadar ülkemizde farklı etnik, dini, sosyal ve kültürel gruplar tarafından üzerinde mutabakata varılmış bir gelenek ve kültür oluşturmuştur. Günümüzde özellikle küreselleşmenin de etkisiyle kültürler arasındaki etkileşimin daha fazla artmasıyla dünyanın neresine gidilirse gidilsin Türk kahvesi adı ve kimliği uluslararası alanda kültürel olarak kabul görmüştür. Yalnızca Yunanlılar Türk kahvesine “Yunan kahvesi” demişlerdir. Fakat Yunanlı folklor araştırmacısı Petropoulos (1979/2019) Türklerin Yunanlılara miras bıraktığı şeyler arasında meşhur Türk kahvesinin de yer aldığını ve Yunanca’da kullanılan *kafes, kafenes, kafecis, tabis, yedeki, briki, flincani, delves, kavurdistiri, kaymaki, cezves* vb. sözcüklerin Türk kökenli olduğunu belirtmiştir (s. 20). Kahve ülkemizde yetiştirilmemektedir. Aslında Türk kahvesi bir kahve pişirme metodudur. Meltem Ahıska ve Zafer Yenal (2006) ülkemizde dünyaca ünlü hazır kahve markalarının ortaya çıkmasıyla beraber eskiden bu yana bildiğimiz “kahve”nin adının “Türk kahvesi” olarak anılmaya başladığını belirtmişlerdir (s. 282).

Alan Beardsworth ve Teresa Keil’e göre (2011) besin ve yemek konusunda yapısalcı bir yaklaşıma sahip olan Roland Barthes için bir besin ögesi bir bilgi ögesidir; dolayısıyla besinler, yemekler ve içecekler bir iletişim sistemindeki göstergeler olarak görülebilir (s. 109, 110). Erhan Akarçay’a göre (2016) “[s]onuç itibarıyla Barthes’ın bir iletişim sistemi olarak gördüğü yiyecekler, içecekler sahip oldukları tekil anlamlardan çok daha fazla anlam, kültürel anlam(lar) içermektedir” (s. 66). Türk kahvesi kültürümüzde o kadar önemli bir yere sahip olmuştur ki “*Bir fincan acı kahvenin kırk yıl hatırı vardır*”, “*Kahvenin yüzü kara, ama yüz ağartır*” diye atasözlerimizde yerini almış ve sosyal bir içecek olarak en önemli toplumsallaşma ve kültürel iletişim araçlarından birisi olmuştur. Türk kahvesi

günümüzde hala ülkemizde misafirperverliğin bir göstergesi olarak ikram esnasında hazır kahve çeşitlerine rağmen tahtını kimseye kaptırmamıştır. Serap Savaş Işıkhana'ya göre (2014) Türk kahvesi ikramı dostlukların kurulmasında ve pekişmesinde mühim bir yer tutar. Günümüzde her Türk evinde kahve ikramı muazzam bir önem taşır ve kahvenin kabulü ikram edeni şereflendirir. “Kahvesi içilir olmak” ve “bir kahveni içerim” deyişleri bu durumu anlatır. Paylaşılan kahvenin süreklilik arz eden bir manası vardır. Barışı, dostluğu, mutluluğu, sevgi ve saygıyı simgeler. “Bir fincan acı kahvenin kırk yıl hatırı vardır” sözü özlü bir şekilde bunu anlatır (s. 416).

David Swartz'a göre (1997/2011) yeme ve içmede fizyolojik bir ihtiyacı karşılamak gibi olağan bir işlev âdâb-ı muaşeret kurallarının ve toplumsallaşmanın hâkim olduğu törensel bir ritüel şeklinde biçimselleştirilir (s. 233). Nihal Bursa'ya göre (2015) kendine mahsus pişirilme yöntemiyle Türk kahvesi dünyadaki diğer kahve çeşitlerinden çok farklı özelliklere sahiptir. Türk kahvesi yalnızca bir içecek değildir; belirli bir usul ve adapla beraber var olan kültürel bir oluşumdur. Türk kahvesinin hazırlanması ve içilmesi esnasında kullanılan ve günümüzde artık geleneksel olarak adlandırdığımız usuller, nerdeyse müzeli nesnelere haline gelen kahve araç ve gereçlerine bakıldığında, sözünü ettiğimiz eylemlerin törensel bir şekle büründüğünü ve beraberinde belirli bir âdâbın oluştuğunu görürüz (s. 239, 240). Türkiye'de birtakım araç ve gereç, usul, ritüel ve kurallarıyla törensel ve seremonik bir havada hazırlanan bir Türk kahvesini yudumlamak adeta toplumsal bir etkinliğe dönüşür; ayrıca sosyal ve kültürel olarak birçok göstergelere sahiptir. Komşu ziyareti, misafirlik, altın günü, söz kesme, taziye ziyareti, dini bayramlar vb. özel gün ve zamanlarda⁵ bir bardak su ile ikram edilen Türk kahvesine işlevselci bir yaklaşımla bakıldığında toplumsal dayanışmayı, düzeni, sürekliliği, etkileşimi, birlikteliği ve paylaşımı sağladığı görülür. Türk kahvesi ülkemizde içildiği zamana, mekâna ve bağlama göre birçok anlamı beraberinde iletir. Örneğin taziye evinde acının paylaşımını, misafirlikte konukseverliği ve arkadaş ortamında dostluğu çağırıştırır. Bu mekân ve zamanlarda içilen bir Türk kahvesi küresel kahve zincirlerinde bir “simülasyon” (Baudrillard, 1982/2013a) örneği olan Türk kahvesi içme deneyiminden farklıdır; gerçekliğin yok olduğunu her şeyin simülasyon olduğunu belirten Baudrillard'ın (1982/2013a) karamsar görüşünün aksine bu özel günlerde, zamanlarda ve mekânlarda içilen Türk kahvesi ve etrafında oluşan toplumsal ilişkiler ve birliktelikler bir simülasyon, taklit ve sahteliğin örneği değil “hakikat”in kendisidir.

⁵ “Belirli kültürlerdeki belirli besin ve besin birliktelikleri festivaller, bayramlar, kutlamalar, dini adetlerle, kutsal ritüellerle ve bunun yanında hayat döngüsü içindeki bazı önemli anlarla ilişkilendirilebilir” (Beardsworth ve Keil, 2011, s. 91).

Toplumsal ve Kültürel Bir İçecek: “Türk Kahvesi”

Fotoğraf: Türk Kahvesi

Kaynak: Saadet Karhan tarafından 19.04.2021 tarihinde çekilmiştir.

Georg Simmel’e göre (2015) nesnel kültür olmadan öznel kültür diye bir şey olamaz; zira bir öznenin gelişimi veya içerisinde bulunduğu durum sadece karşılaştığı işlenmiş nesnelere kendine kattığı takdirde kültür olur (s. 336). Türk kahvesi atasözlerine, şiirlere, deyimlere, türkülere, bilmecelere ve resimlere girerek ritüelleri ile birlikte manevi bir kültür oluşturduğu gibi kendisine has dibek, öğütücü, soğutucu, el değirmeni, kahve kutusu, cezve, fincan, tepsi cinsinden araç ve gereçleriyle maddi bir kültür de meydana getirmiştir. Sosyal, ekonomik, kültürel, sanatsal ve teknolojik değişimler ve gelişmelerin etkisiyle geçmişten günümüze kadar farklılaşarak gelen bu araç ve gereçler yalnızca satın alınan bir meta değildir; aynı zamanda sembolik anlamlara da sahiptir. Türk kahvesi ikram geleneğinde belli bir usul, kâide, âdet ve âdâb olduğundan kullanılan araç ve gereçlerde önem arz etmektedir. Bu araç ve gereçler, kahve kültürünün, soyut kültürel unsurlarının hayata geçirilmesi ile ortaya çıkmış olan kültürün somutlaşmış halidir. Bursa’ya göre (2015):

Ham kahve çekirdeklerinin kömür ateşi üzerinde demir tavalarda kavrulması, ahşap ya da topraktan yapılmış soğudalarda öğütülmeye uygun bir dereceye kadar soğutulması, ahşap dibeklerde dövülmesi ya da değirmenlerde çekilmesi ve köz üzerinde cezvede pişirilmesi gibi incelikli usuller kahvenin lezzetini belirlediği gibi, bütün bu süreç içerisinde bir âdâbın oluşmasını sağlamıştır. Bu anlamda Türk kahvesinin maddi kültürü, hukukun temel anlayışlarından biri olan “usul esasa mukaddemdir” (usul esastan önce gelir) ilkesinin ifade bulduğu bir alandır. Kahve eşyası ve âdâbını birbiriyle ilişkilendirmek, Türk kahvesinin maddi kültürünü görünür kılmayı kolaylaştıracaktır (s. 240).

Türk kahvesinin tüketim kültüründe hiyerarşik bir biçimde yaşa bağlı olarak bir toplumsal farklılaşma ve statü ayrımı da yapılır. Türk kahvesi büyüklere göre çocukların içmemesi gereken bir içecektir. Çocuklar aileden başlayarak diğer sosyal gruplar içerisinde sosyalleşme süreçlerinde neyi, nerede, nasıl, neden,

kiminle yiyeceklerini/içeceklerini veya yemeyeceklerini/içmeyeceklerini öğrenirler. Çocukların yiyecek ve içeceklerle yönelik olan bu normları öğrenme süreçlerinde büyükler çocuklara kimi zaman ödül kimi zaman ceza verirler. Widdowson'a göre (1981) ebeveynler çocukların yeme alışkanlıklarını denetlemek ve çocuklara ne tür şeylerin yemeye uygun olduğunu öğretmek adına bir dizi strateji veya sözel araç kullanabilirler (aktaran Beardsworth ve Keil, 2011, s. 96). Türk kahvesi de büyükler göre çocukların içmemesi gereken bir içecek olduğundan büyükler uygun olmayan bir ifade biçimi ve ceza yöntemiyle eskiden beri kahve içmek isteyen çocukları korkutmak için Erkan Demir'e göre (2014) “[k]ahve içen çocuklar Arap olur!” (s. 122) demişlerdir. Demir'e göre (2014) çocukların büyükler tarafından Türk kahvesi içmesinin hoş görülmemesinin nedenleri şunlardır: Türk kahvesinin diğer kültürlerde bulunmayan bir seremonisinin olması ve bir hayli zahmetli bir hazırlanma sürecinden sonra servis edilmesi; büyüklerin yanında çocukların kahve içmesinin Türk örf ve âdetlerine uygun olmaması; çocukları kahvenin zararlarından korumaktır (s. 121, 122). Bir çocuğun “besinsel sosyalizasyonu” (Beardsworth ve Keil, 2011, s. 96) ailede başlar; böylece “habitus”⁶ (Bourdieu, 1979/2015) çocukluktan itibaren oluşmaya ve şekillenmeye başlar.

Türk kahvesinin önemli bir ritüeli ise sosyolojik, kültürel ve psikolojik bir olgu olan kahve falı pratiğidir. Kahve falı kültürünün kodları çözümlendiğinde toplumda var olan toplumsal ilişkiler, düşünceler ve davranışlar hakkında birçok şey öğrenilebilir. Kahve falında Türk kahvesi içildikten sonra fincanın üstüne tabak kapatılıp dilek tutulur ve “*neyse halim çıksın falım*” denilerek fincan ile tabak ters çevrilir ve soğuduktan sonra açılarak tabakta ve fincanda tavelerin oluşturduğu şekiller fala bakan kişi ya da falcı tarafından yorumlanarak gelecekte haber verilir. İslam dininde fal bakmak günah olduğundan batıl bir inanç pratiği⁷ olarak görülmektedir; dolayısıyla fal bakan ve baktıran kişi bu durumu meşrulaştırmak için “*fala inanma, falsız da kalma*” diye söyleyerek fala bakar ve baktırır. Nuray Alagözlü'ye göre (2007) Türk toplumunda kadınlar arasında kahve içmek ve kahve falına bakmak toplumsal bir olaydır. Ayrıca, kahve falı sosyal ilişkileri meydana getirme, düzenleme ve devam ettirme hususunda önemli bir işleve sahiptir (s. 2, 13). Aslı Büyükokutan'a göre (2012) kahve falı bakma ve baktırma geleneğinin bireysel ve toplumsal işlevleri şunlardır: Bireyin geleceğe dair merakını tatmin etme; psikolojik açıdan rahatlama ve telkin; sosyalleşme, eğlenme, eğlendirme ve

⁶ “Habitus kavramsallaştırması Bourdieu'nün kuramında önemli bir yer tutar ve zaman içinde değişim gösterir. Karmaşık bir kavram olan habitus kısaca bireyleri şekillendiren içselleştirilmiş yapılar olarak tanımlanabilir” (Akarçay, 2016, s. 91).

⁷ Ayşe Duvarcı'ya göre (1993, s. 9) İslam dini cahiliye zamanının hurafe ve batıl inançlarına karşı çıkmış; fal olgusunun olumsuz çağrışımlarını yasaklarken bir kelimeyi bir davranışı hayra yormaya izin vermiştir (aktaran Halıcı, 2018, s. 152). İslam dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'de Ömer Nasuhi Bilmen'e göre (1962) “Maide suresi 90. ayet ‘ey müminler, şarap içmek, kumar oynamak, ibadet için dikilen putlar, fal okları, hep şeytanın işinden pis birer şeydir. Onun için bunlardan sakının ki kurtulasınız’” (aktaran Duvarcı, 2001, s. 119) buyurmaktadır. İslam dininin fala bakış açısı konusunda daha ayrıntılı bilgi edinmek için (bkz. Duvarcı, 2001, s. 119, 120, 121; Halıcı, 2018, s. 151, 152).

Toplumsal ve Kültürel Bir İçecek: “Türk Kahvesi”

hoşça vakit geçirme; kültür ve değer aktarımı; toplumsal ve kültürel uzlaşmaların devamını sağlamak (s. 106-107). Türkiye’de kahve falına bakma ve baktırma geleneği çok yaygındır. Ülkemizde fal bakan çok sayıda kafe vardır; ayrıca teknolojik ilerlemelerle beraber kahve falı bakma ve baktırma geleneği internet ortamına taşınarak küresel ve popüler kültürün bir unsuru haline gelmiştir. İzgi Güngör’e göre (2005) fal geleneği folklorik unsurlar taşır; bundan dolayı halkın içinden gelir ve taşıdığı bütün geleneksel ve otantik özellikleriyle halk kültürünün bir parçasıdır. Fakat fal pratiğinin, bugün geleneksel anlamını giderek kaybettiği; elektronik ortamlardaki yeni görünümüyle sistematik, profesyonelce ve ticari anlamda bakılan ve çok kolay, anlık ve gündelik olarak erişilen ve tüketilen kitlesel, sıradan ve moda halinde tüketilen bir popüler kültürel pratiğe dönüştüğü gözlemlenmektedir (s.172). Kahve falına bakma ve baktırma geleneği bugün “tüketim toplumu”nda (Baudrillard, 1970/ 2013b) geleneksel boyutundan sıyrılıp materyalist bir boyuta geçerek standartlaşmış, rasyonelleştirilmiş, ticarileşmiş, kitleselleşmiş, metalaşmış; böylece “kültür endüstrisi”nin (Adorno, 2011) bir parçası haline gelmiştir. Günümüzde kahve falı pratiği; fal bakmayı meslek haline getirmiş “yeni kültür araçları” (Bourdieu, 1979/2015) falcılar tarafından bireyleri maddi ve manevi açıdan sömüren bir araç olmuştur. Ayrıca, geleneksel olarak en fazla kadımlar arasında gerçekleştirilen kahve falı bakma ve baktırma geleneği bugün toplumsal cinsiyet açısından da değişime ve dönüşüme uğramıştır. Artık fal bakma ve baktırma geleneği erkekler arasında da çok yaygınlaşmıştır.

Günümüzde küreselleşme sürecinin iktisadi, teknolojik, kültürel ve sosyal boyutlarının toplumsal ve gündelik yaşama tesir etmesi ile birlikte insanların kahve tüketim alışkanlıkları değişmiştir. Ayrıca bugün dünyanın herhangi bir ülkesinde bir süpermarkette tam bir “zaman-mekân sıkışması” (Harvey, 1990/2012) şeklinde birçok ürünün arasında Türk kahvesini görebildiğimiz gibi bir “tüketim katedrali” (Ritzer, 2016a) olan büyük bir alışverişmerkezin de yer alan “McDonaldlaşmış” (Ritzer, 2016b) ve “gösterişçi tüketim”in (Veblen, 1899/2015) sergilendiği Starbucks gibi kent hayatının orta sınıf kesimlerine hitap eden ve kâr elde etmek amacıyla kendisini ulusal ve kültürel şartlara uyarlamış küresel kahve zincirlerinde bir simülasyon örneği olarak yerel kültürden ihraç edilmiş olan Türk kahvesini içebiliriz. Gerçi mutfaklarımızda tam bir “zaman-mekân sıkışması” halinde zorunlu olan birtakım toplumsal ve ekonomik koşullardan dolayı Türk kahve makinesi, elektrikli cezve, hazır kahve çeşitleri gibi küresel ve modern endüstriyel ürünlere kapılarını açarak küreselle yerelin bir arada bulunduğu bir mekâna dönüşmüştür. Burada belirtilmesi gereken husus şudur ki Batının kapitalist kültürü yerel kültürler üzerinde bir tahakküm oluşturmaktadır; ancak yerel kültürlerde küresel olan karşısında topyekûn teslimiyetçi ve edilgen değildir; dolayısıyla küresel olana direnme, uyarılma, melezeleşme, biçimlendirme, kendine katma, kültürel korumacılık vb. tepkileri verirler.⁸ Bu bağlamda yerel olan bu mutfaklar aynı zamanda diyalektik, dinamik, yaratıcı, heterojen, çok boyutlu ve etkileşimli

⁸ Küresel ile yerel olan arasındaki “diyalektik” ilişki konusunda daha ayrıntılı bilgi için (bkz. Berger ve Huntington 2002/2003; Ichijo ve Ranta, 2016/2018; Tomlinson, 1999/2013).

ilişkilerin olduğu kültürel bir alandır; çünkü yerel kültüre ait olan pratikler, ritüeller ve semboller -ithal edilen ya da yerel tarafından küreselin ilkeleri kopyalanarak piyasaya sürülen- ticari metalara hemen kendi damgasını vurur. Örneğin bazen zorunlu ve pratik sebeplerden dolayı içilen hazır paket bir Türk kahvesini kâğıt bardağa değil de bir fincana koyarak içip hemen ardından kahve falına bakmak hazır paket Türk kahvesine kültür alıcısının kattığı kültürel anlam ve katkıdır. Köklü bir geçmişe sahip olan Türk kahvesi kültürü bir “icat edilmiş gelenek” (Hobsbawn, 1983/2006, s. 2) olmadığından süresiz bir şey değildir ve sürekliliği vardır; dolayısıyla Türk kahvesi gibi belli bir zamana, coğrafyaya, tarihe bağlı bir sürekliliği olan ve yakın bir geçmiş zamanda “icat edilmiş” olmayan 500 yıllık bir gelenek ve kültüre sahip olan bir kültürel miras kolay kolay ortadan kalkmaz.

Sonuç

Kahve, Osmanlı’ya ilk girdiği günden itibaren her ne kadar yasaklamalarla karşılaşmışsa da bunlara direnmiş “muhalif” bir içecek olarak toplumun gündelik, sosyal ve kültürel yaşamında adeta kendisine mahsus köklü bir gelenek ve medeniyet oluşturmuştur; ayrıca Türkler menşei Etiyopya ve başlangıçta bir “sûfi içeceği” olan kahveyi Avrupa’ya da tanıtmış ve yaymışlardır.

Bu çalışmada atasözlerine, şürlere, deyimlere, türkülere, bilmecelere ve resimlere girerek gelenekleri ve ritüelleri ile birlikte manevi ve dibek, öğütücü, soğutucu, el değirmeni, kahve kutusu, cezve, fincan, tepsi türünden araç ve gereçleriyle maddi bir kültür meydana getirmiş ve 500 yıllık sosyal, kültürel, siyasi ve tarihsel bir geçmişe sahip kültürel bir miras olan Türk kahvesi kültürü ve geleneği tarihi kaynaklardan da faydalanarak multidisipliner ve sosyolojik açıdan ele alınmış ve önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Türk kahvesi sosyolojik, sanatsal, siyasal, tarihi, kültürel ve ekonomik bir değere sahiptir; bu nedenle Türkiye bu kültürel mirası korumak için girişimlerde bulunmuştur. Neticesinde ise köklü bir geleneğe ve kültüre sahip olan Türk kahvesi 2013 tarihinde UNESCO tarafından meydana getirilen “İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirasının Temsili Listesi”ne girmiş; böylece yerel kültürel kimliğin bir unsuru olan bu kültürel miras evrenselleşmiş ve korunma altına alınmıştır.

KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ, N. (1999). *Kahvenâme (klâsik Türk edebiyatında kahve)*. Akçağ Yayınları.
- ADORNO, T. W. (2011). *Kültür endüstrisi/Kültür yönetimi* (6. bs.). (N. Ülner, M. Tüzel ve E. Gen, Çev.). E. Gen (Yay. haz.). İletişim Yayınları.
- AHISKA, M. ve YENAL, Z. (2006). *Aradığınız kişiye şu an ulaşamıyor/Türkiye’de hayat tarzı temsilleri 1980-2005*. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- AKARÇAY, E. (2016). *Beslencenin sosyolojisi/Orta sınıf(lar)ın yeme içme ve eğlence örüntüleri*. Phoenix Yayınevi.

Toplumsal ve Kültürel Bir İçecek: “Türk Kahvesi”

- ALAGÖZLÜ, N. (2007). Bir söylem türü olarak kahve falına yönelik bir inceleme: Kahve falı ve ideoloji. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 24(1), 1-22. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/597801>
- ARENDONK, C. V. (1967). Kahve. (A. Adıvar, R. Arat, A. Ateş, C. Baysun ve B. Darkot tarafından leyden tab'ı esas tutularak telif, tâdil, ikmâl ve tercüme sureti ile neşredilmiştir), *İslâm ansiklopedisi/İslâm âlemi tarih, coğrafya, etnografya ve biyografya lugatı* (Cilt 6), (2. bs.) içinde (ss. 95-100). Milli Eğitim Basımevi.
- AYVAZOĞLU, B. (2019). *Kahveniz nasıl olsun? Türk kahvesinin kültür tarihi* (4. bs.). Kapı Yayınları.
- BAUDRILLARD, J. (2013a). *Simülakrlar ve Simülasyon* (7. bs.). (O. Adanır, Çev.). T. Takış (Yay. haz.). Doğu Batı Yayınları. (Orijinal çalışma 1982 yılında yayımlanmıştır).
- BAUDRILLARD, J. (2013b). *Tüketim toplumu söylemleri yapıları* (6. bs.). (H. Deliceçaylı ve F. Keskin, Çev.). Ayrıntı Yayınları. (Orijinal çalışma 1970 yılında yayımlanmıştır).
- BEARDSWORTH, A. ve KEIL, T. (2011). *Yemek Sosyolojisi/Yemek ve toplum çalışmasına bir davet*. (A. Dede, Çev.). S. Torlak (Ed.). Phoenix Yayımevi.
- BERGER, P. L ve HUNTINGTON, S. P. (Ed.). (2003). *Bir küre bin bir küreselleşme/Çağdaş dünyada kültürel çeşitlilik*. (A. Ortaç, Çev.). Kitap Yayımevi. (Orijinal çalışma 2002 yılında yayımlanmıştır).
- BİNGÜL, İ. (2013). *Osmanlı'da kahvehane ve toplumsal hayat mekanları*. Gram Yayınları.
- BİRSEL, S. (1983). *Kahveler kitabı* (2. bs.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- BOURDIEU, P. (2015). *Ayırım/Beğeni yargısının toplumsal eleştirisi*. (D. Fırat-Şannan ve A. Günce-Berkkurt, Çev.). G. Çeğin (Yay. haz.). Heretik Yayınları. (Orijinal çalışma 1979 yılında yayımlanmıştır).
- BURSA, N. (2015). Bir keyfin âdâbı: Çekirdekten fincana Türk kahvesinin maddi kültürü. E. Pekin (Ed.), *Bir taşım keyif/Türk kahvesinin 500 yıllık öyküsü* içinde (ss. 239-281). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Topkapı Sarayı Müzesi; Türk Kahvesi Kültürü ve Araştırmaları Derneği Yayını.
- BÜYÜKOKUTAN, A. (2012). Muğla'daki kahve falına bakma geleneği üzerine bir değerlendirme. *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 18(71), 97-112. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/255394>
- ÇELEBİ, K. (2018). *Mizânü'l-Hakk Fî İhtiyâri'l-Ehakk/İhtilaf içinde itidal* (2. bs.). S. Uludağ (Haz.). Dergâh Yayınları.
- DEMİR, E. (2014). Çocukluğumuzdan yadigâr bir tembih: “Kahve içme Arap olursun!”. E. Gürsoy-Naskali (Ed.), *Türk kahvesi kitabı* (3. bs.) içinde (ss. 117-123). Kitabevi Yayınları.
- DUVARCI, A. (2001). Halk kültürü uygulamalarından biri olan fal geleneğinin değerlendirilmesi. *Türk Halk Kültürü Özel Sayısı*, 13(37), 117-130. Erişim adresi: <https://erdem.gov.tr/tam-metin-pdf/411/tur>
- EVREN, B. (1996). *Eski İstanbul'da kahvehaneler*. Milliyet Yayınları.

- FISCHLER, C. (1988). Food, self and identity. *Social Science Information*, 27(2), 275-292. [doi:10.1177/053901888027002005](https://doi.org/10.1177/053901888027002005)
- FOUCAULT, M. (2005). *Özne ve iktidar/Seçme yazılar 2* (2. bs.). (I. Ergüden ve O. Akınhay, Çev.). F. Keskin (Yay. haz.). Ayrıntı Yayınları.
- GIDDENS, A. (2012). *Sosyoloji*. (H. Özel, Çev.). C. Güzel (Yay. haz.). Kırmızı Yayınları.
- GİRGİNOL, C. R. (2018). *Kahve/Topraktan fincana* (7. bs.). A7 Kitap.
- GÜNGÖR, İ. (2005). Popüler kültür ürünü olarak fal. *İletişim*, 21, 169-202. Erişim adresi: <http://www.irfanerdogan.com/dergiweb2008/21/6.%20makale.pdf>
- GÜRSOY-NASKALİ, E. (Ed.). (2014). *Türk kahvesi kitabı* (3. bs.). Kitabevi Yayınları.
- HALICI, G. (2018). Popüler kültürün ekonomik bir olgusu: Fal. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 15(58), 146-159. [doi:10.12787/KARAM1249](https://doi.org/10.12787/KARAM1249)
- HARVEY, D. (2012). *Postmodernliğin durumu/Kültürel değişimin kökenleri* (6. bs.). (S. Savran, Çev.). M. Gürsoy-Sökmen (Yay. haz.). Metis Yayınları. (Orijinal çalışma 1990 yılında yayımlanmıştır).
- HATTOX, R. S. (1996). *Kahve ve kahvehaneler/Bir toplumsal içeceğin Yakındoğu'daki kökenleri*. (N. Elhüseyni, Çev.). A. Anadol (Yay. haz.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (Orijinal çalışma 1985 yılında yayımlanmıştır).
- HOBSBAWN, E. (2006). Giriş: gelenekleri icat etmek. E. Hobsbawn ve T. Ranger (Der.). (M. M. Şahin, Çev.). *Geleneğin icadı* içinde (ss. 1-18). Agora Kitaplığı. (Orijinal çalışma 1983 yılında yayımlanmıştır).
- ICHJO, A. ve RANTA, R. (2018). *Yemek ve ulusal kimlik/Gündelik yaşamdan küresel siyasete*. (E. Ataseven, Çev.). S. Aktuyun (Yay. haz.). Ayrıntı Yayınları. (Orijinal çalışma 2016 yılında yayımlanmıştır).
- İŞİN, E. (2006). Bir içecekten daha fazla: Kahve ve kahvehanelerin toplumsal tarihi. S. Özpalabıyıklılar (Ed.), *Tanede saklı keyif, kahve* içinde (ss. 10-43). Yapı Kredi Yayınları.
- KAFADAR, C. (2014). How dark is the history of the night, how black the story of coffee, how bitter the tale of love: The changing measure of leisure and pleasure in early modern Istanbul. A. Öztürkmen & E. Birge Vitz (Ed.) in *Medieval and early modern performance in the Eastern Mediterranean* (pp. 243-269). Brepols. Erişim adresi: <https://sites.duke.edu/rethinkingglobalcities/files/2014/09/howdark.pdf>.
- KUZUCU, K. ve KOZ, M. S. (2015). *Türk kahvesi*. M. S. Koz (Ed.).Yapı Kredi Yayınları.
- KUZUCU, K. (2015). Türk kahvesinin kısa tarihi. M. S. Koz (Ed.), *Türk kahvesi* içinde (ss. 15-193). Yapı Kredi Yayınları.
- MIKHAIL, A. (2014). Gönül arzu eder ki: Toplumsal cinsiyet, kentsel mekân ve Osmanlı kahvehaneleri. D. Sajdi (Der.). (A. Onacak, Çev.). *Osmanlı laleleri, Osmanlı kahvehaneleri/On sekizinci yüzyılda hayat tarzı ve boş vakit eğlenceleri* içinde (ss. 175-225). Koç Üniversitesi Yayınları.

Toplumsal ve Kültürel Bir İçecek: “Türk Kahvesi”

- MOON, R. (1998). *The coffee book/More than 40 delicious and refreshing recipes for drinks and desserts*. Courage Books.
- MORRIS, J. (2020). *Coffee a global history*. Reaktion Books Ltd.
- NEUMAN, W. L. (2010). *Toplumsal araştırma yöntemleri/Nitel ve nicel yaklaşımlar 2* (4. bs.). (S. Özge, Çev.). Yayınodası Yayıncılık.
- PEÇEVİ, İ. E. (1981). *Peçevi Tarihi: I*. B. S. Baykal (Haz.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- PEKİN, E. (Ed.). (2015). *Bir taşım keyif/Türk kahvesinin 500 yıllık öyküsü*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Topkapı Sarayı Müzesi; Türk Kahvesi Kültürü ve Araştırmaları Derneği Yayını.
- PETROPOULOS, E. (2019). *Yunanistan’da Türk kahvesi*. (H. Millas, Çev.). Ç. Çevik (Ed.). Kırmızı Kedi Yayınevi. (Orijinal çalışma 1979 yılında yayımlanmıştır).
- RITZER, G. (2016a). *Büyüsü bozulmuş dünyayı büyülemek/Tüketim katedrallerindeki süreklilik ve değişim* (Genişletilmiş 4. bs.). (F. Payzın, Çev.). Y. E. Ceren (Ed.). Ayrıntı Yayınları.
- RITZER, G. (2016b). *Toplumun McDonaldlaştırılması/Çağdaş toplum yaşamının değişen karakteri üzerine bir inceleme* (4. bs.). (A. E. Pilgir, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- SARAÇGİL, A. (1999). Kahve’nin İstanbul’a girişi (16. ve 17. yüzyıllar). H. Desmet-Grégoire ve F. Georgeon (Ed.). (M. Atik ve E. Özdoğan, Çev.). *Doğu’da kahve ve kahvehaneler* içinde (ss. 27-41).Yapı Kredi Yayınları.
- SAVAŞ-IŞIKHAN, S. (2014). Türk kahvesi geleneği ve kahve fincanları. E. Gürsoy-Naskali (Ed.), *Türk kahvesi kitabı* (3. bs.) içinde (ss. 407-420). Kitabevi Yayınları.
- SCHIVELBUSCH, W. (2000). *Keyif verici maddelerin tarihi/Cennet, tat ve mantık*. (Z. Aksu-Yılmaz, Çev.). Dost Kitapevi Yayınları. (Orijinal çalışma 1980 yılında yayımlanmıştır).
- SENNETT, R. (2013). *Kamusal insanın çöküşü* (4. bs.). (S. Durak ve A. Yılmaz, Çev.). T. Birkan ve T. Tosun (Yay. haz.). Ayrıntı Yayınları.
- SIMMEL, G. (2015). *Bireysellik ve kültür* (2. bs.). (T. Birkan, Çev.). M. Gürsoy-Sökmen (Yay. haz.). Metis Yayınları.
- SÖKMEN, C. (2019). *Aydınların iletişim ortamı olarak eski İstanbul kahvehaneleri* (4. bs.). Ötüken Neşriyat A.Ş.
- STELLA, A. (1997). *The book of coffee*. Flammarion.
- SWARTZ, D. (2011). *Kültür ve iktidar/Pierre Bourdieu’nün Sosyolojisi*. (E. Gen, Çev.). L. Cantek (Ed.). İletişim Yayınları. (Orijinal çalışma 1997 yılında yayımlanmıştır).
- THÉVENOT, J. (2014). *Thévenot seyahatnamesi* (2. bs.). (A. Berktaş, Çev.). S. Yerasimos (Ed.). Kitap Yayınevi.
- TOMLINSON, J. (2013). *Küreselleşme ve kültür* (2. bs.). (A. Eker, Çev.). N. Özok (Yay. haz.). Ayrıntı Yayınları. (Orijinal çalışma 1999 yılında yayımlanmıştır).
- TOROS, T. (1998). *Kahvenin öyküsü*. İletişim Yayınları.

- VEBLEN, T. (2005). *Aylak sınıfın teorisi/Kurumların iktisadi incelemesi*. (E. Kırmızıaltın ve H. Bilir, Çev.). H. A. Öznazık (Yay. haz.). Heretik Yayınları. (Orijinal çalışma 1899 yılında yayımlanmıştır).
- YERASIMOS, M. (2019). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde yemek kültürü/Yorumlar ve sistematik dizin*. K. Erdur (Ed.). Yapı Kredi Yayınları.
- WILD, A. (2005). *Black gold: A dark history of coffee*. Harper Perennial.

LEFEBVRE VE FOUCAULT'DA MEKÂN: KURAMSAL BİR TARTIŞMA **

SPACE IN LEFEBVRE AND FOUCAULT: A THEORETICAL DISCUSSION

ПРОСТРАНСТВО В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЛЕФЕВРЕ И ФУКО: ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ДИСКУССИЯ

Mahmut KARAÇİZMELİ*

ÖZ

Felsefede zamanın mekâna karşı kurduğu egemenliğin sarsılmasında, “mekânsal dönüş” döneminin önde gelen iki düşünürü Henri Lefebvre ve Michel Foucault'nun payı yadsınamaz boyutta büyüktür. Bu iki düşünürün mekânı ele alış şekilleri, kendilerinden sonra da geniş yankı uyandırmıştır. Lefebvre ve Foucault'un kuramları, mekânı mekânla düşünen, mekân düşüncesinin ve kent mekânının zaman içindeki dönüşümlerini açıklayan ve bütün bu tartışmaları sosyal ve siyasal pratiklerle ilişkili bir şekilde sunan yapısıyla, günümüzde de önemini korumaktadır. Lefebvre'in felsefe, tarih, fizik, metafizik, sanat, psikanaliz, dilbilimi ve ilahiyata kadar uzanan, oldukça geniş bir alana sirayet eden mekâna ilişkin düşünceleri, sonraki dönemde yapılacak çalışmalar için de sıklıkla başvurulan bir kaynak niteliğindedir. Bu çalışmada mekânsal dönüş döneminin literatürü incelenmiş, Lefebvre'in sonraki dönemlerde “mekân üçlemesi” olarak yaygınlaşacak olan kavramları açıklanmıştır. Çalışmada gündelik pratiklerle ilişkili “algılanan mekân”, erkin kurguladığı, virtüel-aktüel uzamları bulunan “tasarlanan mekân” ve Lefebvre'in “temsil mekânı” olarak adlandırdığı ve heterotopi kavramıyla bağlantılı, farklılıklara ve dirençlere referans veren “yaşanan mekân” ele alınmıştır. Araştırmada Lefebvre'in bu kavramları, Mekânsal Dönüş Dönemi'nin bir diğer önemli düşünürü Michel Foucault'nun heterotopya kavramıyla karşılaştırılarak yorumlanmıştır. Foucault'da farklılıklara, norm dışına ve gelip geçiciliğe vurgu yapan heterotopik mekânlar, fiziki uzanımlarıyla örneklendirilmiştir. Bu çalışmanın amacı benzer dönemlerde mekânla ilgili düşünceler ortaya koyan ve sosyal bilimlere, felsefe ve mimaride birçok akademik çalışmaya esin kaynağı olmuş bu iki düşünürün mekâna bakışlarındaki farkları, benzerlikleri ve kavramları kullanma biçimlerini analiz ederek mekân literatürüne katkı sağlamaktır.

** Bu Makale, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde hazırlanmakta olan “Şanlıurfa Haleplibahçe Mahallesi'nde Mekânsal Dönüşümün İzleri” adlı doktora tezi çalışmasından türetilmiştir.

* ORCID: [0000-0001-5465-4710](https://orcid.org/0000-0001-5465-4710), Öğretim Görevlisi, Harran Üniversitesi, Mimarlık ve Şehir Planlama Bölümü, Mimari Restorasyon Programı, mahmutkaracizmeli@gmail.com

Lefebvre ve Foucault'da Mekân: Kuramsal Bir Tartışma

Anahtar Kelimeler: mekân, mekânsal dönüş, mekân üçlemesi, temsil, iktidar, heterotopya.

ABSTRACT

In philosophy, in undermining the time's dominance over space, the share of Henri Lefebvre and Michel Foucault, two leading thinkers of the period of "spatial turn," is undeniably huge. The way these two thinkers handled the space made a splash even after themselves. The theories of Lefebvre and Foucault remain important today, with the structure of the place contemplating space, explaining the transformations of space and urban space over time, and presenting all these discussions in a manner associated with social and political practices. Lefebvre's considerations of the space, which extends to philosophy, history, physics, metaphysics, art, psychoanalysis, linguistics, and theology, are often regarded as a reference for subsequent studies. This study investigated the literature of the spatial turn period, explaining Lefebvre's concepts, which would become common in later periods as the "spatial trilogy." The study discussed the "perceived space" associated with everyday practices, the "designed place" where the power fictionalized, with virtual-actual extensions, and the "inhabited space," which Lefebvre called a "space of representation," which refers to differences and resistances associated with the concept of heterotopy. In the study, Lefebvre's these concepts are interpreted by comparing them to the concept of the heterotopia by Michel Foucault, another important thinker of the Period of Spatial Turn. In Foucault, heterotopic spaces with an emphasis on differences, out-of-the-norm, and ephemerality are exemplified by their physical extensions. The aim of this study is to contribute to the space literature by analyzing the differences, similarities, and concepts in which these two thinkers, who have expressed ideas about space in similar periods and inspired many academic studies in social sciences, philosophy, and architecture, have viewed the space.

Keywords: space, spatial turn, space trilogy, representation, power, heterotopia

АННОТАЦИЯ

Анри Лефевр и Мишель Фуко, два ведущих мыслителя периода “пространственного мышления”, несомненно, участвуют в ослаблении господства времени над пространством в философии. Своеобразный подход этих двух мыслителей к пространству имело продолжение и после них. В теориях Лефевра и Фуко, по поводу пространства, объясняются трансформации космического мышления и городского пространства во времени. Его структура, со всеми своими обсуждениями в отношении социальной и политической практики, по-прежнему сохраняет своё значение и сегодня. Мысли Лефевра о космосе, которые широко распространились на философию, историю, физику, метафизику, искусство, психоанализ, лингвистику и теологию, также являются часто используемым источником для будущих исследований. В этом исследовании изучается литература, посвященная периоду пространственного мышления и объясняются концепции Лефевра, которые и после Лефевра широко распространены как “космическая трилогия”. В исследовании обсуждаются “воспринимаемое пространство”, относящееся к повседневной практике, “искусственное пространство”, которое создается силой и имеет свои виртуально-актуальные пространства и “живое пространство”, которое Лефевр называет “пространством представления” и которое связано с концепцией гетеротопия, различия и сопротивления. В исследовании, эти концепции Лефевра были интерпретированы путём сравнения их с концепцией гетеротопии Мишеля Фуко, другого важного мыслителя Периода пространственного мышления. У Фуко есть гетеротопическое пространство, подчеркивающие различия, нестандартность и

быстротечности они представлены в виде физического расширения. Цель этого исследования - внести свой вклад в литературу, связанную с пространством философии путем анализа различий, сходства и концепций вышеупомянутых двух мыслителей, которые выдвигали идеи о космосе в аналогичные периоды и вдохновили многие академические исследования в области социальных наук, философии и архитектуры.

Ключевые слова: пространство, пространственная философия, триада пространства, представление, власть, гетеротопия.

Giriş

Modern dönemlerin ikili zıtlıkları ile tartışmaya açılan zaman ve mekân kavramları incelendiğinde; zaman çizgisel ve ilerlemeci bir kavrayış ile açıklanırken, mekânın ise sabit bir kategori olarak değerlendirildiği söylenebilir. Bu algılama tarzı, zamanı toplumsal gelişme süreçlerine doğrudan etki ederken, mekânı ise arka planda bırakmakta ve homojen hale getirmektedir. Yine modern dönemlerle ilişkili tarihsellik anlayışı öteki toplumlara, batılı ülkelerde yaşanan süreçleri çeşitli stratejilerle dayatmaktadır. Durmaksızın yeniliği ve ilerlemeyi vurgulayan yeni paradigmada, farklı olan diğer toplumlar geri kalmış olarak nitelendirilirler. Lineer zaman dayatmasına karşın mekânsal bakış, lineer değil girift, geniş ve heterojenliği yansıtan analizlere imkân vermektedir. Mekânın sabit bir düşünce kategorisi (a priori) kapsamı dışında üreten-üretilen, yorumlamalara açık bir kategori olarak değerlendirilmesi, mekânı, zamanın arka planı olma kabulünden çıkarmakta ve onu düşüncenin odağına almaktadır (Lefebvre, 2014, s. 21).

Mekân düşüncesi ile ilgili sürece bakıldığında, örneğin Aristo'da mekânın, zaman ile birlikte ussal bir kategori olarak kendini gösterdiği ve hissedilir olguları sınıflandırmak için kullanıldığı görülür. Descartes'ın kartezyen düşüncesiyle mekân, duyuyla algılanan, estetikle ilişkili ve gündelik pratiklerle deneyimlenen ya da mahrum kalınan bir alan olarak tanımlanmaktadır. Mekân, sürekli bir mesafeye referans vermektedir ve batı felsefesinde bu hâliyle yeniden tanımlanmıştır. Bilinen ve bilen ayrımı özne ve nesne arasına mesafe koymaktadır. Özne-mekân diyalektiğinin kurulması bağlamında öne çıkan Descartes özne ile mekân arasındaki ilişkiyi yeniden kurgulamakta ve mekânı mutlak ve bütünlüğünü kendinden alan bir alanına oturtmaktadır. Ortaya konulan özne-mekân arası mesafe, bunun nasıl kapanacağıyla ilgili kuramları da beraberinde getirmiştir. Ayrıca mekân-özne ayrımı yapıldığı anda, mekâna müdahale etme, onu inşa etme ve yıkıma uğratma süreci başlamaktadır. Yine de Descartes'ın ortaya koyduğu bu kuramsal açılımlar mekâna varlık tanınması bağlamında oldukça önemlidir (Lefebvre, 2014, s. 22). Bununla birlikte toplumsal uzam hesaba katılmadan yorumlanan mutlak mekân düşüncesi, yeterince kapsayıcı olmamakla birlikte mekânı anlamlandırabilmek için deneyimleyen özne ile deneyimlenen mekân arasındaki karşılıklı yaratım sürecini ve toplum-erk ilişkilerini de hesaba katmak gerekmektedir (Foucault, 2014, s. 292).

1. Güncel Mekân Tartışmaları

Lefebvre'e göre mekânı kavramayı mümkün kılan ilişkiler ağı, söz konusu ilişkileri üreten mekanizmalarla ele alınmalıdır. Bunların zamanla ya da zamandan

Lefebvre ve Foucault'da Mekân: Kuramsal Bir Tartışma

ayrık olarak incelenmesi, zamanın mı mekâna yoksa mekânın mı zamana tabi kılındığı, birbirinden farklı anlamları ortaya çıkarabilmektedir. Deleuze mekân ve zamanın birlikteliğini ve bu birlikteliğe rağmen zamanın niteliksel farklılaşmaları, mekânınsa niceliksel farklılaşmaları ürettiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla mekânın merkezde yer aldığı, zamanın ise görmezden gelindiği bir düşünce güzergâhında, niteliksel farklar da dışarıda kalmaktadır (Tanju, 2008, s. 168-185). Mutlak zaman-mekân anlayışının gerilimlerinden ortaya çıkan mekân üretimleri, aşkınlık değil içkinlik düzleminde zaman ve mekânın kolektif olarak ve süreklilik arz eden bir biçimde kurularak, toplumsal pratiklere aktarıldığı bir ilişkiler ağı olarak yorumlanabilir. Bu sebeple mekân üretimleri aslında tüm bu kurgulanma, parçalanma ve mücadelelerinin yansıması olarak düşünülebilir. Mekân düşüncesindeki parçalanmalarla, kapitalist örgütlenmelere bağlı olarak toplumsal yapıda meydana gelen bunalımların eş zamanlılığı, mekânı ele alış tarzında yeni bir değerlendirme gerekliliğini de beraberinde getirmektedir. Bu nedenle Lefebvre'in ve Foucault'nun mekânı ele alırken, toplumu ve iktidar yapılarını işin içine katması tesadüf değildir. Aynı entelektüel iklimden beslenmeleri nedeniyle oluşturdukları kuramlarda benzerliklerin olması da olağandır. Bu çalışmada iki düşünürün mekân kuramlarında birbirine yaklaşan ve ayrılan yönler ortaya koyulmuştur.

Mekân üretimiyle ilgili literatür incelendiğinde, Lefebvre'in kuramlarının, mekânın tanımlanmasında, tecrübe edilmesinde ve üretilmesinde ortaya koyduğu düşüncelerin, önemli bir kaynak olduğu görülmektedir. Lefebvre'in gündelik hayatla ilgili çözümlemelerinin yanında, 1968 yılında yayımladığı “Şehir Hakkı”, 1970 yılında yayımladığı “Kentsel Devrim” ve 1974 yılında yayımladığı “Mekânın Üretimi” adlı metinleriyle kent mekanını sıradışı bir yöntemle tekrardan çözümlemiştir; Lefebvre, mekândaki girift hâkimiyet ilişkilerini emek kavramıyla (somut ve soyut emek) yorumlayarak, gündelik hayatın ve mekân üretiminin analizlerini ortaya koymuştur. Tarihsel süreçte ve farklı coğrafyalarda mekânın ne şekilde kavramsallaştırıldığını ve kullanıldığını ortaya koyan Lefebvre, kapitalizmin üretim, birikim, tektipleşme ve tasarlanma süreçlerini de incelemektedir. Lefebvre, kuramının kimi yerlerinde mekânı bir meta olarak ele alarak; ekonomi, siyaset ve toplumsal yapı ile bağlantılı olarak, üretimin yanında tüketim özellikleri de barındırdığını ve buna bağlı olarak çelişkiler içerdiğini anlatmaktadır (Lefebvre, 2011, s. 60). Henri Lefebvre'e göre mekân, toplumsal ilişkilerin kolektif bir yansıması olmasının yanında, mekânın toplumsal yapıya müdahale aracı olarak da değerlendirilmelidir.

David Harvey, 1973'de yayımlanan “Sosyal Adalet ve Şehir” adlı çalışmasında kent mekânını ve sermaye ilişkilerini incelemiştir. Bu çalışmada Harvey ekonomik, politik ve tarihî verileri kapitalist üretim ve tüketim araçlarıyla ele alarak, mekâna dair değerlendirmeler yapmıştır. 2008 yılında yayımlanan “Kent Hakkı” çalışmasında Harvey, sermayenin örgütlenişi ile kent mekânının örgütlenişi arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Ona göre kentsel yapı bir kez kurulunca üretim örgütlenmesi gerçekleşmekte ve sosyal ilişkilerin gelecekteki gelişimleri etkilenmektedir. Örneğin kent formundaki değişimler gelir dağılım mekanizmalarını etkilemektedir (Harvey, 1999, s. 272). Manuel Castells ise kent mekânını toplumsal

ilişkilerin yansması olarak ele almakta ve kenti başlıbaşına bir analiz nesnesi olarak düşünmektedir. Bununla birlikte ona göre, sosyal teori ile bağlantılı olmayan bir mekân kuramı olanaksızdır. Mekânın kültürel ve doğal süreçlerden ziyade sosyal yapıyla ele alınması gerekliliğine dikkat çekmiştir. Ayrıca Castells, kent mekânının üretim süreçleriyle birlikte, tüketim süreçlerinin önemine de vurgu yapmıştır. Mekân teorisine kazandırdığı “kolektif tüketim” kavramı ile devletlerin kamusal hizmetlerle kentteki sermaye birikimlerinin devamlılığını sağlayarak, aynı zamanda kentin mekânsal gelişimine katkı sağladığını ileri sürmüştür (Castells, 1997, s. 32).

Soja, çalışmalarında, Henri Lefebvre’in mekânsal kuramlarını yorumlamakla beraber modernite sonrası kent mekânının, dönüşen toplumsallığın ve sermaye yapılarının durumunu tartışmıştır (Soja, 1996). Brenner ve Elden, devlet mekânlarını, kapitalizmin mekânsal ölçek meselesini ve bu yapıların toplumsallığa etkilerini Lefebvre’in kuramı üzerinden tartışmıştır (Brenner) Bunlarla birlikte soylulaştırma, neo-liberalleşme, yaratıcı kentler, kentsel dönüşüm, kent hakkı, mimarlık ile siyasi iktidar ilişkisi konularında da yeni yorumlar ortaya koymuşlardır (Brenner vd., 2014).

Neil Smith, 2010’da yayımlanan "Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space" adlı çalışmasında; doğa, mekân ve sermaye ilişkilerini ve Henri Lefebvre’in Mekânın Üretimi’nde açıklamalar getirdiği mekân türlerini, küreselleşme bağlamında tartışmıştır. Smith, doğanın yani mutlak mekânın, mübadele, sermaye ve emek kavramlarıyla ilişkilendirilerek mekân temsillerini oluşturması bağlamında ele almıştır. Mekân temsillerinin kenti metalaştırmasını ve hammadde olarak doğayı kullanmaya yönelmesi sürecini kapitalist süreçle yorumlamıştır. (Smith, 2008).

John Urry 1990 yılında yayımlanan “The Tourist Gaze”, 1994 yılında yayımlanan “Economics of Signs and Space” ve 1999 yılında yayımlanan “Consuming Places” adlı çalışmalarında, mekânın tüketim kültürüne göre dönüşümlerini ve kentin turistik bakışa indirgenen imgelerinin tüketim ilişkilerine katılımı ile ilgili yorumlamalar yapmıştır. (Urry, 1999, s. 53-112) Giriş bölümünde Benjamin, Bachelard ve Lefebvre’de mekân yaklaşımlarını incelediği “Mekânın Tüketimi” adlı çalışmasının ilerleyen bölümlerinde mekân-toplum ilişkilerini ve mekânın tüketim biçimi olarak “modernlik, kimlik ve seyahat” kavramları üzerinden ele almıştır.

2. Lefebvre ve Foucault’nun Mekân Kuramlarını Mümkün Kılan Entelektüel İklim: Mekânsal Dönüş

Mekânsal Dönüş, kent araştırmalarında ve sosyal bilimlerde konuya mekân ile yaklaşma ve mekânı mekân ile açıklamaya amaçlayan bir yöntemle, coğrafya ve tarihi bir arada yorumlama süreci olarak ifade edilebilir. Bu dönemi ortaya çıkaran iklime bakıldığında durumun, önceki dönemlerde yaşanan kolonileştirme ve emperyalist-hegemonik süreçlerine tepki olarak üretilen düşüncelerle ilişkili olduğu görülmektedir. 1970’ler ve sonrasındaki süreçte yaşanan ani değişimler, mekânsal dönüşü mimari, kentsel tasarım, sosyal bilimler, sanat ve coğrafyaya kadar uzanan bir alanda tartışmaların odak noktasına oturtmuştur. Siyasi, ekonomik ve kültürel

Lefebvre ve Foucault'da Mekân: Kuramsal Bir Tartışma

sınıflamalara göre homojen ya da heterojen mekân algıları bulunmakla birlikte, iki algı için de geçerli olan bir mekân tanımı yapılmıştır. “Mekân üretilen, tahakküm altına alınan ya da tahayyül edilen bir şeydir” (Kurtar, 2020, s. 7).

Mekânsal dönüş döneminin düşünsel arka planı Michel Foucault, Henri Lefebvre, De Certeau, Edward Said, Gaston Bachelard, Manuel Castells, Anthony Giddens ve David Harvey gibi kuramcıların başlattıkları tartışmalar nedeniyle 1960-1970’li yıllara kadar uzanmakta ancak bu yöntem felsefe dünyasında 1990’larda kullanılmaya başlanmıştır. 1990’ların ortasında mekânsal bakışın farklı disiplinlere de yayılmaya başladığı söylenebilir. Walter Benjamin’in kent mekanına dair kaleme aldığı metinlerin bu bakışın ilk dışavurumları olarak kabul etmek ve mekânsal dönüşün kökenini 1930'lara kadar geri götürmek mümkündür. Edward Soja'nın dönemselleştirmelerine bakıldığında, 1960'ların Paris'inin entelektüel ikliminin mekânsal dönüş dönemi ile güçlü bir bağı olduğu görülmektedir. Modern kentlerde başlayan huzursuzluk, yabancılaşma ve krizler dünyada kendini gösterirken mekânsal dönüş dönemindeki düşünürler, davranış bilim, toplumsal gelişme ve mekânı bir araya getiren yeni bir yol ortaya koymuştur. Mekân ve toplumu birlikte ele alan bu düşünce tarzı, süregelen tarihselci hegemonyayı sorgulamaya ve onu yeniden yorumlamaya imkân tanımıştır. Dönemin önemli düşünürlerinden olan Lefebvre ve Foucault mekân-zaman-özne ya da coğrafya-tarih-devlet arasındaki ilişkileri radikal yorumlarla yeniden üretmişlerdir. Fakat aynı zamanda bu bakış açısının, düşünürlerin 1968 olayları esnasında Paris'te bulunmaları ve bu süreçte mekânın pratik ve siyasi farkındalığına dayanan özgürleştirici özelliklerini tecrübe etmeleriyle de ilgili olduğu söylenebilir (Kurtar, 2020, s. 60).

Lefebvre metinlerinde, akışkan, değişken, yaşayan, ritim ve harmonileri barındıran bir mekân anlayışıyla; mekân ile kenti yorumlamayı değil mekânın bizatihi kendisini yorumlamayı hedeflemektedir. Lefebvre yaşamın akışı içinde mekânın nasıl üretildiğini, Hedeigger'in varlığın kendini uzamda açmasına dayandırarak açıklamakta ve mekânı yaşamın içine çekmektedir (Lefebvre, 2007, s. 143). Lefebvre, sadece kentte oluşundan dolayı “modern” olarak nitelendirilen bireyin ve toplumun, gündelik pratiklerinin dönüştürülmesini mekânla ilişkilendirmektedir. Gündelik yaşam içinde modern insana ciddi müdahalelerde bulunulmaktadır; boş vakitlerin bile paketlenip metaya dönüşmesiyle modern bireye izole olma hakkı vermeyen kurgulanmış gündelik yaşam, mekânla ilişkili olarak sorunsallaştırılmalıdır. Bu görüntüye rağmen özgürlük imkanları kent mekânının içinde, gündelik pratiklerde ve mekânla bağlantılı olarak üretilebilir. İktidarın ürettiği homojenleştirici yapıdaki ve her yere nüfuz etmiş mekân baskısı Foucault'ya göre otonom olarak direnişe de işaret etmektedir (Foucault, 2002, s. 212). Bu direnişin ve farklılıkların mekânsal uzamı heterotopya kavramı ile incelenebilir. Lefebvre'in mekân üçlemesinde “temsil mekânları” olarak karşımıza çıkan ve normdışı ile ilişkili bu mekân türü Foucault'nun heterotopya kavramıyla bazı benzerlikler ve farklılıklar göstermektedir. Söz konusu baskının ve direncin anlaşılabilmesi için ilkin Lefebvre'in mekân üçlemesinin ortaya koyulması gerekmektedir.

3. Lefebvre'in Mekân Üçlemesi ile Foucault'un Heterotopya Kavramı'nın İlişkisi

Lefebvre, mekân üretiminin üçlü biçimde ortaya koyduğu, algılanan (gündelik pratiklerin ve rutinlerin gerçekleştiği) mekânlar, tasarlanan (erkin ürettiği) soyut mekânlar ve yaşanan (aykırılaştıran, farklılaştıran, özgürleşen) mekânlar olarak helezonik yapıya bir mekân anlayışını literatüre katmıştır. Ona göre mekân, toplumsallığın bir ürünü olarak birbirinden etkilenmekte ve birbiriyle geçirimsiz bu mekân türleri ile varlık bulmaktadır. Lefebvre'e göre mekân; "gündelik yaşam pratiklerinin mekânı" olarak, tasarım, kurgu ve inşa süreçleriyle ortaya çıkan "mekân temsilleri" olarak ve toplumsal süreçlerin gerçekleştiği "temsil mekanları" olarak üçlü yapıdadır (Lefebvre, 2014, s. 63). Bu mekanların özelliği helezonik yapıya ve birbiri üzerine katlanarak gelişiyor olmasıdır. Biri diğerini barındırabilir, yadsıyarak, tersine çevirerek diğerini üretilebilir ya da kent mekânında farklı bölgelerde görünür olup, tarihsel süreçte kaybolabilir.

Mekânsal Pratikler

Mekânsal pratikler, gündelik hayat içerisinde, toplumun geliştirdiği yaşam stratejileri ile mekânın deşifre edilmesiyle ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan da bu pratikler kendi mekânını üretmektedir. Mekânsal pratiklerin işlevi mekânı, gözlemlenen, fiziksel bir gerçekliğe ulaşan "üretimi ve yeniden üretimi görel bir bağlılık içinde sürekliliği sağlayan her toplumsal oluşuma has özgül yerleri ve mekânsal kümeleri" barındırmasıdır. (Lefebvre, 2014, s. 63). Bu türden mekânlar sivil yerleşim alanları, iş merkezleri, rekreasyon alanları ve ulaşım ağları olarak örneklendirilebilir. Lefebvre, modern sürecin mekânsal pratiğini "banliyödeki bir toplu konutta oturan birinin gündelik hayatıyla tanımlanır" şeklinde ifade ederek örneklendirmiştir. (Lefebvre, 2014, s. 68). Bu mekân türüne özgü pratik edimler kent mekânının ve fiziksel çevrenin üretim süreçlerine de katılır çünkü planlama etkinlikleri ile yakından ilişkilidir. Mekânsal pratikler, mekânın gündelik algılar düzeyinde tecrübe edilmesini ve buna bağlı olarak çeşitli düzeylerde saptanmasını da sağlamaktadır.

"Gündelik hayatın tekdüzeliği, rutinleri, ofisler, özel hayat ve kentsel gerçeklikte ortaya çıkan eğlence bu kodların en tanıdık biçimleridir" (Soja, 1996: 66).

Soja'ya (Soja, 1996, s. 67) göre, mekânsal pratik üzerinden yaşama katılan gündelik rutinlerin mekânı fiziki, katı, sabit ve belirlidir. Soja bu mekânı birinci türden mekân olarak nitelemektedir. Doğrudan maruz kalınan, çoğu zaman sorgulamadan zaman geçirdiğimiz, mekân odaklı pratiklerimizi biçimlendiren kısaca algılanan mekân olarak kategorize edilebilecek birinci türden mekânın yanında, Lefebvre'in ele aldığı ikinci mekân türü ise mekân temsilleridir.

Mekân Temsilleri

Lefebvre'e göre mekân temsilleri ya da başka bir deyişle "tasarlanan mekân", kent aktörlerinin; planlamacıların, mimarların, şehircilerin, teknokratların ve sanatçıların belirli kod ve normlar yoluyla oluşturdukları mekân olarak

Lefebvre ve Foucault'da Mekân: Kuramsal Bir Tartışma

düşünülebilir. Bu mekân türünde erkin gücü daha belirgindir. İdeolojik dayatmalar mekânsal dokudan okunabilir. Modern dönemle birlikte mekân temsillerinin kapsamı oldukça genişlemiş, kent ölçeğinde yürürlüğe konulmuştur. (Lefebvre, 2014, s. 71). Soja'ya göre bu mekân kavramsallaştırılmıştır, temsilidir ve temsillerin varlığıyla toplumsal alana etki eder. Tasarlanan mekân, “Techne”nin bilgi ile bulunduğu, otoriter, diskurlarla dolu, hâkim ideolojilerin hissedildiği, denetimin ve gözetlemenin doğduğu mekân olarak da incelenebilir.

Mekân temsilleri, tasarım ve kurgu süreçlerinden geçerek, mekânsal pratikler ile fiziksel formlara bürünmektedir. Mekân temsillerinin fiziki kapsamı oldukça geniştir ve mekân pratikleri ile sıkı bir ilişki içinde değerlendirilmelidir (Ghulyan, 2017). Bu mekân toplumsal üretim koşullarının ve kalıplaşmış düşünce biçimlerinin mekân üzerindeki izdüşümü olarak da değerlendirilebilir. Örneğin modern dönemi ele alan Lefebvre bu durumu kapitalizm bağlamında şöyle açıklar; “Her ne kadar pek çoğu kapital ve kapitalizmin mekâna ilişkili pratik oluşumlarda etkili olduğunu yadsısa da binalar yapmaktan, yatırım alanlarının yayılmasına ve emeğin bölünmesine kadar bu etki kendini duyurur” (Lefebvre, 1991, 10). Burada anlatılan sermaye gücünün mekân üzerindeki baskılarıdır. Herşeyin alınır satılır, değişim değeri olan metalara dönüşme sürecini mekânda ve mekân ile açıklamak ikinci türden mekanlarla mümkündür.

Gönül Tankut mekânın fiziksel uzamını şöyle aktarmaktadır:

“Zamansız mekânlarda dört bir yanı aynı tüketim coğrafyaları, alışveriş merkezleri, fastfood dükkanları, otoparklar, kimliğinden sıyrılmış, benzerliğin tek kaide olduğu, kentsel dokuların tüketimin emrine amade olduğu alanlar üretilirken bir yandan da aynılaşmış üretim coğrafyaları, sırf bu tüketim coğrafyaları yeni bir üretime devam edebilsin diye genişleyerek var olmaya devam eder. Yani Merkezi İş Alanları, beyaz yakalı plazaları, fabrikalar, atölyeler, sanayi siteleri, bu sitelerin iş çıkışı uğranan ve omuz omuza maç seyredilen kahveleri, bu üretim yerlerine işçilerini taşıyan toplu taşıma araçları, onların üzerinden geçtiği otopanlar-salt akışın mekânları- ve bütün bu mekânları masa başında tasarlayanlar...” (Tankut, 2013, s. 61)

Egemen güçlerin araçsallaştırdığı bu mekân temsilleri, oldukça yoğun şekilde ideoloji içermektedir ve bu ideolojiler mekân temsillerinde ilk bakışta fark edilecek şekilde olabileceği gibi çoğu zaman bu türden mekanlarda gerçekleşen etkinlikler, tekrarlamalar ve ilişki ağları arasında görünürlük kazanabilir. Yani mekâna ilişkin bir kategorizasyon yapılabilmesi için mekâna olgusalılık düzeyinde yaklaşmak gerekmektedir. Bir başka deyişle mekânda zamanın nasıl tanımlandığı, kodlandığı, ne gibi ritüeller-tekrarlamalara tabi tutulduğu incelendiğinde, erkin mekâna yönelik örüntüleri ortaya çıkabilmektedir.

Temsil Mekânları

Temsilî mekân ise Lefebvre'in deyişiyle toplumsal hayatın yeraltına ait, bir başka ifadeyle bilinçdışına açılan yanıdır. Bu mekânda örüntüler ve kodlamalar var olsa da diğer iki mekân türündeki kadar okunaklı değildir. Bu mekânlar, bastırılanın, arzuların ortaya çıktığı, sanatın bilime, kısa devrelerin tasarıma ve kurguya karşı

dirençler ürettiği yerlerdir. Bir başka deyişle “yaşanan yer”dir ve ancak müdahaleler, ideolojik söylemler ve norm dayatmaları sönümlendiğinde belirginleşir. Bu mekân kurumların değil toplumu oluşturan her bir bireyin mekânı olarak düşünülebilir. Dolayısıyla “temsil mekanları” hesaplar içeren “mekân temsillerinde” ya da “mekânsal pratiklerde” beklenen tutarlılığı es geçmektedir. Bu mekân kullanıcıların ve orada bulunanların mekânıdır ve “yaşanılır, konuşur; duymasal bir çekirdeği ya da merkezi vardır: Ego, yatak, oda, konut ya da ev; meydan, kilise, mezarlık... Bu mekânlar, tutku ve eylem yerlerini, yaşanan durumların yerlerini kapsar, dolayısıyla zamanı doğrudan içerir” (Lefebvre, 2014, s. 71). Mekânsal hiyerarşinin ve tasarımın sınırlarını esnetmesi nedeniyle temsil mekânları, fiziksel görünümüleri ile açıklanamayacak olan mekânlardır. Festivaller, farklı yer ve zamanlarda ortaya çıkan performanslar temsili mekânlara örnek olarak verilebilir. Soja’nın üçüncü türden mekanlar olarak aktardığı temsili mekânlar, kolektif deneyimlerin yaşandığı, anlık eylemselliklerle ilişkili, sözcüklere sığmayan pratiklerin yaşandığı yerlerdir. Örneğin tiyatro sahnelerinin tasarımı bir amaca hizmet ediyor olmasından dolayı mekân temsildir. Ancak oyun başladığında izleyici hem kolektif olarak hem bireysel olarak sergilenen performansın içine çekilir. Lefebvre bu mekânın, kurgu-gerçek, izleyici-oyuncu, senaryo-senarist etkileşimlerinin de içinde olduğu ancak hiçbir zaman bütünlüğün oluşmadığı bakışlarla ele alır ve bu türden bir teatral etkileşim deneyiminin kurgusalın gerçekle olan sınırlarının belirsizleştiği üçüncü türden mekânı açığa çıkardığını iddia eder (Lefebvre, 2014, s. 89). Temsil mekânları, mekân temsillerine nazaran daha az görünürdür. Kimi zaman bir estetik akım ya da bir eğilim olarak ortaya çıkar ve tekrar kaybolur. Temsili mekânlar fiziki olarak görünür olabildiği gibi bireysel ya da toplumsal eylemlerle müdahale edilen mekân temsilleri de bu etkiler sonucunda temsili mekânlara dönüşebilir. Gündelik hayatın normatif akışında nadiren karşılaşılabileceğimiz karnavallar, şenlikler, yürüyüşler ve protestolar mekân türleri arası kısa devrelere örnek olarak verilebilir. Soja’ya göre üçüncü türden mekanlar doğrudan baskı altındadır ve sadece pasif bir şekilde var olmasına izin verilmektedir. Ancak ilk iki mekân türüyle bağlantılı olarak bu mekanların çatlaklarından çıkma potansiyeli sürekli olarak barındırmaktadır. Erkin baskısına karşı çıkış burada varlık kazanabilir (Soja, 1996, s. 67). Tankut bu konuda “hepimiz, ilk iki mekâna, dünyada bir üçüncü mekân olduğu için tahammül ediyoruz” demektedir (Tankut, 2013, s.62).

Mekân üçlemesini katmanlı olarak barındıran kent mekânı, kent özneleri tarafından sürekli olarak deneyimlenme sürecine tabi tutulmaktadır. Ancak burada kent öznesinin mekanla kurduğu ilişki tek taraflı değildir. Süreç karşılıklı bir etkileşim olarak tezahür etmektedir. Kent öznesinin oluşturduğu ilişkiler ağı, zamanı ve mekânı bağlayarak bütün tarafların karşılıklı olarak kendilerini ürettikleri bir süreç olarak değerlendirilebilir. Bireyin, toplumun ve toplum tarafından üretilen ideolojilerin uzamı olarak mekân, diğer taraftan bireyi, toplumu ve ideolojileri üretmektedir. Bu karşılıklı yapım ve yıkım ilişkileri Foucault’un geliştirdiği kuramlarda oldukça görünürdür.

Özellikle ikinci ve üçüncü türden mekanları düşünürken Foucault’un özne, iktidar ve mekân diyalektiğine değinmek gereklidir. Buna göre Foucault mekân-

Lefebvre ve Foucault'da Mekân: Kuramsal Bir Tartışma

İktidar ilişkilerini, söylem, yasa ve mimariyi içeren aygıtlar ile erkin öznelarini hem toplumsal hem de bireysel olarak biçimlendiren, normlar yoluyla tanımladığı kimliklere bağlayan ve bu yöntemle denetleyen aygıtlarla düşünmektedir. Bu açıdan Foucault yaygın tarihsel anlayışın eşyanın kökenine ve en ideal anını düşlemek yerine normlar yoluyla dayatılan kimliklerin çözümlenmesi gerekliliğini dile getirmektedir. Anlamı bütünsel olarak muhafaza eden bir süreklilik ve lineer tarih anlayışı yerine birçok kriz, sapma ve kaza sonucu ortaya çıktığı kabulüyle ele alınacak bir tarih anlayışına işaret etmektedir (Foucault, 2014, s. 78). Bu açıdan tarihe ve dolayısıyla mekân üretimlerine bakıldığında Lefebvre'in tanımıyla erkin söylemlerinin ve ideolojilerinin etkisi altındaki tarihsel alan; ötekinin, sıradanın, norm dışının tarihsel alanından ayrışır. Bu tanımlama İkinci türden mekanlarla üçüncü türden mekanların ayrıştığı nokta olarak okunabilir. İkinci türden mekanlarda kurumlar özne üzerinde etkin olan mekanizmalarını, mekân ve zaman aracılığıyla kurmaktadır. İktidarın sınırlarını belirlediği normların dışında kalanların özgürce kullanamadığı, erkin aygıtlarıyla tektipleştirmeye çalışılan, otokontrol mekanizmaları ile denetlenen, büyük ve önemli zamanların yaşandığını öne süren ve kökenini kullanışlı bulduğu mitoslara yönelerek üretilen mekânlar, sosyal ilişkilerin ve etkileşimin engellendiği, yabancılaşmaya sebebiyet veren mekân varyasyonları oluşturma eğilimindedir. Öte yandan temsil mekânları ise (üçüncü türden mekânlar) “hegemonyacı söylemlerin kenarlarında, kurumların boşluklarında ve iktidar bilgi aygıtının açık çatlaklarında” (Soja, 1999, s. 260-178) ortaya çıkar. Farklılıklar barındırsa da Lefebvre'in izotopi ile tanımladığı tekrar eden türdeşliklerin karşısına yerleştirdiği heterotopya kavramı ile Foucault'nun mekân üzerinden ortaya koyduğu heterotopi kavramının ortak yönleri de bulunmaktadır. Bu farklar ve benzerlikler Lefebvre'in Mekân Üretimi adlı eserinden ve Foucault'nun mekâna ilişkin derslerinden yapılan çıkarımlarla tartışılabilir.

4. Lefebvre ve Foucault'da Heterotopya Kavramı

“Des Espaces Autres” (Başka Mekânlara Dair) adlı çalışmasında Foucault, 19. yüzyıl sonrası çeşitli nedenlerle zaman saplantısının aşıldığını ve dünyanın zamanın başat olduğu, akıp giden bir ömürden çok, çeşitli nokta ve mevkileri birbirine bağlayan bir ağ sistemi gibi algılandığını iddia etmektedir (Foucault, 2014, s. 292). Foucault'ya göre mekân düşüncesinde uzamın yerini mevki almıştır ve mühim olan, noktalar arasındaki erişim ilişkileridir. Zaman büyük ölçüde kutsallıktan arındırılmıştır ancak mekân katmanlı yapısını oluşturan kamusal alan, özel mekân, çalışma mekânı, boş zaman mekânı, gibi diyalektikler ile açıkça görünmeyen kutsallaştırma edimleriyle ele alınır. Heterotopya diğer hiyerarşileri ilişkilendirebilen, bu mevkileri temsil edebilen ya da tersine çevirebilen yadsımalardır. (Selvi, 2014, s.20). Heterotopya kendimizi görebildiğimiz ve görünce de olduğumuz yeri sorgulamamızı mümkün kılan bir ayna işlevi görür. Bu açıdan heterotopya, bakmayı bilirsek kendimize döndüğümüz ve kendimizi yeniden oluşturmaya başladığımız, gerçek ile gerçek dışının iç içe geçtiği bir yer olarak yorumlanabilir. Bu mekân kriz ve gerilimlerle de ilişkilidir ve toplumlarda bir şekilde ortaya çıkan krizler heterotopyaları, zaman içerisinde norm dışının mekânına

dönüştürmüştür.

Bunlarla birlikte heterotopya, üçüncü türden mekanlar da olduğu gibi farklı mekânları yan yana koyabilir. Foucault bu durumu, acem bahçelerini ve bu bahçelerin reproduksiyonları olarak İran halılarını ve tiyatro-sinema binalarını anlatarak açıklar. Bu mekanlardaki ortak özellik, çelişik mevkileri tek bir gerçeklikte yansıtabilmekte olmalarıdır. Mekânın yanı sıra zaman heterotopyalarına da değinen Foucault, mezarlıklar, zamanları biriktirme ve teşhir etme istencinden doğan müzeler, kütüphaneler gibi arşiv mekânlarını heterotopya olarak yorumlar. Bunun karşısında ise zamanın geçiciliğinin üretildiği, şehrin dış çeperlerinde kurulan panayır ve şenlikler olarak ortaya çıkan geçici heterotopyalar bulunur. Bütün bunlarla birlikte heterotopyanın arınma ve çeşitli ritüel mekânlarından, gizli işlerin yapıldığı motellere, bir gemi gibi akıp gitmekte olan ve hayâl gücü makinesi gibi çalışan bir kavram olduğunu ileri süren Foucault, heterotopya'dan yoksun toplumların düşlerini yitirdiklerini belirtir (Foucault, 2014, s.302). Foucault, heterotopya anlatımlarında, panayır, şenlik gibi ritüellerden bahsetse de, genel itibariyle mekânsal referansları kullanmaktadır. Lefebvre ile farklılaştığı temel nokta burasıdır. David Harvey, Lefebvre ve Foucault'un heterotopya kavramlarının ayrıldığı noktaları şöyle açıklamaktadır:

“Lefebvre’in heterotopya kavramı (ki Foucault’ununki ile derin farklılıklar içerir) ile tarif ettiği liminal toplumsal mekânlar “farklı bir şey”i olanaklı kılmanın ötesinde, devrimci bir güzergâhın tanımlanmasında bu farklılığa temel önem atfeder. “Farklı şey”in bilinçli bir plandan doğmuş olması şart değildir; insanların salt yapıp ettikleri, hissettikleri, duyumsadıkları ve gündelik yaşamlarındaki anlam arayışının parçası olarak ifade ettikleri şeylerden doğar. Bu tür pratikler her yanda heterotopik mekânlar üretir” (Harvey, 2013, s. 38).

Lefebvre’de biçimden çok nitelik tabanlı bir yaklaşım görülmektedir. Norm dışının mekânı olarak, planlananın ötesinde deneyimlenen, hâkim söylem karşıtı olguları barındırma potansiyelindeki mekân dizilimlerine işaret eder. Tektipleştirilmiş, kamusal alanlarla ve parsellerle düzenlenip türdeşleştirilmiş, metalaştırılmış ve denetime tabi tutulan mekânları “izotopi” (aynı olanların yerleri ve dolayısıyla da aynı yerler, yakın olanların kurguladığı düzen) olarak tanımlar:

“Mekânın onları birbirine yaklaştıracak şekilde (planlar üzerinde, güzergâhlarda, şu veya bu düzeyde “özneler” tarafından oluşturulan imgelerde) birbirleriyle konuşan ve birbirlerini okuyan karşılaştırılabilir unsurlarını izotopiler olarak adlandırmıştık. Örneğin Devlet rasyonalizmi tarafından şekillendirilen mekânlarda dikkat çeken bir izotopi vardır. Büyük düz çizgiler, geniş, boş caddeler, çok açık perspektifle [...] Heterotopi ise “hem dışlanmış hem de iç içe girmiş olan, öteki yer, ötekinin yeridir” (Lefebvre, 2011, s. 122).

Bu mekân, baskın olmayan yaşadığı, farklılığa işaret eden yerlerde aranmalıdır ve sürekli bir değişim-dönüşüm potansiyelini barındırır. Sıradan insanlar ile ve gündelik hayatla ilişkili, anî değişimlere sahne olabilecek mekân olarak tanımlanabilir (Çavdar, 2018).

Soja, Lefebvre’in mekân üçlemesindeki temsil mekânı ve heteropi kavramıyla, Foucault’nun heterotopya kavramının benzerlikler barındırdığını ileri

Lefebvre ve Foucault'da Mekân: Kuramsal Bir Tartışma

sürmektedir. Her iki düşünürdeki yaklaşımlar, mekân düşüncesindeki konvansiyonel biçimine bir karşı çıkış olarak yorumlanabilir. Lefebvre ve Foucault'da söz konusu kavramsallaştırmalar, öteki mekânları coğrafi düşünceye eklemekten fazlasını yapmaktadır; kurulu mekân düşüncesinin “ötekisini” ortaya koymaktadır. (Soja'dan aktaran Toka, 2017, s. 57).

Sonuç

Bu çalışmada Henri Lefebvre'in mekân kuramı ele alınmış ve bu kuramın temel yapısını oluşturan mekân üçlemesi incelenmiş bununla birlikte Michel Foucault'nun iktidar, toplum ve mekân ilişkilerini ele aldığı makalelerinden yararlanılarak, bu iki düşünürün birbirine yaklaşan ve farklılaşan yönleri “heterotopya” kavramı ile ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Foucault'un mekân kuramında her ne kadar iktidar, toplum ve mekân arasındaki ilişkiler vurgulanıyor olsa da kuramcının heterotopik mekâna ilişkin düşüncelerinde daha çok mekânın işlevsel ve fiziki boyutlarının ele alındığı sonucuna varılmıştır. Foucault'a göre iktidar yapılarının tarihsel süreçte kendini üretirken ihtiyaç duyduğu uzamlar hastaneler, hapishaneler, okullar olarak örneklendirilebilir. Bu mekanlar normlar dayatma yoluyla sosyal yapıyı ve mekânı homojen hale getirmekte, normu koyarak norm dışını tanımlamakta ve norm dışını ise bir şekilde işlevsiz hale getirerek öteki konumuna koymaktadır. Foucault heterotopyayı bu mekanlara karşıt olarak norm dışını üreten ya da barındıran yerlerde aramayı önermektedir Lefebvre'in heterotopya kavramı ise daha çok toplumsal yapıya yönelik farklılıklara ve direniş imkânlarına göndermeler yapar niteliktedir. Bu toplumsal farklılıklar Lefebvre'in temsil mekânları ile ilişkili şekilde, iktidarın çatlaklarından çıkararak, mekâna dolaylı olarak nüfuz etmektedir, görünür olmaktadır ve dağılmaktadır. Bununla birlikte her iki düşünürün de farklılıklara referans veren bu mekânı savdukları söylenebilir.

Lefebvre ve Foucault'un kuramları, mekânı ele alış şekli bağlamında, mekânın toplumsal uzamlarının araştırılmasında ve mekân üretimi süreçlerinin incelenmesinde önemli açılımlar yapmaktadır. Bu çalışmada, oldukça geniş bir alana yayılan mekân üretimi kavramı sınırlı bir düzeyde incelenmiştir. Ancak bu çalışma, daha geniş kapsamlı okumalar için, bir çıkış noktası olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte mekân üretimi düşüncesiyle ilgili literatürde öne çıkan çalışmalar ortaya koyulmuştur.

Çalışma, bu çerçevede ele alınacak, kent ve mekân araştırmaları için kuramsal bir altlık oluşturabilir ve mekân analizlerinde kullanılabilir. Kent mekânına dair, söylemlere dayalı ya da fiziki mekâna dönüşmüş yapılar bu bağlamlarda ele alınabilir. Mekânsal dönüş dönemiyle ortaya çıkan bu kuramsal çerçeve içerisinde, kente dair alternatif okumalar yapmanın imkânları bulunabilir.

KAYNAKÇA

- BRENNER, N. ve Elden, S. (2009), Henri Lefebvre on State, Space, Territory, International Political Sociology, Cilt 3, Sayı 4.
BRENNER N., Marcuse P., Mayer M., (2014), Kar İçin Değil Halk İçin, Eleştirel Kent Teorisi ve Kent Hakkı, Çev: Ali Yağız Öz-Kübra Kelebekoğlu, Sel

Yayıncılık, Ankara.

- CASTELLS M., (1997), Kent, Sınıf, İktidar, Çev. A. Erendil, 1.Baskı, Bilim ve Sanat Yayınevi, Ankara.
- ÇAVDAR, R. (2018). Farklılığın Mekânı: Foucault ve Lefebvre'deki Heterotopya ve Heterotopi Ayrımı. *İdealkent* , 9 (25) , 941-959 . DOI: 10.31198/idealkent.458739.
- FOUCAULT, M. (2002). Toplumunu savunmak gerekir. Çev. Ş. Aktaş. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- FOUCAULT, M. (2014). Özne ve İktidar, Seçme Yazılar 2, Çev. Işık Ergüden, Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- HARVEY, D., (1999). Sosyal Adalet ve Şehir, Çev. M. Morali, Metis Yayınları, İstanbul.
- GHULYAN, H., (2017). Lefebvre'nin Mekân Kuramının Yapısal ve Kavramsal Çerçevesine Dair Bir Okuma, Ankara, Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, Cilt 26 Sayı 3.
- KURTAR, S., Yurdadön, P. (2020). Mekân Varyasyonları, Nota Bene Yayınları, İstanbul.
- LEFEBVRE, H. (1970, 2011), Kentsel Devrim. Çev. S. Sezer, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- LEFEBVRE, H. (2007). Modern Dünyada Gündelik Hayat. Çev. Gürbüz, 2. Baskı, Metis Yayınları İstanbul.
- LEFEBVRE, H. (2014). Mekânın Üretimi, Çev. I. Ergüden, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- SAİD, E. W. (2016). Kültür ve Emperyalizm. Çev. N. Alpay, Hil Yayınları, İstanbul.
- SELVİ, Y. (2014). Heterotopya üzerine görsel çözümler. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Resim Anasanat Dalı.
- SMİTH, N. (2008). Uneven Development: Nature, Capital And The Production Of Space. University Of Georgia Press, Athens.
- SOJA, E. W. (1996). Thirdspace: Journeysto Los Angeles and Other Real-and-İmagedPlaces. NY: Wiley.
- TANJU, B. (2008). "Zaman – Mekân ve Mimarlıklar", Zaman Mekân, eds.: A. Şentürer, Ş. Ural, Ö. Berber, F.U. Sönmez, YEM Yayınları, İstanbul.
- TANKUT, S. G. (2013). Özgürlüğün Coğrafyası: Mekânsallığın Triyalektik Praksisi ve Bütünsellik Arayışına Dair Bir Tahlil. *Mülkiye Dergisi*, sayı:37(1).
- TOKA, Ş. (2017). Diyarbakır Üzerine İmge/Anlam Üretimi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Mardin.
- URRY J. (1999), Mekânları Tüketmek, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

ÖĞRETMENLERİN CEZA ALGISININ SANAL KAYTARMAYI ÖNLEMEDEKİ ROLÜ

THE ROLE OF TEACHER'S PERCEPTION OF ORGANIZATIONAL PUNISHMENT PREVENTING CYBER LOAFING

РОЛЬ ПЕДАГОГОВ ПРИ ПРЕДАТВРАЩЕНИИ КИБЕРЛЮФИНГА

Aysen ARDA*
Yahya FİDAN**

ÖZ

Son yıllarda örgütsel davranışlarla ilgili yapılan araştırmalarda bazı verimsiz davranışlar dikkat çekmektedir. Bunlardan biri olan sanal kaytarma, internetin iş dışında başka amaçlarla kullanılarak işten kaytarmak ve verimsizliğe neden olmaktadır. Teknolojinin tüm faydalarının yanında sanal kaytarma gibi olumsuz yanları da söz konusu olmaktadır. Araştırma kapsamında verimsiz kabul edilen diğer davranış örgütsel kayıtsızlık ise, çeşitli nedenlerle çalışanların örgüt ile bağlarının zayıflamasını ve kopma noktasına gelmesini ifade eder.

Çalışmanın amacı, kişilik boyutlarından dışadönüklük ve sorumluluk, etik değerlerin örgütsel ceza algısı ile sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlığı ne ölçüde etkilediğini ortaya koymaktır. Sanal kaytarmaya ve örgütsel kayıtsızlığa her türden iş ortamında rastlanabilmektedir. Araştırmada İstanbul'da görev yapan öğretmenler örneklem birimi olarak seçilmiştir. İstanbul'da yer alan okullar arasından tesadüfi olarak seçilmiş olan öğretmenlerden anket yoluyla veriler toplanmıştır.

Araştırma kapsamında kişilik özellikleri olarak ele alınan dışa dönüklük ve sorumluluk ile etik değerlerin, sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık ile arasındaki ilişkide örgütsel ceza algısının aracılık rolü incelenmiştir. Araştırma ilişkisel tarama modelinde tasarlanmıştır. Çalışma kapsamında betimsel istatistiksel analizler, korelasyon analizi ve yapısal eşitlik modellenmesi kullanılmıştır. Analizler neticesinde sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık üzerinde dışadönüklük, sorumluluk ve etik değerlerin olumsuz yönde anlamlı etkilerinin olduğu görülmüştür. Bunun yanında sorumluluk ve etik değerler ile örgütsel kayıtsızlık arasındaki ilişkide örgütsel ceza algısının kısmi aracı rolü olduğu tespit edilmiştir.

* ORCID: [0000-0002-8534-1802](https://orcid.org/0000-0002-8534-1802), Öğrenci, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, aysenozdemirarda@gmail.com

** ORCID: [0000-0002-5012-3629](https://orcid.org/0000-0002-5012-3629), Prof. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, yfidan@ticaret.edu.tr

Öğretmenlerin Ceza Algısının Sanal Kaytarmayı Önlemedeki Rolü

Yapılan literatür taraması sonucu konu ile ilgili çalışmaların sınırlı sayıda ve içerikte olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sanal kaytarma, örgütsel kayıtsızlık, etik değerler, kişilik, örgütsel ceza algısı.

ABSTRACT

In this study, it is aimed to examine the mediating role of organizational punishment perception in the relationship between extroversion and responsibility and ethical values, and cyberloafing and organizational indifference. The research was designed in relational screening model. The sample of the study consists of 786 teachers reached by simple random sampling method. A questionnaire form was used to collect data in the research. The questionnaire form consists of demographic information form, extraversion and responsibility dimensions of personality scale, ethical values scale, cyberloafing scale, organizational indifference scale and organizational punishment perception scale. Within the scope of the study, descriptive statistical analyzes, correlation analysis, and structural equation modeling were used. As a result of the analyzes, it has been determined that extraversion, responsibility and ethical values have negative and significant effects on cyberloafing and organizational indifference. In addition, it has been determined that the perception of organizational punishment has a partial mediator role in the relationship between responsibility and ethical values and organizational indifference.

Keywords: Cyber loafing, organizational indifference, ethic values, personality traits, perception of organizational punishment.

АННОТАЦИЯ

В последние годы некоторые виды непродуктивного поведения стали объектами разных исследований. Киберлофинг, который является одним из них, вызывает лень и неэффективность при использовании интернета не для работы, а для других целей. Помимо всех преимуществ технологий, у него есть ещё и отрицательные стороны, такие как киберлофинг. Равнодушие к рабочему месту - это ещё одно поведение, которое в исследованиях считается неэффективным. Речь идёт об ослаблении связей сотрудников с организацией по разным причинам и их приближении к критической точке.

Целью исследования является выявить, в какой степени личная ответственности и этические нравы влияют на наказание по поводу киберлофингу и безразличия. Киберлофинг и безразличие можно найти в любой деловой обстановке. В исследовании, в качестве целевой группы были выбраны учителя, работающие в Стамбуле. Данные были собраны у учителей, которые были случайно отобраны из школ Стамбула с помощью анкеты. В рамках исследования изучали реакцию при наказании по отношению Киберлофинга. Здесь рассматривались черты личности и его отношение к этическим ценностям и трудовой халатности. В рамках исследования использовались описательный статистический анализ, корреляционный анализ и моделирование структурными уравнениями. В результате анализа было установлено, что неправильное понимание ответственности и этических ценностей приводят к негативному пониманию киберлофинга и к халатному отношению в адрес организаций.

В результате обзора литературы было установлено, что исследования по этой теме ограничены как по количеству, так и по содержанию.

Ключевые слова: киберлофинг, безразличие, этические ценности, личность, восприятие наказания.

GİRİŞ

İnternet, güncel bilgilere hızla ulaşmanın yanında, var olan bilgileri de kolay ve net bir şekilde görebilmeyi sağlamaktadır. İnternetin örgütlere ve kişilere sağladığı olanakların artışı, internetin hem iş yerlerinde hem de iş dışındaki yaşamda kullanımının hızla artışı ile doğru orantılı olarak ilerlemiştir (Çınar ve Karcıoğlu, 2015, s. 448). Teknolojinin son yıllardaki hızlı gelişimi hayatımızı kolaylaştırır da bazı olumsuzluklara da neden olmaktadır. Sanal kaytarma da bu olumsuzluklardan biridir. Sanal kaytarma, mesai saatlerinde örgütün internet kaynaklarının iş için gerekli olmayan aktiviteleri gerçekleştirmek amacıyla kullanılması olarak tanımlanmaktadır (Anandarajan, Devine ve Simmers, 2004, s. 2). Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre ülkemizde son yıllarda internet kullanımı oldukça artmıştır. Kişilerin ekran süreleri de beraberinde artmıştır. Günlük dört ila beş saatlere varan telefon, tablet ya da bilgisayar ekran süreleri söz konusudur. İş saatleri içerisinde kişisel nedenlerle ekran başında geçirilen bütün zamanlar sanal kaytarma olarak kabul edilmektedir.

Araştırmada yer alan örgütsel kayıtsızlık da verimlilik karşıtı örgütsel davranışlardan kabul edilmektedir. Son yıllarda önemi artan ve incelenen örgütsel davranışlardandır. Örgütsel kayıtsızlık, birçok nedenle kişilerin örgütten soğumaları ve örgüte olan bağlılıklarının kopma noktasına gelmesi anlamına gelir. Örgütsel kayıtsızlık, çalışanların zamanla örgütün amaçlarından sapması hatta örgüte zarar vermesi gibi ciddi sonuçlar doğurmaktadır.

Örgütlerin var olma nedeni olan unsurların başında verimlilik gelmektedir. Örgütün verimliliğini azaltan tüm unsurlar örgütler için araştırma konusu olmaktadır. Bu araştırmada verimlilik karşıtı davranışlardan kabul edilen sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık, kişilik boyutlarından dışadönüklük ve sorumluluk, etik değerler ve örgütsel ceza algısı bağlamında ele alınmıştır. Araştırmanın amacı sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlığın nedenlerini kişilik boyutlarından sorumluluk ve dışadönüklük, etik değerler bağlamında ve ceza algısı aracılığıyla inceleyerek verimsiz davranışlardan olan sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlığa yönelik bir bakış açısı geliştirmektir. Araştırmadan elde edilen verilerle çözüm önerileri sunmaktır.

KURAMSAL ÇERÇEVE

Kişilerin iş saatlerinde kişisel amaçlarla internette gezinmesi anlamına gelen (Blanchard ve Henle, 2008) sanal kaytarma; iş saatleri içerisinde e-posta alma, gönderme ve okuma davranışında bulunmayı, spor, haber, finans ve yetişkin sitelerini ziyaret etmeyi, mesajlaşma programları, internetteki sosyal medya platformları ve sanal topluluklar üzerinden sohbet etmeyi, alışveriş yapmayı ve internette amaçsız gezinmeyi, özetle iş ile ilgili olmayan tüm teknoloji kullanımlarını kapsamaktadır (Chen ve diğerleri, 2011). Çalışanların interneti öncelikli görevlerini yerine getirmektense kişisel amaçlı kullanmaları, iş yerindeki verimliliği düşürmekte ve işyerinde problemlerli internet kullanımına neden olmaktadır (Garret ve Danziger,

Öğretmenlerin Ceza Algısının Sanal Kaytarmayı Önlemedeki Rolü

2008). Söz konusu bu durumlar örgütün etkinlik ve verimliliğini olumsuz olarak etkilemektedir.

Sanal kaytarma davranışı, bazı çalışmalarda kişinin verimli zamanını boşa geçirdiği ve bu nedenle örgüte zarar verdiği gerekçesiyle sapkın örgütsel davranış olarak görülmekte, bazı çalışmalarda ise bireye yenilikçilik ruhu, esneklik ve öğrenme ortamı sağladığı için tamamen zararlı kabul edilemeyeceği belirtilmektedir (Blanchard ve Henle, 2008). İnternetin sağlamış olduğu kolaylıklar düşünüldüğünde sanal kaytarmanın kimi zaman faydalı olduğu söylenebilir. Özellikle yenilikçilik gerektiren alanlarda, rutine dalmış olan çalışanların, zihinlerini rahatlatmak ve beyinlerinin çalışmayan yanlarını aktif hale getirmek için suiistimal edilmemek kaydıyla kaytarmada bulunmaları desteklenebilir.

Örgütsel kayıtsızlık ise, kişinin örgüte yönelik olarak takındığı üç boyutlu olumsuz bir kavramdır. Bunlar; örgütün dürüstlüğünden yoksun olma inancı, negatif etki ve aşağılayıcı ve eleştirel davranış eğilimleridir. Özünde kayıtsızlık; dürüstlük, samimiyet ve adalet ilkelerinde gizlenmiş olumsuz davranışlar, aldatmacaya dayalı eylemler, kendi çıkarlarını ilerletme çabalarıdır. Umutsuzluk, hayal kırıklığı ve engellenme ile karakterize edilen bir tutumdur. Ayrıca hor görme, saygısızlık, güvensizlik ve tikslenme ile de ilgilidir (Kıral, 2015). Ödül ve ceza sistemindeki problemlerin örgütsel kayıtsızlığın nedenlerinden biri olduğu ve çalışanları kayıtsızlığa ittiği belirtilmektedir (Esfahani, Ghorbani, Amiri, ve Farokhi, 2013). Her örgütün kendine özgü ödül ve ceza sistemi vardır. Dengeli bir ödül ve ceza sistemi mevcut olan örgütlerde örgütsel kayıtsızlık görülme sıklığı azdır.

Örgütsel kayıtsızlık yöneticiye, müşterilere, meslektaşlara ve işe yönelik kayıtsızlık olmak üzere dört kategoride sınıflandırılmıştır. Yöneticiye yönelik örgütsel kayıtsızlık, çalışanların kendilerini ifade etmekten kaçınmaları, yavaş çalışma ve yöneticilerini işin ilerleyişinden haberdar etmeme gibi eylemleri içermektedir. Müşterilere yönelik örgütsel kayıtsızlık, müşterilere karşı ilgisiz davranışlar gösterme, ileriki aşamada yalan beyanlarla kötüleme gibi davranışları içermektedir. Meslektaşlara yönelik kayıtsızlık, grup çalışmalarında aktif rol almak istememek, organizasyon üyeleri ile dostluk vb. ilişki kurmaktan kaçınma gibi eylemleri içermektedir. İşe yönelik kayıtsızlık türünde ise çalışanların performansı ön plana çıkar. Çalışanların işlerini yaparken yeterli doğrulukta olmadıkları, işlerini ciddiye almadıkları gözlemlenir.

Örgütsel kayıtsızlık, bir insan kaynakları sorunu olarak, örgütün hedeflerine erişmesini engeller. Aynı zamanda örgütsel kayıtsızlık, örgütlerin hedeflerinin gerçekleştirilmesini engelleyen ve çalışanların motivasyonunu düşüren bir etkiye sahiptir (Leander, 2009). Örgütsel kayıtsızlığın kişisel sonuçları olarak sorumsuzluk, boş verme, işten kaçma, yenilik yapabilme coşkusu kaybetme, örgütsel sessizlik, iş bağımsızlığının azalması ve örgütsel vatandaşlık davranışının azalması; örgütsel sonuçları olarak ise örgütsel bağın azalması, kopması, üretkenliğin azalması, örgütsel aidiyetin azalması, işten ayrılışın artması ve verimliliğin azalması (Fard ve diğerleri, 2011) olarak ifade edilmektedir. Örgütsel kayıtsızlığın kişisel sonuçları çalışanın performansını düşürmesi nedeniyle verimliliğini de olumsuz etkileyen unsurlardandır.

Kişilik, kişiye özgü bireysel ve psikolojik özelliklerin tümünü ifade eden bir kavram olarak tanımlanmaktadır (Hofstede ve McCrea, 2004). Goldberg (1999) tarafından “büyük beş” olarak ifade edilen beş faktör kişilik modelinde kişiliğin dışadönüklük, uyumluluk, duygusal dengesizlik, yeniliğe açıklık ve sorumluluk boyutlarından oluştuğu belirtilmektedir. Dışadönüklük bireylerin konuşkan, sosyal; uyumlu bireylerin sakin, merhametli, saygılı, iyi huylu; duygusal dengesiz bireylerin kaygılı, endişeli, değişken, duyguları ön planda olan; yeniliğe açık bireylerin icatçı, yeniliklere kolay uyum sağlayan; sorumlu bireylerin ise çalışkan, hırslı, güven veren, iş bitirici özelliklere sahip olduğu belirtilmiştir (Goldberg, 1999). Kişilik, hayatımızın her alanında bizi ifade eden özelliklerimiz olması nedeniyle kişilik özellikleri de çalışma hayatında bizi diğer kişilerden ayırt eder.

Kişiliği açıklayan beş faktör modeline göre dışa dönüklük; sosyal, konuşkan, dış dünyaya açık, kendini ifade etmekten zevk alan, baskın, hırslı, duygusal tepkileri belli olan kişiler olarak tanımlanmıştır. Dışa dönük kişilik özelliklerine sahip bireyler, görünürlüğü fazla olan, fark edilmekten hoşlanan, iletişim ağı kuvvetli kişilerdir (Burger, 2016). Bunların yanı sıra dışadönük kişilik özelliğinin sorun odaklı çözüm, rasyonel eylem, olumlu yönden tekrar değerlendirme ve bilişsel çerçevelemeyle ilişkili olduğunu öne süren araştırmalar mevcuttur (Bouchard, 2004). Dışadönüklük ile ilgili araştırmalarda dışadönük kişilerin sonuç odaklı ve bütüne odaklanan kişiler olduğu görülmüştür.

Kişilik faktörlerinden sorumluluk faktörü, işe bağlılık, öz yönetim disiplin, zamanı etkin yönetebilen ve planlı olarak tanımlanmıştır. Sorumluluk duygusu olan bireyler planlı çalışır, disiplinli ve verimlidirler. Sorumluluk özelliği yüksek olan bireyin çalışkan, işine saygılı, dikkatli, hırslı ve azimli bireyler oldukları ortaya konmuştur (McCrea ve Costa, 1987). Sorumluluk düzeyi yüksek olan bireyler, daha planlı ve disiplinli bireylerdir. Sorumluluk duygusu düşük olanlara göre; görevlerinin gereklerine daha bağlıdırlar, kurallara uyarlar, sorumluluk alırlar ve inisiyatif kullanmaktan çekinmezler (Witt, Burke, Barrick, ve Mount, 2006). Sorumluluk özelliği baskın kişilikte olan insanlar, çalıştıkları ortamda başarıya ve bağlılığa ihtiyaç duyarlar. Yaptıkları işleri, dikkatle, düzenli bir şekilde, eksiksiz, titizlikle, belli kurallar çerçevesinde yapmaktadırlar (Costa, 1995). Sorumluluk özelliği belirgin olan kişilerin işleri tam ve zamanında bitirdikleri gözlenir.

Etik, insanlar arası ilişkilerin temel yapısını oluşturan değerler bütünü olarak kabul edilir (Cooper, Leung, Dellaportas, Jackling, ve Wong, 2008). Başka bir tanımda ise etik kavramı doğruluk, adalet, dürüstlük gibi kavramlarla bütünleştirilmiş ve bireylerin diğerlerini etkileyen yanlışların ve doğruların değerlendirilmesine yönelik geliştirdiği yargı ve inançlar olarak tanımlanmıştır (Mosley, Paul, ve Leon, 1996). Temel değerlerden yola çıkılarak oluşturulan etik değerler, sorumluluk ve belli kurallar kapsamında, nasıl ve hangi biçimde davranmamız ya da ne gibi kararlar almamıza dair oluşturduğumuz davranış kalıpları olarak adlandırılır (Bayram, 2018). Bu bakımdan etik değerler, doğru davranışları hatalı davranışlardan ayırmamızda temel oluşturur.

Ceza, arzu edilmeyen bir davranışı azaltmaya ve bu davranışın bir daha ortaya çıkmasını engellemeye yönelik olumsuz bir yaklaşımdır. Ceza uygulamanın

Öğretmenlerin Ceza Algısının Sanal Kaytarmayı Önlemedeki Rolü

temeli, kural gücüyle yönetimin etkinliğini sağlamak ve kanuni yargılamanın üzerinde durmaktır. Yönetimin ilgilendiği, kurallara tam olarak uyulmasını ve ortaya çıkan bir suçun nasıl giderileceğini sağlamaktır. Kuralların ihlali kasıtlı ve bencillik olarak algılanmaktadır (Barron, 1996). Bir çalışan tembellik yapıyor, işini kötü yapıyor veya işlerin yapılmasını engelliyorsa, yönetici bu çalışana uyardırmayı, cezalandırmayı hatta işten çıkarmayı bile düşünebilmektedir. Ceza, çalışanın hoşlanmadığı ve istemediği bir davranışa maruz bırakılmasını içermektedir. İş görenin de hoşlanmadığı bir durumla karşılaşmaktansa, özgürce arzu edilmeyen davranışından vazgeçeceği ve bu davranışları bir daha tekrar etmeyeceği varsayılmaktadır. Örgütsel ceza algısı, çalışanın örgüt içinde gerçekleştirdiği verimliliği düşüren, istenmeyen davranışları neticesinde kendisine verilecek olan ve yaptırım gücüne sahip negatif geri bildirimlere olan inancıdır (Akçit, 2011). Örgütsel ceza algısı hatalı ya da eksik yapılan işler ve davranışlar üzerinde yaptırımı olduğundan caydırıcı özellik taşır. Cezalandırılacağını düşünen biri, sözü edilen hatalı davranışları göstermeme eğilimindedir.

Dışadönük kişilik özelliğinin sorun odaklı çözüm, rasyonel eylem, olumlu yönden tekrar değerlendirme ve bilişsel çerçevelemeyle ilişkili olduğunu öne süren araştırmalar mevcuttur (Bouchard, 2004). Diğer taraftan, sorumluluk düzeyi yüksek olan bireyler, daha disiplinli bireylerdir. Sorumluluk duygusu düşük olanlara göre kurallara daha çok uyarlar (Witt, Burke, Barrick, ve Mount, 2006). Sorumluluk özelliği baskın kişilikte olan insanlar, yaptıkları işleri, dikkatle, düzenli bir şekilde, eksiksiz, titizlikle, belli kurallar çerçevesinde yapmaktadırlar (Costa, 1995). Bunun yanında, etik değerler, sorumluluk ve belli kurallar kapsamında, nasıl ve hangi biçimde davranmamız ya da ne gibi kararlar almamıza dair oluşturduğumuz davranış kalıpları olarak adlandırılır (Bayram, 2018). Belirli kuralların dışına çıkıldığında söz konusu olan ceza kavramı ise, çalışanın hoşlanmadığı ve istemediği bir davranışa maruz bırakılmasını içermektedir. İş görenin de hoşlanmadığı bir durumla karşılaşmaktansa, özgürce arzu edilmeyen davranışından vazgeçeceği ve bu davranışları bir daha tekrar etmeyeceği varsayılmaktadır (Akçit, 2011).

Sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık örgütü olumsuz etkileyen verimsiz ve üretkenlik karşıtı davranışlar olarak ifade edilmekte ve çalışanlar tarafından sergilenmesi arzu edilmemektedir (Robinson ve Bennett, 1995, s. 560). Literatürde yer alan çalışmalar incelendiğinde, Özcan (2019) tarafından yapılan araştırmada kişilik boyutlarından sorumluluk sahibi kişilerin işyerinde sanal kaytarma davranışı sıklığının önemli ölçüde az olduğunun saptandığı görülmektedir. Kim vd. (2015) tarafından yapılan araştırmada kişilik boyutlarından sorumluluk ve duygusal dengeliliğin sanal kaytarma ile olumsuz ilişkili olduğu belirtilmiştir. Tan ve Demir (2018) tarafından yapılan araştırmada kişilik özelliklerinden sorumluluk ve uyumluluk faktörlerinin sanal kaytarma ile olumsuz bir ilişkisi olduğu saptanmıştır. Bu bağlamda dışadönüklük, sorumluluk ve etik değerlerin sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık ile negatif yönlü ilişkilerinin olacağı ve örgütsel ceza algısının bu ilişkilerde aracılık rolü oynayacağı düşünülmektedir.

Literatürde sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık üzerine sınırlı sayıda çalışma bulunduğu görülmektedir. Bunun yanında kişilik özellikleri veya etik değerler gibi değişkenlerin sanal kaytarma veya örgütsel kayıtsızlık üzerindeki etkilerinin incelendiği çalışmaların ise çok sınırlı sayıda olduğu denilebilmektedir. Son olarak ise anılan ilişkilerde örgütsel ceza algısının aracılık rolünün incelendiği çalışmaya rastlanılmamıştır. Neticeten kişilik özellikleri olarak ele alınan dışa dönüklük ve sorumluluk ile etik değerlerin, sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık ile arasındaki ilişkide örgütsel ceza algısının aracılık rolünün incelendiği bu çalışma ile literatüre katkı sağlanacak olmasının bu çalışmaya önem kazandırdığı değerlendirilmektedir. Bu çerçevede bu çalışmanın amacı kişilik özellikleri olarak ele alınan dışa dönüklük ve sorumluluk ile etik değerlerin, sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık ile arasındaki ilişkide örgütsel ceza algısının aracılık rolünün incelenmesidir. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Dışa dönüklük, sorumluluk ve etik değerler, sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlığı yordamakta mıdır?
2. Dışa dönüklük, sorumluluk ve etik değerler ile sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık arasındaki ilişkide örgütsel ceza algısının aracılık rolü var mıdır?

Yöntem

Model

Bu araştırma iki ve daha çok değişken arasında değişim derecesini ya da varlığını belirlemeyi niteleyen ilişkiisel tarama modelinde tasarlanmış nicel bir çalışmadır. Araştırmada dışa dönüklük, sorumluluk ve etik değerler ile sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık arasındaki ilişkiler ve bu ilişkilerde örgütsel ceza algısının aracılık rolü incelendiğinden ilişkiisel tarama modeli benimsenmiştir.

Örneklem

Araştırmanın evrenini İstanbul'da bulunan okullarda görev yapan tüm öğretmenler oluşturmaktadır. Araştırma için, İstanbul il sınırları içerisinde bulunan İl Millî Eğitim Müdürlüğü'nün resmî sitesinde yer alan tüm (okul öncesi, ilkököl, ortaokul ve liseler) okullar araştırma kapsamına alınmıştır. Araştırmanın örneklemini ise basit tesadüfi örnekleme yöntemiyle ulaşılan 786 öğretmen oluşturmaktadır. Katılımcıların tanımlayıcı bilgileri Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Katılımcıların Tanımlayıcı Bilgileri

Değişken	Gruplar	N	%
Yaş	18-30 arası	141	17,94
	31-40 arası	336	42,75
	41 ve üstü	309	39,31
Çalışılan Kademe	Okul Öncesi	83	10,56
	İlkokul	405	51,53
	Ortaokul	150	19,08
	Lise	148	18,83
Okul Türü	Resmi	737	93,77
	Özel	49	6,23
Eğitim Durumu	Lisans	633	80,53

Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplamak amacıyla anket formu kullanılmıştır. Anket formunda demografik bilgi formu, kişilik ölçeğinin (John ve Srivastava, 1999) dışadönüklük ve sorumluluk boyutları, etik değerler ölçeği (Kaya, 2015), sanal kaytarma ölçeği (Blanchard-Henle, 2008; Kaplan-Çetinkaya, 2014), örgütsel kayıtsızlık ölçeği (Kanungo, 1982) ve örgütsel ceza algısı ölçeği yer almaktadır. Yapılan doğrulayıcı faktör analizlerinde sorumluluk ölçeğinden bir madde, dışadönüklük ölçeğinden iki madde, etik değerler ölçeğinden bir madde, sanal kaytarma ölçeğinden bir madde ve örgütsel kayıtsızlık ölçeğinden bir maddenin faktör yüklerinin 0,4'ten düşük olduğu görüldüğünden ölçeklerden çıkarılarak analizlere dâhil edilmemiştir. Veri toplama araçlarına ilişkin geçerlik ve güvenilirlik bilgileri Tablo 2'de verilmiştir. Tablo 2 incelendiğinde araştırmada kullanılan ölçeklerin geçerlik ve güvenilirlik ölçütlerini karşıladığı görülmektedir.

Tablo 2: Veri Toplama Araçları Geçerlik ve Güvenirlik Analizi Bulguları

Ölçek	Madde Sayısı	KMO	Barlett	χ^2/df	TLI	CFI	RMSEA	C.Alpha
Sorumluluk	5	0,817	0,000	4,124	0,940	0,962	0,071	0,839
Dışadönüklük	4							0,777
Etik Değerler	6	0,869	0,000	3,338	0,978	0,988	0,055	0,827
Sanal Kaytarma	16	0,958	0,000	4,093	0,949	0,965	0,071	0,952
Örgütsel Kayıtsızlık	12	0,909	0,000	4,976	0,935	0,956	0,071	0,891
Örgütsel Ceza Algısı	3	0,661	0,000	0,001	0,999	0,999	0,001	0,761

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada veri toplamak amacıyla yukarıda içeriği açıklanan anket formu kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan anket, ilgili kurumdan alınan yazılı izine istinaden dağıtılmıştır. Verilerin analizi SPSS ve AMOS paket programları ile gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların dışa dönüklük, sorumluluk, etik değerler, sanal kaytarma, örgütsel ve örgütsel ceza algısı seviyelerini belirlemek amacıyla betimsel istatistiksel analizler yapılmıştır. Araştırma değişkenleri arasındaki ilişkileri incelemek amacıyla Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayıları (r) hesaplanmıştır. Dışa dönüklük, sorumluluk ve etik değerlerin sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık üzerindeki etkileri ve bu ilişkilerde örgütsel ceza algısının aracılık rolünü incelemek amacıyla yapısal eşitlik modellemesi yapılmıştır. Araştırma değişkenlerinin katılımcıların demografik özelliklerine göre farklılık gösterip göstermediklerini incelemek amacıyla t-testi ve ANOVA analizleri gerçekleştirilmiştir.

Bulgular

Araştırma değişkenlerine ilişkin betimsel istatistikler Tablo 3’de sunulmuştur. Katılımcıların örgütsel kayıtsızlık (Ort.=2,168; ss=0,721) seviyelerinin en düşük, etik değerler (Ort.=4,682; ss=0,443) seviyelerinin ise en yüksek değere sahip olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık seviyelerinin nispeten düşük seviyede olduğu, öte yandan sorumluluk, dışa dönüklük, etik değerler ve örgütsel ceza algısı seviyelerinin nispeten yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 3: Ölçeklerin Tanımlayıcı Değerleri

Ölçek	Ortalama	Standart Sapma
Sorumluluk	3,823	0,854
Dışadönüklük	3,629	0,896
Etik Değerler	4,682	0,443
Sanal Kaytarma	2,892	1,125
Örgütsel Kayıtsızlık	2,168	0,721
Örgütsel Ceza Algısı	3,545	0,881

Araştırma değişkenleri arasındaki ilişkilere yönelik bulgular

Araştırmada incelenen değişkenlerin birbirleri ile ilişkilerini tespit etmek amacıyla Pearson korelasyon katsayıları hesaplanarak Tablo 4’de sunulmuştur. Tablo 4 incelendiğinde yalnızca örgütsel ceza algısı ile sanal kaytarma arasında ($r=0,0342$; $p>0,05$) anlamlı bir ilişki olmadığı, bunun dışında değişkenlerin tamamının birbirleri ile anlamlı ilişkiler içerisinde olduğu görülmektedir. Sanal kaytarma ile sorumluluk, dışadönüklük arasında negatif anlamlı ilişki vardır. Örgütsel kayıtsızlık ile sorumluluk, dışadönüklük ve etik değerler arasında negatif anlamlı ilişki vardır. Bunun yanında en güçlü ilişkinin örgütsel kayıtsızlık ile sorumluluk arasında ($r=-0,4721$; $p<0,01$), en zayıf ilişkinin ise sanal kaytarma ile etik değerler arasında ($r=-0,0871$; $p<0,05$) olduğu görülmektedir.

Tablo 4: Korelasyon Analizi Sonuçları

Ölçek	Sorumluluk	Dışa dönüklük	Etik Değerler	Sanal Kaytarma	Örgütsel Kayıtsızlık
Dışadönüklük	0,2295**				
Etik Değerler	0,0995**	0,1454**			
Sanal Kaytarma	-0,3403**	-0,1638**	-0,0871*		
Örgütsel Kayıtsızlık	-0,4721**	-0,3492**	0,1781**	0,4091**	
Örgütsel Ceza Algısı	0,1149**	0,0940**	0,2206**	0,0342	-0,2263**

* $p<0,05$; ** $p<0,01$

Öğretmenlerin Ceza Algısının Sanal Kaytarmayı Önlemedeki Rolü

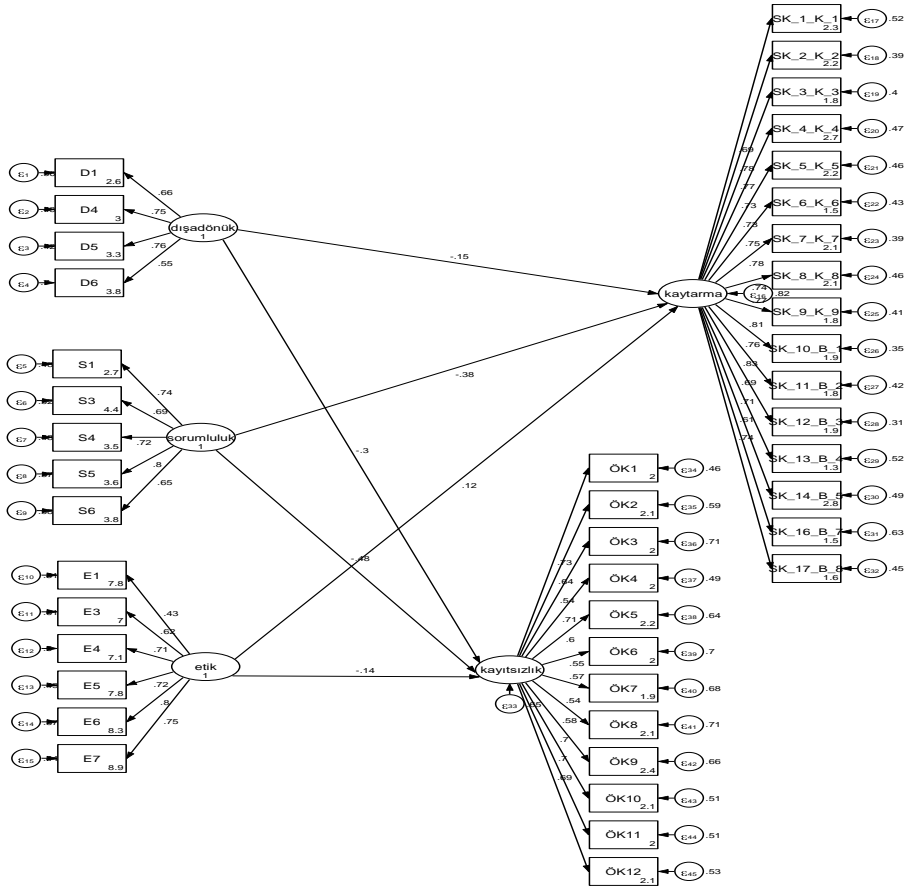
Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenleri yordamasına yönelik bulgular

Dışa dönüklük, sorumluluk ve etik değerlerin sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık üzerindeki etkilerini tespit etmek amacıyla yapısal eşitlik modellemesi ile gerçekleştirilen analiz sonuçları Tablo 5 ve Şekil 1’de sunulmuştur.

Tablo 5: Yapısal Eşitlik Modellemesi Sonuçları

Yol	B	t	p	Sonuç
Dışadönüklük → Sanal Kaytarma	-0,146	3,69	0,000	Kabul
Dışadönüklük → Örgütsel Kayıtsızlık	-0,303	8,03	0,000	Kabul
Sorumluluk → Sanal Kaytarma	-0,379	10,66	0,000	Kabul
Sorumluluk → Örgütsel Kayıtsızlık	-0,485	14,43	0,000	Kabul
Etik Değerler → Sanal Kaytarma	-0,124	3,38	0,001	Kabul
Etik Değerler → Örgütsel Kayıtsızlık	-0,142	3,99	0,000	Kabul

$\chi^2_{(854)}=3965,025$ CFI =0.934 TLI =0.924 $\chi^2/df = 4,642$ RMSEA=0.048

Şekil 1: Yapısal Eşitlik Modeli

Tablo 5 incelendiğinde bütün yolların anlamlı sonuçlar verdiği ve modelin uyum iyiliği değerlerinin ($\chi^2_{(854)} = 3965,025$ CFI = 0.934 TLI = 0.924 $\chi^2/df = 4,642$ RMSEA=0.048) kabul edilebilir sınırlar dâhilinde olduğu görülmektedir. Buna göre sanal kaytarma üzerinde dışadönüklüğün ($\beta = -0,146$; $p < 0,01$), sorumluluğun ($\beta = -0,379$; $p < 0,01$) ve etik değerlerin ($\beta = -0,124$; $p < 0,01$) olumsuz yönde anlamlı etkilerinin olduğu tespit edilmiştir. Dışadönüklük, etik değerler ve sorumluluk sanal kaytarmayı olumsuz etkiler. Örgütsel kayıtsızlık üzerinde de dışadönüklüğün ($\beta = -0,303$; $p < 0,01$), sorumluluğun ($\beta = -0,485$; $p < 0,01$) ve etik değerlerin ($\beta = -0,142$; $p < 0,01$) olumsuz yönde anlamlı etkilerinin olduğu tespit edilmiştir. Buna göre; sorumluluk, dışadönüklük ve etik değerler örgütsel kayıtsızlığı olumsuz etkilemektedir.

Aracılık Etkisine Yönelik Bulgular

Aracılık etkisini test etmek için üç aşamalı analiz yapılmalıdır. Birinci aşamada bağımsız değişkenin aracı değişken üzerindeki etkilerine yönelik analiz yapılır. İkinci aşamada bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkilerine

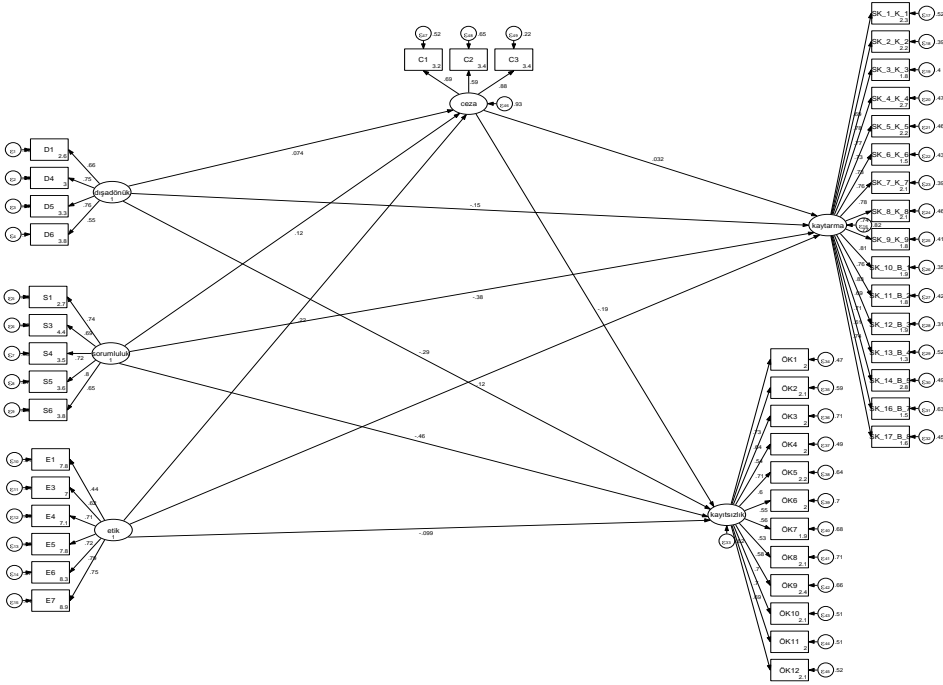
Öğretmenlerin Ceza Algısının Sanal Kaytarmayı Önlemedeki Rolü

yönelik analiz yapılır. Üçüncü aşamada ise hem bağımsız değişken hem de aracı değişkenin birlikte bağımlı değişken üzerindeki etkilerine yönelik analiz yapılır. Bu üç analiz, aracı modelin bağlantılarının testlerini sağlamaktadır. Aracılık etkisinden bahsedebilmek için üç koşul yerine gelmelidir. Birincisi, birinci denklemdeki bağımsız değişken aracı değişkeni etkilemelidir. İkinci olarak, ikinci denklemdeki bağımsız değişkenin bağımlı değişkeni etkilediği gösterilmelidir. Üçüncü olarak ise üçüncü denklemdeki aracı değişken bağımlı değişkeni etkilemelidir. Bu koşulların tümü tahmin edilen yönde gerçekleşmişse, bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisi, üçüncü denklemde ikinci denklemdekinden daha az olmalıdır. Aracı değişken kontrol edildiğinde bağımsız değişkenin hiçbir etkisinin olmaması durumunda tam aracılık olduğu ifade edilebilir (Baron ve Kenny, 1986). Bu çerçevede gerçekleştirilen analiz sonuçları Tablo 6 ve Şekil 2’de sunulmuştur.

Tablo 6: Aracılık Analizi Sonuçları

Yol	1. Aşama	2. Aşama	3. Aşama
Dışadönüklük → Örgütsel Ceza	0,074		0,073
Sorumluluk → Örgütsel Ceza	0,113**		0,115**
Etik Değerler → Örgütsel Ceza	0,221**		0,223**
Dışadönüklük → Sanal Kaytarma			-0,149**
Dışadönüklük → Örgütsel Kayıtsızlık		-0,146**	-0,289**
Sorumluluk → Sanal Kaytarma		-0,303**	-0,383**
Sorumluluk → Örgütsel Kayıtsızlık		-0,379**	-0,462**
Etik Değerler → Sanal Kaytarma		-0,485**	-0,118**
Etik Değerler → Örgütsel Kayıtsızlık		-0,124**	-0,098**
Örgütsel Ceza → Sanal Kaytarma			0,032
Örgütsel Ceza → Örgütsel Kayıtsızlık			-0,194**
Uyum İyiliği Değerleri	$\chi^2(132)=495,2$ 3 $\chi^2/df=3,751$ CFI:0,926 TLI:0,914 RMSEA:0.059	$\chi^2(854)$ =3965,02 $\chi^2/df = 4,642$ CFI =0.934 TLI =0.924 RMSEA=0.048	$\chi^2(978)$ =4234,2 $\chi^2/df = 4,329$ CFI =0.934 TLI =0.924 RMSEA=0.065

*p<0,05; **p<0,01

Şekil 2: Aracılık Analizi Yapısal Eşitlik Modeli

Aracılık testi kapsamında birinci aşamada bağımsız değişkenlerin aracı değişken üzerindeki etkisini tespit etmeye yönelik analiz yapılmıştır. Yapılan analiz sonuçlarına göre dışadönüklüğün örgütsel ceza algısı üzerinde anlamlı etkisinin olmadığı ($p > 0,05$) tespit edilmiştir. Dışadönüklüğün aracı değişken üzerinde anlamlı etkisi olmadığından, dışadönüklük ile bağımlı değişkenler (sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık) arasındaki ilişkide örgütsel ceza algısının aracı rolü olduğu söylenemeyecektir. Bunun yanında örgütsel ceza algısı üzerinde sorumluluk ($\beta = 0,113$; $p < 0,01$) ve etik değerlerin ($\beta = 0,221$; $p < 0,01$) olumlu yönde ve anlamlı etkilerinin olduğu belirlenmiştir.

Aracılık testi kapsamında ikinci aşamada bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerindeki etkisini tespit etmeye yönelik analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre bütün bağımsız değişkenlerin bütün bağımlı değişkenler üzerinde anlamlı etkilerinin olduğu tespit edilmiştir. Buna göre sanal kaytarma üzerinde dışadönüklüğün ($\beta = -0,146$; $p < 0,01$) ve sorumluluğun ($\beta = -0,379$; $p < 0,01$) olumsuz yönde, etik değerlerin ise ($\beta = 0,124$; $p < 0,01$) olumlu yönde anlamlı etkileri vardır. Örgütsel kayıtsızlık üzerinde ise dışadönüklüğün ($\beta = -0,303$; $p < 0,01$), sorumluluğun ($\beta = -0,485$; $p < 0,01$) ve etik değerlerin ($\beta = -0,142$; $p < 0,01$) olumsuz yönde anlamlı etkileri vardır.

Aracılık testi kapsamında üçüncü aşamada aracı değişkenin bağımlı değişkenler üzerindeki etkisini tespit etmeye yönelik olarak tüm değişkenlerin dâhil edildiği model üzerinden analiz yapılmıştır. Yapılan analiz sonuçlarına göre örgütsel ceza algısının sanal kaytarma üzerinde anlamlı etkisinin olmadığı ($p > 0,05$) tespit

Öğretmenlerin Ceza Algısının Sanal Kaytarmayı Önlemedeki Rolü

edilmiştir. Aracı değişkenin sanal kaytarma üzerinde anlamlı etkisi olmadığından, bağımsız değişkenler (dışadönüklük, sorumluluk, etik değerler) ile sanal kaytarma arasındaki ilişkide örgütsel ceza algısının aracı rolü olduğu söylenemeyecektir. Bunun yanında örgütsel ceza algısının örgütsel kayıtsızlık üzerinde ($\beta=-0,194$; $p<0,01$) olumsuz yönde ve anlamlı etkilerinin olduğu belirlenmiştir.

Bu sonuçlara göre Baron ve Kenny (1986) tarafından aracılık etkisinden bahsedebilmek için gerçekleşmesi gerektiği belirtilen üç koşul sadece sorumluluk ve etik değerler ile örgütsel kayıtsızlık arasındaki ilişkide örgütsel ceza algısının aracı rolü için yerine geldiği görülmektedir. Aracılık etkisinden bahsedebilmek için son olarak bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisinin büyüklüğü, üçüncü aşamada ikinci aşamadakinden daha az olmalıdır (Baron ve Kenny, 1986). Sonuçlar bu çerçevede incelendiğinde, sorumluluk değişkeninin örgütsel kayıtsızlık üzerindeki etkisinin üçüncü aşamada ($\beta=-0,462$; $p<0,01$) ikinci aşamadan ($\beta=-0,485$; $p<0,01$) daha düşük olduğu görülmektedir. Bunun yanında etik değerler değişkeninin örgütsel kayıtsızlık üzerindeki etkisinin üçüncü aşamada ($\beta=-0,098$; $p<0,01$) ikinci aşamadan ($\beta=-0,142$; $p<0,01$) daha düşük olduğu görülmektedir. Son olarak aracılık testinin her aşamasındaki modeller için uyum iyiliği değerlerinin kabul edilebilir sınırlar dâhilinde olduğu görülmektedir. Bu sonuçlara göre sorumluluk ve etik değerler ile örgütsel kayıtsızlık arasındaki ilişkide örgütsel ceza algısının kısmi aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir.

SONUÇ

Bu çalışmada kişilik özellikleri olarak ele alınan dışa dönüklük ve sorumluluk ile etik değerlerin, sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık ile arasındaki ilişkide örgütsel ceza algısının aracılık rolünün incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmaya konu olan değişkenlerden örgütsel ceza algısı ile sanal kaytarma arasında anlamlı bir ilişki olmadığı, bunun dışında değişkenlerin tamamının birbirleri ile anlamlı ilişkiler içerisinde olduğu görülmektedir. Bunun yanında en güçlü ilişkinin örgütsel kayıtsızlık ile sorumluluk arasında, en zayıf ilişkinin ise sanal kaytarma ile etik değerler arasında olduğu görülmektedir.

Çalışma kapsamında öncelikle dışadönüklük, sorumluluk ve etik değerlerin sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık üzerindeki etkileri incelenmiştir. Yapılan analizler neticesinde sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık üzerinde dışadönüklük, sorumluluk ve etik değerlerin olumsuz yönde anlamlı etkilerinin olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre dışadönüklük, sorumluluk ve etik değerler seviyesindeki artışın sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık seviyesinde azalışa sebep olacağı veya tersi şekilde dışadönüklük, sorumluluk ve etik değerler seviyesindeki azalışın sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık seviyesinde artışa sebep olacağı ifade edilebilir.

Müteakiben dışa dönüklük, sorumluluk ve etik değerler ile sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık arasındaki ilişkide örgütsel ceza algısının aracılık rolü incelenmiştir. Yapılan analizler neticesinde sorumluluk ve etik değerler ile örgütsel kayıtsızlık arasındaki ilişkide örgütsel ceza algısının kısmi aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre, sorumluluk ve etik değerler seviyelerindeki artışın

örgütsel ceza seviyesinde bir artışa sebep olduğu, örgütsel ceza seviyesindeki bu artışın ise örgütsel kayıtsızlık seviyesinde bir azalışa sebep olduğu ifade edilebilir.

Literatürde yer alan daha önce yapılmış çalışmalar incelendiğinde benzer sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Özcan (2019) yapmış olduğu araştırmasında beş faktör kişilik özelliği ile sanal kaytarma arasındaki ilişkiye yönelik; kişilik boyutlarından sorumluluk sahibi kişilerin işyerinde sanal kaytarma davranışı sıklığının önemli ölçüde az olduğunu saptamıştır. Dışa dönük kişiliğe sahip olmanın ise sanal kaytarma davranışları üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını saptamıştır. Kim vd. (2015) çalışanların kişiliği ile algılanan adaleti ve personel güçlendirmeyi sanal kaytarma ile ilişkilendirerek araştırmışlardır. 247 çalışan üzerinde yapılan araştırmada kişilik boyutlarından sorumluluk ve duygusal dengelik sanal kaytarma ile olumsuz ilişkilidir. Tan ve Demir (2018) 400 otel çalışanı ile yaptığı araştırmada kişilik özellikleri ile sanal kaytarma arasındaki ilişkiyi incelemişler ve kişilik özelliklerinden sorumluluk ve uyumluluk faktörlerinin sanal kaytarma ile olumsuz bir ilişkisi olduğunu saptamışlardır. Sonuç olarak bu çalışmada elde edilen bulguların literatürde yer alan kavramlar arası ilişkiler ve önceki araştırma sonuçlarına paralellik arz ettiği belirtilebilecektir.

Çalışma sonuçlarına dayanılarak birtakım önerilerde bulunulabilir. Öncelikle çalışma neticesinde dışadönüklük, sorumluluk ve etik değerlerin örgütler için olumsuz nitelikte olan sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık üzerinde negatif etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre, işletmelerin işe alım öncesinde gerçekleştirecekleri anket vb. yöntemlerle potansiyel çalışanın kişilik özelliklerinin tespit edilmesi suretiyle anılan özelliklere sahip kişilere öncelik verilmesi bir yöntem olarak benimsenebilir. Bunun yanında örgütlerde anılan özelliklerin geliştirilmesine yönelik eğitim programları icra edilebilir. Ayrıca örgütlerde çalışanlara sunulan internet sınırlandırılabilir ve çalışanların internet kullanımları kontrol edilebilir.

Yukarıda belirtildiği gibi örgütsel ceza algısının aracılık rolü olduğu da tespit edilmiştir. Şu halde örgütler için olumsuz olarak nitelenen sanal kaytarma ve örgütsel kayıtsızlık davranışlarını azaltmanın bir yolunun da örgütsel ceza algısını artırmak olduğu söylenebilir. Ceza en çok kullanılan en az anlaşılan ve kötü uygulanan öğreti şeklidir. Ceza, özündeki karmaşıklık neticesi ile ayrıntılı tanımlanmalı, sınırları iyi çizilmeli ve gerekiyorsa çok dikkatli bir şekilde uygulanmalıdır (Luthans, 1995). Ceza yöntemi adil bir şekilde uygulanıyorsa, örgütteki tüm çalışanların aynı standart kurallara uymasını sağlayacağından personelin moral, motivasyon ve performansını artırabilir (Akçit, 2011). İşletmelerde ceza sistemi uygulanmadan önce bunu önleme olanağı ve başlangıçtaki ihlaller için düzeltici çözümlerin uygulanması gerekmektedir. Kural ve düzenlemeler ile ilgili yeterli uyarıcılar bulunmalıdır. Çalışan bireyin, işletme hakkında haberdar olmaya, temsil etmeye, başvurmaya, sorgulamaya ve savunmaya hakkı olmalıdır. İşletmede bu tedbirler alınırken işlenen suçlar ya da kural ihlalleri çok iyi tespit edilmeli bu suçlar resmi olarak kanıtlanabilir somut verilere dayandırılabilir olmalıdır (Hickey, 2004, s. 490). Çalışanların, kurallar belirlenirken ve kurallarda değişiklik yapılacağında kararlara dahil edilmesi örgüte karşı olumlu tutumlar geliştirmesine katkı sağlayacaktır.

Öğretmenlerin Ceza Algısının Sanal Kaytarmayı Önlemedeki Rolü

Çalışma kapsamında yapılacak yeni çalışmalarda farklı bir örneklem grubu seçilebilir. Araştırma modeline farklı değişkenler eklenerek yeni alanlarda bilgilere ulaşılabilir. Aracı etkinin incelendiği bu çalışmadan farklı olarak düzenleyici etkinin incelendiği farklı bir çalışma yürütülebilir. Son olarak ise kesitsel olan bu çalışmadan farklı olarak boylamsal bir çalışma gerçekleştirilebilir.

KAYNAKÇA

- AKÇİT, V. (2011). Örgütlerde ödüllendirme ve cezalandırmanın örgüt çalışanlarının performansına etkisi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- ANANDARAJAN, M., DEVİNE, P., & SIMMERS, C. A. (2004). A multidimensional sealing approach to personal web usage in the workplace. In *Personal web usage in the workplace: A guide to effective human resources management* (pp. 61-79). IGI Global.
- BARON, R. M. & KENNY, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173-1182.
- BARRON, R. (1996). Workplace violence and workplace aggression evidence on their relative frequency and potential causes, aggressive behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 161-179. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1098-2337\(1996\)22:3<161::AID-AB1>3.0.CO;2-Q](https://doi.org/10.1002/(SICI)1098-2337(1996)22:3<161::AID-AB1>3.0.CO;2-Q)
- BAYRAM, E. (2018). Etik değerler ve örgütsel bağlılık ilişkisi. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 228-259. <https://doi.org/10.32572/guntad.451708>
- BLANCHARD, A., Ve HENLE, C. A. (2008). Correlates of different forms of cyberloafing: The role of norms and external locus of control. *Computers in Human Behavior*, 24, 1067-1084. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2007.03.008>
- BOUCHARD, G.L. (2004). Situational and dispositional coping: An examination of their relation to personality, cognitive appraisals and psychological distress. *European Journal of Personality*, 18, 221-238. <https://doi.org/10.1002/per.512>
- BURGER, J. M. (2016). Kişilik: Psikoloji biliminin insan doğasına dair söyledikleri. (E. Sarioğlu, Çev.). (1. Baskı). İstanbul: Kaktüs Yayınları.
- CHEN, J. V., ROSS, W. H., & YANG, H. H. (2011). Personality and motivational factors predicting internet abuse at work. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 5(1), <https://cyberpsychology.eu/article/view/4240>
- COOPER, B. J., LEUNG, P., DELLAPRTAS, S., JACKLİNG, B., & WONG, G. (2008). Ethics education for accounting students, a toolkit approach. *Accounting Education: An International Journal*, 4 (17), 405-430. <https://doi.org/10.1080/09639280802436681>
- COSTA, P. R. (1995). Domains and facets: Hierarchical personality assessment using the revised neo personality inventory. *Journal of Personality Assessment*, 64(1), 21-50. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa6401_2
- ÇINAR, O. Ve KARCIOĞLU, F. (2015). The relationship between cyber loafing and organizational citizenship behavior. *Precedia-Social and Behavioral Sciences*, 207, 444-453. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.10.114>
- ESFAHANI, A., GHORBANAI, O., AMIRI, Z., & FAROKHI, M. (2013). Identifying and ranking the effective factor on the organizational indifference through Fuzzy Analytical Hierarchy Process (FAHP)(Damavand Municipality as a Case

- Study). *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 3(6), 64-77.
- FARD, H. D., SALARJEH, N., & NORUZI, M. R. (2011). Exploring organizational indifference: Creating and validating a measure. *African Journal of Business Management*, 31(5), 12381-12391. <https://doi.org/10.5897/AJBM11.1819>
- GARRET, R. K., & DANZIGER, N. J. (2008). On cyberslacking: workplace status and personal internet use at work. *Cyberpsychology & Behavior*, 3(11), 287-292. <https://doi.org/10.1089/cpb.2007.0146>
- GOLDBERG, L. (1999). An alternative description of personality: The big five factor structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 1216-1229. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.59.6.1216>
- HICKEY, J. (2004). Resolving employee performance problems. The University of Connecticut Department of Human Resources.
- HOFSTEDE, G., & MCCREA, R. R. (2004). Personality and culture revisited: Linking traits and dimensions of culture. *Cross Cultural Research*, 38(1), 52-88. <https://doi.org/10.1177/1069397103259443>
- JOHN, O. P., & SRIVASTAVA, S. (1999). The Big-Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical perspectives (Vol. 2, pp. 102-138). Berkeley: University of California.
- KANUNGO, R. N. (1982). Measurement of job and work involvement. *Journal of Applied Psychology*, 67(3), 341. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.67.3.341>
- KAPLAN, M., VE ÇETİNKAYA, A. Ş. (2014). Sanal kaytarma ve demografik özellikler açısından farklılıklar: Otel işletmelerinde bir araştırma. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 25, 26-34. <https://doi.org/10.17123/atad.vol25iss114726>
- KAYA, İ. (2015). Etik değerlere yakınlık ölçeği geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(41), 968-974.
- KIM, K., TRIANA, DEL C., M., CHUNG, K., & OH, N. (2015). When do employees cyberloaf? An interactionist perspective examining personality, justice, and empowerment. *Human Resource Management*, 55(6), 1041-1058. <https://doi.org/10.1002/hrm.21699>
- KIRAL, B. (2015). Lise yöneticilerinin öğretmenleri güçlendirmesi ve öğretmenlerin kayıtsızlık davranışı ile ilişkisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- LEANDER, N. P. (2009). Losing the will: Automatic reactions to the indifference perceived in others (Doctoral dissertation). Duke University, ABD.
- LUTHANS, F. (1995). *Organizational behaviour* (7th Edition). Boston: Mc-Graw-Hill Inc.
- MCCREA, R., & COSTA, P. (1987). Validation of the five-factor model of personality across instruments and observers. *Journal of Personality and Social*, 49(1), 81-90. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.52.1.81>
- MOSLEY, D. C., PAUL, H. P., & LEON, C. M. (1996). *Management leadership in action*. New York: Harper Collins.
- ÖZCAN, H. M. (2019). Kişilik özellikleri ile sanal kaytarma davranışı arasındaki ilişkide gelişmeleri kaçırma korkusunun rolü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- ROBINSON, S., & BENNETT, R. J. (1995). A typology of deviant workplace behaviors: A multidimensional scaling study. *Academy of Management journal*, 2(38), 555-572. <https://doi.org/10.5465/256693>

Öğretmenlerin Ceza Algısının Sanal Kaytarmayı Önlemedeki Rolü

- TAN, M., VE DEMİR, M. (2018). İşgörenin kişilik özelliklerinin sanal kaytarma davranışı üzerindeki etkisi. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 4(1), 49-68. <https://doi.org/10.24289/ijsser.374655>
- WITT, L. A., BURKE, L. A., BAARRICK, M. R., & MOUNT, M. K. (2006). New rules in the workplace: applying object relations theory to explain problem Internet and email behaviour in the workplace. *Computers in Human Behavior*, 22, 235-250. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2004.06.005>

TÜRK İSLAM SANATINDA SURET: KUBAD-ABAD SASRAYI SİREN TASVİRLİ ÇİNİLER VE ESTETİĞİ

FORM ON THE TURKISH ISLAMIC ART: SIREN DEPICTED TILES AND AESTHETICS OF KUBAD-ABAD PALACE

ФОРМА НА ТУРЕЦКОМ ИСЛАМСКОМ ИСКУССТВЕ: ИЗРАЗЦЫ С ИЗОБРАЖЕНИЕМ СИРЕНЫ И ЭСТЕТИКА ДВОРЦА КУБАД-АБАД

Banu DAVUN*

Yusuf ALBAYRAK**

ÖZ

Konya ili Beyşehir ilçesi sınırları içerisinde, Beyşehir Gölü'nün güneybatı kıyısında yer alan Kubad Abad Sarayı, Alaaddin Keykubad I. tarafından yaptırılmıştır. Kubad abad sarayı çevre ve iç surları ile yirmi civarında yapıdan oluşmaktadır. Kubad abad sarayının iç duvarlarında zengin çiniler yer alır. Günümüze ancak birkaç duvar buluntusuyla korunagelmış olan Kubâd-âbad Sarayı duvar çinilerinin büyük bir gün yüzüne çıkarılmıştır. Sarayın duvarlarındaki desenli, figüratif ve yazılı çiniler Konya'daki Karatay Müzesinde sergilenmektedir. Sarayın duvarlarını klasik arabesk kompozisyon desenli, figürlü ve yazılı sekiz köşeli yıldız, kare ve bunları birbirine bağlayan haçvari çiniler süslemektedir. İslam sanatları içerisinde resim ya da tasvir belli bazı nedenlerden dolayı temkinli bir tavırla karşılanmış bir sanattır. Bu tavırdan dolayı minyatür sanatı olarak kendisini göstererek ve gelişmiştir. Kubad-abad Sarayı'ndaki figürlü çiniler arasında yer alan önemli örneklerin başında insan figürleri gelir. Sultan ve yakınlarını sembolize eden bu figürler, Türk usulü oturmuş şekilde bağdaş kurmuş şekilde tasvir edilmişlerdir. İnsan figürleri yanında, çift ve tek başlı kartallar, uzun ömür, şifa ve kötü ruhları uzaklaştıran simgesel masal hayvanları dragonlar, lotus tipi bir hayat ağacının sağında ve solunda yer alan kuşlar, balıklar, filler, tavus kuşları, at, eşek, arslan, kaplan, köpekler, çeşitli av hayvanları olan tavşan, dağ keçisi, su kuşları, mitolojik yaratıklar sfensk, siren ve grifonlar da bu çiniler üzerinde görülür. Asya Türk mitolojisinden çeşitli hayvanlara, masalsı yaratıklara ve sembollere sahip bu çiniler Türk-İslam sanatına zengin eserler vermiştir. Plastik düzeyde insan ve masalsı hayvan figürlerinin işlendiği bu zengin içerikli çinilerin şekil, sırlama malzemesi, renk tekniği ve estetik özellikleri açısından değerlendirilmesi bundan sonraki çalışmalara ışık tutacaktır.

* ORCID: [0000-0002-2924-2789](https://orcid.org/0000-0002-2924-2789), Dr Öğretim Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Fakültesi, Resim İş Eğitimi Ana Bilim Dalı, banud@yahoo.com

** ORCID: [0000-0002-2001-6718](https://orcid.org/0000-0002-2001-6718), Doçent Dr, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, albayrakysuf5@hotmail.com

Türk İslam Sanatında Suret: Kubad-Abad Sasrayı Siren Tasvirli Çiniler ve Estetiği

Makalemize konu olan çiniler üzerindeki siren tasvirleri hem tarihsel hem de estetik açıdan değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kubâd-âbad Sarayı, Selçuklu Sanatı, Çini Sanatı, Suret, Estetik, Siren

ABSTRACT

Kubad Abad Palace that is located within the borders of Beysehir and on the southwest coast of Beysehir Lake was built by 1st Alaaddin Keykubat. Kubad Abad Palace consist of about twenty buildings with its environment and inner walls. There are rich tiles on the inner walls of the Kubad abad palace. Most of the wall tiles of Kubad Abad Palace that have survived to the today with only a few wall remains have been unearthed. Patterned, figurative and written tiles on the walls of the palace are exhibited on the in Konya Karatay Museum. The walls of the palace are decorated with classical arabesque composition patterns, figures and written octagonal stars, square and cross-shaped tiles connecting them.

Painting or depiction in Islamic arts is an art that has been met with a careful attitude due to certain reasons. Due to this attitude, it showed itself as a miniature art and developed. Human figures are the most important examples among the figured tiles in Kubad-abad Palace. These figures, which symbolize the Sultan and his relatives, are depicted cross-legged in Turkish style. Double and single-headed eagles, dragons, which are symbols of longevity, healing and exorcism, birds, fish, elephants, peacocks, horses, donkeys, lions, tigers, Dogs, various hunting animals such as rabbits, mountain goats, waterfowl, mythological creatures, sphinxes, sirens and griffins as well as human figures are also seen on these tiles. These tiles which encounter various animals, fairy-tale creatures and symbols from Asian Turkish mythology, have brought rich works to Turkish-Islamic art. In terms of shape, glazing material, color technique and aesthetic properties, these rich tiles which depict human and fairy-tale animal figures at the plastic level will shed light on future studies. The siren depictions on tiles subject to our article will be evaluated both historically and aesthetically.

Keywords: Kubad Abad Palace, Selchuklu Art, Tile Art, Form, Aesthetic, Siren

АННОТАЦИЯ

Дворец Кубад Абад, расположенный в пределах Бейшехира и на юго-западном побережье озера Бейшехир, был построен 1-м Алаадином Кейкубатом. Дворец Кубад-Абад состоит примерно из двадцати зданий со своим окружением и внутренними стенами. На внутренних стенах дворца Кубад-абад имеются богатые изразцы. Большая часть настенной плитки дворца Кубад-Абад, сохранившейся до наших дней, была раскопана лишь на нескольких остатках стен. Узорчатые, фигурные и письменные плитки на стенах дворца выставлены в музее Конья Каратай. Стены дворца украшены классическими арабесковыми композиционными узорами, фигурами и письменными восьмиугольными звездами, квадратными и крестообразными плитками, соединяющими их.

Живопись или изображение в исламском искусстве - это искусство, к которому по определенным причинам относились с осторожностью. Благодаря такому отношению, она проявилась как миниатюрное искусство и развивалась. Человеческие фигуры являются наиболее важными примерами среди фигурных плиток во дворце Кубад-Абад. Эти фигуры, символизирующие султана и его родственников, изображены скрещенными ногами в турецком стиле. Двуглавые и одноголовые орлы, драконы, которые являются символами долголетия, исцеления и экзорцизма, птицы, рыбы, слоны, павлины, лошади, ослы, львы, тигры, собаки, различные охотничьи животные, такие как кролики, горные козлы, водоплавающие птицы, мифологические существа, сфинксы, sireны и грифоны, а также человеческие фигуры также встречаются на этих

плитках. Эти плитки, на которых встречаются различные животные, сказочные существа и символы из азиатско-турецкой мифологии, привнесли богатые произведения в турецко-исламское искусство. С точки зрения формы, материала глазури, цветовой техники и эстетических свойств, эти богатые плитки, изображающие человеческие фигуры и фигуры сказочных животных на пластическом уровне, прольют свет на будущие исследования. Изображения сирен на изразцах, о которых пойдет речь в нашей статье, будут оценены как с исторической, так и с эстетической точки зрения.

Основные слова: Дворец Кубад-Абад, сельджукское искусство, изразцовое искусство, форма, эстетизм, сирена

1. Giriş

Kubad Abad Sarayı, Konya'nın Beyşehir ilçesi sınırları içerisinde yer alan Beyşehir Gölünün güneybatıdaki kıyısında küçük bir yarımada üzerinde bulunan Anadolu Selçuklu Dönemi'nde yapılmış olan saray külliyesidir. Saray, Anamas Dağının etekleriyle sahil arasındaki geniş düzlükte küçük bir tepeliğin üzerinde kurulmuştur Saray çevresinde bir hamam, mescid, mutfak, silah ve yiyecek depoları, nöbetçilere ait bir kışla ve ahırlar bulunur (Önder 1988: 31). Alaeddin Keykubat'ın 1235 yılında yaptırdığı Kubad-Abad sarayı, Ortaçağ Anadolu Türk Döneminden günümüze korunarak gelmiş saraylarından biridir (Yavaş 2013: 1544).

Selçuklu tarihçilerinden İbni Bibi'nin anlatımlarına göre, Kubad abad Sarayının yerini Sultan Alaeddin Keykubad I. seçerek, mimar ve nakkaş olan veziri Sadeddin Köpek'e burada yazları oturabileceği bir saray yaptırılması emrini vermiştir (İbni Bibi 1957). Selçuklu Devleti, Oğuzların Kınık boyundandır. Ortadoğu'da büyük devletler kurarak 300 yıl bu coğrafyada hüküm sürmüşlerdir (Öney: 1992: 1). Selçuklu, Anadolu egemen olduklarında daha önce burada varlık göstermiş, Hitit, Yunan, Roma ve Bizans gibi medeniyetlerin sanatlarından etkilenmiştir. Alçı, tuğla, çini ve ahşap gibi malzemeleri birlikte ya da tek olarak geometrik motifler oluşturacak biçimde kullanmışlar ve kendilerine özgü bir estetik anlayışı geliştirmiştir (Bayburtluoğlu 1976: 68-70).

Kubad abad sarayı yirmi civarı yapıdan oluşur ve iç-dış surla ile çevrilidir. Büyük saray, küçük saray, göle doğru kayıkhanesi ve çeşitli boyutlarda düzenli olmayan pavyonlar bulunur (Arık 2008: 268). Büyük saray, doğuda göle uzanmış 50x55 m ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen terasın kuzey doğu kenarında 50x 35 m ölçülerinde inşa edilmiştir. Batıda külliye alanı içinde yer alan yayılan avlu, ve avlu ortasında saray binası yer almaktadır. Batıdan bakınca ön avlu izlenimi uyandıran bölüm, içte, batı kenarınca uzanan hücreler ve güney kenarında daha büyük iki mekan ile çevrelenmiştir (Arık 2000: 52). Büyük sarayın güneyinde yer alan küçük saray kareye yakın planlıdır ve düzgün yontma taş ile kaplanmıştır. Kapıdan içeri girildiğinde uzun bir dikdörtgen koridorun kuzey batı ucunda bir kapıyla büyük odaya geçilmektedir. Koridorda sağda, kuzeydoğu duvarında ortaya açılan bir kapı ile salona girilir. Göl tarafından kuzeydoğu uçta büyük bir eyvan salona açılmaktadır. Koridorun sağ ve sol yanındaki duvarlara açılan birer kapıyla odalara girilmektedir (Arık 2007: 298).

Türk İslam Sanatında Suret: Kubad-Abad Sasrayı Siren Tasvirli Çiniler ve Estetiği

Kubad abad sarayının iç duvarları zengin çiniler ile süslenmiştir. Kubad abad Sarayının 1949 yılında yapılan ilk kazılarında sarayın iç duvarını süsleyen desenli ve resimli çinilerden bir bölümü bulunmuştur. Sarayın iç duvarlarında yer alan çinilerden bir bölümü, büyük salonda in situ olarak bulunmuştur (Oral 1953).

Türk sanatının başarılı olduğu, güzel eserlerin verildiği süsleme sanatlarımızdan biri “çini” sanatıdır. Çini, bir cins beyaz topraktan yapılarak, fırında pişirilerek üzeri sırlı olan, boyalı seramik esere verilen isimdir (Aker 2010: 2). Çini günümüzde, seramiğin, çini yapımına elverişli hammadde ile yapılan şeklinin ilk pişiriminden sonra, yüzeyinin çeşitli motiflerle bezenip, canlılık, parlaklık ve dayanıklılığını artırmak amacıyla, sırlama işleminden geçirilmiş halidir. Osmanlıca kökenli çini kelimesi, “Çin işi”, “Çin’e ait” anlamlara gelir (Sevim- Baskıcı 2010: 550).

Toprak ve sudan yapılmış olan seramiğin üzerine fırça ile boyalar yapılan çini sanatı, Anadolu Selçuklu yapılarının iç ve dış yüzeylerinde değişik desen, renk ve kompozisyonlarla kullanılmıştır. Selçuklu sarayları ve yapılarının cephelerinde, iklim koşullarına dayanıklı olan tuğla ve çiniler yaygın olarak kullanılmıştır (Karamağaralı 1981: 67-93). Selçuklu mimarisine zenginlik ve renk katma amacıyla sırlı-sırsız tuğlalar, mozaik çiniler, sır altı ve farklı süsleme teknikleriyle üretilmiş sembolik, geometrik, bitkisel ve yazı olmak üzere dört farklı süsleme motifi kullanılmıştır (Arseven 1973: 205).

Kubad abad Sarayı duvar çinilerinin üzerindeki figür zenginliği oldukça dikkati çekicidir. Sarayların duvarlarını kaplayan ve mimariye renk katan zengin figürlü çinilerin yaratıcıları sanat becerilerini semboller dünyasıyla zenginleştirerek Selçuklu resim sanatının estetiğini oluşturmuşlardır (Arık, 2007: 73). Kubad-abad Sarayı’na gelinceye kadar İslam süsleme sanatında figürlü eserler bilinmemektedir. Özellikle Büyük Selçuklularda, kaynağı Türk mitolojisine dayanan bu figürlü çiniler en güzel örnekleriyle Türk-İslam sanatına zengin eserler bırakmıştır. Figürlü çiniler arasında insan figürleri çok sık kullanılmıştır. Sultan ve yakınlarını sembolize eden bu figürler, Türk usulü oturmuş bağdaş kurmuş durumda tasvir edilmişlerdir. İnsan figürleri yanında, çift ve tek başlı kartallar, uzun ömür, şifa ve kötü ruhları kovucu sembol masal hayvanları dragonlar, lotus tipi bir hayat ağacının sağında ve solunda yer alan kuşlar, balıklar, filler, tavus kuşları, at, eşek, arslan, kaplan, köpekler, çeşitli av hayvanları olan tavşan, dağ keçisi, su kuşları, mitolojik yaratıklar sfensk, siren ve grifonlar da bu çinilerde tasvir edilmiştir (Önder 1988: 33, 34). Saray duvarlarında ele geçen sıraltı tekniğinde hazırlanmış hayvan figürlü çinilerin bir bölümü sağlam ya da sağlama yakın şekilde bazıları ise küçük parçalar halinde bulunmaktadır. Çinilerin pek çoğu sekiz köşeli yıldız olup, 2.5 cm ile 3.4 cm arasında değişen kalınlığa sahip çinilerdir. Desenler çoğunlukla şeffaf sıraltıya siyah, kobalt mavi ve turkuaz renklerde verilmiştir. Figürler çininin ortasına yerleştirilmiş olup, etrafında genellikle bitkisel motifler ve süslemeler görülmektedir (Başş vd. 2019: 391)

Kubad abad sarayı çinileri içerisinde mitolojik yaratıklardan olan sirenler oldukça fazla işlenmiştir. Sirenler, Yunan sanatında insan başlı ve kuş gövdeli yaratıklardır (Durando 2005: 123). Kadın vücutlu, kuş kanatlı ve hoş ve etkileyici sesli olan sirenlerden, ilk olarak Odysseia’ da söz edilmektedir (Erhat 1972: 343) ve

burada sayıları ikidir. Daha sonraki anlatımlarda sayıları üç ya da dördtür. Mitograflar geleneksel olarak bunların önemli birer müzisyen olduklarını söylerler (Grimal 1997: 726-727). Efsanelerde ve erken literatürde sirenler, yarı ilahi, bakire genç kızlar olarak tanımlanırlar (Aasved1996: 383). Türk mitolojisinde Simurg adı ile anılan masalsı bir kuştur (Kavuncuoğlu 2003: 80). Çok renkli ve de oldukça gösterişli bir kuş olan simurgun yeşil renkte olduğu tahmin edilerek Zümrüdü Anka diye de adlandırılmıştır. Masallarda da insanlara yardım eden anka kuşu, mitolojide inanç dünyasından kaynağını alan, olağanüstü güçlere sahip, Tanrının yeryüzündeki yardımcı efsanevi kuşlardandır (Bütüner 2020: 53).

2. İslam ve Tasvir Sanatı

Görünen veya izafi alemin resmedilmesi olarak nitelendirebileceğimiz tasvir ya da Resim sanatı bazı nedenlerden ötürü tereddütle karşılanmış bir sanattır. Bundan dolayı somuttan başlayarak soyuta doğru bir gelişme izleyen bu yöneliş İslam sanatında varlığını koruyarak minyatür sanatı ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Soyuta doğru yönelmiş İslam sanatının, somut olan heykel sanatında ısrar etmesi insan vücuduna bağlılığı kaçınılmaz olan heykel sanatını gözden çıkarması tabii bir gelişmedir. Sanatçı resim sanatında doğaya ve eşyaya bir yönüyle bağlı kalmıştır. Resmin özellikle tıp yayınlarındaki anatomik çizimlerde kullanılması varlığının devamını mecburi kılmaktaydı. Fakat somut ile başlayıp soyuta doğru gelişen İslam sanatı başka kültürlerden aldığı resim sanatını da kendi özellikleri içine katarak, minyatürlerde olduğu gibi tamamen farklı ifade şekilleri haline getirmiştir, (Ayvazoğlu 1992: 43).

Selçuklular dini eserlerde geometrik motiflerin, bitkisel desenlerin ve yazının en göz alıcı kompozisyonlarını mozaik çini ile vermiştir. Saraylarda figürlü çiniler kullanılmıştır. Az sayıdaki dini eserlerdeki figürlü çinili levhalar ise kesinlikle bu saraylardan derlenmiş çiniler olup yapıya bir süslemeyi bir sisteme bağlı kalmaksızın eklenmişlerdir. Bu nedenle Selçukluların saraylarda kullandıkları çini süsleme ile dini mimarisindeki çini süsleme arasında gerek motif ve teknik bakımdan büyük farklılıklar vardır (Yetkin 1986: 26).

3. Saray Duvarlarında Sekiz Köşeli Yıldız Çinilerde Siren Tasvirleri

Kadın başlı ve kuş gövdeli siren figürü Kubad abad sarayı duvarlarında yer alan fantastik canlılardan biridir. Yıldız biçimindeki çinilerde üzerinde sıraltı boyama ve lüster tekniğinde sirenlerin etrafında, bitkisel motifler, kıvrım dalları, çiçek ve yaprak kompozisyonları görülmektedir. Çiniler genellikle 23 cm çapındadır. Çinilerde motifler, şeffaf sır altına siyah tahrirli olup kobalt mavisi, mor, firuze renkler kullanılmıştır.

Büyük Saray'a ait sekizgen yıldız biçimindeki çiniler üzerinde, sirenlerin yüz tipleri, Uygur tipi özelliğini taşımaktadır. Badem gözler, ince kaşlar, küçük ağız, düzgün burundan oluşan yuvarlağa yakın bir yüz vardır. Kontörler ile figürün arasındaki boşluk, rumi ve bitkisel motifler ile doldurulmuştur (Resim 1). Siren tasvirlerinin birinde başında ışın halkası olan sirenin, yüz ifadesi yüzündeki ve beni,

Türk İslam Sanatında Suret: Kubad-Abad Sasrayı Siren Tasvirli Çiniler ve Estetiği

taca benzer başlığı, kadın başı olarak tasvir edildiğini düşündürür. Kuyruk ve gövdesinde kobalt mavisi kullanılmıştır. Çevresindeki motiflerde, ışın tacı ve yüz hatlarının verilmesinde kahverengi renkte boya kullanıldığı görülmektedir. Oldukça dikkat çekici özellik ise sirenlerin gövdeleri profilden verilirken, başları cepheden çizilmiştir (Resim 2). Tasvirlerde, başlar cepheden, gövde ise profilden çizilmiş, renklerde, kobalt mavi ve kahve tonları ile krem renkteki zemin üzerine, sıraltı tekniği uygulanmıştır. Boşluklar bitkisel motiflerle doldurulmuştur. Siren ile kontör arasındaki boşlukta, zemin boyaması yapılarak, bitkiler ortaya çıkarılmıştır. (Resim 3).

Bazı siren tasvirlerinin farklı bir formda yapıldığını görmekteyiz. Sirenlerin, kartal tasvirlerinde görüldüğü gibi kanatlar açık, gövde damla şeklindedir. Sirenlerin yüz özelliğinin, cepheden olduğu gibi aktarıldığı, ancak gövdelerinin profilden değil de, cepheden verildiği kanatları ikiye ayrılmış ve ucu helezon şeklinde bitmiştir. Figürün çevresinde benek şeklinde motifler kullanılarak, denge sağlanmaya çalışılmıştır. Mavi ve kahverengi rengin kullanıldığı çinilerde, sirenin kanatları ve kuyruk bölümü mavi ile boyanmış, bacakları aşağıya doğru oldukça, açılarak çizilmiştir (Resim 4).

Bu tasvirlerde, kadın başları üzerinde bazı örneklerde üç dilimli taç görülmektedir. Kobalt mavi ve patlıcan moru ile renkler verilmiş ve tahrir rengi siyahtır. Sekizgen yıldızın ortasında yer alan motiflerin etrafları basit yapraklar, kıvrık dallar ve Rumilerle hazırlanmış kompozisyonlar ile tamamlanmaktadır. Zemin rengi beyaz bırakılmış şeffaf sır ile sırlanmıştır.

4. Sonuç ve Değerlendirme:

Uygur, Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu mimari geleneğini Anadolu'da devam ettiren, Türk kültür ve medeniyetinin öğretilerini yansıtan Anadolu Selçuklu sarayları önemli yapı kompleksleridir. Anadolu Selçukluları yapmış oldukları sarayların süsleme sanatlarında Orta Asya sanat geleneğini zenginleştirerek devam ettirip ve mimari yapılarda uygulamıştır. Özellikle Orta Asya inanç geleneği olarak gördüğümüz mitolojik motifleri zenginleştirerek süsleme sanatlarında kullanmışlardır. Kubad abad sarayının çini duvar kaplamaları, zeminde, duvarın zemine birleştiği yerde dikkörtgen turkuaz sırlı çiniler, bunun üzerinde kesik yarım haç ve sekiz köşe yıldız çiniler ile ikinci sıra ve üst kısımda aynı şekilde yerleştirilmiş, tam haç ve tam sekiz köşeli yıldız çiniler şeklinde düzenlenmiştir (Arık 2008: 274, 275). Haç ya da gamalı haç insanlığın en eski sembollerinden birisidir. Gamalı haç ise dört yönü simgelemekte ve sonsuz bir döngüyü işaret etmektedir. Aynı zamanda güneşi de sembolize etmektedir Sekiz sayısı yedi kat gökyüzünün uzantısı olarak Tanrı katını ifade ederken, İslam'da sekiz sayısı Cenneti temsil etmektedir. (Altunya 2017: 117). Çini ve seramik sanatının belki de önemli ve en gizemli tekniği olarak karşımıza çıkan lüster, adını fırınlanmış sır üzerine uygulanmış gümüş ve bakır oksitli, parıldayan bir etki veren boyadan almaktadır (Çeken 2007b: 18). Lüster bezemeli yıldız biçimindeki plakalar, yeşilimsi- kahve, sarı- kahve tonlarındadır. Haç biçiminde olanlar ise metal moru renkli, saydam sır üzerine lüster bezelidir (Çizer 2010: 55). Çiniler divan odasında yerden 1,5-2 m

yükseklikte sekiz kollu yıldız ve haçvari şekilde duvar yüzeyine döşenmiştir (Arık 2000: 54).

Anadolu'da Selçuklu dönemi çini teknikleri cami, medrese ve türbe gibi mimari dini yapıların yanı sıra sarayları süslemekte kullanılmıştır. Dini mimari yapılarda mozaik çini tekniği, mekân içerisinde dini atmosferi zenginleştirmiştir. Saraylarda ise çeşitli çini teknikleriyle zenginleşen figürlü çiniler ortama dünyevi bir özellik katmıştır. Selçuklular, dini mimari yapılarda geometrik desenlerin, bitkisel motiflerin ve yazının zengin kompozisyonlarını mozaik çini ile vermişlerdir. Saraylarda ise daha çok figürlü çiniler kullanılmıştır (Öztürk 2008: 16). Kubad abad sarayında bulunan çiniler Selçuk devri ressamlığı, etnografyası için önemli olduğu kadar Türk çiniciliği bakımından da oldukça önemlidirler (Oral 1953: 211). Bu yıldız biçimindeki çiniler üzerindeki siren tasvirleri sıraltı boyama ve lüster tekniğinde yapılmıştır. Sıraltı tekniğinde çini hamuruna şekil verildikten sonra yüzey kemik rengi ile astarlanmış veya astarlanmamıştır. Sıraltı çinilerde tasvirler, elle çizildiği gibi, çini hamuru yumuşakken kalıp ile yapılan kabartma desenler de görülür. Şekil verilerek bezenmiş çiniler, fırınlamadan sonra kurşunlu sır ile sırlanıp yeniden fırına verilmektedir. Şeffaf kurşunlu sırlar renksiz, turkuaz veya hafif yeşil tonlarında görülmektedirler (Yılmaz 2006: 509). Sıraltı tekniğinde yapılan seramiklerde, astarlar krem veya beyaz renkte olup hamur, sır ve süslemenin özelliğine göre değişmektedir (Çeken 2007a: 253). Lüster tekniğinde, çini hamuruna benzer nitelikte kuvars miktarı yüksek, firitli beyaz hamur kullanılmıştır. Bu tür hamur ile seramikler üzerinde dilimlenmiş veya kabara şeklinde yüzeyler elde edilmiştir (Çeken 2007: 114, 115). Bu teknikle çini yapımının Mısır'daki cam üzerine lüster boyama tekniğine dayandığı öne sürülmektedir. Lüster teknikte çini ve seramiklerin ilk kez ve yoğun şekilde Samarra ve Bağdat'ta bulunduğu bilinmektedir (Öney 1987: 15).

M.Ö. 7. yüzyıldan beri Orta Asya'da gelişen hayvansal tema ve ikonografik bakımdan sarayda kullanılan çinilerin kökenini oluşturmaktadır (Arık 2000: 76). Göğsünde "Es-Sultan" yazılı çift başlı kartal, tavus kuşu, hayat ağacı üzerinde kuşlar, av kuşları, yırtıcı kuşlar, avcı kuşlar ve başka kuş cinsleri, sfenks, siren, ejder, grifon gibi mitolojik hayvanlar, balık gibi hem cennet ve şaman mitolojisi ile bağlantılı figürler, kurt, tilki, aslan, ayı, geyik gibi yaban hayvanlarında kullanıldığı kompozisyonların yanı sıra at, deve, köpek ve keçi gibi evcil hayvan tasvirlerinin yer aldığı görkemli bir tasvir sanatı görülür. Şahnameden alınan beyitler "El-Galip", "Es-Sultan", "El- Muazzam" gibi Allah'ın sıfatlarının yazılı olduğu yıldız ve haç biçimli birçok çini parça kazılarda ele geçmiştir (Arık 2008: 275). İslam sanatında ayrı bir yeri olan figür sanatı, taşa, madende, ahşapta, alçıda ve çinide pek çok örneği ile günümüze ulaşmıştır (Önder 1968: 5). Anadolu'da 13. yüzyılda Selçuklu saray ve köşklerinde etkileyici bir süsleme anlayışı olarak levha şeklinde çinilerin kullanılmıştır. Dört kol şeklinde çinilerle birbirine bağlanan yıldız formlu çiniler, bu yapılar için çinilerin karakteristik özellikleri olmuştur (Arı -Altun 2008:13).

Kubad abad sarayı duvarlarında yer alan tasvirli çinilerde görülen sireni Homeros, Odysseia isimli destanında, yarı kadın, yarı kuş olarak anlatılmaktadır. Siren'ler baştan çıkarıcı şarkıları ile denizcileri buldukları kayalıklara

Türk İslam Sanatında Suret: Kubad-Abad Sasrayı Siren Tasvirli Çiniler ve Estetiği

sürükleyerek gemilerinin batmalarına neden olup (Schur 2014: 1-4), onlara ölüm getirmektedirler (Holford-Stevens 2006: 16). Olasılıkla Siren'ler ya da Seiren'ler başlangıçta kanatlı ölüm tanrıçaları olarak mitolojide yerini bulmuşlardır. Çoğunlukla mezar kabartmalarında tasvirlerine rastlanmaktadır. Kadın başlı ve kuş vücutlu olmaları Mısır mitolojisindeki ölü ruhu sembolize eden Mısır çakırdoğanına benzemektedir. Yunan mitolojisinde ise Homeros Siren'leri denizle ilişkilendirerek belden üstü kadın ve aşağı tarafı balık olan deniz kızları olarak tasvir edilmektedir. Homeros'a göre Sirenler denilen bu deniz kızlarının ezgilerine hiç kimse dayanamaz ve bu ezgilere kapılan denizcileri ölüme doğru çekerler. Balık kız şeklinde tasvir edilen Sirenlerin Yunan sanatında vazo resimlerine konu olduklarını görüyoruz. Vazo resimlerinde genel olarak üç adet Siren'e rastlanmaktadır. Fakat daha sonraları bunların dört ve on bir gibi sayılarının arttıkları görülmüştür (Cömert 2010: 86). Yunanlıların "insan kuşu" dedikleri bu masalsı varlıklar M.Ö. 8. Yüzyıl ile birlikte Yunan sanatında görülmeye başlar. Yunanlılar bu masalsı varlığın sanatsal tipini Mısır sanatından almışlardır (Weicker 1902: 33). Yunan inanç sisteminde ölüm ve ruh ile bağlantılıdır (Karademir- Özdemir 2013: 95). Bu kelime Miken dilinde de geçmektedir. Pylos sarayının mobilyalarının tasvirinde görülen dizilimlerin siren başlarını içeren dekoratif motiflere atıfta bulunduğu genel olarak kabul edilmektedir (Luján and Vita 2018: 234, 235). Mısır'da sadece ölen ruhların simgesi olarak kullanılırken, Yunan mitolojisinde ve sanatında gelişim göstererek hem tanrılara hem ölümlere eşlik eden bir yaratık haline gelir (Temür 2016: 5-6). Mezopotamya mitolojisi ve sanatında insan başlı kuşlar olarak tasvir edilirler. Mitolojik figürler olan insan başlı kuşlar, Akkad silindir mühürleri üzerinde Zu olarak adlandırılmıştır (Hooke 1993: 91, 12b). Phoenix, Anka, Hüma, Semender, Simurg ve Harpy gibi adlar ile anılan sirenler, dünyanın farklı bölgelerinde farklı dini ve büyü içeren etkileri olduğu kabul edilen mitolojik bir kuş olup, bir fili ya da bir sığırı taşıyabilecek kadar büyüktürler (Hançerlioğlu 1975: 575).

Türk mitolojisinde siren, Simurg, olarak adlandırılmış masalsu bir kuştur. Simurg Farsça'da kullanılan bir kelimedir ve otuz kuş anlamı taşır. Siren'in de Farsça otuz renk anlamına gelen Sireng'ten geldiği düşünülmektedir (Kavuncuoğlu 2003: 80). Simurg'un, insan üstü güçlerini insanları korumak için kullandığı tahmin edilmektedir. Orta Asya'da 'Tuğrul' da denilen ve Kaf dağında yaşayan masalsı yaratıktır. İslami dönem destanlarında, ihtiyacı olanlara yardım eden, iyilik yapan, yaşanan yeri kötülükten, hastalıktan ve düşmandan korumayan, avcıya şans ve talih getirme gibi özellikleri yer tutmuştur (Öztürk ve Arısoy 2018: 379). Bulunan bazı siren formlu çini örneklerinde kartal pençesi ve kanatlarına benzer tasvirler de dikkati çekmektedir. (Resim 4) Selçuklu dönemine ait birçok kabartmalarda Selçuklu simgesi olan çift başlı kartal figürlerini görmekteyiz. Göklerin görkemli kuşu olan kartal, havadaki canlılar içinde en soylusu ve en korkutucu olanıdır. Kartal her zaman hem soyluluğun hem de gücün sembolü olmuştur. Bir bakıma göklerdeki aslandır. Hatti'lerden bu yana kartal gücün ve devletin sembolüdür (Altunay 2017:121).

Zerdüş dini kitabı olan Avesta da sirenden söz edilmektedir. "Seana" kelimesi doğan manasına gelmektedir. Saena şifa veren bir ağaçtır ve kuş bu ağaç

üzerinde yuva kurmaktadır. Orta Asya Türk abidesi olan Orhun-Yenisey abidelerinde “Umay” adı yer ve su ilahesi olarak geçmekte, ayrıca çocukları koruduğuna inanılmaktadır (İsmayilova 2015: 78).

Siren, Selçuklularda, İran ve Asya sanatında da heykel, metal, çini ve seramikler üzerinde kadın başlı, kuş vücutlu şekilde tasvir edilmiştir (Kocer 2021: 155, 156). Sirenler, hem edebiyatta hem de sanatta aslında ölümlerin ruhlarının temsilidir (Weicker 1902: 13). Sirenler sultanı ve yaşadığı sarayı kötülüklerden ve hastalıklardan koruyan, tılsımlı ve uğur getirici olduklarına inanılan simgesel anlama sahip olağan dışı yaratıklardır (Büyükçanga 2006: 28). Siren figürleri İslam sanatında olduğu gibi Hristiyan sanatında da güçlü, kuvvetli ve koruyucu masalsı yaratıklar olarak canlandırılmışlardır. Bizans sanatında en fazla tanınan ve kullanılan antropoid (insan hayvan kombinasyonu) masalsı betimlemeler içerisinde sirenler de yer alır (Doğer 2004: 79). Siren/harpi tasvirleri 12. yüzyıldan itibaren heykelerde, 13. ve 14. yüzyılda ise seramiklerde görülmektedir (Rice 1966: 210). Seramik eserlerde siren/harpi figürlü örnekler az sayıdadır. Ancak bu eserler ünik kompozisyonları ile dikkat çekicidirler (Doğer 2004: 83).

Kubadabad sarayı dışında siren tasvirleri, Keykubadiye sarayında da görülür. Burada ele geçen çini üzerindeki siren tasviri, sekiz köşeli yıldız içerisinde yer alır. Siren’in yuvarlak yüzlü, kaşları bitişik yay şeklinde, gözler çekik ve ağzı küçüktür. Saçları düz, ortadan ikiye ayrılmış şekilde ense üzerine kadar uzanır. Alnın üzerindeki taş oldukça değerlidir. Yaka süslü, çatal şeklinde kuyruk, pençeler büyük, güçlü ve yelpaze biçimde ikinci bir kuyruk arkaya doğru açılmıştır. Figürün etrafında zemin renginde bir çerçeve oluşmuş ve bu çerçeve dış taraftan dolgu elemanlarıyla bezenmiştir (Özdemir 2021: 188). Konya’daki Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi’nde yer alan kırık durumdaki kasenin dip kısmında (tondo) siren tasviri yer alır (Resim 5). Siren figürü ile kompozisyonun yerleştirilişi, yüz tipi ve kanatların verilmesi açısından Kubadabad Sarayı sirenlerine oldukça benzerdir. Siren’in başı cepheden, gövdesi profilden verilmiştir. Kıvrımlı saçlar kulak hizasına uzanır. Yüz oval, gözler iri badem şeklinde, kaş altında birleşen burun ve ağız küçüktür. Başında sivri tepesi olan üç dilimli taç bulunur. Uzun ve ince boyunda süslü bir yaka detayı görülür. Siren’in kuyruğu, tavus kuşu kuyruğuna benzer, dairesel ve çizgisel detaylar verilmiştir. Sırttan çıkarak yukarıya doğru kavisli devam eden ve uç kısmı sivri sonlanan süsleme, ikinci bir kanat olarak düzenlenmiştir (Özdemir 2021: 126). Bunlardan başka, Antalya’daki Aspendos Sarayı ve Kayseri’deki Huand Hatun hamamında (Avşar 2012: 5), Kars Ani Harabeleri kazılarında bulunan seramiklerde, Van Akdamar kilisesi duvarlarında da rastlanmaktadır (İsmailova 2015: 78).

Türklerin “tuğrul”, ”zümrüd-ü anka”, İranlıların ”simurg” veya “sirenk”, Arapların ise ““anka”” ismini verdikleri, insan üstü güçleri olduğuna inanılan, efsaneye göre Kafdağı’nda yaşayan, iyiliğin sembolü, ihtiyaç sahiplerine yardım eden sirenler İslam sanatında oldukça sık işlenen bir tasvir olmuştur. Selçuklu sanatında siren, sfenks, grifon, kanatlı aslan ve melekler gibi doğüstü güçlere sahip masalsı yaratıklar saraylarda, mescitlerde, kalelerde, kervansaray yapılarında, koruyucu olarak türbelerde, hayat ağacı sembolüyle birlikte yoğun bir şekilde tasvir edilmişlerdir. Mimari yapılarda kullanılan çiniler, Selçuklu resim sanatında oldukça

Türk İslam Sanatında Suret: Kubad-Abad Sasrayı Siren Tasvirli Çiniler ve Estetiği

önemlidir. Çinilerde turkuaz, kobalt mavisi, manganez moru, beyaz, yeşil, siyah ve kemik renklerinin uyumu ile verilen tasvirler, özellikle sıraltı çinilerin kendilerine has teknikleri, estetik bir etki bırakmıştır. Figürlü çinilerde doğu sanatlarına özgü yüz tipi olarak bilinen, yuvarlak yüzlü, iri badem gözlü, kalem kaşlı ve kemerli burunlu figürler ile birlikte batı dünyasına ait figürlere de yer verildiği görülmektedir (Yılmaz 2006: 508). Onca figüre sahip bu çiniler, sıradan bir süsleme ve gösterişin ötesinde zengin bir düş dünyasını farklı bir açıdan yansıtır. Kubad-Abad Sarayı çinileri, hem kavram resmi hem de gerçekçi özellikleriyle bilinmezliklere sahip Ortaçağ Türk Dönemi Resim Sanatına ilişkin çok önemli kanıtlar sunar (Yavaş 1953: 1546).

KAYNAKÇA

- AKER, S. (2010). *Çini Tasarımı*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- ALTUNAY, E. (2017). *Paganizm I Kadim Bilgelige Giriş*, İstanbul: Destek Yayınları.
- ARIK, R. (2000). *Kubad Abad Selçuklu Saray ve Çinileri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, no: 514, İstanbul.
- ARIK, R. (2007), “Anadolu Selçuklu Saraylarında Çini”, *Anadolu Toprağının Hazinesi: Çini Selçuklu ve Beylikler Çağı Çinileri*, R. Arık-M. O. Arık (Ed.), İstanbul, 219-393.
- ARIK, R. (2008). *Selçuklu Saray ve Köşkleri, Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, (Edt. Doğan Kuban), Yapı Kredi Yayınları.
- ARLI, B. D.-Altun, A. (2008). *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini Osmanlı Dönemi*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- ARSEVEN, C. E. (1973). *Türk Sanatı*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- AASVED, M. J. (1996). “The Sirens and Cargo Cult”, *The Classical World*, Vol. 89, No. 5: 383-392.
- AVŞAR, L. (2012). “Kubadabad Çinilerindeki Harpi-Siren Figürünün İzini Süzerken”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 31: 1-24.
- AYVAZOĞLU, B. (1992). *İslam Estetiği*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul.
- BAŞ, A.- Duran R. ve Dursun Ş. (2019). “Keykubadiye Sarayı Figürlü Çinileri (2014-2017)”, *Sanat Tarihi Dergisi*, XXVIII / 2, Ekim 387-405.
- BAYBURTLUOĞLU, Z. (1976). *Anadolu Selçuklu Devri Büyük Programlı Yapılarında Önyüz Düzeni*, Vakıflar Dergisi, Sayı. 11.
- BÜTÜNER, Ş. (2020). *Masal ve Mitoloji: Türk Masallarında Kültürün Çözümlemesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- BÜYÜKÇANGA, H. (2006). *Anadolu Selçuklu Seramiklerinde Figürlerin Dil ve Resim Eğitimi Açısından İncelenmesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- ÇEKEN, M. (2007). “Kubad Abad Sarayı Kazısı Selçuklu Seramikleri”, *Anadolu’da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, Ed. G. Öney-Z. Çobanlı, *T. C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Sanat Eserleri Dizisi* 469: 11-122.

- ÇEKEN, M. (2007a). “Hasankeyf Kazısı Seramik Fırınları, Atölyeleri ve Seramikleri”, *Anadolu’da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, Ed. G. Öney-Z. Çobanlı, *T. C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Sanat Eserleri Dizisi*, 469: 245-261.
- ÇEKEN, M. (2007b). “Selçuklu ve Beylikler Devri Çinilerinde Malzeme, Teknik ve Fırınlara Dair Bazı Tespitler”, *Anadolu Toprağın Hazinesi Çini, Selçuklu ve Beylikler Çağı Çinileri, Ruçhan Arık-Oluş Arık, Kale Grubu Kültür Yayınları*, İstanbul, 13-24.
- ÇEKEN, M. (2013). “Kubad Abad Kazısında Bulunan Bir Grup Kürevi Konik Kap”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 53, 2: 345-363.
- ÇİZER, S. (2010), *Lüster*, Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası, İzmir.
- CÖMERT, B. (2010) *Mitoloji ve İkonografi*, De-Ki Basım Yayım, Ankara.
- DOĞER, L. (2004). “Bizans Dönemi Fantastik Kurgulu Betimleme Taşıyan Yeni Bir Seramik Objeye” *Sanat Tarihi Dergisi*, 13 (2): 79-98.
- DURANDO, F. (2005). *Greece: Splendours of an Ancient Civilization*, London.
- ERHAT, A. (1972). *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- GRİMAL, P. (1997). *Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma* (Çev. S. Tamgüç), Sosyal Yayınları, İstanbul.
- HANÇERLİOĞLU, O. (1975). *İnanç Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- HOLFORD-STEVENSON, L. (2006). “Sirens in Antiquity and Middle Ages”. Ed. L. P. Austern-I. Naroditskaya, *Music of the Sirens, Bloomington and Indianapolis*, 16-51.
- HOOKE, S. H. (1993). *Orta Doğu Mitolojisi*, Çev., A. Şenel, Ankara.
- İBNİ Bibi (1957). *El-Evamir.ül-Alaiyye fi'l umur'ül-Ala'iyye*, Türk Tarih Kurumu Tıpkı Basım, Ankara.
- İSMAİLOVA, A. (2015) “Milli Azarbaycan Tarihi Müzesi’nde Muhafaza Edilen Polikrom Boyalı Kaplar”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, cilt 2, sayı 6: 69-80.
- KARADEMİR, H-Özdemir, B. (2013). “Sirens as Soul Bearers on Lycian Grave Reliefs in the Classical Period”, *Cedrus I*: 89-105.
- KARAMAĞARALI, B. (1981). “Ahlat’ta Bulunan Bir Çini Fırını” *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, III, Ankara, 67-93.
- KAVUNCUOĞLU, P. A. (2003). *Selçuklu Dönemi Konya ve Yöresi Çini ve Seramiklerindeki Sembolik Motiflerin Günümüz Kültür ve Sanat Eğitimindeki Yeri ve Önemi*, Gazi Üniversitesi, Seramik Eğitimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- KOCER, F. (2021). “Kubad Abad Sarayı Çinilerinde Görülen Mitolojik Motiflerin Günümüz Çini Yüzeyle Yansımaları”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 116: 148-166.
- LUJÁN, E. and Vita, J. P. (2018). “The etymology of Greek σειρήν revisited”, *Glotta*, Bd. 94, Vandenhoeck & Ruprecht (GmbH & Co. KG), 234-242.
- ORAL, M. Z. (1953). “Kubad-Abad Nasıl Bulundu?”, *İlahiyat Fak. Dergisi*, II, III, Ankara, 171-208.

Türk İslam Sanatında Suret: Kubad-Abad Sasrayı Siren Tasvirli Çiniler ve Estetiği

- ORAL, M. Z. (1953a). “Kubad Abad Çinileri”, *Bellekten*, Cilt XVII - Sayı 66: 209-222.
- ÖNDER, M. (1988). “Selçuklu Kubad Abad Sarayı Çinileri”, *Selçuklu Araştırmaları Merkezi Selçuklu Dergisi*, I. Alaeddin Keykubat Özel Sayısı, Sayı 3: 31-39.
- ÖNEY, G. (1987). *İslam Mimarisinde Çini*, Ada Yayınları, İstanbul.
- ÖNEY, G. (1992). *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi Ve El Sanatları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- ÖZDEMİR, Y. (2012). “Tarihi Veriler ve Arkeolojik Bulgularla Keykubadiye Sarayı”, *Tuba-Ar* 15: 175-198.
- ÖZDEMİR, Y. (2021). “Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesinden Ünik Özellikle İki Siren/Harpi Figürlü Seramik”, *Arkhaia Anatolika Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi, The Journal of Anatolian Archaeological Studies* Volume 4: 123-140.
- ÖZTÜRK, M. (2008). *Konya ve Çevresinde Anadolu Selçuklu Dönemi Çinilerinde Kullanılan Bitkisel Motiflerin Dili ve Resim Eğitimi Açısından İncelenmesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- ÖZTÜRK, M. Ü. ve Arısoy, Y. (2018). “Selçuklu Dönemi Seramik Sanatında Hayvan Sembolizmi”, *İdil*, cilt / volume 7, sayı / issue 44: 375-381.
- RİCE, D. T. (1966). “Late Byzantine Pottery at Dumbarton Oaks”, *DOP*, 20: 207-219.
- SCHUR, D. (2014). “The Silence of Homer’s Sirens”, *Arethusa*, Vol. 47, No. 1, The Johns Hopkins University Press, 1-17.
- SEVİM, S. S. ve Baskıcı, Z. (2010). “Çini Sanatı ve Türk Sanatlarında Çintemani Kullanımı”, *4. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Eskişehir, Tepebaşı Belediyesi, 547-560.
- TEMÜR, A. (2016). “Yunan Sanatında Karışık Yaratıklar ve Kökenleri Işığında, Doğu Sanatları ile Batı Sanatları Arasındaki Etkileşimler”, *Uluslararası Amisos Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1: 1-15.
- WEICKER, G. (1902). *Der Seelenvogel*, Leipzig.
- YAVAŞ, A. (2013). “Kubad-Abad Sarayı Kazılarında Bulunan Ziyet Eşyalar”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6, Issue 1: 1543-1566.
- YETKİN, Ş. (1972). *Anadolu’da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- YILMAZ, L. (2006). *Çini Sanatı. Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı* (A. Y. Ocak, A. U. Peker & K. Bilici, Eds.), Kültür Bakanlığı Yayınları Cilt II, Ankara.

Resim 1: Siren Tasviri (Arık 2000: Fig. 160).

Resim 2: Siren Tasviri (Arık 2000: Fig. 159).

Türk İslam Sanatında Suret: Kubad-Abad Sasrayı Siren Tasvirli Çiniler ve Estetiği

Resim 3: Siren Tasviri (Özdemir 2021: Fig. 2).

Resim 4: (Arık 2000: Fig. 157)

Resim 5: Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi, siren tasviri (Özdemir 2021: Fig 1c).

**ПРИНУДИТЕЛЬНО-ЗАКАЗАННЫЙ РОМАН И ВАЖНОСТЬ
ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПИСАТЕЛЯ ПРИ ИСПОЛНЕНИИ “ПРИКАЗА”**

**ZOR KULLANARAK YAZDIRILAN ROMAN VE YAZARIN
YORUMUNUN BU "SİPARİŞ"İN GERÇEKLEŞTİRİLMESİNDEKİ
ÖNEMİ**

**THE FORCEFULLY ORDERED NOVEL AND THE IMPORTANCE OF
THE WRITER'S INTERPRETATION IN THE EXECUTION OF THE
“ORDER”**

გიორგი ხორბალაძე*

АННОТАЦИЯ

Каким бы парадоксальным не казалось, один из выдающихся представителей грузинского исторического романа Константин Гамсахурдиа при рассуждении об историческом романе считал, что предикат «исторический» является абсолютно лишним, так как «всякий роман в конце концов станет историческим»- говорил он.

Несмотря на то, что согласны мы или нет с этим соображением писателя, такое его отношение отнюдь не является препятствием нашему заявлению, что-роман Отари Чхеидзе «Джебири» (Дамба) сегодня уже является историческим романом.

Возможность же заявить такое позволяет именно то обстоятельство, что вопреки желания тогдашней государственной машины, роман, как образец социалистического реализма, никак не состоялся. В нынешних условиях дать такую оценку как «никак не состоялся» - проще простого, однако в тех политических и репрессивных условиях проявленная писателем добросовестность и самоотверженность, обусловили принятие рискованного решения - создание такого романа. В свою очередь, все это и позволило нам дать такую оценку.

Осмысление в параллельном режиме периода создания романа и его содержания, свидетельствует о том, что несмотря на существующий риск писатель отказался от фальсификации, он не смог подвести читателя и пойти на его обман, он не смог подвести самого себя и пойти против собственного «я», он рискнул- и пошёл на «ва-банк».

Таким образом, в пределах данного исследования мы постарались с современной точки зрения проанализировать созданный в советское время антисоветский роман и с большим вниманием и осмыслением обозреть целый ряд вопросов. Думается, что в

* ORCID: [0000-0003-0453-8521](https://orcid.org/0000-0003-0453-8521), Prof. Dr. Giorgi Khorbaladze, Gori State Teaching University, Gori, Georgia, g.khorbaladze@gmail.com

Принудительно-заказанный Роман и Важность Интерпретации Писателя...

результате всего нам представилась возможность вынести интересные заключения. Однако тут же добавим, что наше исследование это капля в море сравнительно со сверхвпечатлительным творческим художественным миром Отари Чхеидзе. Поэтому, мы планируем продолжить и дополнительно расширить настоящие исследования и считаем, что изучению творчества Отари Чхеидзе, текущей литературной критике необходимо уделить ещё больше внимания.

Ключевые слова: Отари Чхеидзе, «Джебири», Константин Гамсахурдиа, «Буриси», заказанный роман, советская система.

ÖZET

Ne kadar çelişkili görünse de, Gürcü tarihi romanının önde gelen temsilcilerinden biri olan Konstantine Gamsakhurdia, tarihi roman üzerinde tartışılırken, “Tarihsel” yüklemnin kesinlikle gereksiz olduğuna inanıyordu ve her romanın eninde sonunda tarihsel hale geleceğini söylüyordu.

Yazarın bu görüşüne katılsak da katılmasak da, onun bu tür yaklaşımı Otari Chkheidze'nin "Jebiri" (Baraj) adlı romanının günümüzde zaten bir “tarihi roman” olduğunu göstermektedir. O zamanki devlet sisteminin isteklerinin aksine roman bir sosyalist gerçekçilik örneği olamadı. Bu durum ise yukarıda sözü edilen yaklaşımları doğrulamaktadır. Mevcut koşullarda “Olmadı” gibi bir değerlendirme yapmak kolay, ancak bu siyasi ve baskıcı koşullarda yazarın vicdanı ve özverisi, riskli bir kararın alınmasına - böyle bir romanın yaratılmasına - yol açtı. Buna karşılık, tüm bunlar bu tür değerlendirmemizi sağladı. Günümüzde benzeri romanlar hakkında “Amacına varmadı” denilir. Ancak, o zamanki şartlara göre yazar tarafından özveri gösterilerek söz konusu roman ortaya konuldu. Bundan ötürü yukarıdaki değerlendirmemize yer verildi.

Romanın yazıldığı dönem ile içeriğini dikkate aldığımızda mevcut riske rağmen yazarın konuları tahrif etmediği belli olmaktadır. Kendisi bu durumda gerek kendini, gerekse okuyucuyu hayal kırıklığına uğratmadı, kendini de aldatmadı, kendine karşı çıkmadı ve riske girdi.

Makalede Sovyet döneminde yaratılan Sovyet karşıtı roman, modern bir bakış açısıyla incelenmiş ve bir dizi konu büyük bir dikkat ve anlayışla gözden geçirilmiştir. Bu gidişat ise dikkate değer sonuçlara kadar götürmüştür. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki, Otari Chkheidze'nin etkileyici ve yaratıcı sanatsal dünyasına kıyasla araştırmamız okyanusta bir damla olduğu kadardır. Bu nedenle söz edilen konular üzerine araştırmamızı sürdürüp genişletmekle birlikte Otari Chkheidze'nin çalışmaları ile günümüz edebiyat eleştirisi çalışmalarına daha fazla dikkat çekilmesi gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Otari Chkheidze, "Jebiri", Konstantine Gamsakhurdia, "Bursi", sipariş romanı, Sovyet sistemi.

ABSTRACT

No matter how paradoxical it may seem, one of the outstanding representatives of the Georgian historical novel, Konstantin Gamsakhurdia, when discussing the historical novel, believed that the “historical” predicate was absolutely unnecessary, since “any novel will eventually become historical,” he said.

Regardless of the fact that we agree or not with this consideration of the writer, such an attitude of his is by no means an obstacle to our statement that Otari Chkheidze's novel "Dzhebiri" (Dam) is already a historical novel today. The opportunity to state this is precisely the circumstance that, contrary to the wishes of the then state machine, the novel, as an example of socialist realism, did not take place in any way. Under the current conditions, it is easy to give such an assessment as "did not take place", but in those political and repressive

conditions, the writer's conscientiousness and dedication led to the adoption of a risky decision - the creation of such a novel. In turn, all this allowed us to give such an assessment. Comprehension in a parallel mode of the period of creation of the novel and its content, testifies to the fact that despite the existing risk, the writer refused to falsify, he could not let the reader down and go to his deception, he could not let himself down and go against his own "I", he took a chance and went for broke.

Thus, within the framework of this study, we tried to analyze the anti-Soviet novel created in Soviet times from a modern point of view and review a whole range of issues with great attention and comprehension. It seems that as a result of everything, we have had the opportunity to make interesting conclusions. However, we immediately add that our research is a drop in the ocean in comparison with the super-impressive creative artistic world of Otari Chkheidze. Therefore, we plan to continue and further expand this research and believe that even more attention should be paid to the study of Otari Chkheidze's work and current literary criticism.

Key words: Otari Chkheidze, Dzhebiri, Konstantin Gamsakhurdia, Burusi (Fog), ordered novel, Soviet system.

Введение

В пределах данного исследования мы постарались с современной точки зрения проанализировать созданный в советское время антисоветский роман и с большим вниманием и осмыслением обозреть целый ряд вопросов. Думается, что в результате всего нам представилась возможность вынести интересные заключения. Однако тут же добавим, что наше исследование это капля в море сравнительно со сверхвпечатлительным творческим художественным миром Отари Чхеидзе. Поэтому, мы планируем продолжить и дополнительно расширить настоящие исследования и считаем, что изучению творчества Отари Чхеидзе, текущей литературной критике необходимо уделить ещё большее внимание.

Методы

В работе были использованы теорические эмпирические методологии, такие как: компаративистская, системная, наряду с этими использованы методы анализа.

Дискуссия

Каким бы парадоксальным не казалось, один из выдающихся представителей грузинского исторического романа Константин Гамсахурдия при рассуждении об историческом романе считал, что предикат **«исторический»** является абсолютно лишним, так как **«всякий роман в конце концов станет историческим»**- говорил он.

Несмотря на то, что согласны мы или нет с этим соображением писателя, такое его отношение отнюдь не является препятствием нашему заявлению, что- роман Отари Чхеидзе «Джебири» (Дамба) сегодня уже является историческим романом. Возможность же заявить такое позволяет именно то обстоятельство, что вопреки желания тогдашней государственной машины, роман, как образец социалистического реализма, никак не состоялся. В нынешних условиях дать такую оценку как **«никак не состоялся»** - проще простого, однако в тех политических и репрессивных условиях проявленная

Принудительно-заказанный Роман и Важность Интерпретации Писателя...

писателем добросовестность и самоотверженность, обусловили принятие рискованного решения - создание такого романа. В свою очередь, все это и позволило нам дать такую оценку.

Осмысление в параллельном режиме периода создания романа и его содержания, свидетельствует о том, что несмотря на существующий риск писатель отказался от -фальсификации, он не смог подвести читателя и пойти на его обман, он не смог подвести самого себя и пойти против собственного «я», он рискнул- и пошёл на «ва-банк».

Интересным, и одновременно, главным представляется то, что писатель, на первый взгляд, будто и исполнил задание системы - олицетворил жизнь грузинской деревни в эпоху коммунизма, однако, в действительности, контексты непрерывно сопутствующие определяющей главной линии романа полностью, наизнанку выворачивает ситуацию и вместо романа социалистического реализма налицо исторический роман, со своим пафосом и назначением. По нашему мнению означенное является следствием умения автора заранее предвидеть суть вопроса и дать замыслу правильную трактовку.

Исходя из наших наблюдений, интересным представляется и факт присутствия в романе нескольких значительных элементов постмодернистского течения, благодаря которым уже в первом издании романа отчётливо видны постмодернистские тенденции, а в последнем издании, приложенная в виде эпилога, приписка автора, по нашему мнению, фактически перевоплощает роман в постмодернистский текст. Об этом, более конкретно, ниже и пойдёт речь.

Мы уже отметили, что писатель, на первый взгляд, будто и выполнил данное ему задание - создал роман олицетворяющий жизнь социалистической деревни, о труде колхозников и их стремлении к улучшению результатов своего труда, и созданный писателем текст, в общем- то и вмещён в контуры этой огромной темы. Однако, лишённый проблем, всегда счастливый и радостный, обременённый лишь физическим трудом человек, вообще-то говоря - гражданин социалистической республики, и вместе с ним, на космической скорости движущееся вперёд, развитие его селения, в романе и не видятся. Однако ж представление, в тематическом плане, именно этих конкретных вопросов и было целью поставленной перед писателем задачи, что безусловно, и было превосходно воспринято писателем.

Естественно, писателю уровня Отари Чхеидзе, его богатая художественная фантазия позволила бы использовать безграничные возможности и наилучшим образом обрисовать, то что от него требовала система, и самым наилучшим ожиданиям предпочесть все блага и привилегии в личной жизни. Однако писатель прямо в романе и пишет: *« Мне не под силу ввести вас в заблуждение и сказать неправду, сочинить такое -которое не случилось, вымыслить то- чего вовсе не было, нет, мне это не под силу, несмотря на то, что вымыслить гораздо легче, чем отобразить действительность. Я предпочитаю трудности,, как вы - не знаю.»* (Чхеидзе, *Джебури* 134). Само собой разумеется, что этим пассажем в

действительности делается акцент на то, что в данном случае вымысел был бы эквивалентен подделке, ибо то, что отображение вымышленной истории и вымышленной «реальности» было бы гораздо лёгким делом, автор тут же, в романе и отмечает. Иначе говоря, невозможность в данном случае означает недопустимость и подразумевает в себе ни коим качества образом неухудшение качества возложенной на писателя моральной ответственности, а не дефицит фантазии для создания художественного вымысла. Такого рода включения писателя в роман, в общем-то является интереснейшими и многозначительными. Тут же стоит отметить, что схожие прямые включения автора в роман характерны для постмодернизма и как способы присущи ему, и далее, как мы убедимся, аналогичные нюансы не раз встретятся в романе. Из подтверждённой цитаты так же видно, что **«заказанный»** писатель целиком и полностью осознаёт стоящую перед ним дилемму, осознаёт, что у него всего два выбора - или сказать неправду и пойти на обман читателя, или остаться писателем. Ценой огромного риска он выбирает второе - остаться писателем. Поэтому кажется, что весь роман является как бы ответом заказчику на полученный **«заказ»**, ответом находчивым, демонстративным и где-то даже злорадным., будто писатель всё время твердит: **«Хотите роман о коммунизме, о коммунистах, о колхозе и колхозниках, пожалуйста, я его пишу, однако пишу так как мне видится»**. Не знаю как другие, но мы в процессе работы над романом, постоянно ощущали присутствие этого контекста, он нам слышался непрестанно, интенсивно, с очень малыми интервалами.

С самого начала детального анализа мы в первую очередь особое внимание обратили на то обстоятельство, что присущие романам Отари Чхеидзе такие резкие выпадения из рамок **«спокойной идиллии»** социалистической прозы еще тогда были замечены советской критикой, в результате чего рецензии с отрицательным контекстом со стороны советских критиков не заставили долго ждать. Естественно, схожие отрицательные оценки сегодня воспринимаются с абсолютно другим осмыслением и они не противодействуют, а наоборот содействуют более глубокому осмыслению творчества Отари Чхеидзе, делают его величие более наглядным. Однако думается, что по меркам современного видения, осмысление по новому и правильная формулировка оценки являются необходимыми и значительными. Именно с этой целью мы и намерены основательнее вникнуть в роман и понять какова беспристрастная, передаваемая творчеством писателя действительность и на примере романа «Джебири», в недрах его общего сюжета вычитать им отображаемое.

Первое, что так резко бросается в глаза, это осознание того, что режим упорно старается вытравить прошлое из памяти людей, поскольку прошлое - это напоминание их национальной самобытности. Писатель особенно остро подмечает факт желания системы превратить человека в механизм или в рабочее животное **«Как наши отцы и деды пахали и сеяли, да? Так что ли? Бороной хотите догнать Тамарашенцев? Что же это такое? Почему**

Принудительно-заказанный Роман и Важность Интерпретации Писателя...

зависите от одного единственного трактора ? Если один испортился - так где же второй, где третий, четвёртый?» (Чхеидзе; Джебири, 42) - вопрошает секретарь райкома, и в этих вопросах так и веет от него коммунизмом, так и просачивается насквозь его коммунистическое отношение к человеку: *«Другого выхода ,пути к спасению, нет. Машина Должна завладеть всем хозяйством, она Должна Доставать До всего, как пальцы человека» (Чхеидзе; Джебири, 45)*, вскоре добавляет он, и писатель этим сравнением подчёркивает именно то, что на этом этапе машина и человек являются идентичными ценностями. Однако тут планируется упрочение превосходства машины над человеком. Поэтому, ни личной жизни, ни личных интересов не должно существовать; *«То что касается чувств, Души — всё Для тебя театрально! У тебя же нет личных желаний! — окинув взглядом мужа, она вновь уставилась на облака - ты послушник обстоятельств, необходимости» (Чхеидзе, Джебири 117)* - говорит жена председателю колхоза, и этим претензионным настроением персонажа автор выражает своё отношение к тому, как духовность человека, его культурные интересы и личная жизнь тают с той скоростью, с которой растут — коммунистические „ценности“. Более того, чем выше, по иерархической лестнице, поднимается человек, чем должностно глубже он погружается в жижу коммунизма, тем всё более опустошаются его нравственные и чувственные начала: *«В тебе совмещались интеллигентная аккуратность и чувственность. Тогда ты был маленьким человеком, - тут в её глазах мелькнула искорка иронии — работал агрономом колхоза...» (Чхеидзе, Джебири 118)*, и тут же добавила: *«И как же ты теперь постигнешь более возвышенное, высокое искусство, хотя бы искусство юмора?! Нет, Ладо, ты совсем опустился и уже не хочешь подняться на верх.» (Чхеидзе, Джебири,123)* . Коммунизм болотной жижей подступил и к представителям искусства - песни и пляски доведены до уровня соревнований между колхозами таким образом, будто у них другого назначения уже и нет.

При коммунизме личного достоинства не должно существовать, человек должен быть носителем лишь коллективных переживаний. Коллективное же, без личного достоинства не что иное, как проявлен стадного менталитета, возврат в первобытность и низведение человеческого к животному. Именно этим и взволнованна Мери, когда говорит, что *«люди кроме общего имеют и особенности, и я особенная, да особенная, такая, как я и есть, своя.» (Чхеидзе: Джебири 122)*. Однако более интересным представляется то, что тот, с кем она непосредственно находится в полемике, ни кто иной как её муж, который, в принципе более резко чувствует сложность проблемы, и накипевшее на душе, у возбужденного подстрекательством и сопротивлением жены, супруга, автор следующим образом раскрывает перед нами: *«Семья была уже не нужна -будто устарела, так может в конторе колхоза ему остаться и там что-ли постелить себе, может и постель устарела или в пережиток какой -то превратилась, а может ему в стойле лошаДью стоять на ногах, так и спать на ногах стоя, как лошаДь; (Чхеидзе,*

Джебури, 127). Именно из этих мыслей советского сельского чиновника явствует, что он самолично ощущает низведение до животного и, соответственно, подтекст параллели между стадностью и коммунизмом сам по себе всплывает на поверхность.

Роман выводит на чистую воду советскую пропаганду, и подтверждает, что она построена на лжи и иллюзорности, что порядок показной, и патриотизм показной, показные гуманизм и правосудие. Но хуже всего то, что об этом знают практически все, но убедительно продолжают обманывать самого себя, и друг друга, будто и тут идёт соревнование- кто из них с наибольшей полнотой и со всей своей сущностью поверит в такую ложь, которую заранее знает, что она - ложь: *«Ладо Даже не посмотрев, так нашёл слова. — И правда, имеем успехи, Достижения, победы, Да,... многие значительные Достижения — тут он ещё раз запнулся - после стольких громких слов, следовало привести хотя бы пару примеров, ...Однако что? какие? Тут он призадумался» (Чхеидзе, Джебури, 69)*. В ту, общую, повсеместную ложь, что в стране Советов кругом одни успехи, Ладо конечно же верит, правда он не может вспомнить и привести примеры успехов, но этим он знает, что успехи эти- тоже ложь, но это обязательная, правдоподобная ложь, и пересмотру она не подлежит.

Ведь он где-то говорит: *« Если это Даже не радостно, все равно надо придумать так, чтоб радостно было, человека без радости нет,- и Ладо рассмеялся, рассмеялся от Души ...» (Чхеидзе, Джебури, 99)*. Думаем, что итак ясно, зачем пришлось автору заставить персонажа смеяться от души. Вообще- то Ладо пошутил не настолько, чтобы это вызвало смех от души. Он вовсе не говорил смешного. Сказанное им вызывает смех от души над той действительностью, в которой ему приходится жить. Тогда получается, что этот смех от души это и есть насмешка над самим собой и своим положением, и ничто иное.

Может у нас нет других оснований чтоб думать таким образом? Однако они есть,и чтобы думать именно таким образом автор оставил нам их множество. Тогда зачем персонаж так усердно проводит параллель между своим советским бытием и с нежизнью вообще?. И от кого он требует ответ?. *«Более праведный или творец- создатель, что это за тартары, что такое жизнь, если жизнь это школа, так когда же приходится жить человеку, если жизнь школа? Когда?!» (Чхеидзе, Джебури 114)*. Безусловно любой строй имеет свои основные направления, планы и пропаганду,но тогда где и в чём проблема коммунизма?. Вот что говорит в своём романе Отари Чхеидзе: *« Где нарушается умеренность,там уменьшается результат воздействия», (Чхеидзе,Джебури, 116)*, и естественно, что тот режим который постоянно равняется на *«перевыполнение плана»*, перевыполнил бы и в стремлении в механизировании человека, чем и вместо результата непременно получил бы обратное. Это фактически и было предсказано автором в вышеупомянутой цитате. Писатель глубоко убеждён в своей правоте и он не сторонится демонстрировать в разных частях романа проявления абсурдности и

Принудительно-заказанный Роман и Важность Интерпретации Писателя...

комичности системы. Примером номенклатурной деятельности и делопроизводства может послужить и приведённый в романе факт составления сельсоветом протокола, абсурдного и, по сути, взаимоисключающего: **«Нука призадумаемся, что из всего этого выйдет, что скажут те, которые наш протокол прочтут?! Сначала мы записали: - У товарища Саванели замечаются следующие черты характера, такие как самоудовлетворённость, самоуспокоенность и благонастроенность, теперь же к этому прилагаем «замечаются... замкнутость и угрюмость ... скажите, что скажет человек прочитавший этот протокол?»** (Чхеидзе, Джебири, 180). Вот таким образом ставит вопрос Бабе, и, как нами было уже отмечено, для нас это демонстрация абсурда, демонстрация деятельности системы вообще, а не единичной, конкретной ошибки. Аналогичное осмысление мы находим и в других частях романа. Например посмотрим, что происходит в более верхних эшелонах: **«так вы же к министру обращались!...конечно же! .но всегда так- обращаешься к министру, а отвечают начальники, заведующие, инструктора.. так и есть. что тут поделаешь!»** (Чхеидзе, Джебири, 183). Тут за перечнем должностей подразумевается лишь только некомпетентность и волокита при решении насущных вопросов (проблем) и больше ничего, что и подтверждается фразой-.. **«что тут поделаешь»**, ибо при правильном решении вопроса - высказывать сожаление по его поводу не имело бы смысла.

Далее, следуя по тексту романа, видится вселившийся в людей страх, и онемевшие от него персонажи говорить могут лишь тайком **...со злым умыслом говорил об Ираклии Шубитидзе, и угрозы высказывал в его адрес, говорил что видел многих, которых неудача постигла, что вскоре и его (Шубитидзе) тоже не минует. Таким вот образом и высказывался, дома можно было всё говорить** « (Чхеидзе, Джебири, 54). Герои романа знают, что не будет пощады не только обычным, простым людям, но и всем остальным, так как посягательство на человеческое достоинство и беспощадность присущи системе и являются неотъемлемыми его составляющими. Ведь человек при советском строе представляет собой временную ценность. Он является ценным лишь до тех пор - пока нужен системе, пока держится и подкреплён благодаря занимаемой должности. Потом все будут его осуждать, **«...каждый по штыку в Дарит...»**, и это тоже служение и коммунистическое обязательство: **«... кому известно, кому веДано сколько постановлений он выполнил, Да и самому не нравившихся постановлений, сколько противились, упрямились ему, а он сломал их, сила была за ним и он ломал их, ломал.. и они сломались. почему сломались, что с ними случилось, такого веДь столько веков не было, не ломались? Кому веДано сколько было их поломано, сколько было их уничтожено.»** (Чхеидзе, Джебири 233). Писатель разумеется не случайно и не без подтекста использовал слово **«уничтожено»**, так как системе, по отношению к человеку, был свойственен именно такой плановый расклад - использовать и уничтожить. Ведь захотели использовать писателя именно таким образом,

чтоб уничтожить в нём, как в личности, - писателя и соответственно его идентность ... Однако, Отари Чхеидзе ценной огромных усилий удалось набраться смелости и остаться свободным писателем! Вот, что говорит писатель устами одного из своих персонажей: *«ЗлоДеяние это поДавление свобоДы» (Чхеидзе Джебири 120)*. Вникая в суть этого предложения всё более осознаём то, чем поддержал себя писатель в схватке с этой огромной репрессивной машиной. Яснее ясного, что писатель именно таким образом поставил перед собой вопрос: *злоДеяние- это поДавление свобоДы, и спокойное согласие на поДавление свобоДы- это служение злоДеянию*, допустить которое писатель никак не мог и поэтому как в жизни так и в творчестве он остался свободным. И когда, в какой эпохе это происходило? Это ведь тогда, когда не только за репрессированного, но и за отстранённого от должности простого, обычного человека *«и словом никто бы не замолвился»*. И это тоже должным образом представлено в романе - в диалоге между двумя учителями, когда восторженное обращение одного из них к другому есть ничто иное, как прямое и недвусмысленное обличение во всём сказанном, по предмету наших рассуждений. *«Я удивляюсь вам, - тихо сказал второй учитель, - кто заступится за отстраненного человека?! Кто знает в чём тут Дело?!» (Чхеидзе, Джебири 285)* В сознание общества без сомнения укоренилось, что отстранение от должности - это не только потеря должности, это - приговор, и соответственно заступаться за приговорённого опасно. Именно об этом и говорит писатель устами Мэри, которая обращаясь к мужу, одновременно обращается и ко всем представителям системы : *«..вы все одинакого низки. вы лишь о том и думаете, что говорят о вас окружающие, но представить себе не можете и не догадываетесь, что никто не говорит о том, о чём на самом деле думает (Чхеидзе, Джебири 158)*.

Одной стороной романа является напрямую выраженный в фразах настрой, который передаётся писателем, как формулированная данность. Другой же стороной -то, о чем еще ведает развитие сюжета. На примере секретаря райкома очевидным становится, что каким невнемлимым он является по отношению к подчинённым, такое же отношение получает от вышестоящих, и он старается во всю, чтоб, не дай Бог, сделать что- то не так: *«...за недостаточную помощь... оказанную при строительстве ворот канала ... освободить,-зачитал заведующий отделом.» (Чхеидзе, Джебири 295)*. Это трафаретные обвинение по отношению к другим, таким же образом, без всяких изменений, используется и в его адрес: *«Вы критически не относитесь к своей деятельности, Вам не под силу самокритика, вам на это смелости не хватает» (Чхеидзе, Джебири 292)* и так далее.

Так как ограничение, подавление свободы - это злодеяние -то по словам писателя коммунизм и есть злодеянию. Такая оценка логична, так как то, что коммунизм является главным символом ограничения свободы - постоянно и явно видится из романа, и об этом не будем повторяться, и лучше понаблюдаем ещё и за тем, о чём ведает автор в своей приписке к роману:

Принудительно-заказанный Роман и Важность Интерпретации Писателя...

*«Джебири — Дамба означают лишь то, что уже не найдется было места в селе земляничку, сыну земли, то, что было отчуждение их друг от друга, избегали друг друга, и в этом вины на них не было, виной тому была другая сила- сила возникшей, зародившейся силы» (Чхеидзе, Джебири ,330). И что это за сила, возникающая, зародившаяся сила? Может это не что иное как режим подавляющий свободу? Поэтому Джебири-Дамба это само по себе , возведённый против народа коммунизм, которого новое поколение водопадом низвергнет, непременно низвергнет. *«Ну что, все таки не сдерживает , значит непрочна сделана, как все таки это возможно сделать, если построить дамбу на водопаде никому не удавалось! . однако ж! . Всё таки низвергается с высоты водопад, сильный водопад молодости : и невозможно направить его обратно, вверх (Чхеидзе, Джебири ,78).**

В заключительной части исследования, хочется высказать несколько соображений по поводу наблюдаемых в романе постмодернистских тенденций. Это тем более интересно в связи с тем, что роман «Джебири» согласно «заказу» должен был быть социалистическим романом. Наши наблюдения мы выносим на обозрение для последующего обсуждения однако, как нам думается, с учётом достаточной аргументации.

С этой точки зрения нужно отметить, несколько факторов которые содержат соответствующие нашим соображениям аргументы.

Несмотря на динамичность развития сюжета фрагментарность между главами романа абсолютно явная и целенаправленная, так как, в конкретных главах романа главные герои как бы сменяются, создаётся впечатление, что, то учитель является главным героем, то его дочь, то секретарь райкома, то председатель колхоза или заведующий фермой и т.д.

В определённых отрезках романа наблюдается как аллюзия , так и мета-текст. Вследствии наблюдений можем прийти к заключению, что аллюзия Галактиона вовсе не случайна, даже наоборот - она целенаправленно и как-бы частично завуалированно привнесена автором: *«С обеих сторон течет вода и тянутся ряды газонов и деревьев» (Чхеидзе, Джебири 200).* Если мы ряды деревьев примем как лишь совпадение, тогда должны считать приемлемым и то, что персонаж, - *«вновь наполнил стаканы, со смехом, весело говорил: «ещё много тостов осталось не выпитым», имел ввиду вино (Чхеидзе, Джебири 202).* Примером прямого включения в роман писателя (что неоднократно наблюдается в романе) и мета-текста являются следующие строки романа, где сделанные автором собственные сравнения, там же, в романе, им и обозреваются : *«Большинство даже атомным взрывом не сможет отрезать от собственных чувств и страстей. Кто знает, быть может и неудобное это сравнение? конечно... Однако, что подделаешь, ведь в последнее время нередки такие сравнения, как: «юноша взял Девушку за руку, а её в такую Дрожь бросило словно током ударило!» «СегоДня утром он с таким волнением стремился к мартеновской печи, как вчера на свидание с Девушкой» «СерДце его билось как турбина » и др. (Чхеидзе, Джебири 201).*

В романе столько иронии, что, вообще -то, мы не видим необходимости в приведении примеров, однако считаем необходимым уделить внимание переменчивости взаимозамещения реальности и художественного вымысла лишь по одной причине: в романе есть отрезки, где после анализа приходим к догадке, что документальная реальность и художественный вымысел служат одной композиции в одной конкретной части романа, например, пассаж, где описывается культурное соревнование колхозников - с песнями и танцами на сцену выходят участники соревнования, колхозные чиновники и односельчане болеют за своих, идёт дискуссия, отелльные диалоги с романтическими отступлениями и соответственно создаётся впечатление, что место где это происходит, безусловно является частью художественного вымысла писателя, однако прочитав последующий текст... **в зале Горийского театра..** - поймёте, что нижеприведённый пассаж является точнейшим описанием фактов: *«Не могли себе представить, что так разрастётся город, и поэтому в театре нет ярусов, и амфитеатр приделали к партеру, наподобие античному театру, вот и всё, и лоджии не приделали, хотя напротив друг друга, над входными в левый и правый партер дверями, расположены маленькие веранды, которых сперва называли лоджиями, там рассаживались руководящие товарищи, однако, рано или поздно, они догадались, что оттуда сцены не видно, смотреть было неудобно, что они создают лишь архитектурную композицию зала..»* (Чхеидзе, Джебири, 274). Мне лично привелось сидеть на том месте где **«расположены маленькие веранды, которых сперва называли лоджиями»** и подтверждаю, что смотреть оттуда неудобно, так как они не обращены к сцене, они смотрят друг на друга, и чтобы наблюдать за происходящим на сцене необходимо сидеть развернувшись. И амфитеатр привязан к партеру, на их пересечении, там где проходная часть зала, площадь с несколькими рядами сидячих мест, имеет минимальный, вызывающий определённый дискомфорт, уклон для зрителей девятого - одиннадцатых рядов. *«иди сюда, мы сидим в конце одиннадцатого ряда, место и впрямь неудобное, однако при таких условиях - это роскошь»* (Чхеидзе, Джебири 249). Как уже было сказано, мы из скрытной части романа привели пример для демонстрации относительно реального и художественного вымысла, недостаток которого в романе не ощущается. Однако следует тут приостановиться.

С этой точки зрения интересен открытый финал романа, на который писатель как бы сознательно апеллирует: *«Как бы многого не было сказано, всё равно не сказанного останется много, вДоволь. Пусть так будет ... чтоб несказанного оставалось немного»* (Чхеидзе, Джебири, 312). Ладо поднимается к Бабе, но не это же главное в романе, что с ними потом случилось? Они же мелкие советские служащие, и именно это и является главным вызовом в их жизни. Писатель не говорит о том как распорядилась судьба с секретарём райкома, или с супругой Ладо и его дочери, и то, что писатель сознательно оставляет финал открытым подтверждено выше означенной цитатой. Попозже Отари Чхеидзе в романе «Буруси» (Туман)

Принудительно-заказанный Роман и Важность Интерпретации Писателя...

вновь возвращает персонажей Джебири, и жизненный путь Мэри и её дочери находит продолжение в городе, где нам придётся повстречаться с другими персонажами с их «туманным» настоящим и «дамбовским» прошлым. Начавшиеся в «Джебири» приключения многих персонажей продолжаются в «Буруси», что позволяет нам эти два романа представить как роман- дилогию из двух частей.

Под конец, авторская приписка к новому изданию романа, которую на этом этапе мы представляем как органическую составляющую романа, свидетельствуемо явном присутствии постмодернистских тенденций в романе; *«Много времени прошло, прошло, прошло. По другому бы написал всё это. Даже намеревался, однако пусть будет так, таким образом как есть, как пройденный этап нашей литературы, пройденный и своеобразный доля того времени*

...сказано было: Литература не знает (не понимает) жизнь и виновна в отставании, было сказано и невозможно перечить этому, невозможно, невозможно? Партия сказала и критики и приспешники партии подняли вопль.

. Боже праведный, как легко сейчас балагурить. кому ведано, что впредь будет легче?... Было бы хорошо (неплохо) если б тогда шагали бок о бок.» (Чхеидзе, Джебири 312,315,328). Это последнее заключительное включение автора в роман, и если читатель, подобно нам, примет это как фактическую составляющую романа, тогда мы смело и с уверенностью можем заявить, что роман Джебири вполне возможно отнести в постмодернистскому историческому роману.

Таким образом, в пределах данного исследования мы постарались с современной точки зрения проанализировать созданный в советское время антисоветский роман и с большим вниманием и осмыслением обозреть целый ряд вопросов. Думается, что в результате всего нам представилась возможность вынести интересные заключения. Однако тут же добавим, что наше исследование это капля в море сравнительно со сверхвпечатлительным творческим художественным миром Отари Чхеидзе. Поэтому, мы планируем продолжить и дополнительно расширить настоящие исследования и считаем, что изучению творчества Отари Чхеидзе, текущей литературной критике необходимо уделить ещё большее внимание.

Библиография

- GAMSAKHURDIA K. (2012), Tkhzulebebi 10 tomad.t.1 kritika, Tbilisi
GAPRINDASHVILI N., Miresashvili m., (2008) Shesavali literaturatmcodneobashi, Tbilisi
TOPURIA M., (2002) Konstantine Gamsakhurdia - literaturis kritikosi, Tbilisi;
CHKHEIDZE O. (1995), Literaturuli sakartvelo, Tbilisi;
CHKHEIDZE O. (2015), Jebiri, Tbilisi;
DOIASHVILI T., Ratiani I., (2008) Literaturuli teoria, ziritadi metodologiuri koncepciebi meoce saukunis ganmavlobashi;

EXAMINATION OF POSTGRADUATE EDUCATION THESES ON
INDIVIDUAL INNOVATIVENESS IN THE EDUCATION FIELD

EĞİTİM ALANINDA BİREYSEL YENİLİKÇİLİK KONUSUNDA
YAPILMIŞ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM TEZLERİNİN İNCELENMESİ

МАГИСТЕРСКИЕ РАБОТЫ И ДОКТОРСКИХ ДИССЕРТАЦИИ НА
ТЕМЕ ОБ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ИННОВАЦИЯХ В СФЕРЕ
ОБРАЗОВАНИЯ

Ayşegül AYYILDIZ*

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, eğitim alanında bireysel yenilikçiliğe ilişkin lisansüstü eğitim tezlerini yıllara, kademelere, üniversitelere, enstitülere, bölümlere, araştırma yöntemlerine, örnekleme yöntemlerine ve veri toplama araçlarına göre incelemektir. Araştırmada bireysel yenilikçilik ile ilgili tezler incelendiği için nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Çalışma grubunu 2011-2021 yılları arasında yapılmış 40 lisansüstü eğitim tezi oluşturmaktadır. Elde edilen verilerin analizinde betimsel analiz kullanılmıştır. Araştırmanın bulguları; eğitim alanında bireysel yenilikçilik konusunda en fazla tezin 2019 yılında ve en az 2011, 2012, 2013, 2014 yılında yürütüldüğü görülmüştür. Tezlerin 3 tanesinin doktora düzeyinde ve 37 tanesinin yüksek lisans düzeyinde olduğu görülmüştür. Konu ile ilgili Anadolu, Gazi, Bartın, Necmettin Erbakan ve Yıldız Teknik Üniversitelerinde 3' er tez yürütülmüştür. En fazla tez eğitim bilimleri ve sosyal bilimler enstitülerinde yürütülürken, en az tez sağlık bilimleri ve lisansüstü eğitim enstitülerinde yürütülmüştür. En fazla tezin eğitim bilimleri anabilim dalında, en az tezin erken çocukluk eğitimi, çocuk gelişimi ve eğitimi, yaşam boyu öğrenme, spor yönetimi bilimleri, eğitim yönetimi ve planlaması, Türkçe ve sosyal bilimler eğitimi, özel eğitim, beden eğitimi ve spor öğretmenliği, uzaktan eğitim, eğitim teknolojisi anabilim dallarında yürütüldüğü görülmüştür. Tezlerin 39 tanesinde nicel ve 1 tanesinde karma yöntem tercih edilmiştir. Tezlerde en fazla tercih edilen seçkisiz örnekleme yöntemi, en az tercih edilen ölçüt, kartopu, amaçlı, küme ve oranlı eleman örnekleme yöntemidir. Tezlerin 39 tanesinde ölçek ve 1 tanesinde yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır.

Anahtar kelimeler: bireysel yenilikçilik, tez, inceleme

* ORCID: [0000-0003-1958-6104](https://orcid.org/0000-0003-1958-6104), Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, aysegulkadi.33@gmail.com

Examination Of Postgraduate Education Theses On Individual Innovativeness

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the postgraduate education theses on individual innovativeness in the field of education. Qualitative research method was preferred. The study group consists of 40 postgraduate education theses made between 2011-2021. Descriptive analysis was used. Findings of the research; Theses on individual innovativeness in the field of education were conducted between 2011 and 2021. The most theses on this subject was conducted in 2019 and the least thesis was conducted in 2011, 2012, 2013, 2014. It was observed that 3 of the theses were at the doctoral level and 37 of them were at the master's level. Three theses were conducted at Anadolu, Gazi, Bartın, Necmettin Erbakan and Yıldız Technical Universities. The most theses were conducted in educational sciences and social sciences institutes, the least thesis was conducted in health sciences and graduate education institutes. The most theses were in the department of educational sciences, the least thesis was early childhood education, child development and education, lifelong learning, sports management sciences, educational administration and planning, Turkish and social sciences education, special education, physical education and sports teaching, distance education, educational technology departments. Quantitative method was preferred in 39 of the theses and mixed method in 1 of them. The most preferred method was random sampling method and the least preferred criterion, snowball, purposive, cluster and proportional element sampling method. Scale was used in 39 of the theses and semi-structured interview form was used in 1 of theses.

Keywords: individual innovativeness, theses, examination

АННОТАЦИЯ

Целью данного исследования является изучение тезисов последиplomного образования об индивидуальных инновациях в области просвещения. В данной исследовании они сгруппированы по годам, уровням, университетам, институтам, кафедрам, методам исследования и отбора и сбора данных. Предпочтение было отдано качественному методу исследования. В нижеследующей исследовании рассматривались тезисы об индивидуальной инновационности. Было исследовано 40 диссертаций и магистерской работы, выполненные в период 2011-2021 гг. При анализе полученных данных использовался описательный метод. Результаты исследования: было установлено, что больше всего тезисов по индивидуальным инновациям в сфере образования было выполнено в 2019 году, а меньше всего в 2011, 2012, 2013, 2014 годах. Надо отметить, что из них 3 диссертации были докторские, а 37 из них магистерские работы. По нашей теме в технических университетах Анadolу, Гази, Бартын, Неджметтин Эрбакан и Йылдыз были выполнены по три диссертации. Большинство диссертаций было выполнено в институтах социальных наук, а меньше всего диссертаций было выполнено в медицинских институтах и институтах по образованию пост-бакалавриата. Больше всего диссертаций посвящено педагогическим наукам, меньше всего - дошкольному образованию, развитию и образованию детей, обучению на протяжении всей жизни, наукам спортивного менеджмента, управлению и планированию образования, турецкому языку и общественным наукам, специальному образованию, физическому воспитанию и преподаванию спорта, дистанционному обучению и образовательным технологиям. Количественный метод был предпочтён в 39 тезисах, а смешанный метод - в 1-ом. В диссертациях и магистерских работах больше всего предпочитают метод случайной выборки. Меньше всего предпочтительным является метод критериев, т.н. снежок, кластерного и пропорционального элементов. Шкала

использовалась в 39 тезисах, а полуструктурированная форма интервью использовалась в 1-ом из них.

Ключевые слова: индивидуальная инновация, диссертация, рецензия.

1. INTRODUCTION

Today, there are new technological developments every day, new ideas are put forward, old knowns are changing. These developments are innovation; The individual's transfer of innovation to his life is called innovativeness (Handa & Gupta, 2009). Being open to changes and making more positive changes in the current situation and self-behaviors with an innovative approach is an element related to the external environment as well as the mental world of the individual. Here, we come across whether the environment in which the individual works is supportive of him or not, whether the extra effort he makes is rewarded. In a more general framework, the perception of how he/she is seen by the institution and his/her superiors is important in terms of affecting the intention and effort of the individual. In this way, the individual will either look for innovations and take action by seeing the courage, adequacy and responsibility of implementation, or he/she will be able to turn to withdrawal behavior because he/she does not feel the support of the institution, although it is necessary and important. (Kayasandık, 2017). Van Braak (2001) defined innovation as showing a tendency towards something new or reacting to innovations in a particular field. The concept of innovation has been subjected to many different classifications. One of these classifications is the concept of individual innovativeness, which aims to reveal the innovativeness levels and categories of individuals. Kılıçer (2011) defined individual innovativeness as an individual's willingness to innovate, adopting the innovation and having a positive attitude towards innovation, using it or benefiting from it.

According to Rogers (2003), innovation is defined as an idea, practice or object key that is perceived as new by an individual, group or society. Innovation with a broader perspective; It is defined as the production, sharing and conversion of information into new technologies, products, services or processes (Bülbül, 2010). Innovation, the process of revealing new ideas (Nail, 1994); It is expressed as representing a change in the current situation, as the discovery of something completely new and an effort to develop something that already exists (Oke, Munshi, Walumbwa, 2009: 64) or as the degree of adaptability of the intellectual product formed at the end of the creative process (Lumsden, 1999). Individual innovation is defined as developing, adopting and implementing an innovation (Yuan & Woodman, 2010). According to the theory of individual innovation, new knowledge that is always present in social systems is processed by those who adopt it (Rogers, 2003). Individual innovativeness, on the other hand, refers to the differences that individuals reveal in terms of innovation. Not all individuals are equally innovative. Individuals' understanding of innovation is important in terms of establishing a healthy balance between socio-cultural values and changes occurring at the universal level. (Uzkurt, 2008).

Examination Of Postgraduate Education Theses On Individual Innovativeness

Rogers (1995) divided people into five groups as Innovative, Pioneering, Questioning, Skeptical and Traditionalist in terms of their innovativeness level. Those who accept an innovation without questioning Innovative; Those who walk ahead of society as leaders are classified as Pioneers, while Inquisitors are those who are cautious and not against innovation. Skeptics are those who do not accept innovation for a long time or consider it unnecessary because they do not have the opportunity. Traditionalists, on the other hand, oppose innovation on the suspicion that it will break their ties with the past. While people with innovative features integrate innovation into their lives, it is possible that they sometimes benefit from different learning environments due to their innovativeness as well as realizing their learning processes in traditional schools and institutes. According to Gardner (1990), the innovativeness of individuals differs from person to person. While some individuals have the necessary characteristics for innovation, others have qualities that prevent innovation. Individuals with high individual innovativeness, besides being open to experience innovation, set out by calling innovation useful and important. These individuals tend to use the new information they encounter accidentally while searching for ways to improve themselves for different experiences or by adding them to the previous ones; while doing this, he/she interprets the thoughts of other individuals in the society objectively and constructs them with the new information he has learned (Leavitt & Walton, 1975). In addition, they are individuals who are willing to accept and apply technology (Jackson, Yi & Park, 2013).

There are many studies on the examining of national/international scientific articles, books, papers or theses. Since this research aims to examine theses on individual innovativeness in Turkey, previous studies that analyzed master's and/or doctoral theses are included. Accordingly, the current studies examining postgraduate theses in Turkey can be summarized as follows:

The aim of Vardarlier & İncesu's (2021) study is to reveal the current situation on organizational justice and organizational cynicism behavior, to create an overview and to contribute to future research. Within the scope of the study, a total of 10 master's theses on organizational justice, 8 master's theses and 2 doctoral theses on organizational cynicism, 6 master's theses and 1 doctoral theses, which deal with these two concepts together, between 2010-2019. 27 postgraduate theses are included. Organizational justice and organizational cynicism are mostly related to which subjects and compared. In the study conducted using the meta-analysis method, it was seen that the subjects of 'organizational citizenship, intention to job satisfaction, leadership, organizational culture, psychological contract and capital, organizational commitment, organizational trust, mobbing and burnout' were mostly included in relation to organizational cynicism. In relation to organizational justice, it was observed that the subjects of 'performance evaluation, leadership, organizational trust, job satisfaction, organizational commitment, organizational citizenship and burnout' were examined the most.

The main purpose of Gül & Beyşenova's (2019) study is to analyze and evaluate postgraduate theses studies on leadership characteristics registered in the

National Thesis Center database of the Higher Education Institution with content analysis. The sample of the research consists of 150 postgraduate theses, 136 of which are master's and 14 doctoral theses, on leadership characteristics. According to the results obtained in the research, it was determined that the most theses was published between the years 2014-2015 and the highest contribution was made by Marmara University. In addition, it has been determined that the theses on leadership characteristics are generally at the master's level and quantitative research methods are mainly used in the studies.

The aim of Aksaraylı's (2014) study; It is to determine the thematic distribution of postgraduate theses in the field of job satisfaction in Turkey between 2008-2012. In the study, in which the qualitative research method was used, the case study model was adopted. It has been determined that 292 postgraduate theses studies on job satisfaction were conducted in Turkey between 2008-2012. However, due to the fact that some theses were not allowed to be used and published, the number of theses considered within the scope of the sample was 244. In the study, the "thematic analysis form" developed within the scope of the research was used as a data collection tool. In the study, frequency analysis and categorical analysis techniques, which are content analysis types, were used in the analysis of the data. The findings showed that the themes of Institutional Commitment and Burnout/Anxiety Level were concentrated in postgraduate theses in the field of job satisfaction.

The study of Akyol, Yavuzkurt, Tanrısevdi & Gidiş (2021) was conducted on articles about organizational behavior published in the Journal of Educational Management in Theory and Practice (KUEY) in the field of Educational Administration between 2011 and 2017, and organizational behavior in the field of Educational Management registered in the National Theses Center. In the study, 41 articles downloaded electronically from this journal were examined according to their years, subjects, models and data collection techniques. 459 postgraduate theses; It has been examined according to its subjects, years, types, original language, university, permission status, data collection techniques, models and departments. When the downloaded postgraduate theses were examined, it was determined that the theses on organizational behavior in the field of educational administration were made in 3 departments and 6 branches of science in 45 universities. In total, 119 of 459 theses were done in Social Sciences Institutes and 340 in Educational Sciences Institutes. In addition, it was determined that there were 377 master's theses and 82 doctoral theses. In this study, document review and content analysis techniques were used. As a result of the study, it was found that the subjects of organizational citizenship, organizational commitment and organizational culture were mostly researched in the KUEY journal. In addition, when the postgraduate theses were examined, it was determined that the most studies were on organizational commitment, job satisfaction, burnout and motivation. As a result, it has been seen that organizational behavior topics are highly preferred topics in the field of educational administration, but there are

Examination Of Postgraduate Education Theses On Individual Innovativeness

concentrations on certain topics. In addition, it has been revealed that qualitative and mixed studies are less preferred than quantitative studies.

The aim of Koşar (2018) is to analyze comprehensively the theses studies on organizational citizenship behavior in Turkey between the years 2000-2017. In this study, descriptive content analysis method and categorical analysis technique were used. The universe of the study consists of the theses in the database of the National Thesis Center and made between the years 2000-2017, and the sample consists of 74 theses (master's and doctorate) made in Turkey that meet the criteria determined in the study and are open to access. In order to collect the data, the Examining Theses on Organizational Citizenship Behavior Form was prepared. The data collected at the end of the study were transferred to the Excel program, summary tables were used and the frequency of the categories obtained was given. When theses are examined in general; Between the years 2000-2004, no theses was made, more theses were made in public universities, theses were concentrated in Istanbul, Aegean and Western Anatolian regions, the subject was studied generally in master's theses, analyzes were made according to demographic variables, quantitative research methods were frequently used, mostly data were collected with questionnaires, it is seen that simple random sampling methods are preferred and descriptive statistics, Anova and t-test are frequently used as analysis methods. As a result of this study, it is recommended to diversify the sample regions, the types of schools and participants from which the data was collected, the research methods and designs, the participants from whom the data were collected, and the data collection tools in the subsequent studies to be conducted on this subject.

The main purpose of Köyüstü's (2018) study is to bibliographically examine the master's and doctoral theses in Turkey in the last ten years, in which the subjects of organizational commitment and motivation have been studied together. In the study carried out using content analysis, a total of 20 postgraduate theses on the subject were examined. In the study, descriptive analyzes such as frequency, percentage and mean were used and Microsoft Excel 2010 package program was used for the relevant calculations. As a result of the study, the following information was obtained: the most theses was written in 2015, the master's theses were more common, the women showed more interest in this subject, the most theses was written at Beykent University, all the theses were written in Turkish, the average number of theses was 159, the most theses were written in the social sciences institute, most of them were quantitative, the sample size average was 277, the most used test types were correlation, anova and t, the most theses were written in the education sector, the participants were mostly teachers, health personnel and hotel workers, it was determined that the most theses were written in the department of business administration, all of the theses were managed by professors, associate professors and assistant professors, and the sampling method was not specified in 60% of theses.

Firat and Tösten (2021) aimed to examine the postgraduate theses on school health in Turkey. In the research, postgraduate theses studies on school health in Turkey were analyzed using the meta-syntheses method. In the research, a

total of 32 studies, including 22 master's theses, 5 doctoral theses and 5 specialization in medicine, made between 1978 and 2021 were analyzed. The National Thesis Search Center database of the Higher Education Council (YÖK) was used in the determination and selection of the theses. In order to ensure validity and reliability in the research, the purpose of the research and research questions were clearly stated and criteria were developed for the data collection method. The data obtained from the theses; The aims of school health, the provinces where the research was carried out, the sample group, the method used, the data collection tools, the results obtained in the researches and the suggestions of the researchers were evaluated. In the research, most of the theses about school health conducted to determine the effects of teachers and school administrators on school health.

Kutunis, Özsoy, Karakiraz, Aras, Erol & Uslu (2015) examined postgraduate theses in the field of organizational culture in terms of subject and method. For the purpose of the research, a total of 183 postgraduate theses, including 146 master's theses and 37 doctoral theses, whose access was allowed by the author, were examined. As a result of the examination of theses; It has been determined that issues such as typology development, scale development, dimension development, criticism of organizational culture studies are not included in almost any theses, quantitative methods are used as a method, and qualitative and mixed methods are used in very few theses. In theses conducted using quantitative methods, it was determined that the scales used in the international arena were preferred and validity and reliability analyzes were neglected in some studies. The findings obtained in the light of the theses examined reveal that the problems of the field continue to a large extent.

Karadağ (2010) tried to determine the quality levels of the research models used in doctoral theses in the field of educational sciences between 2003 and 2007 and the types of analytical errors made. The data collected through epistemological document analysis in the research were analyzed using frequency analysis, descriptive analysis and typological analysis. Akyol and Akçay (2015) categorized the postgraduate theses made in the field of organizational behavior between 2000 and 2010 according to their subject, type, year, original language, name of the university and institute where they were made, department, permission status, method, sample and application area.

Çelik (2016) aimed to determine the general profile of doctoral dissertations on innovation in Turkey between the years 2000-2015. The research includes 100 doctoral theses on innovation that are open to access at the National Thesis Center of the Council of Higher Education. These were examined in terms of original language, year, university, institute, department, subject, application area and method. The data obtained in the research were analyzed by content analysis method. As a result of the analyzes made, it was revealed that the theses on innovation were mostly studied at the Institute of Social Sciences, Department of Business Administration and Istanbul University. In addition, it has been

Examination Of Postgraduate Education Theses On Individual Innovativeness

determined that the most researched subject in the theses is innovation performance, and the most widely used method is the survey method.

When the literature is examined, it has been seen that researches have been conducted on different subjects such as organizational justice and organizational cynicism, leadership, job satisfaction, organizational behavior, organizational commitment and motivation, school health, innovation, and organizational culture. No research has been found in the literature examining postgraduate theses studies on individual innovativeness. With this research, it is thought that it will contribute to the literature in terms of presenting the current status of the theses on the subject of individual innovativeness, as well as presenting different perspectives to the field with further study suggestions. Examining the postgraduate studies prepared in the field can provide important clues about the subjects of the researches. This kind thematic evaluations can contribute to the process of considering the neglected dimensions of the field by the researchers, together with the determination of the most intensively studied topics in the field. Methodological evaluations, on the other hand, are important in terms of providing important information about the methods frequently used in research. Evaluations of analysis techniques can reveal useful findings regarding the characteristics of analysis techniques used in research. The aim of this study is to examine postgraduate education theses on individual innovativeness in the field of education according to years, levels, universities, institutes, departments, research methods, sampling methods and data collection tools. For this purpose, the following problems were created:

- *How is the distribution of theses on individual innovation by years?*
- *How is the distribution of theses on individual innovativeness according to their levels?*
- *How is the distribution of theses on individual innovation by universities?*
- *How is the distribution of theses on individual innovation by institutes?*
- *How is the distribution of theses on individual innovativeness according to departments?*
- *How is the distribution of theses on individual innovativeness according to research methods?*
- *How is the distribution of theses on individual innovativeness according to sampling methods?*
- *How is the distribution of theses on individual innovativeness according to data collection tools?*

2. METHOD

2.1. Research model

Since theses on individual innovativeness were examined in the research, the qualitative research method was preferred. It is possible to define qualitative research as "research in which qualitative data collection techniques such as observation, interview and document analysis are used, and a qualitative process is followed to reveal perceptions and events in a natural environment in a realistic

and holistic manner" (Yıldırım & Şimşek, 2016). In addition, descriptive research model was preferred. Descriptive research enables the examination of existing and ongoing cases (Sönmez & Alacapınar, 2013).

2.2. Study Group

The study group consists of 40 postgraduate education theses conducted between 2011-2021 years. No sampling method was used, the universe was included in the scope of the research. The Council of Higher Education National Thesis Center was applied for accessing the theses.

2.3. Data collection process

The Council of Higher Education National Thesis Center was applied for inclusion of theses in the research process. The term "individual innovativeness" was used while collecting the data. Within the scope of the research, 40 master's and doctoral theses studies were accessed and all of them were included in the research.

2.3. Analysis of Data

Descriptive analysis was used in the analysis of the data obtained in this study. In descriptive analysis, the collected data is explained and interpreted in a systematic and clear way within the framework of predetermined themes (Yıldırım & Şimşek, 2016). In this direction, the data of the study were organized under a total of 8 themes, including years, levels, universities, institutes, departments, research methods, sampling methods and data collection tools of theses. The analysis of the data was completed by interpreting the identified findings. Ensuring the validity and reliability is important in qualitative research. The findings defined in this context were examined by another researcher. The process of the research is given in detail (Yıldırım & Şimşek, 2016). Percentage and frequency from descriptive statistics were used.

3. Findings

Findings were given and interpreted in order according to the problems created for the purpose of the research. The findings obtained as a result of the descriptive analysis conducted in line with first sub-problem are given in Table 1:

Table 1. Distribution of theses on individual innovativeness by years

Years	Theses	
	f	%
2011	1	2,5
2012	1	2,5
2013	1	2,5
2014	1	2,5
2015	2	5
2016	2	5

Examination Of Postgraduate Education Theses On Individual Innovativeness

2017	4	10
2018	3	7,5
2019	17	42,5
2020	6	15
2021	2	5
Total	40	100

When Table 1 is examined; the first theses on individual innovativeness in the field of education was conducted in 2011 and between 2011 and 2021. It has been observed that the theses on this subject was conducted in 2019 most and least in 2011, 2012, 2013, 2014. The findings obtained as a result of the descriptive analysis conducted in line with second sub-problem are given in Table 2:

Table 2. Distribution of theses on individual innovativeness by levels

Levels	Theses	
	f	%
Master	37	92,5
PhD	3	7,5
Total	40	100

When Table 2 is examined; it has been observed that 3 of the theses on individual innovativeness in the field of education were at the doctoral level and 37 of them were at the master's level. The findings obtained as a result of the descriptive analysis conducted in line with third sub-problem are given in Table 3:

Table 3. Distribution of theses on individual innovativeness by universities

Universities	Theses	
	f	%
Anadolu University	3	7,5
Harran University	1	2,5
Orta Doğu Teknik University	1	2,5
Gazi University	3	7,5
Pamukkale University	2	5
Gaziantep University	1	2,5
Bartın University	3	7,5
Dicle University	1	2,5
Ege University	1	2,5
Bahçeşehir University	2	5
Bolu Abant İzzet Baysal University	2	5
Kütahya Dumlupınar University	1	2,5
Necmettin Erbakan University	3	7,5
Trakya University	1	2,5

Fırat University	1	2,5
Adnan Menderes University	1	2,5
Uşak University	1	2,5
Yıldız Teknik University	3	7,5
Zonguldak Bülent Ecevit University	1	2,5
Sakarya University	2	5
Marmara University-İstanbul Zaim University	2	5
Recep Tayyip Erdoğan University	1	2,5
Marmara University	1	2,5
Kastamonu University	1	2,5
İstanbul Kültür University	1	2,5
Total	40	100

When Table 3 is examined; theses on individual innovativeness in the field of Education were conducted in Anadolu University, Harran University, Middle East Technical University, Gazi University, Pamukkale University Gaziantep University, Bartın University, Dicle University, Ege University, Bahçeşehir University, Bolu Abant İzzet Baysal University, Kütahya Dumlupınar University, Necmettin Erbakan University, Trakya University, Fırat University, Adnan Menderes University, Adnan Menderes University, Uşak University, Yıldız Technical University, Zonguldak Bülent Ecevit University, Sakarya University, Marmara University - Istanbul Zaim University, Recep Tayyip Erdoğan University, Marmara University, Kastamonu University, İstanbul Kültür University universities. 3 theses were conducted at Anadolu, Gazi, Bartın, Necmettin Erbakan and Yıldız Technical Universities. Two theses were conducted at Pamukkale, Bahçeşehir, Bolu Abant İzzet Baysal, Sakarya and Marmara-Istanbul Zaim (joint) Universities and one at other universities. The findings obtained as a result of the descriptive analysis conducted in line with fourth sub-problem are given in Table 4:

Table 4. Distribution of theses on individual innovativeness by institutes

Institutes	Theses	
	f	%
Educational Sciences	24	60
Social Sciences	12	30
Health Sciences	1	2,5
Science	2	5
Postgraduate Education	1	2,5
Total	40	100

When Table 4 is examined; theses on individual innovativeness in the field of education were conducted in educational sciences, social sciences, health sciences, science and graduate education institutes. While the most theses were

Examination Of Postgraduate Education Theses On Individual Innovativeness

conducted in educational sciences and social sciences institutes, the least theses was conducted in health sciences and graduate education institutes. The findings obtained as a result of the descriptive analysis conducted in line with fifth sub-problem are given in Table 5:

Table 5. Distribution of theses on individual innovativeness by departments

Departments	Theses	
	f	%
Computer And Instructional Technologies	2	5
Educational Sciences	14	35
Early Childhood Education	1	2,5
Child Development And Education	1	2,5
Lifelong Learning	1	2,5
Mathematics And Science Education	3	7,5
Sports Management Sciences	1	2,5
Education Management And Planning	1	2,5
Basic Training	2	5
Turkish And Social Sciences Education	1	2,5
Physical Education And Sports Teaching	2	5
Special Education	1	2,5
Computer And Instructional Technology Education	4	10
Educational Programs And Teaching	1	2,5
Education Management And Supervision	2	5
Physical Education And Sports Teaching	1	2,5
Distance Learning	1	2,5
Educational Technology	1	2,5
Total	40	100

When Table 5 is examined; theses on individual innovativeness in the field of education were conducted in computer and instructional technologies, educational sciences, early childhood education, child development and education, lifelong learning, mathematics and science education, sports management sciences,

educational management and planning, basic education, Turkish and social sciences education, physical education and sports teaching, special education, computer and instructional technology education, education programs and teaching, education management and supervision, physical education and sports teaching, distance education, educational technology departments. The most theses were in the department of educational Sciences, the least theses was early childhood education, child development and education, lifelong learning, sports management sciences, educational administration and planning, Turkish and social sciences education, special education, physical education and sports teaching, distance education, educational technology departments. The findings obtained as a result of the descriptive analysis conducted in line with sixth sub-problem are given in Table 6:

Table 6. Distribution of theses on individual innovativeness by research methods

Research methods	Theses	
	f	%
Quantitative method	39	97,5
Mixed method	1	2,5
Total	40	40

When Table 6 is examined; quantitative method was preferred in 39 of the theses and mixed method in 1 of them. The findings obtained as a result of the descriptive analysis conducted in line with seventh sub-problem are given in Table 7:

Table 7. Distribution of theses on individual innovativeness by sample methods

Sample methods	Theses	
	f	%
Stratified sampling	3	7,5
random sampling	8	20
Easily accessible sampling	5	12,5
Criteria sampling	1	2,5
snowball sampling	1	2,5
Purposeful sampling	1	2,5
Cluster sampling	1	2,5
Maximum diversity sampling	2	5
Proportional element sampling	1	2,5
Unspecified	18	45
Total	40	100

When Table 7 is examined; in the theses on individual innovativeness in the field of education, stratified, random, easily accessible, criterion, snowball,

Examination Of Postgraduate Education Theses On Individual Innovativeness

purposeful, cluster, maximum diversity, proportional element sampling methods were used. The sampling method was not specified in 18 theses. The most preferred method was random sampling method the least preferred criterion, snowball, purposive, cluster and proportional element sampling method. The findings obtained as a result of the descriptive analysis conducted in line with eighth sub-problem are given in Table 8:

Table 8. Distribution of theses on individual innovativeness by data collection tools

Data collection tools	Theses	
	f	%
Scale	39	97,5
Semi-structured interview form	1	2,5
Total	40	100

When Table 8 is examined; 39 of the theses on individual innovativeness in the field of education were used scale and 1 of them semi-structured interview form.

4. Discussion

Examining theses guides other researchers about previous researches. It is considered important for the researchers to answer questions such as what the literature researches are, which topics and problems are needed for relevant researches, and what are the ways to meet the needs. According to the findings of this research; the first theses on individual innovativeness in the field of education was conducted in 2011 and they were conducted between 2011 and 2021. It has been observed that the theses on this subject were conducted in 2019 most and least in 2011, 2012, 2013, 2014. Çelik (2016) drew attention to the fact that there was a regular increase in the number of theses on innovation between 2007-2012, and a decrease in the number of theses made between 2013-2015. The years in which the most theses were written on the subject were 2012 with 20 theses and 2011 with 19 theses. According to Ülker, Örnek & Çalhan (2020); although there are limited number of innovation studies in tourism magazines in the literature, when the years of the studies are examined, it has been seen that the studies have increased especially after 2014. It was seen that the most publications on social innovation were made in 2019 (Gülmez, Oğuz & Yalçıntaş, 2020). It was determined that the most studies in the field of innovation economy were carried out in 2017 (Akgül, Yaman Selçi, Geçgil & Yavuz, 2020). Cancino, Merigo & Marques (2015) analyzed academic research in the field of innovation between 1989 and 2013 with the help of Web of Science database. The study compares the annual number of studies in the field of innovation and the total number of articles published annually in the database. The results showed that there has been a strong increase in innovation research in recent years from many leading management journals that have done important work in this field.

It has been observed that 3 of the theses on individual innovativeness were at the doctoral level and 37 of them were at the master's level. It has been observed that the number of doctoral theses were quite low. Conducting more doctoral studies on individual innovation can be very effective in enriching the literature in our country.

Theses on individual innovativeness in the field of Education were conducted in Anadolu University, Harran University, Middle East Technical University, Gazi University, Pamukkale University Gaziantep University, Bartın University, Dicle University, Ege University, Bahçeşehir University, Bolu Abant İzzet Baysal University, Kütahya Dumlupınar University, Necmettin Erbakan University, Trakya University, Fırat University, Adnan Menderes University, Adnan Menderes University, Uşak University, Yıldız Technical University, Zonguldak Bulent Ecevit University, Sakarya University, Marmara University - Istanbul Zaim University, Recep Tayyip Erdogan University, Marmara University, Kastamonu University, Istanbul Kültür University universities. 3 theses were conducted at Anadolu, Gazi, Bartın, Necmettin Erbakan and Yıldız Technical Universities. Two theses were conducted at Pamukkale, Bahçeşehir, Bolu Abant İzzet Baysal, Sakarya and Marmara-Istanbul Zaim (partnership) Universities and one at other universities. Çelik (2016) found innovation theses were mostly concentrated in state universities, and they include Istanbul University (8), which ranks first among the institutions that produce the most theses, Gebze Institute of Technology (7) which have the same frequency distributions, Middle East Technical University (7) and Selçuk University (7) is following. When examined in terms of periods, it is possible to state that the period in which the most theses were made was the period of 2011-2015, the theses made in this period constitute 59% of the total theses, and from this point of view, it is possible to state that the subject of innovation is among the current theses topics that have been started to be studied in various universities recently. In the distribution of the researchers whose articles were published in the field of tourism according to the institutions they work, it was concluded that Atatürk University was the university with 11 researchers and the authors who made the most studies on the subject. Mersin University is followed by Atatürk University with eight researchers. When the sample of the studies is examined, the selection of the Marmara Region as a sample in eight studies has revealed that this region is the most preferred destination as a sample (Ülker, Örnek & Çalhan, 2020).

Theses on individual innovativeness were conducted in educational sciences, social sciences, health sciences, science and graduate education institutes. While the most theses were conducted in educational sciences and social sciences institutes, the least theses was conducted in health sciences and graduate education institutes. Çelik (2016) found the subject of innovation is a subject studied in various institutes (Educational Sciences, Natural Sciences, Health Sciences, Social Sciences) and different departments (business, economics, tourism management, technology management, science and technology policy studies, etc.). While it was a subject that was studied only in the Departments of Business and Economics

Examination Of Postgraduate Education Theses On Individual Innovativeness

under the Institute of Social Sciences in the 2000-2005 period, it has become a subject that has been started to be studied in other institutes and departments in the following periods. According to the total rates, this subject was mostly studied in the Institute of Social Sciences with a rate of 83%. Again, it was seen that the Department of Business Administration, which is under the Institute of Social Sciences, has a frequency of 59 and the Department of Economics, with a frequency of 9, compared to others. Durán-Sánchez, Peris-Ortiz, Álvarez-García, & del Río (2018) concluded that since 2006, there has been a significant increase in the number of studies dealing with social innovation from different fields of knowledge other than Business, Management and Accounting, Social Sciences, Econometrics and Finance. In the studies carried out in the field of innovation economics, it has been observed that the most studies are carried out on subjects such as economy, business and management (Akgül, Yaman Selçi, Geçgil & Yavuz, 2020).

Theses on individual innovativeness were conducted in computer and instructional technologies, educational sciences, early childhood education, child development and education, lifelong learning, mathematics and science education, sports management sciences, educational management and planning, basic education, Turkish and social sciences education, physical education and sports teaching, special education, computer and instructional technology education, education programs and teaching, education management and supervision, physical education and sports teaching, distance education, educational technology departments. The most theses were in the department of educational Sciences, the least theses was early childhood education, child development and education, lifelong learning, sports management sciences, educational administration and planning, Turkish and social sciences education, special education, physical education and sports teaching, distance education, educational technology departments. Çelik (2016) found the subject of innovation is a subject studied in various institutes (Educational Sciences, Natural Sciences, Health Sciences, Social Sciences) and different departments (business, economics, tourism management, technology management, science and technology policy studies, etc.). While it was a subject that was studied only in the Departments of Business and Economics under the Institute of Social Sciences in the 2000-2005 period, it has become a subject that has been started to be studied in other institutes and departments in the following periods. According to the total rates, this subject was mostly studied in the Institute of Social Sciences with a rate of 83%. Again, it was seen that the Department of Business Administration, which is under the Institute of Social Sciences, has a frequency of 59 and the Department of Economics, with a frequency of 9, compared to others.

Quantitative method was preferred in 39 of the individual innovativeness theses and mixed method in 1 of them. It was observed that the qualitative method was never used. When the research methods adopted in the articles in the field of tourism are examined, it is seen that the quantitative researches are superior in number. It is among the results that the data are generally collected by the

questionnaire technique in quantitative research and by interview technique in qualitative research (Ülker, Örnek & Çalhan, 2020). It is claimed that the traditionally widely used research methods in both natural and social sciences are "quantitative research methods" (Yıldız, 2004).

In the theses on individual innovativeness, stratified, random, easily accessible, criterion, snowball, purposeful, cluster, maximum diversity, proportional element sampling methods were used. The sampling method was not specified in 18 theses. The most preferred method was random sampling method and the least preferred criterion, snowball, purposive, cluster and proportional element sampling method. Studies in which different sample methods are preferred can be conducted.

39 of the theses on individual innovativeness were used scale and 1 of them semi-structured interview form. Çelik (2016) says when the theses were examined from a methodological point of view; it was seen the most used method is the survey method. When the research methods adopted in the articles in the field of tourism are examined, it is seen that the quantitative researches are superior in number. It is among the results that the data are generally collected by the questionnaire technique in quantitative research and by interview technique in qualitative research (Ülker, Örnek & Çalhan, 2020).

In this study, it is aimed to examine the theses on individual innovativeness and to determine the common and different aspects of theses on this subject. Based on the results of this study, it is among the priority issues that can be recommended to diversify the sampling method, research methods and data collection tools. Among these suggestions, it is a priority to use the qualitative research method in the research of individual innovativeness. In order to increase the number of theses, it may be recommended to support graduate students and academicians. It may be suggested to examine the subject of individual innovativeness with different variables, to repeat the theses research studies on this subject at different times and to compare the results. Conducting more studies on individual innovation can be very effective in enriching the literature in our country and making individual innovativeness to be heard by wider masses. It is very important for the institutes, theses advisors and academic staff to be more sensitive to this issue and to support the studies to be done.

REFERENCES

- AKGÜL, Y., Yaman Selçi, B., Geçgil, G., Yavuz G. (2020). Yenilik Ekonomisi Üzerine Bibliyometrik Bir İnceleme. *The Journal of International Lingual Social and Educational Sciences*, 6(1), 66-81.
- AKSARAYLI, M.F. (2014). A thematic analysis of master and doctoral studies on job satisfaction in Turkey. *The Journal of International Social Research*, 7(35), 666-680.
- AKYOL, B., Yavuzkurt, T., Tanrısevdi, F. & Gidiş, Y. (2021). The Analysis of Organizational Behaviour Studies in Educational Administration (2011-2017). *Başkent University Journal of Education*, 8(1), 67-80.

Examination Of Postgraduate Education Theses On Individual Innovativeness

- AKYOL, B. & Akçay, R. C. (2015). Analysis of organizational behavior studies in Turkey. *Journal of Theory and Practice in Education*, 11(1), 149-170.
- CANCINO, C. A., Merigo, J.M. & Marques, D. P. (2015, Outubro). *A bibliometric analysis of innovation research*. Paper Presented at the Altec, Brasil.
- DURÁN-SÁNCHEZ, A., Peris-Ortiz, M., Álvarez-García, J. & del Río, M. D. L. C. (2018). Entrepreneurship and social innovation for sustainability. Bibliometric analysis. Strategies and Best Practices in Social Innovation içinde (11-29). Springer, Cham.
- ÇELİK, N. (2016). Evaluation of PhD dissertations regarding to innovation by content analysis method. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 2 (1), 29-42.
- FIRAT, N. & Tösten, R. (2021). Analysis of post-graduate theses on school health in Turkey. *Cihanşümül Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 42-61.
- GARDNER, J.W. (1990). *Yenilikçi birey, zinde toplum* (Translate:San Özalp and Hikmet Seçim). İstanbul: İlgı.
- GÜL, H. & Beyşenova, A. (2019). Evaluation of theses on leadership properties in Turkey by content analysis. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(1), 438-446.
- GÜLMEZ, M., Oğuz, S. & Yalçıntaş, D. (2020). Bibliometric analysis of publications in social innovation by visual mapping method. *Süleyman Demirel University Visionary Journal*, 11(Ek), 90-101.
- HANDA, M. & Gupta, N. (2009). Gender influence on the innovativeness of young urban Indian online shoppers. *VISION—the Journal of Business Perspective*, 13(2), 25-32.
- JACKSON, J. D., Yi, Y. M. & Park, J. S. (2013). An empirical test of three mediation models for the relationship between personal innovativeness and user acceptance of technology. *Information & Management*, 50 (2013), 154–161.
- KARADAĞ, E. (2010). Research models used in doctoral dissertations in the area of education sciences in Turkey: Quality of Research and Analytical Errors. *Educational Administration: Theory and Practice*, 16(1), 49-71.
- KAYASANDIK, E. (2017). Teachers' individual innovativeness and readiness for change relation with perceived organizational support: A study in Samsun. *The Journal of Academic Social Science*, 5(24), 511-527.
- KILIÇER, K. (2011). Individual innovativeness profiles of prospective teachers in computer education and instructional technology. *Yayımlanmamış doktora tezi*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- KOŞAR, D. (2018). Analysis of organizational citizenship behaviors studies conducted in Turkey: A Content Analysis. *GUJGEF* 38(2), 779-802.
- KÖYÜSTÜ, S. (2018). Bibliographic analysis of graduate theses on the organizational commitment and motivation (2008-2017). *International Journal of Academic Value Studies*, 4(19), 467-477.
- KUTANİS, R., Özsoy, E., Karakiraz, A., Aras, M. Erol, E., & Uslu, O. (2015). Examining organization culture studies in terms of method and scope: An

- inquiry on the graduate theses. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 123-142.
- LEAVITT, C., & Walton, J. (1975). Development of a scale for innovativeness. *Advances in Consumer Research*, 2, 545-554.
- LUMSDEN, C.J. (1999). *Evolving creative minds: stories and mechanism*. (Ed.; R.J.Stenberg). Handbook of Creativity, Cambridge University.
- NAİL, A. H. K. (1994). Managerial innovation in the civil service in Jordan: A field study. *Journal of Management Development*, 13(9), 52-60.
- OKE, A., Munshi, N. & Walumbwa, F. O. (2009). The influence of leadership on innovation processes and activities. *Organizational Dynamics*, 38, 1, 64-72.
- ROGERS, E. M. (2003). *Diffusion of innovations (5th ed)*. New York: The Free.
- SÖNMEZ, V.& Alacapınar, F. G. (2013). *Örneklendirilmiş bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Anı.
- UZKURT, C. (2008). *Pazarlamada değer yaratma aracı olarak yenilik yönetimi ve yenilikçi örgüt kültürü*. İstanbul: Beta.
- ÜLKER, P., Örnek, N. & Çalhan, H. (2020). Bibliometric profile of innovation related articles published in academic tourism journals. *Journal of Travel and Hospitality Management*, 17(1), 103-123.
- VAN BRAAK, J. (2001). Individual characteristics influencing teachers' class use of computers. *Journal of Educational Computing Research*, 25(2), 141-157.
- VARDARLIER, P. & İncesu, E. (2021). Investigation of theses on organizational justice and organizational cynicism. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(40), 704-727.
- YILDIRIM, A. & Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.
- YILDIZ, A. (2004). Türkiye'deki yetişkin eğitimi araştırmalarına toplu bakış. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 37(1), 78-97.
- YUAN, F. & Woodman, R.W. (2010). Innovative behavior in the workplace: The role of performance and image outcome expectations. *Academic Management Journal*, 53 (2), 323-342.

**ESTABLISHMENT OF MODERN DISASTER MANAGEMENT IN
TURKEY: OPERATIONAL IMPROVEMENTS**

**TÜRKİYE'DE MODERN AFET YÖNETİMİNİN KURULMASI:
OPERASYONEL İYİLEŞTİRMELER**

**СОВРЕМЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ БЕДСТВИЯМИ В ТУРЦИИ:
ОПЕРАЦИОННЫЕ УЛУЧШЕНИЯ**

Hikmet İSKENDER*

ABSTRACT

Natural disasters have been experienced more frequently in recent years for a variety of reasons including technological advances and climate change. These disasters cause a wide variety of problems, such as public health, environmental, and infrastructural problems. Turkey is a developing country and is geographically located in a region where natural disasters occur frequently and most of natural disasters are related to earthquakes. Disaster management systems are implemented to prevent the negative effects of natural disasters such as earthquakes. Marmara Earthquake in 1999 is the milestone of Disaster Management in Turkey and disaster management system changed and became effective after this earthquake. The aim of this study was to examine the earthquakes in Turkey from the past to the present in order to investigate the effects of the disaster management system in our country and make inferences about disaster management by using collected data. In the presented study, an overview of disaster management in Turkey was made, and by examining the functioning of disaster management systems operating in Turkey, the disaster management system for disasters that can be occur has been discussed. This paper evaluate the efficiency of disaster management system in Turkey. With the present paper, inferences about disaster management in Turkey were made with the determinations based on the earthquakes.

Keywords: disaster, management, natural disaster, earthquake, operations, EM-DAT

ÖZ

Doğal afetler, teknolojik gelişmeler ve iklim değişikliği dahil olmak üzere afetler çeşitli nedenlerle son yıllarda daha sık yaşanmaktadır. Bu afetler halk sağlığı, çevre ve altyapı sorunları gibi çeşitli sorunlara neden olmaktadır. Türkiye gelişmekte olan bir ülkedir ve

* ORCID: [0000-0001-7442-3960](https://orcid.org/0000-0001-7442-3960), Asst. Prof. Dr. Disaster and Emergency Management Department, Disaster Management Institute, Istanbul Technical University, Maslak, Istanbul, Turkey, iskender@itu.edu.tr

Establishment of Modern Disaster Management in Turkey: Operational...

coğrafi olarak doğal afetlerin sıklıkla meydana geldiği ve doğal afetlerin çoğunun depremlerle ilgili olduğu bir bölgede yer almaktadır. Deprem gibi doğal afetlerin olumsuz etkilerini önlemek için afet yönetim sistemleri uygulanmaktadır. 1999 Marmara Depremi Türkiye'de Afet Yönetiminin mihenk taşıdır ve bu depremden sonra afet yönetim sistemi değişmiş ve yürürlüğe girmiştir. Bu çalışmanın amacı, geçmişten günümüze Türkiye'deki depremleri incelemek, toplanan verilerden yararlanarak afet yönetimi hakkında çıkarımlarda bulunmak ve afet yönetim sisteminin ülkemizdeki etkilerini araştırmaktır. Sunulan çalışmada, Türkiye'de afet yönetimine genel bir bakış yapılmış ve Türkiye'de faaliyet gösteren afet yönetim sistemlerinin işleyişi incelenerek meydana gelebilecek afetler için afet yönetim sistemi tartışılmıştır. Bu makale, Türkiye'de afet yönetim sisteminin etkinliğini değerlendirmektedir. Bu çalışma ile depremlere dayalı tespitlerle Türkiye'de afet yönetimine ilişkin çıkarımlarda bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: afet, yönetim, doğal afet, deprem, operasyonlar, EM-DAT

АННОТАЦИЯ

Бедствия, в том числе стихийные бедствия, технические неполадки и изменение климата, в последние годы по разным причинам случаются чаще. Эти бедствия вызывают различные проблемы, такие как проблемы со здоровьем, окружающей средой и инфраструктурой. Турция - развивающаяся страна, географически расположенная в регионе, где часто происходят стихийные бедствия, а большинство стихийных бедствий связано с землетрясениями. Системы управления стихийными бедствиями внедрены для предотвращения его негативных последствий, таких как землетрясения. Землетрясение 1999 года в Мраморном море является краеугольным камнем управления стихийными бедствиями в Турции и после этого землетрясения система управления стихийными бедствиями изменилась и вступила в силу. Целью этого исследования является изучение землетрясений в Турции от прошлого до настоящего для того, чтобы сделать выводы об управлении стихийными бедствиями с использованием собранных данных и изучить влияние системы управления стихийными бедствиями в нашей стране. В нижеследующем исследовании сделан обзор управления стихийными бедствиями в Турции, изучено функционирование действующих в Турции систем управления стихийными бедствиями, а также обсуждена система управления стихийными бедствиями на случай возможных стихийных бедствий. В этой статье оценивается эффективность системы управления стихийными бедствиями в Турции. В рамках этого исследования, выводы об управлении стихийными бедствиями в Турции были сделаны на основе определений, основанных на землетрясениях.

Ключевые слова: катастрофа, управление, стихийное бедствие, землетрясение, операции, EM-DAT.

1. INTRODUCTION

Disasters can be defined in a way that causes an unpleasant outcome. Research papers show that there are no permanent measures to prevent natural disasters. Disasters cause uneconomic damage to the environment and people in societies. Therefore, many researches and organizations have proposed various measures and strategies to reduce the vulnerability and impact of these events (Kumar et al. 2021, Cai et al. 2018). Vulnerability is one of the defining components of disaster risks or respond to a hazard once a disaster has occurred. It depends on several factors, such as age and health status of people, local environmental and

sanitary conditions, quality and state of local buildings, and their location in relation to potential hazards. Actions taken to reduce vulnerabilities and risks to the environment and society are defined to be Disaster Management (DM) by International Federation from Red Cross. "DM is the organization and management of resources and responsibilities for dealing with all humanitarian aspects of emergencies, especially preparedness, response and recovery, to reduce the impact of disasters" (Parwanto & Oyama 2014).

Natural disasters destroy physical assets such as buildings and equipment, thereby degrading productive capacity, and cause severe damage (Zhang et al. 2017; Denisenko & Zeng 2020). However, natural disasters have mainly effected population and economic growth in disaster-prone areas. It can be safely stated that future losses from natural disasters are expected to increase due to continued increases in economic exposure.

Disasters cause significant damage to human capital, including death and destruction, have adverse effects on nutrition, education, health, and many income-generating processes. Moreover, some of these effects are both large and long lasting. In the case of disasters, the poor people of the society suffer the most and the effects remain in the society in the long run, which in some cases even leads to inadequacies and lack of plans to deal with such situations causing further disasters (Keating et al. 2017). Although the control of natural disasters seems to be out of the hands of authorities, there is an important area for policy action to minimize the impact on human capital accumulation. The policies and laws change the impact of disasters. The policy makers and their executors can revise the results of the disasters by examining the disasters that occurred in the past. This is a part of the disaster management cycle that takes place in the pre-disaster phases to change the impact of disasters by identifying and reducing vulnerabilities (Keating et al. 2017).

Disaster management efforts aim to reduce and prevent potential damage from hazards, provide prompt, appropriate assistance to victims of disasters, and achieve rapid and effective recovery. It is not possible to predict the risks and vulnerabilities caused by disasters in all circumstances. However, with the help of DM, the vulnerabilities can be minimized. The damage and losses caused by disasters can be prevented and preparedness of disasters can improve. The policy makers have focused on developing approaches to encourage people in disaster preparedness programs. Disaster education aims to impart knowledge, improve skills, and motivate individuals and groups to reduce their vulnerability. Even educating vulnerable people can have a positive impact on others and the rest of the community. Disaster education is functional, operational, and cost-effective. Otherwise, low awareness and inadequate understanding of risk will negatively impact people's preparedness, response, and recovery. In this regard, gathering and disseminating knowledge and information about hazards, vulnerabilities and capacities, especially for vulnerable people, should be a priority.

2. OVERVIEW of DISASTERS in TURKEY

Turkey is in a unique position geographically, with part of the country in Asia and the other part in Europe. Throughout history, the country has been three bridges to connect the two continents. Turkey is located at the intersection of the Balkans, Caucasus, Middle East and Eastern Mediterranean. Turkey often faces major natural disasters due to the negative nature of its land structure, soil form, and meteorological conditions. Natural disasters cause significant economic and life losses in Turkey. According to the database of Emergency Events Database (EM-DAT), earthquakes, epidemics, extreme temperatures, floods, landslides, mass movements, storms, and wildlife are among the most common disasters in Turkey (Table 1).

Table 1. Natural disasters in Turkey from 1900 to 2021 (<https://www.emdat.be/>. Access date 01.08.2021).

Type of Disasters	Frequency of Occurrence
Earthquake	110
Epidemic	8
Extreme temperature	7
Flood	47
Landslide	14
Mass movement (dry)	1
Storm	11
Wildfire	5

It can be seen that 54% of the natural disasters that occurred in Turkey from 1900 to 2021 are related to earthquakes. This means that Turkey is an earthquake-prone country. This data can be followed from Figure 1.

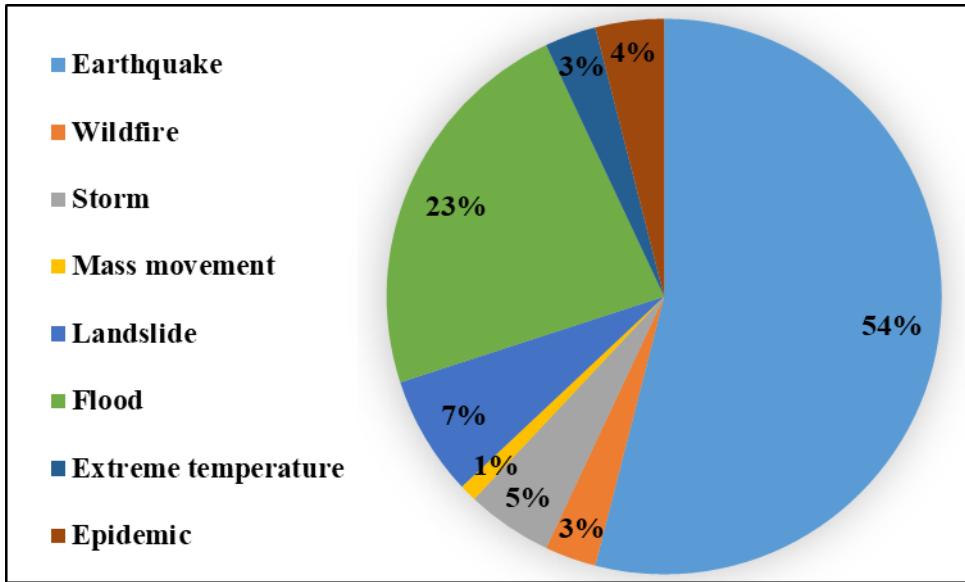

Figure 1. Frequency of occurrence of natural disasters in Turkey (<https://www.emdat.be/>. Access date 01.08.2021).

As it is known that Turkey is an active seismic zone in the complex collision zone of Eurasian plate and African and Arabian plates. Much of the country lies on Anatolian Plate, a small plate bounded by two major slip fault zones, the North Anatolia Fault and the Eastern Anatolia Fault. The western part of the country is also influenced by the tectonic pull zone of the Aegean Sea, which is formed by the southward displacement of Greek Arc. The eastern part of Turkey is located at the western end of the fold belt and the Zagros drift, which is dominated by the tectonic drift (Basabe 2015; Aydin 2016; Emre et al. 2018). Anatolian transform fault system is probably the most active in the world. The seismic hazard in Turkey is the highest along the plate boundaries but there is a significant risk of damaging earthquakes almost everywhere in the country.

From the Figure 2, it can be seen that the country ranks fourth in the world in terms of earthquakes.

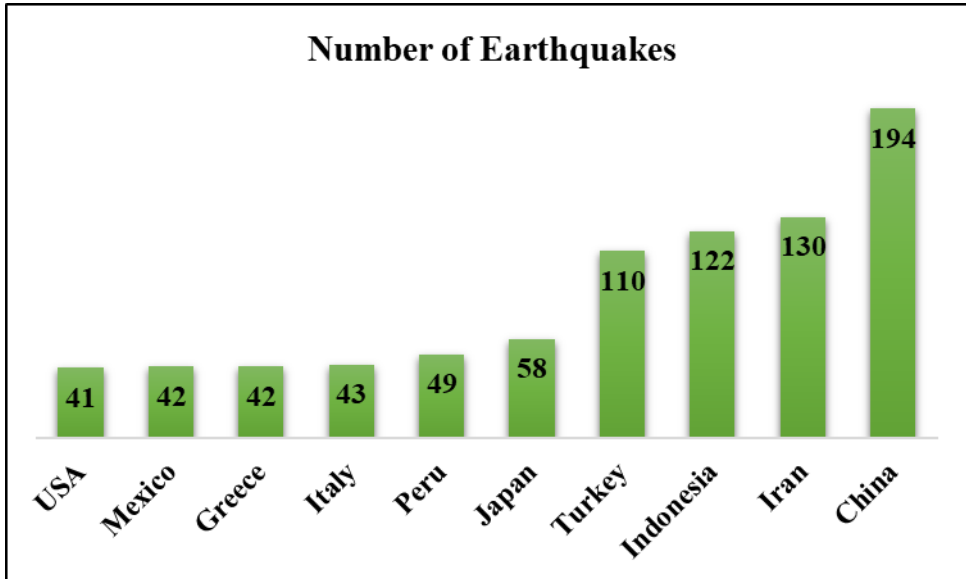

Figure 2. Global occurrences from ground movement disasters, 1900 to 2021 (<https://www.emdat.be/>. Access date 01.08.2021).

3. DISASTER MANAGEMENT in TURKEY

The aim of this study is to evaluate the efficiency of DM measures in Turkey based on the earthquakes from the past to the present. In general, DM is a long term process and it takes time for the outcome to be either positive or negative. The studies such as research in pre-disaster phases include studying previous and historical events, finding vulnerabilities and weaknesses, reducing and limiting risks, raising community awareness, defining, identifying key roles, establishing relationships for cooperation, achieving a comprehensive plan. These actions are a general part of the DM process. Each step and level of DM involves subsets of actions to achieve a desired outcome (Emre et al. 2018).

As it is known that Turkey is a country prone to natural disasters. The country has experienced severe natural disasters. Erzincan earthquake in 1992, Black Sea region flood in 1998, Adana-Ceyhan earthquake in 1998, Marmara Earthquake in 1999, Hakkari earthquake in 2004, and Sivas Landslide in 2005 are the six major natural disasters that have occurred in 30 years.

Among them, Marmara Earthquake in 1999 can be introduced as a starting point for creating an optimal DM system. This system have been adapted to international standards and updated with new studies and researches. Studies on DM in Turkey have changed from the past to the present.

Turkey needs a constantly evolving DM system that takes into account all aspects, since 95% of the country is located on one of the most active fault lines on earth. Severe earthquakes can occur in Turkey at any time, resulting in damage that requires a very complex management system. The reason that disasters can cause a

lot of damage in Turkey is that 70% of Turkey's population lives in high hazard areas and, as mentioned earlier, 66% of the entire country is located on an active fault line. (Emre et al. 2018). In the recent years, it can be seen that researchers have focused on the study of phases before the disasters.

Unfortunately before 1999, the lack of an effective DM system amplified the impact of Marmara Earthquake on all of Turkey. That is why, this earthquake caused many people to migrate to other major cities, which in turn creates new problems. The earthquake also had an impact on the environment. In addition, the collecting the debris without prior knowledge caused some negative effects. The fires in the Gulf also killed fish, threatened agriculture, and caused air pollution and lung diseases. This natural disaster not only had a negative impact on the people in the region where the disaster occurred, but also had a direct impact on the taxpayers who had to pay for the costs. The wrong decisions made by builders and managers and the lack of proper insurance meant that the impact of this natural disaster was greater in Turkey. Also in 1999, the public deficit increased and the trade deficit worsened, as well as tax revenues decreased and foreign debt increased. It can be safely mentioned that the damage caused by the Marmara Earthquake revolutionized the whole Turkish DM system.

After the 1999 Marmara Earthquake, positive steps were taken to create a modern system DM. For example, a new emergency management agency was established (Ocal 2021; Dobrucali & Demir 2016). New regulations for disaster preparedness, management, and response were also developed. In this new system, organizations and responsibilities were established. Responsibility for disaster damage assessment and reconstruction was given to Disaster Affairs Agency. The lack of insurance for natural disasters causes a lot of damage, which itself can be problematic. Therefore, measures were taken to create a suitable earthquake insurance in Turkey and Natural Disaster Insurance Agency (DASK) was established. This insurance company was able to create a support to reduce the country's financial vulnerability to earthquakes and transfer financial losses to the international insurance market. In addition, DASK have supported the mechanism of encouraging property owners to take out insurance and encouraging builders to build safer structures.

At the local level, the responsibility for response and rescue and the management of NGOs were brought under the control of the provincial capitals' crisis management. In this new system, municipalities were responsible for mitigation plans, public awareness, and educational projects. The use of NGOs and the public sector, voluntary personnel activities, coordination and cooperation also played an important role in this system (Ocal 2021).

With the establishment of AFAD in 2009., the DM system and legislature in Turkey evolved. AFAD was placed under the administration of the Turkish Prime Minister and all powers and responsibilities were brought under one roof. In 2018, AFAD was placed under the Interior Ministry by the order of the Turkish President. AFAD has a flexible and dynamic structure, and the agency cooperates with all other

Establishment of Modern Disaster Management in Turkey: Operational...

national organizations and agencies with the aim of planning, managing, supporting, coordinating and implementing all major disaster prevention and response activities.

The main mission of the agency is to minimize loss outcomes and ensure post-disaster efforts. AFAD's first and most important operational mission was the 2011 Van earthquake, where AFAD's performance was evaluated and its strengths and weaknesses were discussed on various topics such as rescue operations, shelter services, administrative structure, psychosocial services, and infrastructure works. Based on the reports on AFAD's performance, the response time and services provided were within an acceptable range. Therefore, it can be concluded that the performance of AFAD in Van earthquake was effective and the establishment of this agency was the right decision. At this point, a new model of disaster management was implemented, which shifted the crisis management to the risk management. The integrated system have aim of identifying hazards and risks and minimizing the potential losses before the disaster occurs. After Van Earthquake, AFAD started working on a more effective disaster management policy covering all phases of the integrated DM and the preparation of the national plan became an effective initial step.

Turkey Disaster Response Plan (TDRP) covers all response actions required in the event of a disaster or emergency and defines in detail the processes, activities, roles, obligations, responsibilities, authorizations, cooperation involved at national and local levels. Compared to previous plans, TDRP has been treated with a comprehensive approach, the number of service groups has been increased, and the services have been thoroughly integrated. Staffing, equipment and resource analyses have been continued to be carried out regularly at central and local levels, supported by up-to-date SWOT analysis, to support the development and improvement of disaster scenarios, appropriate response methods and capacities in all respects. The aim of TDRP is to define the roles and responsibilities of ministry groups and coordination units involved in disaster and emergency response, and to establish the basic principles of the response plan in anticipation, during and after disasters. TDRP includes the personnel of ministries, public institutions, private and non-governmental organizations. Another way that Turkey has in hand to develop the DM system in the country is the use of Public-Private Partnership (PPP). PPP became popular among governments to involve the private sector in the country's infrastructure and services. This way is used in developed countries in their disaster management system. Turkey is one of the top countries using PPP for development and improvement.

In Turkey, researches have been conducted and different ways and methods have been presented to integrate the DM with PPP. Turkish DM system can benefit from these methods in different ways (Auzzir et al. 2014).

4. METHODOLOGY, RESULTS & DISCUSSION

The data used in this paper comes from the Emergency Events Database (EM-DAT) database from 1900 to early 2021. The EM-DAT is a database of natural and technological disasters available worldwide since 1988, containing core data on

the impacts and consequences of nearly 22000 disasters. EM-DAT contains geographical, temporal, human and economic information on disasters at the country level. Therefore, it provides an objective basis for vulnerability assessment and rational decision making in disaster situations. It also provides information on the human impact of disasters, disaster-related economic loss estimates, and disaster-specific international assistance. The main objective of the database is to serve the purposes of humanitarian action at national and international levels.

EM-DAT is maintained by the Center for Research on the Epidemiology of Disasters at the School of Public Health of the Université Catholique de Louvain in Brussels, Belgium (EM-DAT: 2021).

For a disaster to be included in the EM -DAT database, at least one of the following criteria should be met:

- Ten or more people are reported killed or one hundred or more are reported affected.
- A state of emergency is declared,
- A call for international assistance is made.

This study employed statistics to evaluate the trend of earthquakes, ground motions and human losses in Turkey from 1900 to early 2021 (Table 2). DM was analyzed by the result of these statistics. These trends helped the DM measures are effective or not.

Table 2. Sub-Periods (<https://www.emdat.be/>. Access date 01.08.2021).

Sub-Periods	Number of Earthquakes
I (1900 – 1930)	11
II (1931 – 1960)	34
III (1961 – 1990)	26
IV (1990 – 2021)	39

First of all, the whole period from 1900 to the beginning of 2021 was divided into 4 sub-periods which correspond to almost 30 years. The data for each sub-period were examined separately. Comparisons between sub-periods according to the average earthquake frequency in each sub-period were made to determine the trend of earthquake increase in Turkey from 1900 to early 2021. Then, the comparison of the number of deaths in each sub-period was performed by taking the average number of deaths per day in each sub-period. The slope of the result in the graph showed the trend of deaths throughout the period. The data extracted from EM-DAT showed how many earthquakes with fatalities occurred each year.

Table 3 shows the frequency of earthquakes in each sub-period. The mean value given in the table for each sub-period was obtained by dividing the number of earthquakes by the number of years in that sub-period.

Table 3. The frequency of earthquakes in Turkey (<https://www.emdat.be/>. Access date 01.08.2021).

Sub-Periods	Total	Mean	Maximum
I	11	0.36	3
II	34	1.13	2
III	26	0.87	2
IV	39	1.86	3
All	110	0.9	3

According to the mean values, the trend of earthquake occurrence in sub-period 1 to 2 had increased, from 2 to 3 there was a small decrease and from 3 to 4 there was again an increase. It can be said that the growth trend of the number of earthquake occurrence between sub-periods was variable with growth. However, when comparing the sub-period 1 and sub-period 3, there was a very large increase over the entire period. Moreover, the mean frequency of occurrence of earthquakes in the third period was higher than the mean of the whole period. Therefore, it can be concluded that in the last three decades, the frequency of earthquakes in Turkey has increased greatly.

Figure 4 shows the slope of the change line, which shows an increasing trend over the whole period according to the mean values obtained from the sub-periods. It can be seen that there was an urgent need to take measures to cope with disasters. This growing trend was linked to population growth and technological developments that exposed the communities and property to greater risk. The following section examined the trend in the number of fatalities over the entire period and sub-periods to see what impact the actions of DM have had on this process.

Table 4 shows the number of deaths from earthquakes in each sub-period. The mean values shown in this table were obtained by dividing the number of fatalities by the number of days in each sub-period. There was an increase from 1 to 2, a decrease from 2 to 3, and again an increase from 3 to 4. There was an increase in the trend of deaths per day when comparing sub-periods 1 and 4. The highest mean value belongs to sub-period 2, which means 4.7 deaths per day. If we compare sub-period 2 with sub-period 4, a significant decrease in the trend of deaths in the whole period was seen (Table 4).

Table 4. Number of deaths per day in Turkey (<https://www.emdat.be/>. Access date 01.08.2021).

Sub-Periods	Total	Sub-Period Days	Mean	Maximum
I	11686	11322	1.03	4000
II	49875	10592	4.7	32962
III	12459	10622	1.17	3840
IV	19993	10958	1.8	17127
All	94013	43494	2.1	32962

The number of deaths per day decreased in the trend, which means that the measurements in the DM process in Turkey were positively effective throughout the period.

The present study examined earthquake trends in Turkey from 1900 to early 2021 to find out the trend of earthquakes in Turkey, as well as to examine the disaster management system throughout the period to determine its progress. The results show that this trend was ascending in Turkey from 1900 to present, where earthquakes occurred in high numbers. The results also showed a positive progress in disaster management in Turkey.

According to the results, it can be safely stated that Turkey is a country where natural disasters abound and measures have been taken to deal with them and save lives and not lose property. These measures should be proportional to Turkey's conditions because Turkey is geographically located in a place where there are active fault lines and an earthquake can occur at any moment. In Turkey, the disaster management system have constantly updated to create a safe environment and development with prevention. In all respects, Turkey have prepared to respond to natural disasters, taken special measures for each type of natural disaster and made necessary planning.

On the other hand, if we compare these results with a country like Iran, which is a developing country with similar cultural and geographical conditions, we can say that Turkey has a more optimal disaster management system. However, natural disasters are unpredictable and the risk can never be reduced to zero. Every country has its own shortcomings in disaster management in accordance with its internal conditions. This does not mean that the disaster management system in Turkey is weak. Studies show that this system in Turkey is well planned and the organizations and hierarchy of authorities related to disaster management are clearly known. In addition, the relevant authorities can contribute to the improvement by using the private sector in Turkey and increasing awareness and public knowledge. Allowing the private sector to enter this system actually helps to save time and costs.

5. CONCLUSION

By examining disaster trends from the past to the present, we can identify where vulnerabilities and risks are hidden in the disaster management system, as well as the weaknesses and strengths of the systems during emergencies. The weaknesses can be managed and eliminated if possible, and the shortcomings of the system can be fixed and facilities and functions can be added. In this purpose, the earthquakes in Turkey from the past to the present were determined in order to examine the effects of the disaster management system of our country in this paper. The disaster management system in Turkey for natural disasters such as earthquakes was discussed. An overview of disaster management in Turkey was made by examining the functioning of disaster management systems operating in Turkey.

According to the results of the paper, the disaster management system have updated to create a safe environment for life in Turkey. In all respects, Turkey have been preparing to respond to natural disasters such as earthquakes and making necessary planning.

ACKNOWLEDGEMENT

The author thanks Hamidreza Raouli Panah for kind help with data collection.

REFERENCES

- AUZZIR, Z. A., HAIGH, R. P. & AMARATUNGA, D. (2014). Public-private partnerships (PPP) in disaster management in developing countries: A conceptual framework. *Procedia Economical Finance*, 18, 807–814. doi: 10.1016/s2212-5671(14)01006-5.
- AYDIN, M. (2016). Natural disasters in Turkey and natural disaster profile of Bursa. *International Journal of Social Sciences, Humanities and Education*, 3(4), 1-10. doi: 10.20431/2349-0381.0304001.
- BASABE, P. (2015). *Hyogo framework for action 2005–2015, (2013 ed.)* Springer, Dordrecht. doi: https://doi.org/10.1007/978-1-4020-4399-4_180.
- CAI, H., LAM, N. S. N., QIANG, Y., ZOU, L., CORRELL, R. M. & MIHUNOV, V. (2018). A synthesis of disaster resilience measurement methods and indices. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 31(1), 844–855. doi: 10.1016/j.ijdr.2018.07.015.
- DENISENKO, A. & ZENG, Z. (2020). The analysis of earthquake precursors in variations of TEC in the ionosphere and the subsequent impact on the environment. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 421(2), 1-7. doi:10.1088/1755-1315/421/2/022034.
- DOBRUCALI, E. & DEMIR, I. H. (2016). Earthquake and Flood Disaster Management Regulations in Turkey. *Disaster Science and Engineering*, 2(1), 1-6.
- EM-DAT Database. <https://www.emdat.be/>. Access date 01.08.2021
- EMRE, O., DUMAN, T., OZALP, S., SAROGLU, F., OLGUN, S., ELMACI, H. & CAN, T. (2018). Active fault database of Turkey. *Bulletin Earthquake Engineering*, 16(8), 3229-3275. doi: 10.1007/s10518-016-0041-2.

- KEATING, A., CAMPBELL, K., MECHLER, R., MAGNUSZEWSKI, P., MOCHIZIKU, J., LIU, W., SZOENYI, M. & MCQUISTAN, C. (2017). Disaster resilience: What it is and how it can engender a meaningful change in development policy. *Development Policy Review*, 35(1), 65-91. doi: 10.1111/dpr.12201.
- KUMAR, P. G., TEJASWINI, V., KESAVA RAO, P., & SHANKAR, G. J. (2021). Disaster mitigation and its strategies in a global context- A state of the art. *Material Today: Proceeding*, 45(7), 6488-6492. doi: 10.1016/j.matpr.2020.11.369.
- OCAL, A. (2021). Disaster management in Turkey: a spatial approach. *International Journal of Disaster Risk Management*, 1, 15-22.
- PARWANTO, N. B. & OYAMA, T. (2014). A statistical analysis and comparison of historical earthquake and tsunami disasters in Japan and Indonesia. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 7, 122-141. doi: 10.1016/j.ijdr.2013.10.003.
- ZHANG, W., XU, X. & CHEN, X. (2017). Social vulnerability assessment of earthquake disaster based on the catastrophe progression method: a Sichuan Province case study. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 24, 361-372. doi: 10.1016/j.ijdr.2017.06.022

SULHİ DÖLEK ÖYKÜLERİNDE KARA MİZAH

BLACK HUMOR IN SULHİ DÖLEK'S STORIES

ЧЕРНЫЙ ЮМОР В РАССКАЗАХ СУЛХИ ДӨЛЕКА

Soner AKPINAR*
Ruken ÇAKAN EVCEN**

ÖZ

Kara mizah, modern insanın sosyal yaşam, değerler, siyaset, inanç, ahlak gibi kavramlara karşı geliştirdiği bir eleştiri aracıdır. Özellikle iki dünya savaşının yaşattığı vahşet, ölümler, yok oluşlar sanatçıları çıkmaza sürüklemiştir. Sanayi devrimiyle ivmelenip dünya savaşlarıyla zirveye ulaşacak bu kaotik süreç sanatçıların, edebiyatçıların inandıkları pek çok değeri yerle bir etmiştir. Bu noktada kara mizah rasyonel görülmeyen toplumsal durumları eleştirmek adına bir araca dönüşmüştür. Sürrealizmin kurucusu Andre Breton'un 1940 yılında ilk baskısını yapan *Kara Mizah Antolojisi* adlı yapıtı bu süreçte, temelleri Antik Yunan'a kadar giden bu eski mizah tekniğini yeniden gündeme getirmiştir. Breton, onun kuramsal çerçevesini çizmiş ve ilkelerini tanımlamaya çalışmıştır.

Edebiyatın birçok türünde eserler kaleme alan Sulhi Dölek, yazın yaşamına 1970'lerde başlamıştır. Mark Twain'in "mizahın kaynağı acılardır" sözünde özünü bulan Dölek'in, kendine has mizah duygusu bütün eserlerinin iklimine işlemiştir. O, siyasi, ekonomik ya da kültürel büyük kırılmalar yaşayan toplumlarda insanların yaşadığı çaresizliklere, ahlaki çöküşe, yozlaşmaya ve her şeye rağmen bunların yokmuş gibi gösterilmesine eleştiriler getirir. Eleştirisini de çoğunlukla mizah aracılığı ile yapar. Çıkar uğruna yönetenlerin yönetilenleri sömürmesini; insanların komşularını, iş arkadaşlarını aldatmalarını, değerlerin içini boşaltarak yok etmelerini mizah yoluyla yerden yere vurur. Topluma kendisini mizah aracılığı ile gösterir, ona ayna tutar. Bu çalışmada Dölek'in öykülerinin hangi vasıflarından dolayı kara mizah olarak nitelendiği mizah teknikleri üzerinden değerlendirilecek ve sanatçının mizah ve edebiyat dünyamız içindeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sulhi Dölek, Öykü, Mizah, Kara Mizah, Toplumsal Eleştiri

* ORCID: [0000-0002-5574-1805](https://orcid.org/0000-0002-5574-1805), Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Ede. Fak. TDE Bölümü, sonerakpinar06@hotmail.com

** ORCID: [0000-0002-0244-2676](https://orcid.org/0000-0002-0244-2676), TBMM Basımevi Tashih Bürosu, rukencakan@gmail.com

ABSTRACT

Black humor, is a criticism tool againsts the concepts such as social life, values, politics, belief, morality. In particular, the brutality, deaths and disappearances caused by the two world wars dragged the artists to a dead end. This chaotic process, which will accelerate with the industrial revolution and reach its peak with the world wars, has destroyed many values that artists and men of letters believed in. At this point, black humor has turned into a tool to criticize social situations that are not considered rational. In this process, the work of Andre Breton, the founder of Surrealism, named Black Humor Anthology, which was first published in 1940, brought this old humor technique back to the agenda, which goes back to Ancient Greece. Breton drew its theoretical framework and tried to define its principles.

Sulhi Dölek, who wrote works in many genres of literature, started his literary life in the 1970s. Finding its essence in Mark Twain's phrase "the source of humor is pain", Dölek's unique sense of humor has permeated the climate of all his works. He criticizes the desperation, moral collapse and corruption experienced by people in societies that experience major political, economic or cultural ruptures and the fact that these are shown as if they do not exist despite everything. He makes his criticism mostly through humor. He humiliates the exploitation of the ruled by the ruler for the sake of profit, the deceptions of people's neighbors and colleagues, and the destruction of values by hollowing them out. He shows itself to the society through humor and holds a mirror to it. In this study, which characteristics of Dölek's stories are described as black humor will be evaluated through humor techniques and the place of the artist in our world of humor and literature will be tried to be determined.

Keywords: Sulhi Dölek, Story, Humour, Black Humor, Social Criticism

АННОТАЦИЯ

Почти каждый творец, имея проблемы со священными, обществом и системой, инструментом критики видел чёрный юмор, как одно самое мощное оружие собственных произведений. Труд Андре Бретона – *Антология чёрного юмора*, основателя сюрреализма, в котором отмечается, что чёрный юмор формирует иронию, был впервые опубликован в 1940 году. После его издания, настал поворотный момент, когда этот жанр начал набирать вес в виде техники в мире искусства. Чёрный юмор возник как ответ за борьбу на существование современного человека. Жестокость, гибель и вымирание, вызванные двумя мировыми войнами, загнали творцов в тупик. Этот хаотический процесс, который ускорился с промышленной революцией и достиг своего пика с мировыми войнами, разрушил все ценности, в которые верили творцы и писатели и они попытались создать для себя новые области для существования в рамках макросистемы, которую они не могли изменить. Сулхи Дёлек, писавшая произведения во многих жанрах литературы, начала свою литературную деятельность в 1970-х годах. Уникальное чувство юмора Дёлека, находящее своё отражение в поговорке Марка Твена “Источник юмора – боль”, пропитало атмосферу всех его произведений. Она критикует отчаяние, моральный крах, коррупцию, с которыми люди сталкиваются в обществах, переживающих большие политические, экономические или культурные проблемы и показывает их так, будто их не существует, несмотря ни на что. Её критика основана на юморе. Она, с помощью чёрного юмора критикует эксплуататоров, унижающих своих соседей, коллег, лгун, ничтожного. Она показывает себя обществу через юмор и является его зеркалом. В связи с тем, что важно показать отрицательные стороны общества, юмор выглядит как чёрный юмор. В этом исследовании характеризуются рассказы Дёлека, в которых большое место имеет чёрный юмор, они оцениваются с помощью юмористической техники, предпринята попытка определить место творца в мире юмора и литературы.

Ключевые слова: Сулхи Дёлек, рассказ, юмор, черный юмор, социальная критика.

Giriş

Kara mizahın İngilizce karşılığı “black humor”dur. Ne var ki terim olarak “kara mizah” black humor’u tam olarak karşılamamaktadır. Üzerinde anlaşılmiş kesin bir tanımının olmayışı, sınırlarının da doğru çizilememesine neden olur. Bugün dahi neyin kara mizah olduğu ya da olmadığı tartışılmalan bir konudur. Tıpkı üst kavramı mizah gibi her ulusun, her bireyin yahut akımın algılayışına bağılı olarak değışkenlik göstermektedir. Ancak ortak bir anlayış oluşturmak adına dilimize geğımiş hâliyle kara mizah biçiminde ele almak bu çalışmanın sınırlarını belirlemede faydalı olacaktır.

Kara mizah, *Güncel Türkçe Sözlük*’te “Yalnız güldürmeyi değıil, düşündürmeyi ve yergiyi de amaçlayan mizah” (<https://sozluk.gov.tr/>, 18 Eylül 2021) olarak açıklanmaktadır. Daha kapsayıcı bir tanım yapmak gerekirse kara mizahı, komiğe sebep olan öznenin aynı anda trajik bir duruma düştüğü ve bu durumun alımlayıcıda kahkahadan çok, yaralayıcı bir tebessüm doğurduğu mizah olarak düşünebiliriz.

Gülme ediminin sosyo-psikolojik ve davranışsal nedenlerini arayan birçok bilim adamı Platon ve Aristo’dan bu yana komiğın ne olduğu sorusuna benzer bir cevap verir. Ortak noktaları gülen öznenin, güldüren nesneden kendini üstün görmesidir. Bu düşüneyi geliştiren Thomas Hobbes, *Leviathan*’ı ile gülme ediminde önceliğı özne ve nesnenin pozisyonunda bulur ve üstünlük kuramının mahiyetini belirler. Üstünlük kuramı “daha önce bize ait olan zayıflıklarımızla karşılaştırdığımızda, birdenbire içimizi bir yücelik duygusu kaplar. İşte gülme bir kendi kendini kutlamadır, her şeye karşı olan bütün bu savaşımında, kendimizi bir başkasından ya da daha önceki durumumuzdan daha iyi görme duygusu üzerinde yükselmektedir” (Morreall, 1997: 10) şeklinde kısaca özetlenebilir. İşte tam bu noktada mizah ve kara mizah arasındaki ayırım kendini gösterir. Salt mizah açısından bakıldığında gülmek, kendini komik olandan üstün görmekle devreye girer. Kara mizahta ise gülme potansiyeli taşıyan öznenin, -komik potansiyeli taşıyan durumun aynı zamanda trajiğı de barındırıyor olmasından dolayı- kendini üstün görmesi engellenir. Son tahlilde alımlayıcı metnin komik yönünden çok trajik yönüyle başa başa kalır.

İyileşme ve iyileştirmede mizahın gücüne inanan Sigmund Freud (1856-1939)’un “Rahatlama Teorisi” olarak adlandırılacak teorisine göre ise insanoğlunun mizah yapmasının sebebi başa çıkamadığı birtakım durumları küçümseyerek, alay ederek, azımsayarak bertaraf etme çabasıdır. “Gülünç olan, yasak düşünce ve duygularımızla ilgili baskıları ortadan kaldırır, sinirsel enerji boşalması gerçekleşir, bu enerji boşalımı zevk verici bir deneyimdir” (Koç, 2009: 34). Kara mizahsa makro sistemde başa çıkamadığı durumu her ne kadar vülgarize edip geğıci bir rahatlama sağlatsa da makro içindeki problemin büyüklüğü ve devam ettiğini de göz ardı etmez; hatta dikkatleri problemde toplamak ister.

Kara mizah bir terim olarak ilk defa İngiliz oyun yazarı Ben Jonson (1572-1637) tarafından 1599 yılında kullanılmıştır. Fakat terimin kıta Avrupa’sında

Sulhi Dölek Öykülerinde Kara Mizah

tanınması epey uzun bir süre sonra, 1932 yılında Fransız Akademisinin resmen kabul etmesi ile gerçekleşmiştir. Kara mizah ile ilgili ilk çalışma ise 1940 yılında Andre Breton (1896-1966)'un Jonathan Swift (1667-1745)'ten başlatarak çeşitli yazarların eserlerine yer verdiği *Kara Mizah Antolojisi* adlı yapıttır (Demiralp, 2005: 87). Art arda yaşanan iki dünya savaşının hem fiziksel hem psikolojik olarak çökerttiği Avrupa'da tüm bu yaşananlara tepki sonucunda ortaya çıkmış ve sanatın her alanını etkilemiştir. Aynı zaman diliminde ortaya çıkmış olan sürrealizm ile ortak kaynaktan beslenmiş ve bundan dolayı ortaya çıktığı savaş yıllarından uzaklaştıkça akım ile daha fazla ilişkili olmaya başlamıştır (Öngören, 2005: 90).

Kara mizahın ilk örneklerini sunan yazarlardan biri olan Jonathan Swift'e göre "mizah insanlığı eğlendirmek için değil, acıya boğmak için" (Demiralp, 2005: 88)'dir. Bu açıklamaya paralel olarak mizahın özünün rahatsız edici olduğu, aslının kara olduğu söylenebilir. Freud ise kara mizah ile ilgili Breton'un eserini temel aldığı makalesinde, kara mizahı egodan hareketle insanın ve yaşamın savunulması olarak ifade eder (Demiralp, 2005: 88). Ferit Edgü ise, "kara mizahın ele aldığı konular ciddi mi ciddidir. Ama gülen ciddiyettir kara mizah" (1982: 2) şeklinde açıklar.

Kara mizah toplumun kalıplaşmış değer yargılarına ve yerleşik beğeni algılarına, karşı çıkmaktadır. Bu karşı çıkış sadece anlamsal değil aynı zamanda mevcut yazın dilinin bozumu ile biçimseldir. Çünkü iletim aracı durumundaki yazın dili esasında pek çok şeyi iletmemekte daha doğrusu yerleşmiş olanı iletmektedir. Bu görüşlerden ve ortaya çıktığı sosyokültürel dönemden hareketle kara mizah, sosyal yaşantının bir parçası ve değişime uğrayan toplumun neticesi olarak görülmekte; artan nüfusun ve problemlerin içinde yozlaşan insanları, yitirilen değerleri, savaşların ve sebepsiz ölümlerin getirdiği duygusuzlukları öne çıkarmaktadır.

Kara mizah, içinde bulunduğu toplumun ve döneminin tek boyutlu amaçlarını, doymazlıklarını, ikiyüzlülüklerini, sosyokültürel-ekonomik değişimlerin yarattığı çıkmazları kendine konu edinmektedir. Yöneten ve yönetilen, kadın ve erkek, genç ve yaşlı, tanrı ve din, okul ve aile, ulus ve toplum bütünüyle kara mizahın hedefindedir (Batur, 2005: 8). Günlük mantığın, duygunun, düşüncenin, kavramların tamamen karşısındadır. Kara mizahçı, toplumda gördüğü her türlü aksaklığı eleştirmekten çekinmez. İnsanların değer biçtikleri, çıkarlarına göre yüceltip alçalttığı para, güç, yaşam, ölüm gibi durumları işler. Onun için kutsal veya dokunulmaz diye bir şey yoktur. Edgü'ye göre kara mizah yazarı "kalemimi duyguları ile değil, zekâsı ile oynatır. Yüceltme, övme onun işi değildir. Parçası olduğu toplumun ve dünyanın yüceltilecek bir yönünün bulunmadığına inandığından eleştirmekten, yermekten, aşağılamaktan kaçınmamaktadır. Asıl olan ve ciddiye alınması gereken tek nokta eleştiridir. Çünkü kara mizahçının yerden yere vurduğu tüm bu durumlara herhangi bir önerisi veya çözümü yoktur" (Edgü, 1982: 4).

Enis Batur'un *Kara Mizah Antolojisi* adlı yapıtı Türk edebiyatında kara mizah üzerine çalışılmış en önemli eserlerdendir. Batur'a göre Türk edebiyatında kara mizahın serüvenine bakıldığında üretimin az olduğu söylenebilir. Keloğlan masallarında, Nasrettin Hoca fıkralarında ve divan edebiyatında da zaman zaman

kara mizahla ilişkilendirilebilecek örnekler vardır. Ancak özellikle 1950’li yıllardan itibaren Feyyaz Karacan, Orhan Duru, Tahsin Yücel gibi isimlerle tam manasıyla örneklerini vermiştir. Aziz Nesin, Ferit Öngören, Tunca Kortantamer, Ferit Edgü, Konur Ertop gibi isimler de kavramla ilgili düşüncelerini aktarmışlar ancak kısıtlı kalmışlardır. Batur’a göre kara mizahı Türk edebiyatındaki diğer mizah türlerinden ayırmak kolaydır ancak asıl zorluk yergi ve hicivden hangi kıstaslarla ayrılacağına bilinemeyişidir (Batur, 2005: 8).

Mizah ve kara mizahın tarihi ve teknik yapısıyla ilgili yukarıda kısaca verilen bilgiler, Sulhi Dölek’in hikâyelerinin tematik evrenini ve bu evren içinde mizahın işlevini daha iyi kavramak adına yararlı olacaktır.

Sulhi Dölek’in Öykülerinde Kara Mizah

Sulhi Dölek romandan öyküye, tiyatrodan çocuk kitaplarına kadar çok çeşitli türde eserler kaleme almıştır. Sevilen pek çok dizinin senaryo yazarlığını yapması ise sanatçının popülerliğini ve tanınırlığını arttırmışsa da bu durum onun öykü ve roman türlerinde kaleme aldığı eserlerin geri planda kalmasına neden olmuştur. Oysa edebi eserleri de çeşitli ödüllere layık görülmüş ve beyazperdeye aktarılmıştır.

Sulhi Dölek’in eserlerine genel olarak bakıldığında onun, çoğunlukla dar çerçevede yaşayan küçük insanı ve büyük dönüşümler karşısında şaşkına uğramış toplumu konu olarak ele aldığı görülür. 1975 yılında yazın hayatına başlayan sanatçının eserleri, ülkenin yaşamış olduğu değişimlerle paralel ilerler. Çevresinde olup bitenleri kuvvetli bir gözlem gücüyle birleştirerek okuyucuya ileten yazar, okuyucuya kendi hayatını okuyormuş hissiyatını yaşatır. Bunun yanında gerçekliği kavrama ve yansıtmada işlevsel gördüğü için kendi hayat öyküsüne de sıklıkla başvurur. Çünkü toplumun bir parçası olarak çalkantılardan kendisi de etkilenmekte ve özne olarak tabii bir şekilde kendisi de zaman zaman esere dâhil olmaktadır. Dölek, birçok eserinde yaptığı gibi, gerçeği daha derinden kavrayabilmenin yolu olarak kendine ve olaylara dışardan bakar. Bireysel/özel penceresinden uzaklaşarak görmeyi dener. Bu aynı zamanda mizahın da en önemli ilkelerinden birisidir. Tam bu noktada, eleştirel yaklaşabilmenin mizahla mümkün olduğuna inandığı için kendini dışarıda tutacak, ironize ettiği kahramanlarının kendilerini ve dolayısıyla toplumsal dokuyu, zihniyeti ifşa etmelerine imkân tanıyacaktır. Türk kültür ve siyasi tarihinde sıklıkla karşımıza çıkan ve rasyonel bir tutumla izah edemediğimiz durumlarsa Dölek’i ister istemez mizahın kara mizah yönüne yakınlaştırır. İroni ve hicivse kara mizahın destekleyicileri olarak eserlerin genetik kodlarına siner.

Sulhi Dölek -mizah yazarı olarak anılmasına ve eserlerinde mizahın geniş yer tutmasına rağmen- kendisini mizah yazarı olarak tanımlamaz. Mizahın küçümsenerek kendisinin edebiyat dünyası içinde dışlanmaya çalışıldığına inanır. Ancak Dölek’e göre mizah, hayatın çelişkili durumları ile kendisinde barınır. Mark Twain’in “mizahın kaynağı acılardır” sözünden hareketle bir gülmece metninin illa güldürme gibi bir amaç taşımadığını ya da mutlaka güldürücü olmadığına inanır. Çünkü gülmece yadsınmaz oranda yaşamın bizzat içerisinde ve bundan dolayı mizahtan tamamen yoksun bir yapıt zaten düşünülemez (Dölek, 1983: 20).

Sulhi Dölek Öykülerinde Kara Mizah

Sözcükler yok olmadıkça mizahın da yok olmayacağını savunan Dölek, gülmeceyi ayrı bir tür olarak görmemektedir. Hatta mizahın toplumda ve kimi edebiyat eleştirmenlerince ayrı bir tür ve yazın dışı olarak değerlendirilmesini de yanlış bulur. Ona göre bu durum, birkaç gülümseme için yazınsal değerlerden feragat eden, mizahı salt kahkaha olarak gören yazarlardan kaynaklanmaktadır.

Yazarın mizahla ilgili düşüncelerini sıklıkla dile getirdiğini görmemize rağmen, kara mizah ile ilgili net bir görüşüne rastlamayız. Fakat Feridun Andaç, Dölek'in mizahını kara mizaha yakın bulmakta onun daha çok bir kara mizahçı olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Andaç'a göre Dölek ile kara mizah eleştirel gerçeklik çatısı altında birleşir. Çünkü eserleri ile okuyucularına sunduğu şey gerçekliğin ya da dünyanın tam olarak ne olduğudur. "Anlattığı küçük insana ve bu insandan hareketle topluma tuttuğu ayna ile günümüz insanlığının gerçeğini, deneyimlenen değişim ve dönüşümlerin sonuçlarından doğan durumları aktarırken yozlaşma ve çürüme ile birlikte bu kırılmaların insan ruhunun derinliklerindeki gerçeği ortaya dökmektedir" (Andaç, 2003: 19).

Andaç'ın bu tespitleri ile Dölek'in mizah hakkındaki düşünceleri çoğunlukla uyumaktadır. Andaç, onun eserleriyle toplum-insan temelinde salt gerçekliği gösterdiğini ifade eder. Böylelikle mizah hayat ile ilişkilendirilir. Hayatı anlatan eserlerden mizahın dışlanamayacağını düşünen Dölek'in mizah anlayışı bu bakımdan kara mizaha evrilir.

Öykülerde Kara Mizah

Öyküleri özelinde baktığımızda Dölek'in yayımlanmış üç öykü kitabının da kara mizah çerçevesinde değerlendirilecek, onunla ilişkilendirilebilecek unsurlar barındıran öykülerden oluştuğu görülür. Bunlardan en dikkat çeken *Aynalar* (1994) adlı kitabında yer alan "Büyük Gösteri" adlı öyküsüdür. Ölüm, hastalık, hastane, morg gibi soğuk imgelere sahip konu ve mekânların mizahi bir dille anlatıldığı bu öyküde kara mizah, mekân ve karakter ilişkisi üzerinden sağlanır. Son derece ciddi bir konunun mekân-karakter üzerinden kara mizaha evrilmesi hikâyeyi en çarpıcı örneklerinden biri hâline getirir.

Öyküde yetenek mezarlığına benzetilen bir ülkede güldürü sanatçısı olabileceken her kapıdan eli boş dönen Nebati, hayatın cilvesi sonucu kendini en sonunda morgda çalışırken bulur. Umutlu ve azimli biri olan Nebati'nin yeteneğini kimse beğenmez ve işe almaz. Hayatını sürdürebilmek için bir iş bulması gerektiğinden bir hemşerisinin yardımı ile hastaneye temizlik görevlisi olarak girer. Hastane de -tıpkı Nebati gibi- yetenek mezarlığı bu ülkede hayatını sürdürebilmek adına gerçek meslek adı altında hayallerini ve ideallerini gerisinde bırakmış doktorlar, hemşirelerle doludur. Eğlenceli kişiliğinin ciddi hastane ortamında kabul görmemesi, onu birimden birime sürülmeye mahkûm eder. Neşeli oluşu hastanedekiler tarafından yadırganarak potansiyel zarar olarak görülür. Nasılsa ölmüşlere zarar veremez gerekçesi ile gönderildiği morgsa macerasını taçlandırır. Canlı ve eğlenceli tabiatıyla yeteneğinden de ödün veremeyen Nebati burada da işini en iyi şekilde yapmaya çalışır. Cenaze yakınlarına yaptığı espriler ve gösterilerle tepki alır ve bir şikâyet üzerine nihayetinde arkadaşıyla birlikte hastaneden kovulur.

Kara mizahın kendini her noktada gösterdiği bu öykü hastane / morg X eğlence/umut ve neşe zıtlığı üzerine inşa olur. Doktorluk, mühendislik vb. idealize edilmiş makbul meslekler dışında geri kalan mesleklerin boş uğraş veya hobi olarak görülmesi gibi yerleşmiş değer algıları yıkılmak istenir. Hayat gailisinin insanları her işte çalışmaya mahkûm etmesindeki saçmalık, ciddiyeti ile öne çıkan bir mekânda, hastanede zıt karakterle yapılı Nebati'nin yarattığı tezat üzerinden ironize edilir. Soğuk, resmî ve mesafeli görünen mekânın ciddiyetsiz olarak addedilen gülme ile ilişkilendirilmesi, kara mizahı doğurur.

Karakterin alegorik ismi de öykünün geneline yayılan ironik atmosferi tamamlar. Öykü kişinin aslında Necati olan ismi devletin yapmış olduğu yanlışlıkla bitkisel anlamına gelen Nebati olarak kaydedilmiştir. Henüz hayatının ilk başında devlet tarafından kendisine “yanlışlıkla” verilen bu isimle birlikte bitkiden farksız bir şekilde yaşayan toplumun içine doğmuştur. Bu aynı zamanda devletin ya da norm değerlerin bireyi en baştan sınırlandırmasının da göstergesi ve eleştirisidir. Yine de Nebati, ismine zıt bir şekilde gülmenin, eğlencenin sembolü gibidir. Ölümün en soğuk çağrıştırmacılarından biri olan morgda çalıştığı sırada bile ismine ters karakteriyle tam bir absürtlük oluşturur. Nebati'nin morgda çalışması ülkenin yetenek mezarlığı olmasını da imler. Yaşayan ölümlerden farksız insanların oluşturduğu bu ülkede yetenekler harcanmakta, umutlar günden güne yitip gitmektedir. Öyküde bu durum Nebati'nin ağzından şu şekilde aktarılır:

“Korkmanıza gerek yok dedi Nebati. Ölümlerin canı acımaz.

Sen nereden biliyorsun, hiç öldün mü ki?

Nebati'nin arayıp da bulamadığı bir soruydu bu. Ben her gün ölüyorum diyerek içini çekti.

Hem zaten benimkine yaşamak mı denir?” (Dölek, 2004: 33).

Ne yazık ki Nebati de eğlenceli kişiliği, umutlu karakterine aykırı da olsa kendisine biçilmiş bitkisel yaşam kaftanını er ya da geç giyecektir. Toplumsal normlar, genel kabuller ve sorgulanmadan kuşaktan kuşağa aktarılan dogmatik değerler, onu da cenderesine alacaktır. Sonuç olarak Dölek, bu öyküde Nebati örneği üzerinden genel kabul görmüş ciddilik (?) ile ciddiyetsizlik (?) algılarını, komik içinde deşifre eder. Böylelikle özellikle geçim sıkıntısı ile hayallerinden vazgeçmek zorunda kalan, yeteneklerine ve kişiliklerine değer verilmeyip tek tipleştirilmeye çalışılan gençlere dikkat çeker.

Dölek'in *Vidalar* (1983) isimli kitabında yer alan “Ah Vah Ekibi” isimli öyküsünde ise yardım, komşuluk gibi toplumun yüce değerler atfettiği kavramların gerçek mahiyeti yine kara mizah yoluyla belirlenmek istenir. Öyküde yaşadıkları mahallede nefes almak dışında bir vasıfları olmayan birkaç adam, mahallelinin acılı günlerinde acılarını azaltmak adına bir grup kurarlar. Ancak üzüntüleri nasıl azaltacaklarına, komşularına ne şekilde yardımcı olacaklarına dair hiçbir fikirleri yoktur. Acıları azaltmak adına yola çıkan bu grubun basiretsizliği acıları daha da çoğaltmakta, insanların dertlerine dert ekleyerek yaralarına bir avuç daha tuz basmaktadır:

“Üzülmemek elde miydi? Hepimizin içi paramparça oluyordu.

Şakir de çocuğu da sokakta kaldılar işte...

Sulhi Dölek Öykülerinde Kara Mizah

Aç ve açıkta! Zavallılar!

Görevimize öyle büyük önem veriyorduk ki kasabanın itfaiye sürücüsü Zekeriya bile bizimle yemci Şakir’i avutuyordu. Öyle ivedi gelmişti ki aracı getirmeyi bile düşünmemişti” (Dölek, 2018: 86).

Gerekli donanım ve kaliteye sahip olmamalarına rağmen üstlerine vazife olmayan işlere soyunan bu insanlar, durumu daha da karmaşık hâle getirir. Yazarın derin yapıda duyumsatmak istediği ise yardım kurumunun aslında bireysel tatmin hazzından kaynağını bulduğudur. Öyle ki insan aslında başkasının acısıyla kendini güçlü görmekte, kendisinin acıması bir durumda olmadığını görerek konumunu güçte sabitlemektedir. Yardım kurumu ontolojik olarak her zaman beraberinde yardım edilmesi gereken insanları getirir ve buna gereksinim duyar. Bu bakımdan gerçekte yardımseverin bu kimliği ile gurur duyması, sair günahlarının, suçlarının, hatalarının vicdanında yarattığı boşluğu kapatması adınadır. Yazar da yardımseverlikteki ikiye bölünmüşlüğü (!) kurduğu olağandışı ekibin trajikomik davranışlarıyla ortaya koyar. Amacı topluma ayna tutup onu kendi gerçekleriyle yüzleştirmektir.

Vidalar’daki bir diğer öykü “Elimizden Geleni Yaptık”ta da kara mizah, “Ah Vah Ekibi”nde olduğu gibi yardım konusunun gerçeğini sunmak için kullanılır. Toplumun her kesiminden insanlara yer veren bu öyküde mekân hastane odasıdır ve ülkenin küçük bir örneklemini görünümündedir. Nereden geldiği belli olmayan, kim olduğu bilinmeyen yaşlı bir adam ölecek hâldeyken kasabalılarca hastaneye götürülür. Kasaba sakinlerinin hemen hepsi yardımsever olduklarından faydası olsun ya da olmasın hastane odasına doluşurlar. Adamın kim olduğu, nereden geldiği, acaba ne hastası olduğu doktor dahil “yardımseverliğin bir gereği” olarak sorgulanırken tedavi edilmesi yahut aç olabileceği kimse tarafından düşünülmez. Bir tek hademenin aklına adamın aç olabileceği gelir fakat kaymakamın olduğu bir mekânda bir hademeye elbette söz düşmez. En sonunda adamın uzunca süredir aç olduğu anlaşılır. Bunun üzerine gazeteciler, fotoğrafçılar kasabanın önemli kişileriyle röportajlar yapmaya başlar. Bu sırada yaşlı adam açlıktan ölür ancak o, sıradan biri olarak değil açlık rekoru kırmış biri olarak ölmüştür:

“Gazetenin ön sayfasına koymalısınız bu haberi diyordu kaymakam. Herkesin kulağına küpe olmalı. Herkes ders almalı ki birileri çıkıp bir şeyler yapsın.

Açlık evrensel bir sorundur diyordu ortaokul öğretmeni. Bir kişinin karnını doyurmakla iş bitmez. Açlığın yeryüzünden silinmesi için herkes üstüne düşen görevi yerine getirmeli.

(...)

Biz elimizden geleni yaptık diyordu veteriner.

Tapucu gözlerini halıdaki sigara yanığına dikmişti. Gel de sinirlenme! Gel de sövüp sayma!

Doktor bir sigara yaktı. ‘Vadesi dolmuş garibin’ dedi.

‘Büyük puntolu bol resimli olmalı haber’ dedi kaymakam” (Dölek, 2018: 130).

Görüldüğü üzere hastane odası küçük bir Türkiye görünümündedir. Bir kasabada devleti temsil edebilecek en büyük makama sahip olan kaymakam vazifesini demec vermektan öteye götüremez. Bilimin ve bilginin zirvesinde olması gereken doktor, tanı koyamadığı gibi, vadesi dolmuştu garibin diyerek ölümü sıradanlaştırır. Hakeza yine bilim mümessili olması beklenen veteriner ilgisiz bir yerde zaman geçirmekte, üzerine vazife olmayan işlerle uğraşmaktadır. Dolayısıyla öyküde kara mizahla ortaya çıkan durum aslında topluma yöneltilmiş sert bir eleştiridir. Neticede herkes elinden geleni yapmış gibi ve iyi niyetli görünür. Ancak ahlaki ve insani değerlerin yozlaşarak yıkıma uğradığı bu sözde yardım süreci nereden bakılırsa bakılsın absürt hâliyle bir insanın ölümüyle sonuçlanmıştır. Yardım adı altında el birliği ile bir insanın ölümüne sebebiyet verilmesi, kara mizahın tam anlamıyla kendisidir. Çünkü her şart ve koşulda geriye sadece ölüm kalmıştır. Bu noktada kara mizahın baştaki tanımında da belirttiğimiz üzere insanda “buruk ve acı bir tebessüm bırakma” hâliyle karşılaşırız. Ölüm aslında acı bir hadisedir, trajiktir ama öykünün sonunda ağlamayız. Kahkahalarla gülmemizi engelleyen şeyse kendi gerçekliğimizle ölüm soğukluğunda yüzleşmemizdir.

Aynı kitapta yer alan “Deprem Yardımı” isimli öyküde de kara mizah, önceki iki öyküde olduğu gibi yardım konusu etrafında şekillenir. Malumdur ki toplumsal hassasiyet deprem vb. doğal afetlerde zirveye çıkar. Bu eser ise deprem sonrasında cereyan eden yardım faaliyetlerinin organizasyonsuzluğunun yarattığı kaosu sergilemek niyetindedir. Fay hattı üzerinde yer alan bir kasabaya depremlerde sallandıkça her yerden yardım yağar. Bunlara kasabaya akın eden devlet adamları, gazeteciler ve sivil toplum örgütleri de eklenir. Devlet adamlarının ezber söylevleri, bol flaşlı fotoğrafları da işin cabasıdır. En garip ve sıkıntılı olansa gönderilen yardım kolilerinin içinden süs bitkileri, teki olmayan topuklu ayakkabılar, boş rakı şişeleri çıkmasıdır ki bu fuzuli eşyalar bir noktadan sonra depremlerden bile daha yıkıcı boyut alır. Yüksek mevkililerin gösteriye dönüşen demeclerinden sonra muhtaç durumdaki kasabalı, her defasında kaderleri olan sandıklarla baş başa kalır.

Yine bir deprem sonrasında yollamış oldukları battaniyelerin ulaşır ulaşmadığını öğrenmek isteyen bir adam kasabaya gelir. Gerçek öylesine acıdır ki, meğer battaniyeler ihtiyacı olan kasabalıya ulaşmamış, il merkezinde yörenin ileri gelenlerinden birinin sahibi olduğu bir mağazada satılmaktadır.

Esası itibarıyla oldukça hassas bir konu olan deprem, en zengin bile yardıma muhtaç duruma düşebildiği insanlığın en zor zamanlarından. Yerinde yapılan gıda, giysi, ısınma ekipmanları vb. yardımları tartışmaya bile gerek yoktur. Sadece şeklen eline geçirdiği herhangi bir nesneyi yardım diye deprem bölgesine göndermek ise “Ah Vah Ekibi”nde olduğu gibi sözde vicdanları rahatlatmak içindir. Kara mizah tam da biçime kendini kaptırıp özü yitiren insanların gönderdiği yardım sandıklarında anlamını bulur. Böylelikle yazar insanlardaki vicdani yozlaşmanın boyutlarını gözler önüne serer.

Öyküde geçen şu bölüm, toplumun yardım sandığı ile simgeleşen riyakâr ahlak anlayışının ve ortaya çıkan trajikomik durumun cem edilmesidir:

Derken bir deprem daha oldu. Bir hafta geçmeden de yardım sandıkları sökün etti. Bu kez bayat konservelerden zehirlendik.

Sulhi Dölek Öykülerinde Kara Mizah

Kimin hangi akla uyarak gönderdiğini anlayamadığımız Kangal cinsi çoban köpeğinin de kuduz olduğu ancak dört kişiyi ısırmasından sonra ortaya çıktı. Bizi depremler değil, deprem yardımları öldürecek (Dölek, 2018: 55).

Vidalar kitabındaki “Uzmanlar” adlı öyküde ise Dölek, birey-devlet ilişkisinin irrasyonel yönlerini masaya yatırır. Eserde birbirlerinden farklı alanlarda çalışan ve neyi araştıracaklarını bilmeyen, dokuz kişinin oluşturduğu “319 Numaralı Uzmanlar Kurulu” diye bir kurul vardır. Otoriter yapısı ile makro sistemi oluşturan devlet aslında kolay kolay alaya alınamayacak bir durumdadır. Ancak devleti temsil eden bu kurulun ne işe yaradığı belli olmayan irrasyonel uygulamalarına rasyonel açıklama getirebilmek mümkün olmadığı için psikolojik sağlamlık adına geriye onunla alay etmekten başka çare kalmaz. Yazarsa irrasyonel durumu çeşitli karakterler etrafında kurguladığı birtakım ilişkilerle kara mizah yoluyla görünür kılar.

Eserdeki mevcut sistemde nitelikli insanlar hiçbir şekilde devlet kademesinde yer alamaz. Hatta fark bile edilemezler. Fark edilmek ve bir mevkie mazhar olabilmek, ancak ve ancak siyasi bağlantılarla mümkündür. Siyasi bağlantı, devlet kademelerinde görev alabilmenin yegâne şartıdır. Bir kez devlet mekanizmasına dâhil olunursa, ondan sonra çeşitli kurullar marifetiyle bir insanın hayatını güzel kılması işten bile değildir:

Söz gelimi 165 numaralı kurul Hollywood’daki yıldız adaylarının cinsel etkinliklerinin sinema sanatına katkılarını araştırmak üzere ABD’ye gidiyordu. Ama nerde bende o şans. (...) başladık incelemeye. Neyi inceleyeceğimizi bilmediğimiz için herkes bir şeylere bakıyor, kokluyor, ot çiğniyor ya da buna benzer bilimsel araştırmalar yapıyorduk (Dölek, 2018: 155-156).

319 numaralı kurul; bir doktor, bir müzikolog, hangi alandan olduğu bilinmeyen bir emekli profesör, gökbilimci olarak anılan bir magazin fotoğrafçısı, bir doğa bilimci, bir maden mühendisi ve sessiz mi sessiz bir adamcağızdan oluşur. Kuş uçmaz kervan geçmez bir bölgeye bırakılan ekibe kaynaklarının sınırsız olduğu, yapmaları gereken tek şeyin araştırma olduğu söylenir. Bu yapacakları araştırma ile ülkenin kalkınmasında çok büyük payları olacaktır. Ne yaptıklarını bilmemeleri ise işlerini daha “kutsal” bir boyuta yükseltmektedir. Hatta bu “kutsal” göreve başbakanın konuşma yaptığı bir törenle gönderilirler. Görevleri bitip döndüklerinde hiçbir şey yapmamış olmalarına rağmen başbakanın takdirini kazanırlar. Çünkü henüz raporlarını bile iletmedikleri bu çalışma, başbakana göre ülkeyi kalkındırma yolunda atılmış önemli bir adımdır.

Yazar ironiyi ve kara mizahı söylemi ters yüz ederek yapılandırır. Neticelerinin farkında olmaksızın salt edime kendini teslim eden oyun kahramanlarının düştüğü ironik durum gibi burada da devletin kimi işlerinin sureta devam ettiği duyumsatılır. Şeklen her şey devletin mevzuatına ve işleyişine uygundur. Dışarıdan bakıldığında tüm roller dağıtılmış ve oyun oynanmaktadır ama rollerin asıl sahipleri sahnenin dışında kalmıştır. Öyle ki ülkenin iyileşebilmesi için ayak bağı olarak görülen gerçek uzmanlar ise türlü bahanelerle saf dışı bırakılmıştır.

Kalkınma hamlesi için maliye bakanlığına elektronikçi, dışişleri bakanlığına beslenme uzmanı, planlama kurumunun başına kardeş gelmiştir. Ayrıca hiçbir iş yapmadan ülkeyi kalkındırılmış sayılan grubun her üyesi, büyük holdinglerden hisseler ve yönetim kurulu üyelikleri ile taltif edilir. Bozulmuş sistemde hiçbir iş yapmamak, devletin üst kademelerince ödüllere layık bir niteliktir. Oluşturduğu bu sürreel gibi duran atmosferle Dölek, devlet kurumlarının her alanına ehliyetsiz, liyakatsiz eş dostun dolmasını, devletin bu yolla yozlaşmaya ve çürümeye başlamasını eleştirir. Gerçekte devletin yok oluşu hepimizi üzecek bir hadisedir. Kara mizahsa trajik ve komiği aynı kavşakta buluştararak devletin işleyişindeki hassasiyete okuyucunun dikkatini daha güçlü çeker ve düzelmesi adına halkta bir etki oluşturur. Kuşkusuz bu doğrudan anlatmaya göre alımlayıcıda daha güçlü bir şekilde yansıma bulacaktır.

Pikaresk anlatı özellikleri taşıyan *Habis'in Serüvenleri* adlı öykü dizisi de yukarıdaki örneklerde olduğu gibi Dölek öykülerinin vazgeçilmez temalarından biri olan toplumsal eleştiri üzerine kurulur. Türk toplumunun içinde bulunduğu sosyokültürel, ekonomik, politik değişimler karşısında yaşadığı büyük ahlaki çöküntünün en belirgin şekilde yansıdığı eserlerden biridir. Kara mizahın da en yoğun biçimde kullanıldığı örneklerden olan eserde saçma, alay ve kara mizah birbirine paralel gelişir.

Başkarakter Habis Yozyürek, alegorik ismi ile bu noktada dikkat çekici bir unsur olarak karşımıza çıkar. Habis ismi kötücül, soysuz, alçak kimse; yoz ise insan için kullanılan mecaz anlamıyla kaba, soyunun iyi özelliklerini yitirmiş anlamlarına gelmektedir. Karakterin adı ve soyadındaki alegori tüm bir toplumun yozlaşma durumunu simgeler. Kendisi de geçmişi olmayan, herhangi bir işte dikiş tutturamamış, eğitim almamış, alkolik, hazırcevap, kadınlara düşkün, sefilce yaşam süren birisidir. Tüm bu özelliklerine rağmen inanmadığı değerler yahut doğruluğundan şüphe ettiği durumlar karşısında dimdik durabilmekte, bu uğurda ağzına geleni söylemekten çekinmemektedir. Karakter eser boyunca maceradan maceraya koşar ve her macerasında karşılaştığı insanlar ve olaylar onu dahi şaşırtacak derecede vahim bir yapı arz eder. Örneğin görevleri halka hizmet götürmek olan siyasiler ve bürokratlar anca heykellere tükürmekle meşguldür ve çıkar peşinde koşarlar. Hatta çoğu zaman herhangi bir iş yaptıkları bile muammadır. Kitabın “Kahramanımız Sosyal Demokratların Nabzını Tutuyor” başlıklı bölümünde ise siyaset ve siyasetçilerle açık bir dalga geçme söz konusudur.

Bilindiği üzere 1990’lar Türk siyasi tarihine koalisyon hükümetleriyle damga vurmuştur. Dölek de aşağıdaki örnekte koalisyonlarda partilerin birleşerek hükümet kurma gerçekliğini cinsel birleşmeyi çağrıştıran ifadelerle karikatürize eder. Herkesin hayatına doğru etki edip makro yapıyı belirleyen bir dinamik olarak siyaset, aslında soğuk duvarları olan, çekinilen, korkulan, uzak durulan bir kurumdur. Ancak siyaseti böylesine bir metaforla vülgarize etmek, onun ciddiyet duvarlarının yıkılmasına yol açar. Makro yapıyı sarsma imkânı olmayan birey bir kez daha mizah yoluyla kendi varlığını görünür kılmış olur. Gerçekte herhangi bir siyasiye doğrudan bir eleştiri getirmek güç iken, cinsel birleşme sahnelerinin yarattığı imgelerin başrol oyuncusu olmak siyasinin dokunulmazlığının,

Sulhi Dölek Öykülerinde Kara Mizah

erişilmezliğinin de sonudur. Artık o da mizah sayesinde sıradanlaşır vermiş, aramıza katılmıştır. Alıntının sonundaki erkek egemen söylem temelli, cinsiyetçi “birleşme sırasında üstte bulunmak koşuluyla ‘belki’ diyordu” şeklindeki ironik ifade ise siyasette mahiyeti unutup şekle önem veren anlayışa eleştiri getirmek adına kurgulanan kara mizahın ta kendisidir:

Genel Başkan, kendi yakın çevresinde kendi kamuoyu araştırmasını yaptırmıştı. Buna göre yüzde doksan altı, hangi pozisyonda olursa olsun birleşmeye temelden ve kesinlikle karşıydı. Geri kalan yüzde dört ise, ön sevişmeyi 2000 yılına değin sürdürmek ve birleşme sırasında üstte bulunmak koşuluyla ‘belki’ diyordu (Dölek, 1997: 82-83).

Habis'in Serüvenleri'nde toplum medya karşısında uyuşmuştur. Medya insanlara düşmanlığı, her türlü ahlaksızlığı, şiddeti, hoşgörüsüzlüğü, teşhiri aşılıyan bir konumdadır. Tüketimi çılgınca teşvik eden reklamlar sınır tanımamakta, ekonomik darboğazdan kurtulamayan halka cennet bahçelerini vadetmektedir. Medyanın bu tavrında izleyici kitlesinin de eğilimlerinin payı büyüktür. Bir başka deyişle durum paradoksaldir. İnsanlar sevgi dolu öykülerden, aklıselim programlardan hazzetmemektedir. Asla alamayacak olmasına rağmen “hayallerinizdeki ev sizin olabilir” sesi ile hülyalara dalmak onlara daha güzel gelmektedir. Medya ve toplumun birbirini karşılıklı şekillendirdiği fasit dairede medya patronları için önemli olan tek hedef, izlenme oranları ve paradır. Televizyon seyirciye istediği rezilliği, şiddeti vererek onu hem vicdani açıdan rahatlatır hem de uyuşturur. İzleyici de basit, sıradan, ucuz programlara teveccüh ederek medya patronlarının maddi güçlerini katlamasına yardımcı olur. Bu tip programlar kendisine sunulduğu için ekran sever halk cahilleşmekte, cahilleştikçe de böyle programlara talebini artırmaktadır. Ortaya sahte bir kazan kazan mutluluğu çıksa da uzun vadede her iki toplumsal dinamik de gittikçe yozlaşma çukurunun derinlerine inmektedir.

Medya insanların hayatına o kadar egemen olmuştur ki anlatının “Figüranlar” adlı bölümünde kutsal bir merhaleye yükseltilen televizyonda görünür olabilmek adına yapılanlar eleştirilir. Bu uğurda her şaklabanlılığı yapan insanlar, özellikle gençler Habis'i dahi şaşırtacak derecededir. Genç kızlar programlarda teşhir edilmekte onlar da bu durumdan rahatsızlık duymamaktadır. Hatta öyle bir programda yer alabilmek ideal olandır, erdemleştirilir. Yozlaşma en ağır yönüyle gençleri etkilemektedir. Bu durum şu diyalogla ortaya serilir:

“Ne yazık ki aynı şeyi sizin için söyleyemeyeceğim ey şöhret tutkunları, medya kurbanları, deterjan reklamı malzemeleri! Sizler ihtiraslarınızı her şeyin önünde tutan bencil canavarlarınsınız. Televizyon ekranlarından sızan X-ışınları iliklerinizi çürütmüş. Hayal kurmaktan beyniniz lapalaşmış.”

Mavi gözlü esmer güzeli bir kıızı, bileğine yapışarak ortaya çekti.

“Sen!” dedi itham edercesine. “Sen kimsin söz gelimi?”

“Diskotekteki Üçüncü Kız,” diye suçluca mırıldandı zavallı.

“Dizideki rolünü sormuyorum!” diye bağırdı Habis. Gitgide sinirleniyordu. “Hayatta oynadığın rol nedir, onu söyle... Bu üç kuruluşluk rollerle insanlığa ne verebileceğini sanıyorsun?”

Yine mavi gözlü orta yaşlı bir kadın araya girdi. “Kızımı rahat bırakın,” dedi. Onun geleceği parlak. Günün birinde ‘Turnike’ yarışmasında tutan kızlardan biri olacak.”

“Ah ne büyük idealler!” diye burun kıvrırdı Habis. (Dölek, 1997: 49).

Görülüyor ki insanlara hiçbir şey katmayan bir dizide bir iki saniye görünmek artık statü hâline gelmiştir. Yazar eleştiri oklarını Habis aracılığıyla insanların ideallerinin dejenere olmasına, değerlerin içinin boşaltılmasına yöneltir. Medya ve toplum ilişkisindeki kısır döngü insanları yokuş aşağı ahlâki çöküşe sürüklerken, toplumun tek düşündüğü izlediği program ve günün birinde bu programda top tutabilme hayalidir.

Hikâyelerdeki bir diğer toplumsal eleştiri de birey devlet ilişkisine yöneliktir. Yaşı büyük vatandaşlar darbelerden, muhtıralardan, sıkıyönetimlerden dolayı her şeyden korkmaktadır. Devlet dairelerinde rüşvet normalleşmiş, artık işler rüşvetle bile halledilemez olmuştur. Mahkemeler tarafsızlıklarını yitirmiş, hatalı kararlar vakayı adiyeden sayılır hâle gelmiştir. Vatandaşın tanık olarak dahi gitmeye korktukları yerlerdir. Büfeden gazete alma eylemi bile korkuyla gerçekleşir. Çünkü hangi gazetenin okunduğu, kutuplaşmış toplumda taraf tutmanın göstergesidir.

Anlatının “Aslolan Korkudur” adlı bölümünde yukarıda anlatılan durum kara mizahla ortaya konur. Habis, yardımcısı Haldun’un “kazanılmış ortak paranoya” hastalığından mustarip yaşlı teyzesi ve eniştesine yardım etmeye çalışır. Bu insanlar yaşları itibarıyla ülkenin geçirmiş olduğu çoğu sıkıntıyı (muhtıralar, sıkıyönetimler) deneyimledikleri için her şeyden ölesiyeye korkmaktadır. Öyle ki evden dışarı adım atamayacak hâle gelmişlerdir:

(...) “Benim ben, Haldun!” dedi Haldun, gözünü kapının gözüne yaklaştırarak. “Tanımadınız mı?”

“Yanındaki kim peki?” diye sordu huysuz bir erkek sesi.

“O bir dost Tahir Amca... Size yardıma geldi.”

“Yardıma ihtiyacımız yok!... Defolun!”

Ardından, huysuz bir kadın sesi “Dur bakalım,” dedi. “Acele karar verme!... Bir dinleyelim onları.”

Kısa bir tartışmadan sonra kilitte dönen anahtarların, çekilen sürgülerin, açılan kancaların sesi geldi uzun uzun. Kapı, güvenlik zincirinin olanak verdiğiince aralandı. Tahir Amca aradan tek gözüyle bakarak “Polis misin sen?” diye sordu Habis’e.

“Yapma Tahir Amca,” dedi Haldun. “Polise benziyor mu ki?”

“Hiç benzemiyor!” diye karşılık verdi adam. “Zaten bu yüzden polis olmasından korkuyorum ya...” (Dölek, 1997: 117).

Kara mizah kendisine yardıma gelen -sözde kötü- bir insana karşı duyulan güvensizlikle küçük bir kapı aralığından korkuyla bakan tek göz ile belirir. İnsanların korkudan evden dışarı çıkamayacak duruma düştükleri toplumda onlara yardım eli

Sulhi Dölek Öykülerinde Kara Mizah

uzatan kişi ise kötü olarak anılan Habis'tir. Haldun'un teyzesi ve eniştesi hikâye boyunca kendilerinin izlendiğini düşünürler. "Onlar" dedikleri, kim oldukları belli olmayan insanların kendilerini öldüreceklerine inanırlar. Ani basılmalara karşı önlem olarak silah edinmişlerdir. Habis'in polise benzememesine rağmen polis olarak düşünülmesi insanlar üzerindeki görünmez korkunun görünür kılınmasıdır.

Görüldüğü üzere toplum, değerlerini kaybetmiştir ancak bunun farkında bile değildir. Kendine reva görülen zorlu yaşam koşullarına, ellerinden alınan haklara, esirgenen özgürlüklerine karşı tepkisizleşmiştir. Sadece yaşadığı güne bakıp dünü bile unutmaya eğilimindedir. Günah keçisi ise alkolik ve namus yoksunu olarak görülüp, kendi riyakâr ahlak normlarına uymayan, oysa kötülüğü sadece isminde kalmış Habis'tir. Habis bu noktada toplumun kendisine tutulmuş ayna rolündedir. Habis kötü diyerek onu dışlamak ve kendi ahlaksızlıklarını perdeleyerek vicdanlarını rahatlatmak kara mizahın te kendisidir. Habis Yozyürek gerçek olamayacak kadar absürt görünse de aslında son derece gerçektir.

Sonuç

Kara mizah, içine doğduğu şartları anlamlandırmaya çalışan ve kendine çıkış arayan sanatçılar için bir eleştiri aracıdır. Her ne kadar Avrupa ve Amerika edebiyatlarında olduğu kadar edebi metinlerin tematik yapıları içinde kendisine geniş yer bulmasa da Türk edebiyatında da zaman zaman başvurulan bir yöntem olmuştur. Kara mizahın estetik ve tematik anlayışı içinde geniş yer tuttuğu yazarlardan birisi Sulhi Dölek'tir.

Başta da belirttiğimiz gibi Sulhi Dölek mizahın hayatın kendi çelişkilerinden doğduğunu ve her zaman güldürme amacı taşımayacağını düşünür. Bu demektir ki sanatçı salt güldürmeyi, komiği hedeflememekte, alımlayıcıda gülme ediminden sonra başka duyguların da filizlenmesini istemektedir. Çünkü onun temel meselesi toplumdur. Yazarın işlediği konular, bunları ele alışı ve işleyişi dikkate alındığında görülecektir ki Dölek, toplumu bilinçlendirme, ona kendi ve çağın değerlerini hatırlatma gibi bir ideale sahiptir. Bu bakımdan genç, yaşlı, yöneten, yönetilen, kadın, erkek demeden kendi idealize ettiği dairenin dışında gördüğü herkesi yerden yere vurabilir. Onun için hassas, ciddi, dokunulmaz bir konu veya kişi yoktur. Toplumun ruhunun derinliklerine ayna tutarak sosyokültürel, ekonomik ve politik değişimlerin yarattığı krizlerin sonuçlarına, insanlar arası ilişkilerdeki ikiyüzlülüğe odaklanır. Ahlak erozyonuna uğramış toplumun kurumlarını, insanlarını ve olayları tüm çıplaklığıyla sergilemek ve yine ona göstermek ister. Topluma kendi gerçekliğini onu incitmeden gösterebilmenin yolu ise kara mizahtan geçer. Salt güldürmeyi amaçlasa ve eserini buna göre yapılandırırsa vermek istediği toplumsal mesaj ciddiyetini yitireceksen, kara mizah mesajın ciddiyetini katmanlaştırdığı gibi iletilmesini de kolaylaştırır.

Dölek'in kara mizah kurgusu örneklerden de anlaşılacağı gibi tema, mekân ve karakter unsurlarının birbirleriyle uyumsuz bir atmosfer oluşturmasıyla sağlanır. Yanlış kişiler, yanlış mekânlarda hep yanlış işler yaparken karşımıza çıkar. Bu karikatürize durum absürt şeklinde belirir. İçi boşaltılmış değerler, insanların bencillikleri, yöneten-yönetilen ilişkisindeki çarpıklıklar saçmaya dönüştürülerek

okuyucuya aktarılır. Gerçekte sosyo-ekonomik durumundan haberdar olmayan bir toplum vardır. Aynı toplumun içinden çıkmasına rağmen onun değerleriyle çatışan, uyumsuz gibi görünen bir karakter ortaya çıkar ve asıl problemin bizzat toplumun kendisi olduğunu ortaya koyar. Bu ikiliktense kara mizah doğar ve bu da halkın kendisini aynada görmesini sağlar. Dolayısıyla kara mizahın çok zaman karakter-mekân uyumsuzluğu üzerinde şekillendiğini söylemek yanlış olmaz.

Tüm bunlardan hareketle Sulhi Dölek'in öykülerinde kara mizahın onun öykülerinin ontik vazgeçilmezi olduğunu söyleyebiliriz. Metinleri organik bir bütün olarak değerlendirirsek, bu organik bütünlüğün en önemli parçalarından biri kuşkusuz kara mizahtır.

Kaynakça

- ANDAÇ, F. (2003). Sulhi Dölek anlatısının gizi. *Satırarası*, Ekim/Kasım/Aralık, 19.
- BATUR, E. (2005). *Kara Mizah Antolojisi*, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- DEMİRALP, O. (2005). Usun Gülümsemesi. *Kitap-lık*, 79, 87-89.
- DÖLEK, S. (1983). Sulhi Dölek'le bir Konuşma, *Varlık*, 909, 20-21
- DÖLEK, S. (2004). *Aynalar*, İstanbul: Dünya Yayınları.
- DÖLEK, S. (1997). *Habis'in Serüvenleri*, İstanbul: Varlık Yayınları.
- DÖLEK, S. (2018). *Vidalar*, İstanbul: Eksik Parça Yayınları.
- EDGÜ, F. (1982). Gülen Ciddiyet ya da Uyanık Aklın Serüveni. *Milliyet Sanat Dergisi*, 45, 2-7.
- KOÇ, S. (2009), *İyileşme ve İyileştirmede Gülümsemenin Gücü*, İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- ÖNGÖREN, F. (2005). Kara Mizah, *Kitap-lık*, 79, 90-91
- MORREALL, J. (1997). *Gülmeyi Ciddiye Almak*, İstanbul: İris Yayıncılık.
- TDK Güncel Sözlük, "Kara Mizah", <https://sozluk.gov.tr/> (Çevrimiçi), 18 Eylül 2021

**DEVELOPMENT OF STATE PROGRAMS OF UNIVERSAL HEALTH
INSURANCE, STAGES OF REGULATION AND CHALLENGES:
GEORGIAN EXPERIENCE**

**РАЗРАБОТКА ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОГРАММ ВСЕОБЩЕГО
МЕДИЦИНСКОГО СТРАХОВАНИЯ, ЭТАПЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ И
ПРОБЛЕМЫ: ОПЫТ ГРУЗИИ**

**GENEL SAĞLIK SİGORTASIYLA İLGİLİ DEVLET PROGRAMLARININ
GELİŞTİRİLMESİ, DÜZENLEME AŞAMALARI VE ZORLUKLAR:
GÜRCİSTAN ÖRNEĞİ**

David TCHITOTASHVILI*

Khaliana CHITADZE**

Zurab ZURABASHVILI***

ABSTRACT

Raising public welfare is a key goal of financial science and the state itself, and one of the most important factors in achieving this goal is population health, global insurance protection, and social security. But the problem is that in Georgia neither the state can provide global health care for its own population nor the insurance market can provide global insurance protection.

Of all the countries in the world, only 32 provided universal health care. Georgia has become the 33rd country to establish a state program of universal health insurance, which in turn is a major step towards global health and global insurance. But like all important state reforms, this reform is not protected from the accompanying problems and challenges at different stages of its development and regulation.

The paper analyzes the stages and challenges of establishing, developing, managing and regulating the state program of universal health insurance with the involvement of the insurance market at the initial stage and through insurance companies and later without them with direct financing.

* ORCID: [0000-0002-2500-6252](https://orcid.org/0000-0002-2500-6252), Doctor of Economics, Professor of Gori State Teaching University, tchiotashvili@gmail.com

** ORCID: [0000-0001-6795-9484](https://orcid.org/0000-0001-6795-9484), Doctor of Economics, Assoc. Professor of Gori State Teaching University, chitadze.khaliana@gmail.com

*** ORCID: [0000-0003-1870-6290](https://orcid.org/0000-0003-1870-6290), PhD candidate, Gori State Teaching University, zurabashvili.z@gmail.com

Development of State Programs of Universal Health Insurance, Stages...

Keywords: Universal Insurance; Health Ministry Program; Insurance market; Global Insurance Protection; Insurance provision.

АННОТАЦИЯ

Повышение благосостояния общества - ключевая цель финансовой науки и самого государства, и одним из важнейших факторов в достижении этой цели является здоровье населения, глобальная страховая защита и социальное обеспечение. Но проблема в том, что в Грузии ни государство не может обеспечить глобальное здравоохранение для своего населения, ни страховой рынок не может обеспечить глобальную страховую защиту.

Из всех стран мира только 32 предоставили всеобщую медицинскую помощь. Грузия стала 33-й страной, учредившей государственную программу всеобщего медицинского страхования, что, в свою очередь, является важным шагом на пути к глобальному здравоохранению и глобальному страхованию. Но, как и все важные государственные реформы, эта реформа не защищена от сопутствующих проблем и вызовов на разных этапах ее развития и регулирования.

В статье анализируются этапы и проблемы создания, развития, управления и регулирования государственной программы всеобщего медицинского страхования с участием страхового рынка на начальном этапе и с прямым финансированием через страховые компании или без такового.

Ключевые слова: универсальное страхование; Программа Минздрава; Страховой рынок; Глобальная страховая защита; Страхование.

ÖZ

Kamu refahını artırmak, finans biliminin ve devletin temel amacıdır. Bu hedefe ulaşmadaki en önemli faktörlerden biri de nüfusun sağlığı, küresel sigorta meselesi ve sosyal güvenlidir. Ancak, Gürcistan devleti kendi nüfusuna küresel sağlık hizmeti sunamamakla birlikte sigortacılık dünyası da küresel sağlık sigortası meselesini üstlenemiyor.

Dünya ülkelerinden yalnızca otuz ikisi evrensel sağlık hizmetini sağlayabiliyor. Gürcistan Devleti genel sağlık sigortası programını yürürlüğe geçiren 33. ülke oldu ve bu durum küresel sağlık hizmetlerine ve küresel sigorta korumasına yönelik büyük ve başarılı bir adım olarak kabul edildi. Ancak tüm önemli devlet reformları gibi bu reform da gelişiminin ve düzenlenmesinin farklı aşamalarında beraberindeki sorunlardan ve zorluklardan muaf değildir.

Tabi ki, Gürcistan nüfusunun küresel sağlık sigortası ve sosyal güvenliğinin en önemli ve sağlam garantilerinden biri Devlet Genel Sağlık Sigortası programını geliştirmek ve daha da genişletmektir. Devletin genel sağlık sigortası programı, gelişilime yönleri, verimlilik, finansal kaynaklar ve duyulan ihtiyaç arasındaki sürekli uyumsuzluk, kapalı bir çemberde yürümek gibidir. Bu durum ise asla bir çözüm değildir.

Makalede genel sağlık sigortası devlet programının oluşumu, gelişmesi, yönetimi ile düzenleme aşamaları ve ilk aşamada sigorta piyasasının katılımıyla ilgili zorluklar analiz edilmiş ve bununla birlikte sigorta şirketleri aracılığıyla doğrudan finanse edilen ve edilmeyen devlet sağlık programının ayrıntıları tetkik edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Sağlık Sigortası, Devlet Programı, Finansman, Zorluklar

Introduction

Man needs health and happiness for his own well-being. Whether financial science provides happiness is a bit of a controversial issue, and health care really

does.

In April 2014, the World Bank's Washington Office hosted a high-level meeting attended by UN Secretary-General Ban Ki-moon, World Health Organization Director-General Margaret Chen, World Bank President Jim Yong Kim, and up to 40 high-ranking representatives of UN member states and international agencies. The main topic of the meeting was the measures to be taken to achieve the goal of universal health care in the world by 2030. Universal health care has become a top priority for global health since the 2012 UN General Assembly resolution. At the World Bank meeting in April, Margaret Chen also said that universal health care has been recognized as one of the most important tools for eradicating poverty and economic development. The world's leading scientific journal *The Lancet*, in its publication, emphasized the importance of universal health care. However, it has been found that for every US dollar invested in healthcare, countries return Rs 9-20 USD.

The state program of universal health insurance, at all stages of its formation, development and regulation, is faced by the representatives of almost all spheres of society with the following tasks:

- How effective is this program and does it provide global health and insurance coverage?
- What is the attitude of the population towards this program?
- Is the program service fair to different segments of the population?
- How sufficient is the financial resource allocated by the state?
- How purposefully is the state financial resources spent during the implementation of the program?
- What problems and challenges does the program face and what are the prospects for the next stages of development and regulation?
- To what extent is it right to ignore the insurance market at one stage of the program implementation and transfer it to the State Agency for Management, and is there a need for the insurance market to ensure the implementation of the program again?

The goal of state universal health insurance programs is to create financial guarantees for the target groups of the population and to provide access to medical services and to meet the tasks facing public health. To achieve this, many countries use different methods of insurance protection, finance commercial insurance programs, develop social health insurance programs, or establish state universal health insurance programs.

Methodology

The paper covers the development of state programs of universal health insurance, stages of development and regulation and its compliance, interdependence and interaction with the insurance and social needs of society.

The study uses both quantitative and qualitative approaches to determine the existing reality. It is based on statistical materials, data obtained from various governmental organizations, non-governmental organizations and international

Development of State Programs of Universal Health Insurance, Stages...

organizations. Motivation and actions of governmental, non-governmental, insurance and health agencies in relation to the existing problems, socio-economic reality of the local population and psychological factors. Also, the results of the sociological research, which is ongoing and where the target group and the population of Georgia of different ages and almost all social strata participate in the survey, are verbal interviews with representatives of the Georgian government and international organizations. Conclusion and recommendations are based on quantitative and qualitative analysis of existing and received data on the current situation and international experience.

Review and statistical data

State health insurance programs in Georgia have undergone many changes since the 1990s. Over the years, there have been different approaches and different programs, but the problem was that insurance coverage was not fully extended to the population of all ages, and neither existing programs could provide quality medical care.

The state program of universal health insurance was launched in Georgia in 2013 and was implemented in several stages. Despite the small amount of insurance offered by the state in the first phase, it was a successful start and the most important step taken by the state for the health and social security of the population, followed by further phases and relatively improved packages and services.

Phase I - On February 28, 2013, the state program of universal health insurance was launched in Georgia. The goal of the first phase of the program was to create financial support for access to medical services for the population of Georgia without health insurance, which covered a total of 2,300,000 beneficiaries. The first phase of universal insurance was designed for people between the ages of 6 and 60 who did not have private or public insurance. The first phase of universal insurance covered only planned outpatient services, emergency outpatient and inpatient services. The volume of allocations allocated to the health sector in 2013 amounted to 436 million GEL, of which 70 million GEL was provided for the state program of universal health insurance. It should be noted that the implementation of this program was provided by licensed insurance companies operating in the Georgian insurance market.

Phase II -From July 1, 2013, the state program of universal insurance was expanded, medical services and studies were added to the insurance packages of the insured population within the framework of the program, planned and emergency outpatient services, emergency inpatient treatment, planned surgeries and related examinations within the relevant annual limit of 15 thousand and were funded at 70-80-90%. The beneficiaries of the program were also given the opportunity to choose the clinics on the territory of Georgia, which had a positive impact on the health of the population. In 2014, all citizens of Georgia were provided with basic medical services within the framework of the state program of universal health insurance. Approximately 3.4 million people are covered by the state universal health insurance program during this period. 560 thousand people benefit from the state health insurance program, while up to 546 thousand people have private or corporate

insurance. Clearly, the inclusion of the uninsured population in the state program has had a positive impact on access to medical care for the population.

Phase III - The third stage of the insurance program was to insure absolutely all residents of Georgia with a minimum package. However, for people who were able to use the services of private insurance companies, they were entitled to do so because the state offered only basic insurance. As for high-tech services, research, drugs, extra services, all this was not included in this basic program. The volume of allocations for the health sector increased sharply compared to 2013 in 2014-15-16 and amounted to 802 million GEL. And the amount allocated for state programs of universal health insurance exceeded 570 million GEL.

Phase IV - From May 1, 2017, differentiated packages were introduced in the universal health care program, as a result of which the terms of funding were changed. These changes specifically affected the groups involved in the universal health care program and the conditions of their funding, which were related to income, ratings of socially vulnerable citizens, as well as adolescents, teachers and persons with disabilities aged 6 to 18 years. In addition, for the citizens in this category, under the program, despite having a private insurance package, they maintained services with certain public services. Self-employed, non-regular income individuals, despite having private insurance coverage, retained the right to universal health care program, albeit with a slightly limited package. For socially vulnerable citizens, medicines for the treatment of chronic diseases were funded.

From 2019, under the Universal Health Care Program, the principle of funding with the support of the World Health Organization was changed, which included the introduction of a new turnkey system. The new turnkey system involves the transition to a diagnostic group (DRG) model. The World Health Organization is consulting on the implementation of the DRG system in Georgia. This system is used in different countries of the world. As the experts pointed out, the model clinging to the diagnosis of funding is more efficient, economical, transparent and promotes financial equality. The DRG system helps to provide services to customers more efficiently and to better allocate resources.

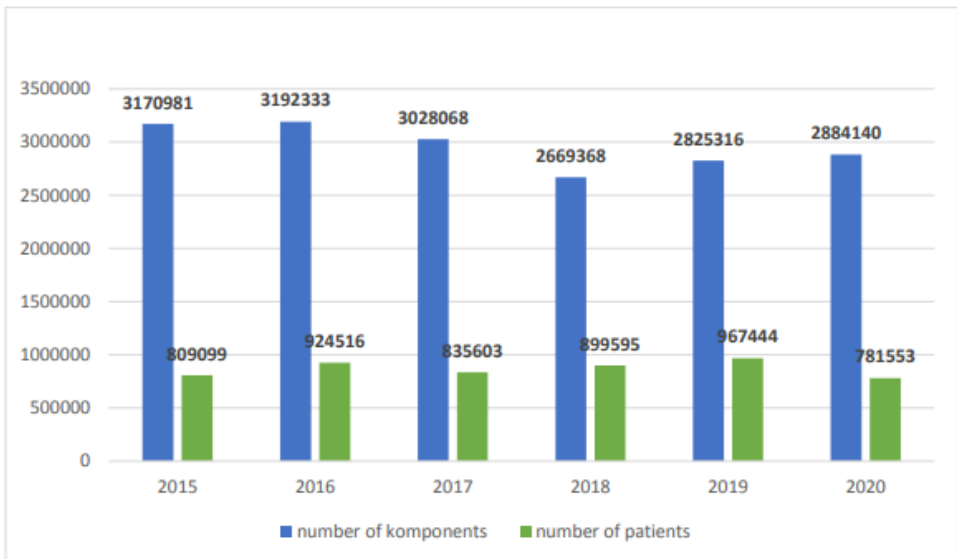
The field of healthcare is one of the most priority directions in Georgia and is considered to be a truly strategic sector. Since 2013, the funding of the Ministry of Health in the state budget has been increasing every year and the state budget is also called the social budget.

Development of State Programs of Universal Health Insurance, Stages...

In 2012, 1.8 billion GEL was allocated for the Ministry of Health, in 2013 - 545 million GEL, in 2014 - 605 million GEL, in 2015 - 751 million GEL, in 2017 - 893 million GEL. In 2018 - 983 million GEL, in 2019 - 1044 million GEL, 1366 million GEL in 2020, and in 2021 this amount is 1,548.6 million, which is an increase of 182.3 million compared to the previous year. 72% of the budget of the Ministry of Health is spent on financing social programs, which provide various compensations for the socially vulnerable population. 25% of the budget of the Ministry of Health is allocated for the financing of health programs, of which the largest, almost 71%, is spent on the financing of the universal health program.

To create a clear picture, we provide statistical data on the number of beneficiaries planned and actually benefiting from the state program of universal health insurance by components in 2015-2020:

Schedule # 1. Beneficiaries (patients) who plan and actually benefit from the state program of universal health insurance according to the components 2015-2020

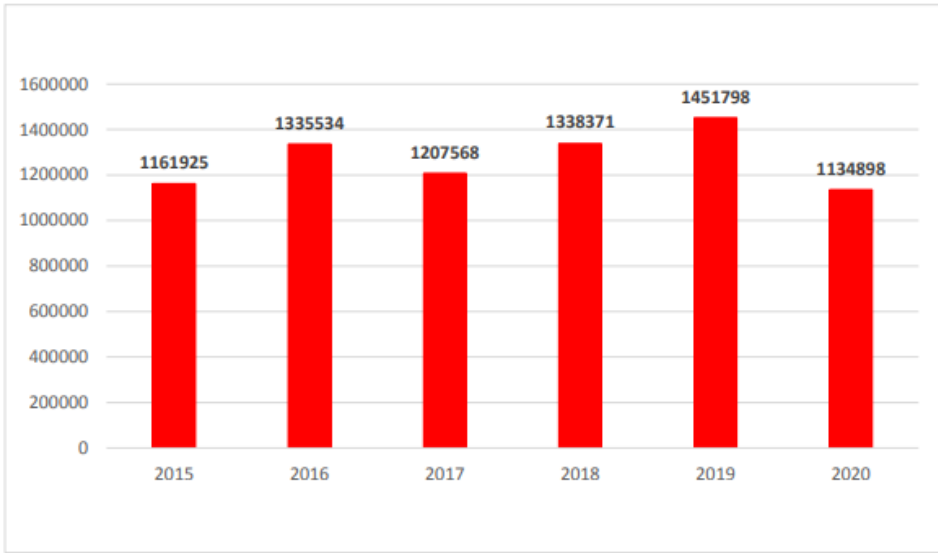

Based on statistical data, on the one hand, we are dealing with an increase in the number of both planned and actual beneficiaries, and then a relative decrease in both components in recent years due to changes in legislation in 2017-2019 on the introduction of differentiated packages in the universal health program. As a result, the terms of funding have changed and the principle of funding with the support of the World Health Organization has changed.

And, the number of cases recorded by the state program of universal health insurance by components in 2015-2020, looks like this:

Figure # 2

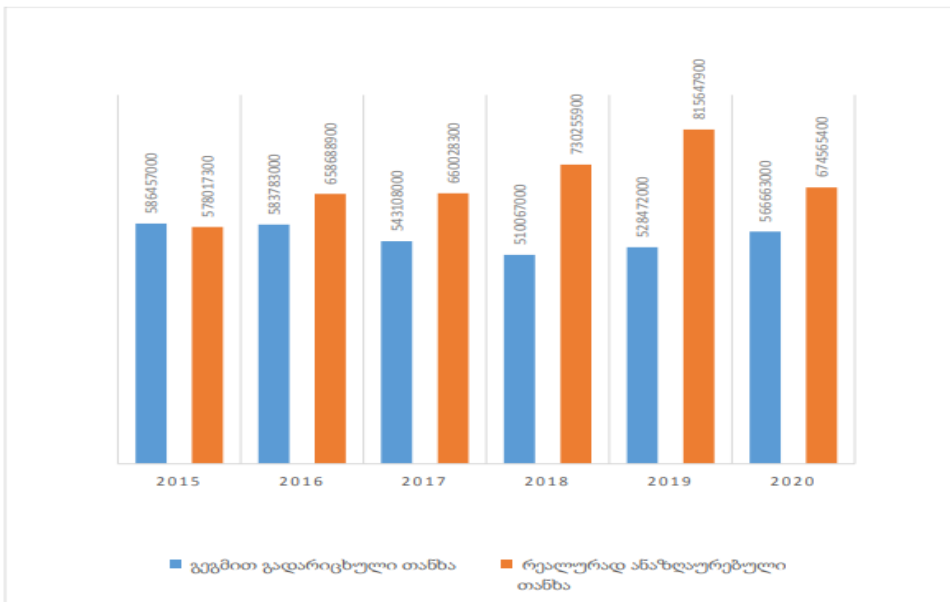
Number of cases recorded by the state program of universal health insurance by components 2015-2020

As for the difference between the amount planned by the state program of universal health insurance and the amount actually paid in 2015-2020, it looks like this:

Figure # 3

Amount planned by the state program of universal health insurance and amount actually reimbursed according to the components (1000 GEL) 2015-2020.

Development of State Programs of Universal Health Insurance, Stages...

If we look at the statistical data, it is clear that the amounts actually reimbursed each year exceed the amounts planned by the state universal health insurance program, which once again indicates the urgent need of the population and the necessity of the program itself.

A quality and affordable health care system in itself has a positive impact on the quality of life of the community. The cost of improving the health care system can, in some respects, be considered as a direct investment in the country's economy.

Discussion

The state program of universal health insurance has no alternative and it can be said that it is non-competitive for the welfare of the society and global health care. Nevertheless, the state program of universal health insurance has been repeatedly criticized by the Georgian government by various non-governmental organizations and experts. This program is mentioned even when they want to emphasize the success of the policy pursued by the government. Also, it has been repeatedly voiced that the substantial amount of money spent on this program is harming the country's economy. However, in our opinion, improving the health of the population, reducing mortality and reducing the number of diseases have a positive impact on the state of health and ability to work in the community. Consequently, the amount spent on health care in this regard can really be considered as an investment in human capital.

Part of the experts in the field of health and insurance believe that the problem of universal health care is not in the amount spent, but in its sufficiency and cost-effectiveness, which have repeatedly manifested themselves for various reasons. Although the funding allocated to the program has been steadily increasing since 2013, the question arises as to whether the financial resources allocated by the state for the needs of the program are sufficient to achieve the goals of the program. According to the information requested from the Ministry of Health, the financial resources and total expenditures required for the universal health insurance program annually exceeded the planned allocations from the state budget. For example, in 2012, the actual expenditure of the program is 22% higher than the planned allocations from the state budget. In 2013 - by 28%, in 2014 by 33%. Achieving the desired result in providing access to medical care for the population turned out to be more difficult than it seemed at first glance.

According to some experts, despite the increase in public spending on health, Georgia still lags behind not only the international standards set by the world health organizations, but also the indicators of many low-income countries.

Tengiz Verulava, a doctor of medicine and professor at Ilia State University, says that despite the increase in public spending on healthcare, Georgia still lags behind not only the international standards set by the World Health Organization, but also those of many low-income countries. According to the World Health Organization. The share of public spending on health care should be at least 15% of total government spending. In Georgia, the share of public spending on health care relative to the state budget is quite low at 6.9%. This is almost twice as small as the figures provided by the World Health Organization and is even lower than in

countries such as Armenia (7.9%) and Kazakhstan (10.9%). Ukraine (12.2%), Kyrgyzstan (13.2%), Belarus (13.5%). According to the recommendation of the same organization, public health expenditures should account for more than 40% of total health expenditures. In countries where the rate is less than 40%, there is limited capacity to address sustainable problems in the health sector. Public spending on healthcare in Georgia is 29.8%. Consequently, the share of state funding significantly falls short of the recommended threshold, lagging behind countries such as Armenia (41.7%), Kazakhstan (53.1%), Ukraine (54.5%), Kyrgyzstan (59%).

One of the main issues that is mentioned when talking about the shortcomings of the universal health insurance program is the inefficient spending of the money allocated for this program. Some experts believe that the principle of universality exacerbates the plight of the underprivileged. However, regarding the universal health program presented by the Government of Georgia, the Prime Minister of Georgia notes that over time the program should become more need-oriented, more cost-optimized, and more use of public-private partnership models.

In addition, a shortcoming of the system is the rule of direct payment to medical institutions, which is implemented by the Social Service Agency. This complicates control, as the main goal of medical providers, like any other commercial organization, is to maximize profits, which significantly and unreasonably increases the state's spending on public health. Medical units are interested in increasing customer-funded program services that are either not really needed or are not actually being checked. A clear example of this is the number of severe cases that have increased significantly in recent years. To address these problems, in 2019, the Social Services Agency fined medical care centers approximately GEL 56 million for violating the terms of the universal health care program. The reason for the fine was the inappropriate spending of state funding on public health and non-compliance with the terms of the government decree.

The problem is relatively simple to solve. When the state finances the healthcare sector through insurance companies and not through direct financing of medical institutions. In this case, we will not only avoid inefficient spending, but also contribute to the development of insurance activities and the insurance market.

A few years ago, insurance companies (more or less successfully) secured control of medical facilities because the interest of insurance companies in turn was to pay the exact amounts associated with the services to the medical units. And today, when insurance companies no longer participate in the universal health insurance program, control of the system has become much more complicated and medical providers have been given more freedom. If we take into account the fact that the exclusion of insurance companies from the universal health insurance program is in itself an obstacle to the development and expansion of the insurance market, as during this period there was an increase of almost 62% in the Georgian insurance market. This is not only a problem of the insurance market, but also a problem of the development of the country's financial market and economy in general. Akaki Zoidze, a member of the board of directors of the Curatio International Foundation,

Development of State Programs of Universal Health Insurance, Stages...

while evaluating the effectiveness of the universal health care program, explains that “several years ago, insurance companies provided maximum control over spending and submitted these reports to the payer. This system had its plus in that insurance companies were able to manage effectively, which is an accepted practice wherever the paying state is; However, taxpayer cheating is also a fairly common practice. In the United States, for example, the Federal Bureau of Investigation's special services enter medical facilities each year and fine about \$ 34 billion. ”According to him, the move towards universal healthcare is correct and the statements that this program is ineffective are an attempt to discredit a good initiative. However, when the money allocated for universal health care is spent inefficiently, this is also an attempt to discredit this program.

Some experts do not see the need and opportunity to add an intermediary link, insurance companies, to the universal health care program. Alexander Turdziladze, Director of Consulting and IT Innovations. He believes that the state-run universal health care program is much more effective than the previous model in which profitable insurance companies participated.

The shortcomings of the state program of universal health insurance for the public remain several issues to this day. A certain part of the population is skeptical about insurance, because in some cases they are not able to use certain research and services necessary for health, because it is not funded under the program. It is very important to provide the necessary medicines for treatment, which is also not funded under the program and which often causes serious dissatisfaction from the public.

Of course, the current Covid Pandemic has left its mark on this issue, and the reality today is that both the world and Georgia are battling the spread of Covid infection and its catastrophic consequences, which threaten not only the loss of life but also a complete economic and economic recession. With the collapse, which primarily concerns the health sector and all the entities involved in it. Therefore, it is not surprising that the steps towards further development and improvement of the state program of universal health insurance are significantly slowed down.

International Support and Involvement

An important issue in the implementation of the state program of universal health insurance is the international support and involvement of international organizations, with the support and assistance of which many essential problems have been overcome. Great importance is attached to the assistance, involvement and sharing of their vast experience with governments and developed countries, international organizations, donor organizations, various charities, foundations and agencies. Various international projects have been successfully implemented in Georgia for a long time.

The EU has been assisting Georgia for almost three decades in implementing specific healthcare projects as well as in insurance and healthcare policies and legislation. Also, those international organizations and governments of different countries, which have long been supporting and assisting the Georgian healthcare and insurance sector in solving many problematic issues. The Institute for the

Development of Freedom of Information (IDFI), in partnership with the University of Bremen and the Government of Germany, is implementing the project "Strategic Plan Georgia 2020 - Strengthening Civil Society Involvement (ZigB)" with funding from the German Ministry of Foreign Affairs. To increase their interest and deepen their knowledge on the socio-economic development strategy approved by the Government of Georgia for Georgia 2020, so that they can be more actively involved in the public discussion process in the future.

Many workshops on this have been held over the years. On January 15, 2020, the Institute for Development of Freedom of Information (IDFI) held a discussion entitled "Universal Health Care Program and its Challenges in Georgia." The discussion was held in the framework of the project "Strategic Plan Georgia 2020 - Strengthening Civil Society Involvement (ZigB)". Socio-economic development strategy "Georgia 2020" includes the implementation of a universal health care program. The discussion focused on discussing its medium- and short-term challenges to the named strategy based on the primary outcomes of the Universal Health Care Program. It was revealed from the discussion that the plan for the expansion of the universal insurance program does not exist yet, as the state is waiting for the first results, on the basis of which it will develop a further development strategy. According to the Ministry of Health of Georgia, the program is successful as there is a high rate of satisfaction with universal health care in the community.

International support and sharing of experience is an important issue that answers many questions in the further development of the state program of universal health insurance.

Sociological survey and results

Because there is such a difference of opinion on this issue, we offer the results of a continuous sociological survey in which the population of Georgia of different ages and almost all social strata is the target group and participates in the survey.

The survey asks one question: How do you assess the new universal health insurance reform? With three possible answers: 1- I appreciate it positively; 2 -I am not informed; 3 - I do not like.

The obtained results were distributed as follows: 1 I evaluate positively - 77%; 2 I am not informed - 9%; 3 I do not like - 14%.

It is noteworthy that despite the fact that the state universal health insurance program and its pros have no alternative, almost 23% of the respondents either do not know and are not informed about the project, or do not like it, which once again proves that Overall positives are difficult to achieve, indicating a lack of awareness or indifference of a certain population. A large proportion of respondents (77%) positively evaluate the state program of universal health insurance. This proves once again that for most of the society, there is no alternative to the state universal health insurance program for their global health insurance.

Development of State Programs of Universal Health Insurance, Stages...

Conclusion and recommendations

One of the most important and solid guarantees of global health insurance and social security of the population of Georgia is, of course, the development and further expansion of the state program of universal health insurance. Constant opposition to the need for a state program of universal health insurance, development direction, efficiency, allocation of financial resources and results, is like walking in a closed circle, which is not really a solution. There are many ways in which a country can achieve the universality of a health insurance system, and each country's experience in this regard is unique. It can be said that the state has an important role to play in the transition to a universal insurance system. Universal models of public insurance protection are different in developed and developing countries and it depends on the economic and social situation of the country and government policy. It is therefore necessary to find the golden mean when the state program of universal health insurance will be developed to such an extent that the negative impact on the society and the economy of the country will be minimized.

The universal health care program is now available in 33 countries around the world and many more countries are striving to implement and implement it. We would like to point out that the state program of universal health insurance has no alternative at present due to its consequences and the attitude of the society.

It should be noted that in the case of Georgia, universal health insurance is the basis and its development should be directed towards universality. To gradually achieve a universal system you need:

Maximum population coverage - increase the population involved in the program and not vice versa decrease; Increase of services - increase the list of services included in the program, including the addition of mandatory procedures for medical rehabilitation and, most importantly, the provision of medicines, which can be achieved through targeted and effective spending of funding allocated to the program.

The universal health insurance program for Georgia is a new system that must be improved during the implementation process, as it is impossible to determine everything in advance. It is important to develop specific, consistent and systematic strategies and tactics to ensure the harmonious development of the universal health insurance program.

Bibliography

Government of Georgia www.gov.ge

Institute for Development of Freedom of Information www.idfi.ge

LEPL Insurance State Supervision Service of Georgia www.insurance.gov.ge

Ministry of finance of Georgia www.mof.gov.ge

Ministry of IDPs, Labor and Social Protection from the Occupied Territories of Georgia www.moh.gov.ge

National Health Agency www.nha.gov.ge

Press Release Evaluation of Universal Health Outcomes. Ministry of Health, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020.

David TCHITOTASHVILI - Khaliana CHITADZE - Zurab ZURABASHVILI

Resolution of the Government of Georgia № 36 on some measures to be taken for the transition to universal health care. (2013).Tbilisi.

Stuckler D et al. (2010). First Global Symposium on Health Systems Research. The Political Economy of Universal Health Coverage.

THE GLOBAL PUSH FOR UNIVERSAL HEALTH COVERAGE. April 2014

The Lancet Commission of Investing in Health. (2013). Global Health 2035: A world converging within a generation. The Lancet. December 2013. Time for even greater ambition in global health. www.thelancet.com Vol 382.

KARADENİZ
BLACK SEA – ЧЁPHOE MOPE
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

❖YAZIM VE YAYIN İLKELERİ❖

Dergiye gönderilen makaleler özgün olmalıdır. Daha önce kısmen ya da tamamen yayınlanmış yazılar ve intihal içeren makaleler dergiye gönderilmemelidir.

Dergiye yayın gönderen yazar(lar), yayının telif ve yayın hakkı gibi tüm haklarını dergiye verdiğini kabul ve beyan eder.

Dergimizde kör hakemlik uygulandığından aşağıdaki kurallara azami ölçüde önem gösterilmelidir.

- Dergiye gönderilen metinler, Microsoft Word programında, Times New Roman karakterinde, **10 punto**, iki yana yaslı, 1.5 cm. paragraf başı girintisi ve tek satır aralığıyla yazılmış olmalıdır.
- Makale başlığı, büyük harflerle, ortalanmış ve koyu olarak yazılmalı ve **12** kelimeyi geçmemelidir. Türkçe, İngilizce ve Rusça başlıklar **en yukarı ve üst üste yazılmalıdır**;
- Varsa metin içindeki diğer bütün başlıklar numaralandırılmalı, başlık(lar) koyu ve her kelimenin ilk harfleri büyük olacak biçimde yazılmalıdır.
- Çalışmalarda Türk Dil Kurumunun Yazım (İmla) Kılavuzu esas alınmalı, yabancı sözcükler yerine olabildiğince Türkçe sözcükler kullanılmalıdır.
- Metinlerin kaynakça ile birlikte 25 sayfayı geçmemesi tercih edilir.
- Yazar adı/adları başlığın hemen altında sola yaslı yazılmalıdır. Yazar adı/adlarına (*) ile dipnot verilerek, yazarın ORCID numarası bilgileri (unvanı, çalıştığı kurum, yazışma adresi, e-posta) yer almalıdır. Örnek: **Araş. Gör, ORCID: 0000-0001-9160-4288, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bunyamintetik@gmail.com**. Ana metnin öncesinde, 200-250 kelime arasında, Türkçe, İngilizce ve Rusça olarak yazılmış bir “Öz” yer almalıdır. Özde araştırmanın kapsamı ve amacı belirtilmeli, kullanılan yöntem tanımlanmalı ve ulaşılan sonuçlar kısaca ifade edilmelidir. Özün hemen altında en az beş en fazla sekiz anahtar kelime yer almalı ve bu anahtar kelimeler, özel adlar dışında, küçük harflerle yazılmalıdır. **Öz ve anahtar kelimeler 10 punto ile yazılmalı, paragraf girintisi bırakılmamalıdır**.
- Tablo, şekil, resim, grafik ve benzerlerinin bir numarası ve başlığı olmalıdır. Bu materyallerin derginin sayfa boyutları dışına taşmaması için 10x17 cm’lik alanı aşmaması, 10 punto ile ve tek aralık kullanılarak yazılmış olmaları gerekir. Resim, grafik ve benzerlerinin ayrı bir dosya hâlinde ve jpeg formatında kaydedilmesi baskı kalitesi açısından gereklidir. Bu materyaller metnin üçte birinden az olmalıdır.

ATIFLARIN VE KAYNAKÇANIN DÜZENLENMESİ

- Ana metindeki tüm göndermeler, APA standardında metin içi kaynak gösterme sistemi ile belirtilir. Düzenleme ve kontrol sırasında kolaylık sağlanması ve hataları minimuma indirmesi için MS Word programının otomatik kaynak gösterme sisteminin kullanılması önerilmektedir.
- Manuel girecek yazarlar için APA standartlarına ulaşmak için Türk Kütüphaneciler Dergisi'nin "Bilimsel Yayınlarda Kaynak Gösterme, Tablo ve Şekil Oluşturma Rehberi APA 6 Kuralları" eserine müracaat edilebilir; http://www.tk.org.tr/APA/apa_2.pdf

❖ WRITING AND PUBLICATION PRINCIPLES ❖

Articles submitted to the journal must be original. Articles containing plagiarism or published partially or fully before should not be submitted.

The author(s) who send articles to the journal accept and declare that they give full rights, such as copyright and broadcasting rights, to the journal.

Since blind review is applied in our journal, the following rules should be given maximum importance.

- The texts sent to the journal should be in Times New Roman, 10pt, 1.5 cm on the left and right margins, with single space in Microsoft Word program.
- Never use the space or tab key for formal corrections in the article.
- The title of the articles should be written in capital letters, centered and bold, and not exceed 12 words.
- The headings in Turkish, English and Russian should be written at the top, as in the example below;
- If present, all other headings in the text should be numbered, the title(s) should be bold, and the first letter of each word should be capital.
- The Turkish Language Institution's Spelling (Imprint) Guideline should be taken as a basis in studying, and as many Turkish words as possible should be used instead of foreign words.
- It is preferred that texts do not exceed 25 pages including bibliography.
- Author name(s) should be written on the left just under the heading. Authors' names/titles should be accompanied by an asterisk(*) and the author's information (title, institution, address, e-mail) should be included. An "Abstract" written in Turkish, English and Russian between 200 – 250 words should be placed before the main text. The scope and purpose of the study should be specified, the method used should be defined and the results achieved should be briefly stated. At least five and a maximum of eight keywords should be placed immediately below the abstract, and these keywords should be written in small letters except for private names. Abstract and keywords should be 10 points, and no paragraph indent should be left.
- The table should include the number and title of figures, figures, graphics, and the like. These materials must be 10 pt with a single spacing so that the journal does not exceed 10 x 17 cm. The recording of pictures, graphics and the like should be submitted in a separate file in JPEG format. These materials should be less than one third of the whole text.

CITATIONS AND BIBLIOGRAPHY

- All citations in the main text are specified by the in – text citation system in the APA6 standard. It is recommended to use the automatic citation system of MS Word program for ease of editing and control and to minimize mistakes.
- Authors preferring to do citation manually can refer to Turkish Librarians' Journals' APA6 Guidelines on Sourcing, Tables and Figures for Scientific Publications'. This link can be accessed at http://www.tk.org.tr/APA/apa_2.pdf

❖ ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ ❖

Статьи, отправленные в журнал, должны быть оригинальными. Статьи, опубликованные частично или полностью или же содержащие элементы плагиата не принимаются.

Автор (авторы), которые будут присылать статьи для публикации, автоматически заявляют, что отказываются от гонорара и передают право на гонорар журналу, а так же передают право журналу для публикаций высланной статьи в следующий раз.

В виду того, что в нашем журнале применяется “слепое” рецензирование, максимальное внимание уделяется следующим правилам.

- Тексты, отправленные в журнал, должны быть написаны шрифтом Times New Roman, 10 шрифта, начало абзаца 1,5 см. интервал одиночный. Отступы с левой и правой стороны одинаковые.
- Название статьи должно быть написано заглавными буквами, в середине, жирным шрифтом и не должно превышать 12 слов. **Название пишется сначала. На турецком, английском и русском языках, один за другим**
- Все остальные заголовки в тексте должны быть пронумерованы. Подзаголовков (ки) должны быть выделены жирным шрифтом. Первая буква каждого слова должна начинаться с большой буквы.
- Правописание должно быть основано на правилах “Института Турецкого Языка”. По возможности вместо иностранных слов, должна быть использована турецкая лексика.
- Предпочитается, что объем текста не превышал 25 страниц с библиографией.
- Имя автора/имена авторов должны быть написаны под заглавием ближе к левой стороне. Под именем (именами) авторов даётся информация, которая должна включать в себе следующие ORCID данные (должность, учреждение, адрес, адрес электронной почты). К примеру: **ORCID: 0000-0001-9160-4288, соискатель, Ардаганский университет, гуманитарный факультет, отделение турецкого языка и литературы, bunyamintetik@gmail.com**
- Перед текстом статьи необходима аннотация. Аннотация должна быть на турецком, английском и русском языках в пределах 200-250 слов. Необходимо указать объем и цель исследования, должен быть определён использованный метод и краткое изложение достигнутых результатов. По меньшей мере пять и максимум восемь ключевых слов должны быть помещены непосредственно после аннотации. Эти ключевые слова должны быть написаны строчными буквами, за исключением собственных имён. **Аннотация и ключевые слова должны быть написаны 10 шрифтом без абзаца.**
- Таблицы, схемы, рисунки, графика и т. п. должны иметь номер и заглавие. С целью соблюдения размеров страниц подобный материал не должен превышать размера в рамках 10 x 17 см. Они должны быть написаны 10 шрифтом, одинарным интервалом. Для достижения качества печати рисунки, изображения необходимо присылать в отдельном файле в формате jpeg. Эти материалы должны составлять менее одной трети текста.

Правописание цитат и библиографии

- Вся представленная в основном тексте библиография обозначается системой текстовых ресурсов по стандартам APA 6. Рекомендуются использовать

автоматическую систему отображения исходного текста программы MS Word для автоматического редактирования и минимизации ошибок.

- Для введения источников вручную по стандартам APA 6 авторы могут пользоваться “Правилами APA 6 журнала библиотек Турции” по эл. адресу http://www.tk.org.tr/APA/apa_2.pdf.

❖ Abone Şartları ❖

Abone olacaklar Alper ALTINKAYNAK adına TR82 0001 0001 4957 3171 3050 01 numaralı ZiraatBank hesabına abone bedelini yatıracaklar ve dekontlarını adres bilgileri ile birlikte yazışma adresine posta veya faks yoluyla iletceklerdir.

❖ Payments ❖

Subscribers should deposit the subscription fee to AlperALTINKAYNAK’s ZiraatBank account number: TR82 0001 0001 4957 3171 3050 01 and send their receipts as well as their own contact addresses to the communication address via mail or fax mentioned above.

❖ Абонентное условие ❖

Для оформления подписки необходимо произвести оплату на имя Erdoğan ALTINKAYNAK, банковский счет № 05732013 Квитанцию об оплате вместе с информацией о Вашем адресе необходимо передать почтой или по факсу в редакцию журнала.

❖ Fiyatı / Стоимость / Price ❖

150 TL(Yurtiçi / для граждан Турции / Interior)
50 \$ / 40 Euro (Yurtdışı / для граждан других стран / Abroad)

❖ Abonelik Bedeli / Стоимость подписки / Subscription Price ❖

600 TL(Yurtiçi / для граждан Турции / Interior)